

Guitman Barnabás
HIT, HATALOM, HUMANIZMUS

Guitman Barnabás

HIT, HATALOM, HUMANIZMUS

*Bártfa reformációja és művelődése
Leonhard Stöckel korában*

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2017

A kötetet támogatta:
Emberi Erőforrások Minisztériuma
Reformáció Emlékbizottság
REB-17-KÖNYVKIADÁS-0024
34356/2017/REB

Szaklektorok.
CSEPREGI ZOLTÁN
SZILÁGYI CSABA

© Guitman Barnabás, 2017

ISBN 978 963 277 698 9

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Készült a százhalombattai EFO Nyomdában
Felelős vezető: Fonyódi Ottó ügyvezető igazgató

*Mindazok emlékének ajánlva,
akik azon munkálkodtak,
hogy egy nyáj legyen és egy pásztor.*

TARTALOM

Előszó	11
Bevezetés	15
<i>Átírási, fogalmi és szóhasználati kérdések</i>	15
<i>A reformáció fogalma a kora újkor derekáig</i>	19
Források és szakirodalom	21
<i>Könyvtárak, levéltárak kéziratos anyaga</i>	21
<i>Magyarország egyháztörténetének nyomtatott forrásai</i>	24
<i>Kárpát-medencén kívüli forráskiadások</i>	27
<i>Az újkori magyarországi egyháztörténet összefoglalásai és folyóiratai</i>	29
<i>A késő középkori, kora újkori magyar várostörténet szakirodalmá</i>	29
<i>Bepillantás a reformációkutatás német nyelvű szakirodalmába</i>	30
Hitélet és művelődés a késő középkori Bártfán	38
<i>A késő középkori város jellemzői</i>	38
<i>Bártfa művelődésügye a XVI. század elején</i>	45
<i>Valentin Eck és Bártfa</i>	48
A reformáció viharának első szellői Bártfán	57
<i>Város és hitújítás</i>	57
<i>A bártfai ágostonosok ügye</i>	59
<i>Az első reformátorok Bártfán</i>	64
<i>Wolfgang Schustel, Bártfa első reformátora?</i>	64
<i>A nős pap esete</i>	70
<i>A lelkészkeresés éve</i>	73
<i>Michael Radaschin és Bártfa egymásra találása</i>	76
A felekezeti szervezet kialakításának első lépései	79
<i>Zsinatok és hitvallások</i>	79
<i>Az 1546-os eperjesi zsinat</i>	79
<i>Michael Radaschin esperessége</i>	81
<i>Az 1548-as vallásügyi törvények</i>	83
<i>Királyi vizsgálóbizottság Felső-Magyarországon</i>	84
<i>A Confessio Pentapolitana</i>	85
<i>Az 1550-es évek városokat érintő egyházpolitikai csatározásai</i>	89
Hítviták és ellenfelek	92
<i>Matthias Lauterwald, a szópárbajhős</i>	92
<i>Lauterwald Königsbergben</i>	92
<i>Lauterwald Eperjesen</i>	98
<i>Francesco Stancaró, Kálmáncsehi Sánta Márton, Szegedi Gergely</i>	100

Leonhard Stöckel tanulmányai	103
<i>Boroszlói tanulmányok</i>	104
Boroszló a reformáció hajnalán	104
Stöckel Boroszlóban	111
<i>Wittenbergi tanulmányok</i>	113
Leonhard Stöckel tanári működése	118
<i>Elméleti alapok</i>	118
<i>Mindennapok a bártfai iskolában</i>	121
<i>Stöckel pedagógiai munkái</i>	125
<i>Iskolai színhátság</i>	128
<i>A bártfai iskola két kevésbé ismert tanítványa</i>	130
Jacob Heraclides, a kalandor	131
Georg Henisch, a tudós	134
Leonhard Stöckel hitvédelmi iratai	136
<i>Kézírtos Apológia</i>	136
<i>Töredék az Antikrisztusról</i>	136
<i>A török veszély kérdése</i>	137
A felső-magyarországi városszövetség török-élménye	137
Luther török-képének alakulása	142
Vélekedések a török-kérdésről Stöckel írásaiban	146
Stöckel állítólagos munkája a libetbányai vértanúkról	152
Leonhard Stöckel utolsó évei és írott hagyatéka	161
<i>Leonhard Stöckel műveinek jegyzéke</i>	163
Művelődéstörténeti adatok a bártfai levéltárból	166
<i>Egyházi személyek levelei</i>	166
<i>Laudáció és világboldogítás</i>	172
A konfesszionalizációs modell és Bártfa – Összegzés	178
Melléklet	185
<i>Táblázatok</i>	185
1. Fontosabb hitvallások a XVI. századból	185
2. Wolfgang Schustel magyarországi vonatkozású ismert levelei	186
3. Bártfára sikertelenül hívott lelkészek	187
4. Protestáns papok, lelkészek Bártfán a kezdetektől 1560-ig	187
5. Az eperjes-bártfai Lauterwald-vitával kapcsolatos ismert dokumentumok	188

<i>Forrásmelléklet</i>	189
1. Stanislaus Sauer levele a boroszlói reformáció kezdetéről (1521)	189
2. Georg von Logau Wernherhez és Eckhez (c. 1530)	191
3. Morforius és Pasquillus (1532/1533)	192
4. Matthias Binder levele Fejérváry Mihály egri helynöknek (1534)	192
5. Ferdinánd király levele egy megbízottjának (1546)	194
6. Stanislaus Semidalius levele a bártfai tanácshoz (1552)	195
7. Bártfai egyházi személyek levele Matthias Lauterwald számára (1553)	196
8. Michael Radaschin levele a lőcsei tanácshoz (1556)	197
9. Részlet Valentin Eck és Fabian Böhm naplóbejegyzéseiből (1556)	198
10. Részlet Leonhard Stöckel <i>Apologiam ecclesiae Bartphensis...</i> című művéből (1558)	199
11. Részlet Leonhard Stöckel <i>Apophthegmata...</i> című művének előszavából (c. 1550/1570)	200
12. Részlet Leonhard Stöckel <i>Postilla seu enarrationes ...</i> című könyvének előszavából (c. 1550/1596)	200
13. Leonhard Stöckel <i>Formulae...</i> című könyvének előszava (c. 1560/1578)	202
14. A libetbányai vértanúk legendája (c. 1550–1560)	206
15. Christian Schesaeus életrajzi beszéde Leonhard Stöckelről (1563)	209
Bibliográfia	221
<i>Rövidítve megadott forrásörző helyek</i>	221
<i>Rövidítve idézett forráskiadások, lexikonok, bibliográfiák</i>	221
<i>Kéziratok, régi nyomtatványok</i>	223
<i>A libetbányai vértanúk történetét tartalmazó források jegyzéke</i>	225
<i>A könyv egyes fejezeteinek eredeti megjelenési adatai</i>	226
<i>Felhasznált szakirodalom</i>	227
Mutatók	245

ELŐSZÓ

Közel két évtizede szinte folyamatosan foglalkoztat a felső-magyarországi szabad királyi városok, különösképpen az egykori Sáros vármegyei Bártfa XVI. századi történelme, ezen belül pedig egyik legjelesebb szülöttének, Leonhard Stöckelnek élettörténete, alkotói tevékenysége. Jelen könyv a 2009. december 11-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának piliscsabai kampuszán megvédett doktori értekezésem számos ponton módosított, átírt, részben átszerkesztett, kibővített változata.

Az indító szikrát Őze Sándor tanár úr adta egy eszmetörténeti szemináriumon, aki latin szakos mivoltomra építve javasolta, hogy a kortárs szerzőtársainak túlnyomó többségével ellentétben nem anyanyelven, hanem latinul postillás köteteket összeállító felső-magyarországi iskolarektorral kapcsolatosan kutassak.

Az azóta eltelt évek számtalan tanulsággal szolgáltak. Szakirodalmi vizsgálódásaim arra a következtetésre vezettek, hogy szinte alig létezik olyan korszerű magyar nyelvű munka, amely behatóan ismertetné a XVI–XVII. századi Felső-Magyarország, vagy akár a teljes Magyar Királyság egy-egy városában lezajló kora újkori felekezeti változásokat, folyamatokat, valamint mindezeknek a szellemi-ideológia hátterét. H. Németh István a több mint egy évtizede megjelent alapos várostörténeti monográfiájában külön jelzi is, hogy nem kíván a korszak egyházpolitikai, felekezettörténeti kérdéseibe bonyolódni.¹ Első, rövid eperjesi és bártfai levéltári kutatóutam során döbbszemem rá egyrészt arra, hogy milyen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, másrészt, hogy a német nyelvű forrásoknak nem csupán a megértéséhez, hanem az elolvasásához is külön tanulmányok szükségesek. Féléves mainzi ERASMUS-ösztöndíjamban idején tehát azon kívül, hogy elkezdtem a rendkívül bőséges német nyelvű, XVI. századra vonatkozó egyház- és eszmetörténeti irodalom áttekintését, feldolgozását, két német paleográfia-kurzust is elvégeztem. A nem magyar nyelvű szakirodalom feltárása közben az is kiderült számomra, hogy a német mellett számos szlovák nyelvű tanulmány, szakmunka jelent meg kutatott témámmal kapcsolatosan, ebből a tényből adódott, hogy szlovák nyelvi tanulmányokba is belekezdtem.

Talán a fentiekből is következik, hogy a kutatás elején nem lebegett a szemem előtt semmilyen koncepció, tervszerű elhatározás. Gyűjtőmunkámat úgy végeztem, mint egy víz alatti régész, akinek ahhoz, hogy az ókorban elsüllyedt hajóroncsot rakományostól helyreállítsa, annak elemeit és a szállított áru dirib-darab cserepeit egyesével, körültekintő óvatossággal kell felszínre hoznia és osztályoznia. Az előkerült ismeretek birtokában felismertem, hogy – a fenti hasonlatnál maradván – a tenger különböző áramlatai nagy valószínűséggel menthetetlenül elsodortak elemeket a helyreállítandó

¹ H. NÉMETH István, *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség*, I–II, Budapest, Gondolat, Magyar Országos Levéltár, 2004, I, 17.

történeti múlt gályájáról, azaz a gazdag forrásanyag ellenére némely esetben a teljes rekonstrukció az alapvető dokumentumok hiányában nem lehetséges. Az is világossá vált számomra, hogy az öt hajóból álló flottáról akkor tudhatok meg a legtöbbet, ha *régészkollegáim* által már elvégzett munkák eredményeit felhasználva, egy nagyobb egység szerves részeként kezelem témámat.

A könyv főcíméül választott három fogalom – *hit, hatalom, humanizmus* – fedi le talán legjobban azokat a témaköröket, amelyeket a könyvben Bártfa reformációja kapcsán vizsgálók.

A *hit* problémaköre végigvonul az emberiség történelmén. A késő középkor, kora újkor Európájában az addig biztosnak hitt Róma-központú kereszténység válsága éppúgy megrendítette egyes országok belső viszonyait és egymással való kapcsolatait, mint az egyének és családok életét, bármely társadalmi réteghez tartoztak is. A *hit* felvirágzása, válsága, a megújítására való törekvés egyszerre jellemezte a XVI–XVII. századot. A hétköznapi élet történéseiben és a nagypolitikában egyaránt meghatározó módon szabott új irányokat a *hit*, valamint a *hitről* való gondolkodás változása.

A *hit* és a *hatalom* egymást feltételező viszonyrendszere a középkorinál kontrasztosabb képet mutat. A reformáció terjedése, majd az addig többé-kevésbé egységes, de mégis sokszínű, plurális nyugati kereszténység² felekezetekre bomlása elindítójává, katalizátorává vált annak a folyamatnak, amely a világi *hatalomnak* a *hit* fölé rendeléséhez, majd hosszú távon, legalábbis elméletben, a *hittől* való elválasztásához vezetett.

A reformációt követően vált igazán megragadhatóvá a *hatalmat* gyakorló tényezők egyházpolitikai arculata. Az uralkodók, a főrendek, a települési tanácsok nem kerülhették meg az egyház ügyeivel kapcsolatos véleményalkotást, a kialakuló felekezetek megszervezésében, felügyeletében a világi fensőbbiség szerepe egyre jelentősebbé vált, a *hit* ügye közügy lett. A *hit* felett gyámságot gyakorló világi hatalom aktívan részt vett a hívek életének minden részletre kiterjedő szabályozásában, a társadalom, azaz az alattvalók ellenőrzése az államhatalmi tényezőket erősítette, a központosító, egységsítő államfejlődés irányába mutatott.

A reformáció a művelődés megújítását, az oktatás jelentőségének felismerését is jelentette. Sorra alakultak, vagy újultak iskolák a legalsóbb szintektől egészen az egyetemekig. Ámbár a reformáció során kialakuló protestáns felekezetek hitvilágának, kezdetben képlékeny dogmatikájának gyökerei a középkori eretnekségek tételeiben keresendők, a diákok által elsajátítandó ismeretanyag mégis szerte Európában a *humanizmus* eredményeire és eszményeire épült. A latinitásból, a klasszikus ókor áthagyományozott örökségéből táplálkozó közös tudásanyag lehetővé tette, hogy a felbomló *res publica christiana*, a megszűnő keresztény egységet követően a kora újkor évszázadaiban a *res publica litteraria*, a tudomány teremtsen egyfajta kulturális egységet, közös nyelvet.

Mielőtt azonban a *hit*, a *hatalom* és a *humanista művelődés* fogalomhármására építve a bártfai reformáció történetét a szűkebben vett regionális térből jelentőségének megfelelő módon tág európai kontextusba helyezem, indokoltnak láttam, hogy az eredetileg a disszertáció elején álló, diszciplináris jellegű, illetve historiográfiai fejezetek révén az olvasót a téma fogalomhasználati kérdéseibe és szakirodalmába egyaránt be-

² Vö. Berndt HAMM, *A reformáció hajtóerői*, Lelkipásztor, 86(2011)/11, 405–410.

vezessem, annál is inkább, hogy a leírtak az egyetemi oktatásban is hasznosíthatóvá váljanak.

A könyv elején ennek megfelelően az átírási, fogalmi és szóhasználati kérdések mellett módszertani és korszakolási problémákra is kitérek. Majd az ezt követő részben a téma forrásadottságait, a lutheri reformáció kutatásának magyar és idegen nyelvű szakirodalmát mutatom be röviden. A várostörténeti szakirodalom ismertetésére csak a szükséges mértékig térek ki, mivel e tárgyban napjainkban több kiváló munka is megjelent.

A következő fejezetben a XV–XVI. századi városi polgárság és a vallásosság viszonyát, jellemzőit mutatom be németországi és hazai minták alapján, majd részletesebben szólok a XVI. század eleji Bártfa és részben a többi felső-magyarországi város művelődési és vallási viszonyairól.

A felső-magyarországi városokban, elsősorban a Bártfán történt első reformációs kísérletek vizsgálatánál a külhoni párhuzamok mellett kitérek arra a kérdésre is, hogy a különböző hatalmi tényezők miképpen reagáltak a mohácsi csata előtt és után a hitújítás megjelenésére. Az iskoláztatás, a művelődés és némileg a hitújítás kérdéskörét is Leonhard Stöckel Bártfán kezdődő, Boroszlóban folytatódó és Wittenbergben záródó tanulmányain keresztül mutatom be.

A reformáció megszilárdulásának folyamatát nagyjából Leonhard Stöckel és Michael Radaschin munkásságán keresztül ábrázolom a zsinatok, a hitvallás (*Confessio Pentapolitana* kérdése), a hitviták (Lauterwald, Szegedi, Stancaró), az oktatás, a kiadott írásművek szempontjai szerint.

A munka záró részében a Konfessionalisierung-elmélet ismérveit alapul véve arra keresek választ, hogy a vizsgált térben és időben mennyiben alkalmazható a német történészek által az utóbbi évtizedekben kidolgozott egyház- és társadalomtörténeti paradigma, ez a fejezet egyúttal a munka összefoglalásaként is szolgál.

A mellékletben kaptak helyet az egyes fejezetekhez tartozó táblázatok, valamint a könyv szempontjából lényegesebb latin, illetve német nyelvű források magyar nyelvű fordításai.

Köszönöm mindazok segítségét, akik a kötet és az annak alapját képező disszertáció elkészítésében közreműködtek, tanácsaikkal, javaslataikkal, jó szándékú kritikájukkal támogatták a munka végleges formába öntését.

BEVEZETÉS

Átírási, fogalmi és szóhasználati kérdések

A könyvben olyan felekezet- és művelődéstörténeti jelenségeket, folyamatokat, történeteket vizsgálok, amelyeknek színtere elsősorban a korabeli város. A város a történetírás ókori kezdeteitől egyik kedvenc tárgya Klió papjainak. Népszerű és sokak által művelt válfaja a történelemnek a várostörténet-írás napjainkban is. Az évről évre, hónapról hónapra megjelenő új várostörténeti kiadványok, feldolgozások, publikációk nyomon követése szinte lehetetlen feladat, részletes bemutatásra tehát itt sem vállalkozom. Fontosnak tartom viszont mégis, hogy saját szempontjaim szerint röviden a várostörténet-írásról is szó essék.

A várostörténet-írás mint divatos kutatási terület sem kerülte, kerülhette el az elmúlt évtizedekben tapasztalható, a történelemtudomány hagyományos módszereit és általában a bölcsészettudományokat felforgató posztmodernnek nevezett megközelítéseket. A történettudományok esetében, mivel elsősorban nyelvészeti munkák ösztönözték a módszer- és szemléletváltást, nyelvi fordulatnak (*linguistic turn*) is szokták nevezni ezt a tudománytörténeti jelenséget. Ezen posztmodern irányzatok szélsőséges, ámde itthon is egyre nagyobb számú táborá szerint nem létezik történelmi tény, a valós világ csupán a nyelvünk révén létezik, ezért a történeti vizsgálódások fő területe is a különböző – a saját korszakukból kiszakított – szövegek értelmezése, amely értelmezés egyéni és szabad. Jellemző az ilyen megközelítésben írt munkákra, hogy a természetes nyelvekről levált, csak szűk kör által érthető túlbujánzó fogalmi nyelvet használnak; az olyan kifejezésekkel alkotott, a hétköznapi olvasó számára homályos értelmű kijelentések népszerűek, mint a narrativitás, interakció, diszciplináris transzfer, diskurzus stb. Úgy vélem, rendkívül találóak és igazak Alan Sokalnak a posztmodern fordulatról írt szavai:

„Ha csak „diskurzus” meg „szöveg” az egész világ, akkor a valóság megismerését bátran nevezhetjük fölöslegesnek, akkor a fizika is a társadalomtudományok egyik ágává lesz. Mi több, ha az égvilágon minden csak retorika és nyelvi játék, akkor az összefüggő belső logika is úri huncutsággá válik: az üres elméletiesedés patinája bőszégesen elegendő. Az érthetlenség erőnné nemesül, a bizonyítékok és a logika helyét utalások, metaforák, szójátékok veszik át.¹

¹ Alan SOKAL, *A határok áttörése. Arcsall a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé. Modern fizikai kísérlet a társadalomtudománnyal*, 2000, 8(1996)/11, 43–49; Alan SOKAL–Jean BRICMONT, *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségek visszaélése a tudománnyal*, Budapest, Typotex, 2000.

A szakkifejezések megválasztásánál tehát igyekszem tartózkodni attól a véleményem szerint hibás, sajnos egyre terjedő gyakorlattól, amely a múlt bizonyos eseményeit, hagyatékát vagy éppen az írott forrásokat olyan fogalmakkal írja le vagy értelmezi, amelyek az adott korszakban nem léteztek. Ezt az anakronizmust csak akkor tartom elfogadhatónak, ha visszatekintve egy adott korra olyan összefüggéseket, folyamatokat, korszakhatárokat ismerünk fel, és nevezünk meg vele, amelyeket a korban élők természetesen nem láthattak. Ugyancsak tartózkodni fogok minden olyan idegen, a látszattudományosság homályát keltő szótól, amelyek helyett megfelelő, élő magyar kifejezés használható. Az ókori Lukianosz máig érvényes tanácsait törekedtem követni a dolgozat megfogalmazása során:

Ami a nyelvi kifejezést illeti, ha történelmet akar írni, ne csiszolja örökös körmondatok, nyakatekert gondolatmenet és egyéb szónoki fogások segítségével szenvedélyesre és harapósra, hanem fogja nyugodtra. Gondolatmenete legyen egységes és logikus, beszédmódja világos és közérthető, fejezze ki tárgyát a legvilágosabban. (...) Stílusának is az az egyetlen feladata, hogy világosan és szemléletesen adja elő az eseményeket. Ne használjon se homályos vagy szokatlan, se vásári, kocsmai szavakat; írjon úgy, hogy a tömeg is megértse és a műveltek is dicsérik.²

A XVI–XVII. századdal foglalkozó kutató óhatatlanul szembekerül bizonyos szó- és fogalomhasználati problémákkal. Az adott időszakban nem volt általánosan elfogadott helyesírás, az egyes nevek különböző változatokban fordulnak elő a forrásokban éppúgy, mint a későbbi szakirodalomban. Sok esetben a nemzetiség sem állapítható meg egyértelműen, hiszen a mai értelemben vett szigorú határokat szabó nemzeti kategóriák sem léteztek. Tovább nehezíti a kérdést, hogy az azóta eltelt időszak többszörös határmódosításai, nemzetiségi arányváltozásai következtében a történeti múlt birtokáért már legalább egy évszázada egyfajta szakadatlan versengés folyik. Ebből adódik, hogy pusztán a névátírási mód megválasztásával, annak nemzetiséghez kötésével a történeti munka szerzője saját elfogultságáról tanúskodhat.

A könyvben előforduló személy-, hely- és földrajzi nevek írásánál a történeti hűség elve szerint járok el. Ennek megfelelően a személynevek írásánál vagy a latinus humanista, vagy a népnyelvi (magyar, német) változatot fogom alkalmazni attól függően, hogy a korabeli nyelvhasználat melyiket indokolja. Ez alól csak akkor teszek kivételt, ha a hazai szaknyelvben általánosan meggyökeresedett a magyaros változat, mint például Luther Márton nevének esetében.

A földrajzi és helyneveket – amennyiben létezik korhű magyaros névalak – szintén ebben a formában tüntetem fel, míg ha szükséges, a korabeli latin és a mai hivatalos elnevezést a kötet végén található mutatóban adom meg. Levéltári forrásszövegek átírásánál alapvetően a *Fons* folyóirat forrásközlési problémáival foglalkozó számának ajánlásaihoz tartom magam.³ A már kiadott szövegek idézése esetében változatlanul megtartom az adott forráskiadás átírását.

² LUKIANOSZ, *Hogyan kell történelmet írni = Lukianosz összes művei*, I–II, Budapest, Magyar Helikon, 1974, I, 590–616, 610–611.

³ *A történeti források kiadásának módszertani kérdései*, Fons, 7(2000)/1.

A köznyelvben hibás szóhasználatban terjedt el a Német-római Birodalom megnevezés, amely ilyen formában hivatalosan sohasem létezett. A középkor folyamán kialakult Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) elnevezéshez a XV. században csatolták a német nemzetre utaló jelzőket (*Deutscher Nation, Nationis Germanicae*). A nyugati szomszédunk neve tehát a kora újkorban helyesen a Német Nemzet Szent Római Birodalma.⁴ A német szakirodalomban a rövidségéből kifolyólag elterjedt az *Altes Reich* meghatározás is, ennek magyar változata nyelvünkben azonban nem azonosít egyértelműen, hiszen a korabeli Magyarország számára egy másik, délkeleti birodalom, a török legalább annyira valóságos, mint a nyugati szomszéd. Jelen dolgozatban tehát általában a Szent Római Birodalom elnevezést használom, viszont ahol azt a szűkebb értelmezési környezet megengedi, az első látásra anakronisztikusnak tűnő, de a korabeli magyar köznyelvben már meglévő Németország kifejezés alkalmazása mellett döntöttem.⁵

A Habsburg Birodalom kifejezést ugyancsak kerülni fogom, hiszen ilyen államalakulat nem létezett, létezett viszont több, a belügyi önállóságát, a jogi és történeti hagyományait többé-kevésbé megőrző királyságot, tartományt a Habsburg uralkodó személyén keresztül összefogó Monarchia, összetett állam (*composite monarchy*), amely részeinek önállósága az Udvar hatalmi reprezentációjában egyértelműen megjelent.⁶

A Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) fogalma, úgy vélem, szintén igényel valamiféle magyarázatot. A Magyar Királyság jelenti mindama területek összességét is, amelyek az ország keleti és középső részének leszakítása előtt a királyság szerves, közigazgatásilag megszervezett részei voltak. A tárgyalt korszakban a XVI. század végi háborút lezáró békéig minden számottevő magyar politikai tényező pártállástól függetlenül ennek helyreállítását óhajtotta, és többnyire tett is érte. Sőt a magyar nemesség sokáig nem feledte Mátyás király hódításai közül Sziléziát és Morvaországot, a Jagelló és a Habsburg uralkodók alatt is jogot formáltak ezeknek a területeknek a Szent Korona országai közé való visszaillesztésére. A Cseh Királyság fenti részeivel tehát nemcsak széles körű és intenzív kereskedelmi, művelődési és vallási kapcsolatai voltak a Magyar Királyságnak, hanem nosztalgikusan egyfajta már nem létező közjogi viszony emléke is elevenen élt, nem véletlen, hogy a Habsburg magyar királyok sziléziai és morvaországi területekkel kívánták kárpótolni, csábítani az ellenlábás erdélyi fejedelmeket. A Magyar Királyság kifejezés ugyanakkor szűkebb, *de facto* értelemben a magyar király tényleges hatalma alatt álló területet jelenti. Az újkor történetének tárgyalásánál a török hódoltság alóli felszabadító háborúk sikeréig ezt a területet jobb híján a korban nem használt királyi Magyarország terminussal szokta illetni a szakirodalom. A dolgozatban az egyértelműség kedvéért a fent ismertetett szűkebb értelemben alkal-

⁴ Vö. VAJNÁGI Márta, *A Német Nemzet Szent Római Birodalma = A kora újkor története*, szerk. POÓR János, Budapest, Osiris, 2009, 167–191.

⁵ Például Fejértavi István Nádasdy Tamásnak címzett levelében tudósít ekként az augsburgi eseményekről 1550. december 26-án: „Ith Nemet orzgba ismeg hadath varwnk...” *ETE*, V, 453.

⁶ Pálffy Géza ausztriai szakirodalom alapján javasolja az összetett állam, illetve a Habsburg Monarchia kifejezést. PÁLFFY Géza, *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. Akadémiai doktori értekezés*, Budapest, 2008, 22; vö. Heinz SCHILLING, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2007 (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen 2), 21–33.

mazom a Magyar Királyság megnevezést, míg a Magyarország kifejezést a teljes történelmi országhatárra értem.

Hasonlóan problémás jelenség, amikor a XX. század folyamán kialakult állami és etnikai határok anakronisztikus visszavetítésével ezek igazolása eszközének vélik a történettudományt a szomszédos országok olykor legtehetségesebb történészei, kutatói. Nem fogadható el például Daniel álláspontja, aki az Egyesült Államokban megvédett doktori értekezésében azt bizonygatja, hogy a mai Szlovákia területe Erdély és Közép-Magyarország mellett már a XV. században egy különálló, sajátos regionális tartománya lett volna Magyarországnak.⁷ A dolgozat historiográfiai bevezető részében (*Introduction*) a szerző hosszan boncolgatja ezt a már a címválasztással is jelzett problémát, azaz hogy lehet-e a XVI. században külön szlovákiai reformációról beszélni. A kérdés abszurditását nyilván maga is érzi, ezért kell részletesen indokolnia a XX. századi határok, fogalmak anakronisztikus, történetietlen visszavetítését a XVI. századba.⁸

Erdélynek a középkorban kialakult külön közigazgatása a központtól való földrajzi távolsága és földrajzi egysége miatt jött létre, művelődési, kereskedelmi, településtörténelmi stb. szempontok alapján valóban lehetséges regionális egységként való vizsgálata. Észak-Magyarország hegyvidéki részeinek azonban, amelyek az Árpádok alatt sokáig gyepűvezetéként szolgáltak, földrajzi adottságai nem kedveztek önálló, Erdélyhez vagy akár Horvátországhoz hasonló regionális terek kialakulásához, a regionális, közigazgatási egységek, magyarul vármegyék nem kelet-nyugati, hanem észak-déli irányban szerveződtek a Kárpátok vonulatait keresztülvágó folyóvölgyek mentén. Az 1918-ig fennálló vármegyrendszerhez kapcsolódó identitás-meghatározás mind a mai napig él a vidéki szlovák lakosság körében a sokszori közigazgatási átszervezések után is; elég, ha csak a különböző szlovák nyelvjárások neveit vesszük sorba: oravské – árvai; lip-tovské – lip-tói; gemerské – gömöri; šarišské – sárosi stb.).⁹

Daniel állításának képtelenségét mutatja az is, hogy a XIX. századig nem volt ennek a területnek saját, állandósult megnevezése. A középkori forrásokban néhol előforduló „felső részek” (*partes superiores*) megnevezés nem vált kizárólagossá.¹⁰ Brodarics István „Dunán-túlnani Magyarország” (*Ultradanubiana Hungaria*) vagy egyszerűen csak „Túlsó-Magyarország” (*Hungaria ulterior*) néven említette. A másik jeles humanista országleíró, Oláh Miklós *Hungaria* című munkájában nem is számítja külön ország-részeknek.

A Felső-Magyarország (*Hungaria Superior*) és Alsó-Magyarország¹¹ (*Hungaria Inferior*) elnevezések, amelyek a XVI. század folyamán jelentek meg, pusztán katonai és kamarai igazgatási egységeket jelentenek, amelyek együttesen a mai Szlovákiánál jóval nagyobb területet foglaltak magukban, semmiféle tartományi különállást nem

⁷ David Paul DANIEL, *The Lutheran Reformation in Slovakia, 1517–1618*, Doctoral dissertation, The Pennsylvania State University, 1972. (Az értekezés hozzáférhető a Bell and Howell Information and Learning internetes kiadásában a ProQuest adatbázisban.)

⁸ *Uo.*, 25, 26, 317.

⁹ Ivor RIPKA, *Nárečia slovenčiny, 2001 = Atlas obyvateľstva Slovenska = Population atlas of Slovakia*, zost. Jozef MLÁDEK, Bratislava, Univerzita Komenského, 2006, 168. Nr. 104.

¹⁰ CSUKOVITS Enikő, *Bevezető = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, szerk. LENGYEL Tünde–CSUKOVITS Enikő, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2005, 7–8, 7.

¹¹ Nem keverendő össze a korábbi alsó-magyarországi részek fogalmával, amely a későbbi Bácska és Bánság területét jelölte a XV–XVI. században.

jelöltek. Thököly Imrének ezeken a területeken létrejövő török vazallus állama pedig nem szerves fejlődés eredménye, hanem az elhúzódó háborús helyzetben egy kényszer szülte, gyorsan múló tragikus epizód. A magyar nyelvben általánosan elterjedt Felvidék viszont csak az 1840-es évek pesti sajtójában jelent meg, reakcióként az ébredő szlovák nemzeti törekvésekre, ennek a használata a XVI. századra visszavetítve tehát éppoly történetetlen, mintha Szlovákiát íránk helyette. Käfer István a Felföld táj-elnevezés alkalmazását javallja, amelynek már a kora újkorban kimutatható a használata, s amelyen mindenféle politikai tartalom nélkül az északi hegyes vidékeket értették, földrajzi alapon elkülönítve a délebbi alföldi tájaktól, ebben az értelemben magam is elfogadhatónak tartom.¹²

A reformáció fogalma a kora újkor derekáiig

A latin eredetű reformáció¹³ szó, a görög *metamorphosis* tükörfordítása, először költői, szépírói szövegekben jelent meg Ovidiusnál és Apuleiusnál. A Kr. u. I. századtól tűnt fel politikai jellegű prózában is, például *reformatio morum* Senecánál, *reformatio* – *reducator* párhuzamos használata Pliniusnál. Az ókori latin költői és a prózai szövegekben egyaránt kétféle jelentésárrnyalattal fordul elő a fogalom, egyrészt egyszerűen csak változást értenek rajta, másrészt egy minőségileg jobb, korábbi állapotba való visszatérést is kifejeznek általa. Az ókori jogi szaknyelvben is feltűnik a *reformatio*: a tulajdon visszaszármaztatását jelölték vele.

Az Ószövetségben nem fordul elő; az Újszövetségben nem csupán változást vagy a múlt irányába való fordulást jelent, hanem egyértelműen a magasabb minőségbe való átmenetet jelöli. Ebben az értelemben szorosan összekapcsolódik a *renovatio* fogalmával, így mintegy a keresztény hitben való megújulás, a keresztységben való újjászületés is érthető rajta (Róm 12,2; Fil 3,21). Az ókor alkonyán már kialakult a szó kettős jelentésárrnyalata: 1. visszatérés a romlott jelenből egy korábbi, ideálisnak vélt állapotba; 2. a jelen dolgainak javítása múltra való hivatkozás nélkül. Az egyházatyák korának szövegei jórészt megtartják a fogalomnak az üdvtörténeti jelentését, Szent Ágoston éppúgy használja, mint Tertullianus vagy Lactantius, akiknél többször előfordul a *reformatio in melius* kifejezés, ami jelenti az ember jobbá válását, megigazulását isteni beavatkozás révén.

A középkori latin nyelvhasználat úgy őrizte meg a reformáció fogalmát, hogy közben a hozzá kapcsolódó jelentéssíkok tovább bővültek. Egyrészt megmaradtak az antikvitásból örökölt elvontabb jelentéstartalmai, mint például a jogi vagy a vallási. Másrészt a középkor sajátos szemlélete a teremtett világ tökéletességét vallotta, és ennek megőrzésére törekedett (*conservatio*). Mivel a világ az emberi tökéletlenség miatt folyton a romlás felé hajlik, ezért időről időre szükségeltetik a *reformatio*, a világ vagy

¹² KÄFER István, *Dona nobis pacem: magyar–szlovák kérdések*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2005, 102–111.

¹³ A fejezet túlnyomórészt Eike Wolgast és Gottfried Seebass szócikkeire támaszkodik. Eike WOLGAST, *Reform, reformation = Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hg. Otto BRUNNER–Werner CONZE–Reinhart KOSSELLECK, Stuttgart, Klett-Cotta, 1994, 313–360; Gottfried SEEBASS, *Reformation = TRE*, XXVIII, 386–404.

a világ elemeinek korábbi, jobb állapotba való helyreállítása. A Szent Római Birodalom, az egyes királyságok éppúgy reformálandók, mint az egyház és annak intézményei, így a korabeli forrásokban számos szerzetesrendi, egyházmegyei reformációról olvashatunk. A XIII. század elejétől az egyetemes zsinatra szóló meghívóban szerepel az „egyetemes egyház reformációjának céljából kifejezés” (*ad reformationem universalis ecclesiae*).

Ugyanakkor a szó legeredetibb értelmében az ember alkotta, kézzelfogható, elsősorban épített dolgok felújítását, megjavítását is ezzel a fogalommal jelölték a középkor folyamán, például „Jeorgio carpentario pro reformatione hostii in celario vinorum...” (György kerékkészítőnek a borospince ajtajának megjavításáért, 1434),¹⁴ „item de reformatione currus vulgo Rennwagen...” (szintúgy a szekér megjavításáért, 1510).¹⁵

A XV. században az apokaliptikus világvégevárás egyfajta alternatívájaként tűnt fel a szétesett világnak, a békének, az egyház egységének a helyreállítására és/vagy újralkotására (*reformatio, renovatio*) törekvő szándék világi és egyházi síkon egyaránt. Az egyházi szóhasználatban megmaradt a hagyományos, időben visszatekintő értelmezése, a világiban viszont egyre inkább ’újítás’ értelmet nyert.

A késő középkor folyamán ezzel a fogalommal nevezték meg egy adott terület vagy város hatályos törvényeinek, státútumainak gyűjteményét is, így például a nürnbergi reformáció kifejezés alatt Nürnberg város törvényeit értették.¹⁶

A városokban tudatában voltak, hogy a politikai és társadalmi rend nem öröktől fogva létezik, hanem előállított, s bármikor a változó körülményekhez igazítható, magát ezt az igazítást pedig szintén a reformáció fogalmával fejezték ki.¹⁷

A hitújítással a szó külön, máig tartó karriert kezdett. Az összes felekezet meglehetősen sokáig használta egyházmegújító törekvéseinek kifejezésére. Amikor a Habsburg-hatalom az uralma alatt álló területeken a katolikus egyház megerősödéséért fáradozik, maga is gyakran használja ténykedésének megnevezésére a *reformatio* fogalmát, s ezt maga az azt elszenvető evangélikus fél is így nevezte.

A XVII. század eleji protestáns szerzők azonban az immár egy évszázados hitújításra visszatekintvén a reformációt mint egy lezárt történelmi folyamatot határozták meg, felekezettől függetlenül vagy Luther, vagy Kálvin művét értve alatta. Valódi egyháztörténeti fogalomként elsőként az evangélikus Veit Ludwig von Seckendorf használta 1694-es munkájában.

A kötetben a reformáció (hitújítás) fogalmát az egyháztörténeti jelentéstartalommal felruházva fogom használni, értem alatta a korabeli nyugati *res publica christiana* egyházi megújulását sürgető mozgalmakat, illetve az ezekből kisarjadó különböző szellemi, lelkeségi áramlatokat, amelyek előidéztek a középkori egyházi struktúrák, vallásgyakorlat lebontását vagy gyökeres átalakítását.

¹⁴ Számadáskönyv kőművesmunkákról. Bártfa, 1434. FEJÉRPATAKY László, *Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 335.

¹⁵ MISKOVSKY Viktor, *Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek műrégészeti leírása*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879, II (Monumenta Hungariae Archaeologica 4), 115.

¹⁶ SEEBASS, *Reformation i. m.*, 390.

¹⁷ Jörg ROGGE, *Reformieren und regulieren. Semantik und Praxis von Reformen in spätmittelalterlichen Städten*, *Historisches Jahrbuch*, 128(2008)/1, 7–23, 22.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Könyvtárak, levéltárak kéziratosa anyaga

A következőkben azokat az intézményeket tekintem át röviden, amelyekkel a felsőmagyarországi reformáció története után kutatva kapcsolatba kerültem. Tisztában vagyok vele, hogy az alábbiakon kívül számos más jelentős forrásörző intézményt lehetne megemlíteni – különösen a mai Szlovákia különböző városi és egyházi levéltáaira gondolok itt –, ezek felkeresésére remélhetőleg még adódik lehetőségem.

Mindenekelőtt fontos kiemelni az ún. Kosáry-bibliográfia részeként a 2015. év folyamán két kötetben megjelent települési levéltárakkal foglalkozó segédletet, amely minden kárpát-medencei településtörténettel foglalkozó kutató számára megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen kiindulási pontként szolgál.¹

A budapesti Evangélikus Országos Levéltár anyagában található Schulek József libetbányai lelkész 36 kötetes gyűjteménye, ezenkívül itt őrzik még többek között Bruckner Győző, Fabó András, Payr Sándor, Zsilinszky Mihály irathagyatékát is. A kutatók munkáját a Góbi Imre és Böröcz Enikő által összeállított kéziratkatalógusok segítik, amelyek közül az utóbbi digitalizált változatban hozzáférhető.²

A budapesti Egyetemi Könyvtár elsősorban a Hevenes Gábor, Kaprinai István és Pray György nevével fémjelzett anyag révén tarthat számot a kutatás érdeklődésére.³ Ennek a gazdag anyagnak éppúgy, mint az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzött iratmásoknak (például Ábel Jenő hagyatéka) az áttekintése számos új, illetve feledésbe merült ismerettel gazdagíthatja a vizsgált korszakhoz kapcsolódó tudásanyagot. Az OSZK Kézirattárának kapcsolódó anyagai a világhálón hozzáférhető digitalizált katalógus segítségével voltak feltérképezhetőek.⁴

A Magyarország történetére vonatkozó írott források jelentős részét őrzik a szomszédos országok különböző intézményeiben. A történetbúvárok számára a mai Szlovákia területe ilyen szempontból különösen gazdag kincsesbánya. Levéltári vizsgálódásaim legfontosabb helyszínéül természetesen a bártfai városi levéltár (Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov) szolgált. A rendkívül gazdag forrásanyagot őrző bártfai városi levéltár jelentőségéről a hazai szélesebb tudományos közvélemény először a Magyar Történelmi Társulat 1881. augusztusi Sáros megyei kirándulásának be-

¹ KOSÁRY Domokos–KULCSÁR Krisztina–SZAKÁLY Orsolya, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába – 4. Városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések, I–II*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2015.

² GÓBI Imre, *A Magyarországi Ág. Hív. Ev. Egyetemes Egyház levéltárának jegyzéke*, Budapest, Kellner, 1912; BÖRÖCZ Enikő, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1993.

³ A „Hevenes Kaprinai Pray” gyűjtemény teljes anyaga hozzáférhető az Egyetemi Könyvtár világhálós felületén. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/124>)

⁴ A kötet szerkesztésének idején a honlap elérhetősége szünetel. <http://www.arcanum.hu/oszk>

1. A bártfai városháza déli homlokzata
(a szerző fényképe)

számolójából értesülhetett.⁵ A jelentéskészítők a sebtében átnézett leveles anyagból kiválogattak néhány magyar nyelvű misszilizt, amelyeket aztán Szádeczky Lajos adott ki.⁶

A levéltári anyag korszerű elvek szerinti rendezésére és egyben a tudományos kutatás számára alkalmassá tételére azonban csak 1907-ben került sor. Ennek előzménye, hogy a város főterén álló régi városháza épületébe, ahol 1511 óta a levéltári anyagot is őrizték, Sáros vármegye újonnan kialakítandó múzeumát költöztették.

Iványi Béla helyi közreműködők segítségével 1907 folyamán két ciklusban, a rendelkezésére bocsátott 128 nap alatt közel hatezer darab Mohács előtti dokumentumot dolgozott fel. A munka során a kronológiai elv szerint járt el, pontos időrendi sorba rendezte az anyagot oly módon, hogy az oklevelek kiállítási, keltezési dátumának pontos feloldását követően az egyes tételeket külön-külön egyesével egy erős papír borítékba rakta, amelyre az időrendi sorban elfoglalt hely alapján megállapított jelzetszám, valamint az iratmeghatározás és rövid regesztza került. A középkori anyag, illetve a kora újkori misszilizsek egy jelentős

része is mind a mai napig változatlan formában ezekben a XX. század eleji borítékokban található meg.

Iványi Bélának arra is volt ideje, hogy a Mohács utáni anyag egy részét is elrendezze, illetve előkészítse annak későbbi rendezését. A feldolgozott középkori dokumentumokról készített kétkötetesre tervezett regesztás jegyzékből csak az első kötet jelent meg 1910-ben, a második kötet kézírata az Országos Levéltár Levéltártudományi Szakkönyvtárában és az OSZK Kézirattárában tanulmányozható.⁷

A teljes kora újkori és újkori misszilizs állomány darabszintű feldolgozására végül sem a háború előtt, sem azóta nem került sor. A jelzetszámok megszakadnak a XVI. század első harmadánál. A misszilizsek, illetve néhány egyéb dokumentum pedig jórészt

⁵ SZÁDECZKY Lajos, *Jelentés a Zboró-Bártfai bizottság működéséről* = *A Magyar Történelmi Társulat 1881. évi aug. 22–28-iki vidéki kirándulása Sáros Vármegyébe Eperjes és Bártfa városaiba*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881, 111–122.

⁶ SZÁDECZKY Lajos (közli), *Magyar levelek a bártfai levéltárból*, Történelmi Tár, 5(1882)/2, 388–394.

⁷ IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.; IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára. II. 1501–1526* (OSZK Fol. Hung. 2940.). Iványi Bélának köszönhető szintén az eperjesi városi levéltár 1526 előtti anyagáról összeállított jegyzék is: IVÁNYI Béla, *Eperjesi Szabad Királyi Város Levéltára. Archivum Liberae Regiaeque Civitatis Eperjes, 1245–1526*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1931.

már nem borítékban, hanem immár a szlovák levéltárosok által A4-es füzetlapok közé helyezve találhatóak meg. Az anyagban való kutatáshoz nem készült teljes jegyzék.

A kutatók rendelkezésére áll helyben egy kézzel, illetve géppel vegyesen írt vaskos jegyzék, amely a kötetes kéziratokat (elsősorban anya- és jegyzőkönyveket, illetve gazdasági iratokat) tartalmazza, és mivel egy általam egyéb forrásból ismert kötet nem szerepelt benne, valószínűsíthető, hogy ez sem teljes. A több tízezernyi tételből álló misszilis anyagról az 1526-ot követő éveket illetően mindaddig nem készült olyan teljes inventárium, mint amilyen például az eperjesi levéltár vonatkozó állományát tartalmazza.⁸ Az 1540-es évek elejéig keltezett levelek kaptak csupán darabszintű azonosítást lehetővé tevő jelzetszámot, az azt követő időszakból a dátum megadása alapján tudják a kutató rendelkezésére bocsátani az egyes tételeket, ezért én is ekképpen fogok rájuk hivatkozni, valamint megadom a levéltári doboz számát is, amelyben az adott misszilis található.

A 2009-ben megjelent kora újkori, a mai szlovákiai városi levéltárakban őrzött német nyelvű kéziratokat jegyzékbe szedő kiadvány nem a teljesség igényével készült, ugyan tartalmaz a kora újkori bártfai és más szlovákiai levéltárak leveles anyagához repertóriumot, viszont célkitűzésének megfelelően kizárólag a német nyelvű missziliseket dolgozták fel a szerkesztők.⁹

Eddigi bártfai levéltári feltáró munkám alatt az engem érdeklő korszakból az 1550–1560 közötti, kicsivel több mint egy évtized levelesanyagát alaposan átvizsgáltam, a korábbi évekre vonatkozóan pedig a felső-magyarországi városok történetében jelentős események dátumai alapján célzott kutatást folytattam. A kéziratok között a halálos ítéletek jegyzőkönyvét, továbbá néhány összeírást, adásvételi jegyzőkönyvet néztem át.

A lőcsei városi levéltárban (Štátny archív v Levoči) való kutatást jelentősen megkönnyíti a XX. század elején kiadott, néhol pontatlan Hajnóci-féle jegyzék, amelynek azonosító számai alapján lehet jelenleg is az újkorra vonatkozó iratokhoz, levelekhez hozzájutni.¹⁰

Tiszolcon, az egykori Gömör-Kishont vármegyében a helyi evangélikus gyülekezet lelkészének hivatalában/otthonában található a gazdag levéltári anyagot és régi könyvtárat tartalmazó levéltár. A könyvek között Leonhard Stöckel nagyobbik prédikációs (postillás) kötete is megtalálható két példányban.

A pozsonyi forrásőrző helyek közül az evangélikus líceum könyvtárának (Lyceálna knižnica v Bratislave) kéziratok anyagához férhettem hozzá a világhálón keresztül. Az intézmény honlapján számos digitalizált anyagot találhat az érdeklődő.¹¹ Az adatbázis a XVI–XIX. századból tartalmaz kéziratok és nyomtatott forrásokat, amelyeket nem csupán a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárához eredetileg tartozó anyagból válogattak ki, hanem a Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) főkönyvtárából, vala-

⁸ Jozef REPČÁK, *Inventár archívu mesta Prešova, 1520–1550*, Prešov, é. n.; Jolana OLEJÁROVA, *Magistrát Prešov (1550–1569). Inventár*, I, Prešov, Štátny oblastný archív v Prešove, 1999.

⁹ Jörg MEIER–Ilpo Tapani PIIRAINEN–Klaus-Peter WEGERA, *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*, Berlin; New York, Walter de Gruyter, 2009.

¹⁰ HAJNÓCI R. József, *Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke*, Lőcse, Reiss, 1904. (A Szepes-megyei Történelmi Társulat Évkönyve)

¹¹ Online: <http://oldbooks.savba.sk/wwwroot>

mint a modori és beszercebányai evangélikus intézmények anyagaiból állítottak össze. A szerzők között előfordul többek között Leonhard Stöckel,¹² Szőlősy Benedek, Czvitinger Dávid, Johannes Bocatius.

Magyarország egyháztörténetének nyomtatott forrásai

A késő középkori, kora újkori magyarországi város- és egyháztörténet kutatásának a terület forrásadottságai már a XIX. században kitüntetett helyet biztosítottak. A fenti megállapítás természetesen elsősorban a török pusztítás által megkímélt városok és azok egyháztörténetének kutatására igaz, amelyek levéltári, esetleg könyves anyaga szerencsés esetben szinte maradéktalanul átvészelte az évszázadok viharait. A magyarországi történettudománynak a XIX. század második felében történő fellendülését megelőzően számos jeles tudományművelő ismerte fel a megmaradt források jelentőségét, amelyek tudatos összegyűjtése, rendszerezése, kiadása a XVII. század legvégén már kezdetét vette. Túlzás nélkül állítható tehát, hogy a XVIII. századi forrásgyűjtő kutatóink alapos, szorgos munkáján nyugszik a későbbi korok magyar történettudománya. Közülük alább azokról szólok röviden, akiknek a témám szempontjából is nagyobb jelentőséget tulajdonítok.

A szervezett és módszertanilag¹³ is alátámasztott magyarországi történeti forráskutatás első hangyaszorgalmú jezsuita képviselői közül Wagner Károly kiadványait forgattam legnagyobb haszonnal. Wagner Kaprinai Istvánnal és több más jezsuita történésszel átkutatta és kimásolta számos észak-magyarországi városi levéltár anyagát, így a pozsonyi, kassai, szakolcai, bártfai, eperjesi, nagybányai, felsőbányai és kisszebeni levéltárakét. Wagner később erre a munkára is alapozva adta ki a Szepesség és Sáros vármegye oklevéltárait, amelyekre e kötetben is több hivatkozás is található.¹⁴

Wagner fenti szepesi oklevéltárát Bárdossy János, a lőcsei evangélikus főgimnázium igazgatója, majd Schmauk Mihály szepesszombati plébános folytatták, egészítették ki.¹⁵

Fuxhoffer Damján ötkötetes *Monasteriologiájában* teljességre törekedve, eredeti források felhasználásával dolgozta fel a hazai férfi és női szerzetesházak történetét,

¹² Több Stöckelnek tulajdonított munkát tartalmaz az alábbi kolligátum más szerzőktől származó művekkel egybeemésve, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia központi könyvtárában őriznek: *Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572.* (Š A III 281).

¹³ Szabályzatok rövid ismertetését, egymáshoz való viszonyát lásd: SZELESTEI N. László, *Irodalom és tudomány-szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 43–56.

¹⁴ CAROLUS WAGNER, *Analecta Scepussii sacri et profani, Vienna, Posenii et Cassoviae*, Trattner, Landerer, 1774; CAROLUS WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner, Posenii, Cassoviae, Landerer, 1780.*

¹⁵ BÁRDOSSY JÁNOS, *Supplementum Analectorum terrae scepussiensis, notationibus, ex veteri ac recentiore Hungarorum historia depromptis*, Leutschoviae, Typis Michaelis Podhoranszki, 1802; SCHMAUK MIHÁLY, *Supplementum Analectorum terrae Scepussiensis, Diplomata Caesarum regumque Hungariae ac Poloniae, tum illust. praepositorum, supremorumque Scepussii comitum, necnon ita dictorum landgraffiorum provinciae Scepussiensis atque ven. capituli privilegiales literas, alia denique literalia arcis lubo capitaneorum monumenta ad notitiam Scepussii facientia, collegit et brevibus notis illustravit Michael Schmauk ... pars II pars II*, Szepesváraljae, Typis typographiae episcopalis, 1889.

munkájából az első és a második kötet jelent meg, a másik három a pannonhalmi rendi könyvtárban található kéziratban.¹⁶

A feltáró munka protestáns részről a katolikussal szinte egy időben indult el a jezsuita történetírókéhoz hasonló lelkesedéssel és szorgalommal, ám kezdetben hivatalos állami támogatás híján. Az állami cenzúra miatt külföldön jelent meg a két első nagyobb protestáns munka, amelyekre Joannes Ribini is mint alapvető kiadványokra hivatkozik egyháztörténeti művének első kötetében.¹⁷ Minden valószínűség szerint Okolicsányi Pál állította össze a hazai evangélikus egyháztörténet első forrásgyűjteményét, amely Christoph Lehmann forrásgyűjteményének harmadik köteteként jelent meg Frankfurtban 1710-ben.¹⁸

1728-ban adták ki a református Debreceni Ember Pál egyháztörténeti forráskiadványát Friedrich Adolf Lampe utrechti professzor neve alatt az eredeti kézirat jelentős átdolgozásával.¹⁹ Ember Pál művének jelentőségét növeli az utókor számára számos hivatkozása olyan korabeli nyomtatványokra, amelyek az ő kezében még megfordultak, mára azonban már vagy elvesztek, vagy szerencsésebb esetben lappanganak valahol.²⁰

Schmal András evangélikus főesperesnek és Klanicza Mártonnak a felső-magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó jelentős adatgyűjtései munkáik megszületése után majd egy évszázaddal később láttak napvilágot Fabó András kiadásában.²¹

Egyháztörténettel szorosan összefüggő terület a protestáns iskolatörténet. Ennek úttörő művét Rezik János kezdte el összeállítani *Gymnasiologia* címmel, amelyben a felvidéki evangélikus iskolák történetét kívánta megörökíteni.²² A *Gymnasiologia* különböző kéziratváltozatain Rezik halála után Samuel Matthaoides, Michael Rotarides, Marton Laucsek dolgozott az 1710–1772-ig tartó időszakban. A Bél-iskola tanítványa

¹⁶ Damian FUXHOFFER, *Monasteriologiae regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi*, Vindobonae et Strigoniæ, 1869.

¹⁷ Joannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, I–II, Posonii, 1787, I, 31–32.

¹⁸ Christoph LEHMANN, *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria és a Brevissimum compendium alius authoris principatus Transylvanici historiae*, Franckfurt am Mäyn, Henning, 1710. (De Pace Religionis Acta Publica Et Originalia, Das ist Reichs-Handlungen, Schrifften, und Protocollen über die Reichs-Constitution des Religion-Friedens... 3.). Az Okolicsányinak tulajdonított 1704 körül készült munka eredetileg a bécsi udvar és a felkelt magyarok közötti tárgyalások alkalmával ez utóbbiak érveinek megtámogatására készült, és szerzője nem is szánta kiadásra. A szöveg másolója által külföldre juttatott kéziratot a szerző beleegyezése nélkül nyomtatták ki végül Frankfurtban.

¹⁹ Friedrich Adolph LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae, in Hungaria et Transylvania ... ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magmam partem congesta nunc autem accessionibus multis locupletata, & hoc ordine concinnata*, Trajecti ad Rhenum, Apud J. van Poolsum, 1728.

²⁰ Az Ember Pál-féle mű szövegéről, jelentőségéről bővebben: RITÓÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai (I. rész)*, Magyar Könyvszemle, 89(1973)/2, 175–185.; RITÓÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai (II. bef. rész)*, Magyar Könyvszemle, 89(1973)/3–4, 364–376.

²¹ *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica. A Magyarországi Ágost. Vall. Evangelicusok történelmi emlékei*, I–III, szerk. FABÓ András, Pest, Osterlamm, K., 1861–1865.

²² Szlovák nyelvű kivonatos kiadása: JÁN REZIK–SAMUEL MATTHAEIDES, *Gymnaziológia Dejiny gymnázii na slovensku*, Bratislava, Slovenské pedagogické Nakladateľstvo, 1971. A *Gymnaziológia* kéziratainak keletkezés-történetéről lásd bővebben: KORDOVÁN László, *A Rezik-Matthaoides-féle Gimnaziológia kéziratai*, Budapest, 1988 (Neveléstörténeti füzetek 8.). Kordován megállapítása szerint az OSZK-ban őrzött, általam is használt példány a legteljesebb változatok közé tartozik. REZIK János, *Gymnaziologia*, II. Sec. I. Cap. IV. par. (OSZK S 3141.)

volt Joannes Ribini, akinek evangélikus egyháztörténeti műve szintén megkerülhetetlen a kutatás számára.²³

Johann Samuel Klein, aki többek közt Kassán és Bártfán volt evangélikus lelkész, 1789-ben adta ki az evangélikus lelkészekről szóló pontos hivatkozásokkal ellátott életrajzi munkájának két kötetét, amelyben számos eredeti forrást mellékel, többek közt Stöckel iskolaszabályzatát.²⁴ A harmadik kötetet a már említett Fabó András-féle *Monumenta evangelicorum* 1873-ban kiadott negyedik kötete tartalmazza, míg a negyedik, kéziratban maradt kötetet a közelmúltban adták ki Eperjesen.²⁵ Kéziratban tanulmányozható Kleinnek az OSZK-ban őrzött, a bártfai egyháztörténettel kapcsolatos, 1786-ban összeállított forrásgyűjteménye.²⁶

A XVI. század első felének (1520–1551) magyarországi reformációra vonatkozó egyháztörténeti forrásanyagát Bunyitay Vince, Rapaiics Rajmund és Karácsonyi János szerkesztésében adta ki a Szent István Társulat öt kötetben *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* cím alatt.

A protestáns felekezetek részéről a legnagyobb adattár Stromp László, majd Pokoly József, Zsinka Ferenc, végül Mályusz Elemér szerkesztésében látott napvilágot megszokásokkal 1902–1934 között tizenöt kötetben *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* címmel. Az adattár második kötete XVI. századi evangélikus zsinatokkal kapcsolatos forrásokat, tizenegyedik, tizenkettedik, tizennegyedik kötetei pedig az *Egyháztörténelmi emlékekből* kimaradt kútfőket tesz közzé. Kifejezetten evangélikus vonatkozású a Stromp László által kiadott *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek (Monumenta historiae evangelicorum in Hungaria)*.

A történész szakma központi szervezetei mellett szinte az egész ország területén alakultak vidéki helytörténeti egyletek, társaságok. Ezek közül a *Szepes megyei történelmi társulat* volt a legtermékenyebb, és munkám szempontjából is leghasználhatóbb köteteket kibocsátó szervezet. Gazdag tartalmú évkönyveit 1884-től adta ki az 1900-as évek elejéig. Az intézményi, akadémiai és társulati keretben kiadott forrásközlő sorozatok mellett számos lelkes kutató mára már nem egy esetben olyan forrásértékűvé vált tanulmányt, kisebb-nagyobb kötetet tett közzé, amelyekhez forrásmelléklet is társult.

A XX. századi tragikus történelmi körülmények a magyarországi történeti kutatásokat jelentősen visszavetették, legalábbis a felföldi város- és egyháztörténet tekintetében. A források tudományos igényű feltárása igazából a második világháborút követő időszakban indulhatott újra. Kiemelkedő jelentőségűek a bártfai születésű szlovák Daniel Škoviera filológiai alapossggal megjelentetett publikációi és a Stöckel-levelek kiadása.²⁷ Vladislav Ružička *Gymnasiológiát* feldolgozó műve szlovák nyelvű kivona-

²³ Joannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, I–II, Posonii, 1787–1789.

²⁴ *Leges Scholae Bartfensis* = Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig u. Ofen, 1789, I, 332–341.

²⁵ Johann Samuel KLEIN, *Sto kňazských biografij Johanna Samuela Kleina*, zost. Peter KÓNYA–CSEPREGI Zoltán, Prešov, Prešovskej univerzity, 2015.

²⁶ *Collectanea historiae ecclesiasticae Bartphensis Augustanae confessioni addictorum ecclesiae a tempore reformationis beati Lutheri, usque aevum nostrum, quod in annum 1786. incidit, in suis memorialibus epochis tradita, et ad posteros in perpetuam rei memoriam rudi calamo transmissa per I. S. K. Bartphensem.* (OSZK Quart. Lat. 1105.)

²⁷ Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359.

tos közlése az eredeti latin munka turócszentmártoni kéziratának. A kiadás jegyzetapparátusa a sokszor téves megállapítások és az eredeti latin szöveg közlésének hiánya ellenére jól használható.²⁸

A finn germanista Ilpo Tapani Piirainen több szlovák kutatóval és intézménnyel együttműködve kisebb publikációk mellett az egykori száz városok jogi és igazgatási forrásaiból adott ki terjedelmesebb köteteket.²⁹

A magyarországi forrásközlést is tartalmazó sorozatok közül számos, a korra vonatkozó forrás jelent meg a *Studia et acta ecclesiastica. Nova series Acta ecclesiastica* (1975–), a *Lymbus művelődéstörténeti tár* (1989–2001), 2003-től *Lymbus magyarságtudományi forrásközlemények* címmel és szegedi kiadású *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatok kötetében.

Kárpát-medencén kívüli forráskiadások

Az egykori Szent Római Birodalom területén megmaradt források a valamivel kedvezőbb történelmi körülményeik miatt jelentősebb bőséggel, kiaknázásra várva állnak a kutatók rendelkezésére. Mivel a forrásadottságok részletes áttekintése Bécestől Boroszlóig, Königsbergtől Wittenbergig önmagában kötetnyi anyagot tenne ki, csupán a leglényegesebb, általam is használt forráskiadások rövid ismertetésére szorítkozom.

Christian August Salig a XVIII. század egyik nevezetes német, protestáns egyháztörténésze volt, 1733-ban kezdte kiadni nagy reformációtörténeti művét négy kötetben.³⁰ Művében a skandináv országok kivételével az összes európai ország reformációjának történetét tárgyalta, a Magyarországra vonatkozó rész a második kötetben olvasható.

A XVIII. századi tudóslexikonok, biográfiai munkák közül kettőt emelek ki. Az egyik a lipcsei egyetem filozófia- és történészprofesszora, egyetemi könyvtárosa, Christian Gottlieb Jöcher által kiadott *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*. Az eredetileg négykötetes kézikönyvet Heinrich Wilhelm Rotermund 1810–1822 között kiegészítette, majd az így hatkötetesre bővült lexikont újra kiadta. A másik Jan Daniel Andrzej Janocki³¹ német származású varsói bibliográfus, irodalmár háromkötetes, röviden *Ianocianának* nevezett munkája, amely szép számmal tartalmaz XVI. századi magyarországi szerzőkre vonatkozó életrajzi és könyvészeti adatokat is.³²

²⁸ KORDOVÁN, *i. m.*, 51.

²⁹ Ilpo Tapani PIIRAINEN, *Das Recht der Spiš, Zips: Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochochdeutschen in der Slowakei*, Oulu, 1992; Ilpo Tapani PIIRAINEN–Arne ZIEGLER, *Das älteste Gerichtsbuch der Stadt Käsmark/Kežmarok aus den Jahren 1533–1553*, Leutschau, Polypress, 1998; Ilpo Tapani PIIRAINEN, *Das Rechtsbuch der XI Zipser Städte. Rechtliches, Medizinisches und Sprachliches aus einer frühneuhochochdeutschen Handschrift aus der Slowakei*, Levoča/Leutschau, Polypress, 2003.

³⁰ Christian August SALIG, *Christian August Saligs vollständige Historie der Augspurgischen Confession und derselben Apologie. Die Historie der Reformation in Spanien, Italien, Frankreich, Engelland, Pohlen, Ungarn, Siebenbürgen*, Preussen, I–IV, Halle, Renger, 1733.

³¹ Eredeti német nevén Johann Daniel Jänisch.

³² Teljes címe: *Ianociana sive clarorum atque illustrium poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. Az első két kötet Varsóban és Lipcsében jelent meg 1776/1779-ben, a harmadik posztumusz kötet pedig Samuel Theophilus Linde kiadásában Varsóban, 1819-ben.

A königsbergi egyetemre vonatkozó legkorábbi használható munka Daniel Heinrich Arnoldt filozófia- és teológiaprofesszor nevéhez fűződik. A forrásközlésekkel gazdagon ellátott fő műve 1746-ban jelent meg, további kiegészítései 1756-ban és 1769-ben.³³

A *Corpus Reformatorum* sorozat szerkesztői eredetileg az 1555 előtti hitújítók összegyűjtött írásos hagyatékának kiadását tűzték ki célul. Az első rész (I–XXVIII. Halle, 1834–1860) Melanchthon műveit tartalmazza a gothai generál-szuperintendens, Karl Gottlieb Bretschneider, majd a XVI. kötettől Heinrich Ernst Bindseil kiadásában. Luther Márton műveinek összkiadása 1883-tól 2005-ig jelent meg százhusz kötetben. A kiadási helyéről kapta bevett elnevezését: *Weimarer Ausgabe* (weimari kiadás).

Melanchthon levelezésének újabb, korszerű kritikai kiadását Heinz Scheible kezdte el 1977-ben. A jelenleg is folyó vállalkozásban 2005-ig megjelentek a teljes ismert levelezés regesztakötetei, valamint a hozzájuk tartozó mutatókötetek K. betűig 12 kötetben, valamint 1991 és 2015 között a levelek kritikai kiadását tartalmazó kötetek a kezdetektől 1547 júniusáig. A levélkiadáshoz a világhálón szabadon hozzáférhető adatbázis is készült, amelyben a teljes levelezés regesztái és egyéb adatai kérhetőek le egy kutatóbarát keresőfelületen keresztül.³⁴

Szilézia történetének és forrásainak kutatásához a legjobb alapot az 1846-ban Boroszlóban alapított Szilézia történetével és régmúltjával foglalkozó egyesület (*Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens*) által gondozott kiadványok adják.³⁵ Ezek közt a legjelentősebbek és a dolgozat szempontjából is leghasználhatóbbaknak bizonyultak a *Scriptores rerum Silesiacarum* (1835–1902), a *Codex diplomaticus Silesiae* (1857–1933) és a *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthums) Schlesiens* (1855–1943) című sorozatok.³⁶

Piotr Tomicki lengyel királyi titkár, przemysli, poseni, krakkói püspök és alkancellár, majd kancellár nevéől kapta címét az *Acta Tomiciana* dokumentumgyűjtemény, amelyet a névadó püspök titkára, Stanisław Górski szerkesztett egybe. Górski kezdetben a lengyel reneszánsz íróinak kéziratait és levelezését gyűjtötte, majd később az állami ügyekkel kapcsolatos iratok gyűjtésének szentelte idejét. A gyűjtemény általam is használt részét, amely az 1507-től 1531-ig terjedő időszak politikai és egyházi történéseire tartalmaz gazdag anyagot, tizenhárom kötetben adták ki Posenben 1852 és 1915 között. A XIV–XVII. kötetek a második világháború után jelentek meg, a gyűjtemény teljes kiadása máig befejezetlen.

³³ Daniel Heinrich ARNOLDT, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, Königsberg in Preussen, J. H. Hartung, 1746.

³⁴ *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe*, I–, TI–, Hg. Heinz SCHEIBLE–Christine MUNDHENK, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1977–. Online: <http://www.adw.uni-heidelberg.de/melanchthon>

³⁵ A mintegy ezer tagot számláló egyesület anyagai 1945-ben jórészt elvesztek, működését megszüntették, majd csak 1971-ben alakult újjá Würzburgban.

³⁶ Szilézia történelmével kapcsolatos régebbi kiadványok, köztük a fenti sorozatok is digitális változatban elérhetőek a Sziléziai Digitális Könyvtár (Silesian Digital Library, <http://www.sbc.org.pl/dlibra>) oldalán.

Az újkori magyarországi egyháztörténet összefoglalásai és folyóiratai

A nagy összefoglaló egyháztörténetek közül katolikus oldalról Karácsonyi János, protestáns nézőpontból pedig Zoványi Jenő munkája készült el még a második világháború előtt. Mindkét mű jelentőségét mutatja, hogy újabb kiadásban is megjelentek.

Karácsonyit követően 1973-ban, több évtizedes csúszással jelent meg Hermann Egyed katolikus szemléletben megfogalmazott egyháztörténete Adriányi Gábor gondozásában Németországban.³⁷ A hazai szerzők közül újkori egyháztörténettel bár számosan foglalkoztak, a megjelent munkák többsége a kétezres évek elejéig leginkább a református felekezettel kapcsolatos tanulmány. A könyvsorozatok közül a Balassi kiadó által gondozott *Humanizmus és reformáció* kötetei érdemelnek említést. Megkerülhetetlen alapműként feltétlenül említést érdemel Csepregi Zoltánnak 2013-ban megjelent akadémiai doktori értekezése, valamint az azóta készülő és folyamatosan megjelenő, kora újkori magyarországi evangélikus lelkészekre vonatkozó adattára.³⁸

A folyóiratok közül a legkorábbi a jeles egyháztörténész Knauz Nándor által alapított *Magyar Sion* című katolikus egyháztörténeti folyóirat, amely 1863 és 1904 között jelent meg.³⁹ Knauz Nándortól 1870-ben Zádori János és Fraknói Vilmos vették át a szerkesztését, és az egyházi irodalomra is kiterjedő folyóirat nevét *Új Magyar Sionra* változtatták, ezen a címen jelent meg egészen 1887-ig, amikor újra a régi címét vette föl a folyóirat.

A *Katholikus Szemle* (1887–1944) és a *Magyar Kultúra* (1912–1944) két világháború között megjelenő évfolyamaiban számos egyháztörténeti tárgyú cikket is közöltek. Napjainkban is megjelenik a *Protestáns Szemle*, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság által 1894-ben indított folyóirat, az összes neves protestáns egyháztörténésztől találhatunk kiváló tanulmányokat az egyes évfolyamaiban. A 40-es években került kiadásra az *Egyháztörténet*.

A késő középkori, kora újkori magyar várostörténet szakirodalma

A magyarországi városhálózat történetében kétségkívül korszakhatárnak nevezhetjük az ország három részre osztását. A korábbi, középkorban kialakult (gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési, kultúrföldrajzi) körülmények átalakulása az egyes települések életének mindennapjait is gyökeresen megváltoztatta. Rendkívül izgalmas, egyúttal forrásadottságait tekintve sem elhanyagolható korszaka ez a magyarországi várostörténetnek.

³⁷ A mű kiadásának körülményeiről és fogadtatásáról lásd: ADRIÁNYI Gábor, *Hermann Egyed magyar egyháztörténete = Hermann Egyed emlékkönyv*, szerk. SÜMEGI József–ZOMBORI István, Budapest, METEM, 1998, 41–58.

³⁸ CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi, 2013.; CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (EL-EM). Proszopográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/1: A–L*, Budapest, MEDI-T, 2014. I.; CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/2: M–R*, Budapest, MEDI-T, 2015. I.

³⁹ A folyóirat 2007-ben indult újra Székely János, az Esztergomi Hittudományi Főiskola rektora szerkesztésében.

Az egyes települések történetére vonatkozó összefoglaló munkák először nagyobb számban a XIX. század végi ezredévi lázban születtek. Ekkor különböző, főleg lokálpatrióta érzéstől átítatott helyi polgárok készítettek változatos színvonalú városmonográfiákat. Az ország általam vizsgált területén a már említett Szepes megyei történelmi társulat keretei között jelent meg a legtöbb várostörténeti munka. Bártfát illetően Miskovszky Viktor, illetve Iványi Béla nevét szükséges külön is kiemelni. A Miskovszky által összeállított kötetek a város művészet-, építészet- és művelődéstörténetére tartalmaznak szép számmal adatokat,⁴⁰ Iványi Béla pedig a városi levéltár tudós rendezéséért, középkori anyagának feldolgozásáért érdemi meg az utókor tiszteletét.

A két világháborút követően felélénkült hazai várostörténet-kutatás immár differenciáltan, mikrotörténeti módszerekkel felvértezve, főleg a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat hozta előtérbe, illetve az egyes városfajtákra összpontosítva nagyobb szemmértékű, tágabb összefüggéseket vizsgált. A kora újkori magyarországi várostörténet fontos sorozata a 2006-tól a Budapest Főváros Levéltára gondozásában megjelentő *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*.

A teljesség igénye nélkül néhány maradandó munkát alkotó szerző a várostörténetírás területén: Hörk József, Kerekes György, Granasztói György, Gecsényi Lajos, Szakály Ferenc, Bácskai Vera, Kubinyi András, az újabb történésznemzedék tagjai közül Flóra Ágnes, Goda Károly, H. Németh István, Kuzma Dóra, Majorossy Judit, Molnár Antal, Pálffy Géza, Szende Katalin, valamint Varga Szabolcs készít gazdagon adatolt feldolgozásokat, tanulmányokat várostörténeti témában.

A Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (*Commission Internationale pour l'Historie des Villes*) kutatási programja részeként 2004-től magyar várostörténészek is bekapcsolódtak abba az 1968 óta létező projektbe, amely egész Európára kiterjedően egységes szempontok szerint az egyes városok történeti atlaszainak elkészítését irányozza elő. Az atlaszok kiadásának kereteit a jelenlegi államhatárok határozzák meg, ennek megfelelően a hazai kutatók Buda (1686-ig), Kecskemét, Sátoraljaújhely, Sopron várostörténeti atlaszáinak elkészítését kezdték el első körben. A továbbiakban Buda (1686–1848), Kőszeg, Miskolc, Szeged, Pécs, Vác került terítékre, de a tervek között szerepel különböző püspöki városok, mezővárosok, királyi és magánföldesúri városok atlaszainak kidolgozása egyaránt.⁴¹

Bepillantás a reformációkutatás német nyelvű szakirodalmába

Az elmúlt csaknem három évtizedben a kora újkor németországi kutatását lényegileg meghatározta és jelenleg is meghatározza az úgynevezett *Konfessionalisierung* (konfesszionalizálódás, felekezetszerveződés) elmélet, ennek kifejtése, alkalmazása, illetve

⁴⁰ MISKOVSZKY Viktor, *Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templomának műrégészeti leírása*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879. I. (Monumenta Hungariae Archaeologica 4); MISKOVSZKY Viktor, *Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek műrégészeti leírása*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879. II. (Monumenta Hungariae Archaeologica 4).

⁴¹ SZENDE Katalin, *Magyarország városainak történeti atlasza*. URL: <https://www.otka-palyazat.hu>

kritikája elől a korszakkal és a területtel foglalkozók közül szinte senki sem tért ki.⁴² Számos összefoglaló munka a kora újkor kifejezés helyett az egész korszakot az elmélet alapján nevezi meg; Harm Klüeting például, aki szélesre tárva a korszak határait az első nagy európai pestisjárványoktól egészen a XVIII. századig tárgyalja a politikai értelemben vett Európa és Oroszország, illetve az Oszmán Birodalom általános történetét a könyvében.⁴³ Szintén ezzel a korszakelnevezéssel élnek a *Reformation und konfessionelles Zeitalter* című kötet szerzői.⁴⁴ Az elmélet felbukkanása óta, az 1980-as évektől kezdve beláthatatlan mennyiségű írás, tanulmány foglalkozott vele. Ezek közül az általam legfontosabbnak ítélteteket mutatom be alább röviden, nem mellőzve a konfesszionalizációs paradigma gyökereinek és fejlődéstörténetének vázolását.

Az elgondolás gyökerei a II. világháború utáni időszakra nyúlnak vissza, amikor az addig főleg teológusok hitvédelmi lóállásaiból végzett egyháztörténeti kutatások jórészt elvesztették apologetikus jellegüket. Az ötvenes években Ernst Walter Zeeden munkáiban tűnt fel először a hitvallásképződés (*Konfessionsbildung*) fogalma.⁴⁵ Írásaiban megkérdőjelezte az egyes hitvallások individualitását, ezek keletkezését egy párhuzamos rendszerben vizsgálta. Időközben felélénkült a városok történetének kutatása (például Bernd Moeller munkássága), illetve a társadalomtörténet új vonulatai jelentek meg. Ezek közül feltétlenül kiemelendő a Gerhard Oestreich nevével fémjelezhető *Sozialregulierung – Sozialdisziplinierung*, társadalmi szabályozás – társadalmi fegyelmezés elmélet.⁴⁶ Oestreich korszakértelmezésében az újkori, politikai értelemben vett Európa minden egyes területére egységesen jellemző, a történelmi folyamatok háttérében meglévő motívumként írja le az előbb a szabályok (*Regula, Ordnung*), majd a fegyelem (*Disciplina, Zucht*) révén szerveződő társadalmakat. A *disciplinára* való törekvés olyan külsőségekben is megjelent, mint a főúri kertépítéset rendezettség vagy a katonák uniformisa.

Mindezekre támaszkodva az 1980-as években az evangélikus Heinz Schilling és a katolikus Wolfgang Reinhard fejlesztette tovább a konfesszionalizálódás-elméletet az európai kora újkor vizsgálatának általános eszközévé.⁴⁷ Az elmélet alapvető irodalmát három gyűjteményes konferenciakötet képezi, amelyben a katolikus, az evangélikus és a református felekezetre külön-külön vonatkoztatva vették számba az addig elért eredményeket és a buktatókat. Német területeken kívül a teória csupán szórványosan jelent

⁴² A magyarul nehezen visszaadható német kifejezés kiváltására a Tumor Péter által használt *felekezetszerveződés* fogalmat tartom a legalkalmasabbnak. TUSOR Péter, *Felekezetszerveződés a kora újkorban*, Vigilia, 73(2008)/1, 12–18; Heinz SCHILLING, *Az európai hatalmi rendszer 1600 körül. A kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása*, Történelmi Szemle, 45(2003)/3–4, 201–212.

⁴³ Harm KLUETING, *Das konfessionelle Zeitalter*, Berlin, Lit, 2007.

⁴⁴ Stefan EHRENPREIS–Ute LOTZ-HEUMANN, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.

⁴⁵ Ernst Walter ZEEDEN, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985. Ernst Walter ZEEDEN, *Die Entstehung der Konfessionen; Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München, R. Oldenbourg, 1965.

⁴⁶ Oestreich elméletének alapos ismertetését lásd: Winfried SCHULZE, *Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit“*, Zeitschrift für Historische Forschung, 14(1987)/1, 265–302; Ulrich BEHRENS, „Sozialdisziplinierung“ als Konzeption der Frühneuzeitforschung. *Genese, Weiterentwicklung und Kritik*, Historische Mitteilungen, 12(1999)/1, 35–68.

⁴⁷ Az elmélet historiográfiájának alapos bemutatása bő irodalomjegyzékkel: EHRENPREIS–LOTZ-HEUMANN, *i. m.*

meg a kutatásban Hollandia, Írország, Észak-Európa, illetve Közép-Európa keleti térségeivel kapcsolatban.⁴⁸

Az elmélet megalkotói a különböző hitfelekezetek kialakulását, szerveződését helyezték vizsgálatuk középpontjába. A korábbi hatás-ellenhatáson alapuló megközelítések helyett elsősorban a párhuzamos jelenségekre összpontosítottak elemzéseikben. Ezek szerint a konfesszionalizálódás csaknem két évszázados folyamatában a különböző hitvallások (*confessio*) révén magukat meghatározó felekezetek – köztük a katolikus egyház is – dogmatikailag, intézményileg, jogilag megerősödtek, és kiépítették saját arculatukat az életvezetésben, a mindennapi művelődésben és a mentalitásban. Reinhard definíciója szerint a konfesszionalizálódás a kora újkor történetének társadalomtörténetileg meghatározó alapfolyamata korszerűsítő tendenciával.⁴⁹

Oestreichkel ellentétben az újabb szakirodalom meghatározónak tartja a felekezetek és a vallás szerepét a XVIII. század végéig terjedő időszakban. A családi, a közösségi, a politikai és a kulturális élet a felekezeti elvek mentén rendeződött, a mindenkori hatalom a legitimitációját vallási alapra helyezte.⁵⁰ A korszak több kutatója Oestreich megállapításait továbbgondolva, azt kiegészítve úgy véli, hogy a felekezetek szerveződése a hívők fegyelmre, diszciplínára nevelése, kényszerítése révén alapvető hatást gyakorolt a modern államfejlődésre,⁵¹ továbbá az újkor teljes időszakának majdnem összes folyamata beilleszthető ebbe az elméleti keretbe.⁵² A korábbi elképzelésekkel szemben a felekezetek szerveződésük és a mindennapi életre gyakorolt hatásuk révén sokkal inkább motorjai voltak az európai modernizációs, korszerűsítő folyamatoknak, mintsem visszahúzó, gátló tényezők.

Wolfgang Reinhard egyik könyvében a hit és a hatalom viszonyát vizsgálta.⁵³ A szerző a hit szerepét döntőnek véli, érzékletes hasonlata szerint a bolondot, aki azt állítja magáról, hogy ő a kancellár, az különbözteti meg az igazi kancellártól, hogy ezt az igazinak el is hiszik. A hit és a hatalom tehát kölcsönösen feltételezik egymást, a hatalom hitet teremthet, és a hiten nyugszik minden hatalom. Következésképpen az állam és a jog hatalma, továbbá – teszem hozzá John Lukacs gondolatát – az úgynevezett

⁴⁸ Térségünkre vonatkozó kötetek például: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Hg. Joachim BAHLCKE–Arno STROHMEYER, Stuttgart, F. Steiner, 1999; *Melanchthon und Europa. 1. Teilband, Skandinavien und Mitteleuropa*, Hg. Günter FRANK–Martin TREU, Stuttgart, J. Thorbecke Verlag, 2001.

⁴⁹ „Eine sozialgeschichtlich konstitutiven Fundamentalvorgang der frühneuzeitliche Geschichte mit modernisierender Tendenz.” Wolfgang REINHARD, *Glaube und Macht: Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung*, Freiburg im Breisgau, Herder, 2004, 17.

⁵⁰ Vö. Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, München, C. H. Beck, 1999, III, 108–121.

⁵¹ Stöckel egyik prédikációjában kifejezetten a magisztrátus feladatává teszi a törvények *disciplina* révén való megtartatását: „Mindazokat tehát, amiket a törvény szava ígér vagy tilt, az Isten helyében lévő magisztrátus e külső élet fegyelmében teljesíti, amennyiben teszi a kötelességét, ami a jelenkorban már csaknem teljesen kiment a szokásból.” („Quae igitur lex verbo promittit et minatur, ea magistratus loco Dei in huius vitae exterioris disciplina exequitur, siquidem suum facit officium, quod nostro hoc tempore iam fere in desuetudinem abiit.”) Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 167. v.

⁵² Wolfgang REINHARD–Heinz SCHILLING, *Die katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*, Münster, Aschendorff, 1995, 421–422.

⁵³ REINHARD, *Glaube und Macht... i. m.*

gazdasági törvényszerűségek is a hiten alapulnak.⁵⁴ Ha a beljünk vetett hit meginog, akkor veszítenek erejükből az államot, végső soron az embernek mint társadalmi lénynek az életét szabályozó erők. Az államok válságai egyúttal a hit válságai.⁵⁵ Reinhard azokhoz csatlakozik, akik a reformmozgalom kezdetét, tulajdonképpen a középkori Európa válságát, az 1250-es évektől számolják, szerinte ezek a reformtörekvések a reformációban nyerték el a csúcspontjukat, és ezt követte aztán a felekezetek szerveződésének folyamata, amely szoros összefüggésben zajlott az újkori európai államfejlődéssel.⁵⁶

Reinhard szerint a hitújítás következtében a hitvallás – *confessio* – az eredeti személyes jellegét elveszítve társadalomszervező erővé vált, amelynek a lényegi feladata a tan tisztaságának a védelme és a hívek politikai összefogása. A *Theologische Realenzyklopädie* vonatkozó szócikkéből idézi, hogy az *Evangélium tanítása (doctrina Evangelii)* helyett a *doctrina de Evangelio (a tanítás az Evangéliumról)* vált lényegessé.⁵⁷ A *confessio* fogalma ettől kezdve tehát egy bizonyos felekezethez tartozó csoportot jelölt. Reinhard a katolikusok, az evangélikusok és a reformátusok kibékíthetetlennek tűnő konfliktusait, a felekezetek versengését okolja, amiért sokáig lehetetlen volt a tárgyi és időbeli, felekezetközi párhuzamosságok felismerése.

Reinhard megkülönbözteti a felekezetek szerveződésének szándékolt, akaratlagos hatásait, következményeit az akaratlan mellékhatásoktól.⁵⁸ Ez utóbbiakról úgy véli, hogy talán, mint általában a történelem folyamán, a jelen számára fontosabbak, mint egy hajtóerői a történelmi folyamatoknak. John Bossyt idézi, aki úgy vélte egy írásában, hogy a trienti zsinat atyái éppúgy előkészítői voltak Max Weber-i értelemben az ipari-tőkés társadalmak kialakulásának, mint a puritán etika.⁵⁹

Heinz Schilling egyik legutóbb kiadott összegzése a felekezetszerveződés-elmélet kapcsán 2007-ben jelent meg.⁶⁰ Megfogalmazása szerint a konfesszionalizálódás adta a döntő és végleges lökést az állami és nemzeti partikularitás létrejöttéhez. A vallási-felekezeti szakadás szervezetében, dogmatikájában, ekkleziológiájában, művelődésében különböző, egymással szembenálló világnézeti rendszereket, felekezeti kultúrákat eredményezett, amely felekezetek kialakulásával szorosan egybefonódott az időben párhuzamosan futó kora-modern államképződés. A korábbi huszita háborúkat hozza fel példának, hogy a vallási tartalom mekkora lendülettel, társadalommozgató erővel és gyors, határokat átívelő terjedéssel bír. Mindeme kora újkori folyamatokban nem a reformáció eseményét vélte döntőnek, hanem a felekezetszerveződést, amely az újra-egyesítési kísérleteket, úgy tűnik, végleg megghiúsította. A négy megerősödött feleke-

⁵⁴ John LUKACS, *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*, Budapest, Európa, 2004, 242–249.

⁵⁵ REINHARD, *Glaube und Macht... i. m.*, 8–9.

⁵⁶ *Uo.*, 16–17.

⁵⁷ *Uo.*, 14–15.

⁵⁸ REINHARD–SCHILLING, *Die katholische Konfessionalisierung... i. m.*, 426.

⁵⁹ REINHARD, *Glaube und Macht i. m.*, 17, 30. Max Weber elméletének alapos, megsemmisítő erejű cáfolatát lásd: Heinz STEINERT, *Max Webers unwiderlegbare Fehlkonstruktionen: die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Frankfurt a. M., Campus, 2010.

⁶⁰ Heinz SCHILLING, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2007 (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen 2), 34–41, 106–119.

zeti egyház⁶¹ (*Konfessionskirchen*) döntő szereplője a kora újkori államok belső integrációjának és külső elhatárolódásuknak.

A konfesszionalizálódás dinamikájában ugyanakkor a protestáns egyházak éppúgy, mint Róma hívei, a középkori egyház egyetemességtudatát örökölték és képviselték. Viszont hamar kiderült a kortársak számára is, hogy a kizárólagosságra való törekvés, a küldetés tudat középtávon sem kivitelezhető, ezért a kényszer szülte helyzetben létrejöttek a vallásbékék, amelyek a kor elvárásaihoz igazodva természetesen nem ismerték el az egyházi-vallási sokféleséget.⁶²

Az egyes hitvallások mentén felekezeti-politikai identitások alakultak ki, részben elő/koranemzettudati vonással, amellyel összekapcsolódik egyfajta kiválasztottságtudat, az ószövetségi választott néppel való azonosulás elképzelése. A vallási-politikai jelképrendszer révén a társadalmak egyéni és csoportos erői egyaránt dinamizálódtak.

A differenciálódó felekezeti és állami entitások egymás közti viszonyában nehézséget okozott, hogy az új helyzetben meg kellett teremteni egy olyan normát, amely az új államok kapcsolatát, problémáit szabályozta volna, ilyen norma azonban kezdetben még koncepció szintjén sem létezett. A XVI. század utolsó harmadában a felekezeti ellentétekből kifolyólag fegyveres összeütközéseket, vallásháborút eredményező fundamentális kényszer uralkodott el Európában, amely a kontinens nyugati felét káoszba zuhanással fenyegette.⁶³ Schilling ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a szekuláris, világi erők, főleg dinasztikus és gazdasági érdekek hatására, módosíthattak a pusztán felekezeti elvből bekövetkező események menetén.

Az egyházi intézményekhez és a felekezetekhez kötődő személyek – világiak és egyháziak egyaránt – a nemzetközi történéseknek fontos szereplőivé váltak, politikai befolyásuk már a XVI. század első felében jelentős volt. A felekezeti törésvonalak mentén Európa-szerte egyfajta informális nemzetközi hálózat (*informelle Netz der Konfessionen*) jött létre, amely fontos bel- és külpolitikai tényezővé vált.⁶⁴ A hálózatok legbefolyásosabb tagjai a katolikus államokban az udvari gyóntató atyák, a pápáság egyes kiemelkedő tagjai. Más módon, de hatásukban hasonló jelentőséggel bírtak a kül- és belpolitika terén az udvari prédikátorok vagy az egyháztanács különböző formáinak megnyilatkozásai.⁶⁵

A külpolitikai összeütközésekhez vezető felekezeti identitások kialakulásával párhuzamosan nőtt az informális felekezeti hálózatok politikai dinamikája is, amely egyre inkább túlnyúlt az államok politikai határain. A felekezeti hálózatok az ellentétes felekezetű államok területén az üldözött vagy megtűrt egyházi életet, de egyúttal természetesen a politikai tevékenységeket is támogatták. Megjelentek az aktívan politizáló felekezeti diaszpórák. 1600 körül ez a felekezeti nemzetköziség volt az, ami a külpolitikai konfliktusok előidézésben élen járt, nem elégedve meg a fennálló felekezeti határokkal. Schilling példaként a szász udvari prédikátor, az evangélikus Matthias Hoë von

⁶¹ Ide sorolja a katolikus, az evangélikus, a református, és végül az anglikán egyházat. *Uo.*, 35.

⁶² „Das bedeutete aber keineswegs die Anerkennung eines religiös-kirchlichen Pluralismus.” *Uo.*, 36.

⁶³ „Um 1600 in Europa ein nachgerade fundamentalischer Zwang zum Konfessions- und Glaubenskrieg herrschte (...) so daß Europa im Chaos der Selbsterfleischung zu versinken drohte.” *Uo.*, 40–41.

⁶⁴ *Uo.*, 107–119.

⁶⁵ *Uo.*, 112.

Hoënegg és a református pfalzi Abraham Scultetus tevékenységét említi. Schilling azzal a mának szóló tanulsággal zárja okfejtését, hogy tévhit, miszerint a nem állami, civil szereplők az államközi kapcsolatokban az erőszakmentes világot elősegítetik, a valós történelmi perspektíva arra tanít, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz.⁶⁶

A Reinhard és Schilling által kidolgozott paradigma a nyugat-európai kora újkor kutatására különösképpen termékenyítőleg hatott. Új, valamint a XX. század végéig elhanyagolt szempontokat, területeket vont a történettudomány különböző ágazatainak érdeklődési körébe. Az intenzívvé váló kutatások során számtalan egyedi példát vizsgáltak meg az egyes szerzők a konfesszionalizációs modellt alkalmazva, vagy éppen vitatva. Mindezek során az eredeti elgondolás rendkívüli módon differenciálódott. A szakirodalomban a felekezetszerveződésnek sorra különböző altípusai tűntek és tűntek fel: így olvashatunk csak néhány példát említve a kronológiai szempontok figyelembe vételével korai és kései konfesszionalizációról; ha a felekezetépítés, egyházszervezés kezdeményezőjét nézzük akkor pedig alulról jövő, vagy közösségi és az ezzel szemben álló felsőbbbség, vagy a területiális állam által irányított konfesszionalizációról, magisztrátusi konfesszionalizációról, vagy éppen nemesi felekezetszerveződésről.

Heinrich Richard Schmidt a legjelentősebb azok közül, akik túlzónak tartják azokat a nézeteket, amelyek az államfejlődés és a felekezetek szerveződésének folyamatát szoros összefüggésként kezelik, 2007-ben megjelent tanulmányában nyolc pontban határozta meg a konfesszionalizálódás elméletére alapuló kutatások jövőbeni lehetőségeit.⁶⁷

1. A törvényekkel szabályozott állam helyett a különböző csoportokból, illetve az egyénből való kiindulást javallja, ezeknek a gyülekezettel és a hatalommal való viszonya a vizsgálódás tárgya.

2. A vallásosság a felekezetek lényege. A szekuláris elemek mellett ennek a szempontnak is a saját jelentőséghez mérten kellene megjelennie a kutatásban.

3. A felekezetek között megállapított párhuzamosságok nem tűnnek megalapozottnak.

4. A kétfokozatú konfesszionalizálódás vizsgálatát javasolja, amely fokozatosságra Írországtól Ausztriáig talál példát.

5. Az erőszak és az állami, hatalmi fegyelmezés szerepe inkább megragadható a kétfokozatú konfesszionalizálódás esetében.

6. Az első fokozat kényszere után a második fokozatot a lágyabb módszerek jellemzik.

7. A kétfokozatú konfesszionalizálódás végeredményében lehet felületes vagy sikertelen is.

8. Az államfejlődés/alakulás mellékterméke a felekezetszerveződésnek, nem lényegi eleme, viszont eredményesen vizsgálható együtt a kettő.

⁶⁶ *Uo.*, 119.

⁶⁷ Heinrich Richard SCHMIDT, *Perspektiven der Konfessionalisierungsforschung = Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, Hg. Rudolf LEEB–Susanne Claudine PILS–Thomas WINKELBAUER, Wien, Oldenbourg Verlag, 2007, 28–37.

A konfesszionizálódás elméletét érdemben bírálók közül jelentősnek vélem Winfried Schulze megnyilatkozásait. Schulze kétségbe vonja Schilling állítását, amely szerint az általuk kidolgozott szemléleti keretbe helyezve meg lehetne ragadni a korszak minden jelenségét.⁶⁸ Szerinte a korszak jellegét nem a felekezetek szerveződése határozza meg, hanem az, hogy ez az időszak volt, amely utat nyitott az elvilágiasodás, a szekularizáció számára.⁶⁹

A konfesszionizációs paradigmához kapcsolódó különböző elméleti modellek, tézisek alkalmazhatóságának kérdése, behatóbb ismertetése, illetve mindezeknek a kritikája a magyar nyelvű szakirodalomban az utóbbi években nyert egyre inkább teret. Talán Tusor Péter volt az első, aki 2008-ban a Vigília című folyóiratban megjelent cikkében ismertette a konfesszionizáció-elméletet, illetve javaslatot tett a kifejezés magyarítására a felekezetszerveződés fogalmának a bevezetésével.⁷⁰ Kármán Gábor egy 2011-es előadásában vizsgálta immár az elmélet kritikáját is szem előtt tartva a modell alkalmazhatóságának a határait, valamint méltatta annak termékenyítő, ötletadó hatását: a „konfesszionizáció-teória nem annyira a történeti valóság leírására használható, hanem új kutatási területeket megnyitó, heurisztikus eszközként”⁷¹

A Korall című társadalomtörténeti folyóirat szerkesztői az egyik 2014-es számot teljes egészében a felekezetszerveződés-elmélet által inspirált tanulmányoknak szentelték. A számos értékes írás közül itt most külön is kiemelendő Balázs Mihály írása, aki az elmélet formálódásának rövid bemutatásán túl, annak Erdély sajátos kora újkori felekezeti viszonyaira való alkalmazhatóságával kapcsolatban fogalmazza meg kételeyeit.⁷²

A XXI. század első két évtizedében Magyarországon, Szlovákiában és a térséghez történetileg és kulturálisan ezer szállal kötődő német nyelvterületen a város- és reformációtörténet terén egyaránt új, friss szemléletű, az eddig elhanyagolt, vagy nem kutatótt források gyakran azok digitalizálásával is együtt járó feltárását ismét előtérbe helyező kutatási irányok megjelenése mutatható ki. Az utóbbi években egyre bővülő számmal, szinte követhetetlen mértékben jelennek meg publikációk, mindezt a folyamatot jelentős mértékben ösztönzi a reformáció kezdetének félezer éves jubileuma kapcsán megnövekedett érdeklődés, valamint a különböző kutatásokra, publikációkra, konferenciákra kapható támogatási lehetőségek körének szélesedése.

⁶⁸ „Gleichwohl erscheint mir dieses Zeitalter mit dem Begriff einer als »Fundamentaltvorgang« verstandenen »Konfessionalisierung« nicht hinreichend charakterisiert, zumindest wird man damit nicht den zunächst verborgenen, aber historisch langfristig bedeutsamen Potenzen dieser Epoche gerecht.” Winfried SCHULZE, „*Ex dictamine rationis sapere*” – Zum Problem der Toleranz im Heiligen Römischen Reich nach dem Augsburger Religionsfrieden = *Querdenken. Dissenz und Toleranz im Wandel der Geschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Hans R. Guggisberg*, Hg. Michael ERBE, Mannheim, Palatium Verlag im J & J, 1996, 223–239., 223.

⁶⁹ EHRENPREIS–LOTZ–HEUMANN, *i. m.*, 72.

⁷⁰ TUSOR Péter, *Felekezetszerveződés a kora újkorban*, Vigília, 73(2008)/1, 12–18.

⁷¹ KÁRMÁN Gábor, *A konfesszionizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*, szerk. LUKÁCS Anikó, Budapest, Hajnal István Kör, 2013, 27–40, 33.

⁷² BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció*, Korall, 15(2014)/57, 5–26.

Az évforduló kapcsán a legjelentősebb nemzetközi program a „Refo 500”, amely egy azonos nevű hollandiai alapítvány projektjeként száznál több csatlakozó egyházi intézmény, egyetem, múzeum, akadémiai intézet számára biztosít együttműködési lehetőséget. A program *Refo500 Academic Studies* című sorozatában már eddigi is harmincnél több kötet jelent meg, és további kiadványok sajtó alá kerülése is várható. Magyarországi vonatkozása miatt külön figyelmet érdemel közülük Jan-Andrea Bernhard recepciótörténeti monográfiája, amelyben a szerző a svájci (helvét reformáció) és a magyar (erdélyi) kora újkori kapcsolatokat elemzi a téma magyar szakirodalmát sok tekintetben meghaladó módon.⁷³

⁷³ Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. (Refo 500 Academic Studies 19)

HITÉLET ÉS MŰVELŐDÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORI BÁRTFÁN

A késő középkori város jellemzői

A Felföld, azaz a történelmi Észak-Magyarország politikailag, gazdaságilag jelentős szerepet betöltő városaiban a németországi városok polgárságához hasonló réteg alakult ki. Ennek a többségében német gyökereit őrző, Pannóniát hazájaként szerető öntudatos lakosságnak növekvő lelki igényeit tükrözte a XV. században felélénkülő egyházi élet.

A felső-magyarországi öt szabad királyi város reformációs törekvéseiben az etnikailag vegyes lakosságú Bártfa a térségben betöltött politikai és gazdasági súlyához képest jelentősebb szerephez jutott. A korszakban a többi városhoz hasonlóan a németajkúak alkották a gazdaságilag erős, vezető réteget, de rajtuk kívül szép számmal éltek a falak között különböző szláv nyelvjárásokat beszélő és magyar lakosok is.¹

2. Bártfa középkori eredetű városfala (a szerző fényképe)

¹ Bártfa 1320-ban Károly Róberttől kapott városi jogot, aki olasz építőmestert is küldött a város tervezésére, 1352-ben Lajos király engedélyezte a falépítést, majd 1376-ban emelkedett szabad királyi város rangra, így Kassával és Budával lett egyenrangú. 1437-ben 517 házban mintegy háromezer lakost számlált a város. 1500 körül huszonhárom bástya, három kapu, két híd és vizesárok védte a várost. Ilpo Tapani PIIRAINEN–Vendelin JANKOVIĆ, *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühverhochdeutschen in der Slowakei*, Neuphilologische Mitteilungen, 92(1991)/1, 501–511, 501; MISKOVSKY Viktor, *Bártfa középkori műemlékei*, I–II, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879. (Monumenta Hungariae Archaeologica 4.); a Felföld középkori, kora újkorai nemzetiségi viszonyainak vizsgálatához kiváló kiindulópont Iványi Béla munkája: IVÁNYI Béla, *Pro Hungaria Superiore*, Debrecen, Debrecen sz. kir város és a Tiszántúli ref. Egyházkerület Könyvnyomdája, 1919.

A polgárság az ipar és a kereskedelem révén biztosította a megélhetését. A több napos évenkénti nagyvásár Szent Egyed szeptemberi ünnepe köré szerveződött. Bártfa gazdagságnak az alapja eleinte a vászonkészítés volt, a késő középkori Magyar Királyságban szinte egyedülálló módon nem céhes keretek között, hanem az úgynevezett bedolgozó rendszerben (*Verlagsystem*), egyfajta bérmunkában állították elő a vásznat a városi iparosok. A bártfai textilipar jelentőségét mutatja, hogy 1424-ben 23700 véggyolcsot és 1150 finomabb vásznat küldtek a város szövőszékeiről a kassai vásárra, és Buda felé is indult egy nagyobb szállítmány.²

Az olcsó import posztó a XVI. század elejétől kezdve fokozatosan eljelentéktelenítette a vászonipart, a teljes leépülése azonban több évtizedes folyamat során következett be, még az 1550-es években is számon tartották Bártfán a város falvaiban található szövőszékeket.³

A kézműipar helyett a polgárság jelentős részének figyelme a XVI. század folyamán igazodva a változó körülményekhez és a növekvő kereslethez a kereskedelem, ezen belül is a borkereskedelem felé fordult. A város, mint jogi személy és az egyes módosabb polgárok is saját szőlőbirtokokat vásároltak Tokaj-Hegyalján, hogy aztán az itt termett szőlőből előállított bort elsősorban Lengyelországban értékesítsék.⁴

A XV. század végéről ugrásszerűen megnő azoknak a forrásoknak a száma, amelyek egyházi célú beruházásokról tudósítanak, országszerte nagy építkezési láz tapasztalható a településeken. A számadáskönyvekben a legtöbb kiadás az egyházzal, a hitélettel kapcsolatos összegekről szól.⁵ Besztercebányán Michael Königsberger hagyatékából a templom tetejét rézzel fedték be, amelynek a költsége hatalmas vagyont, több mint 57 ezer forintot emésztett fel.⁶ Bártfán a gazdag kereskedő Peter Mager özvegye, Veronika 3000 guldent adományozott a Szent Egyed-templom befejezésére.⁷

A vagyonosabb és a kevésbé tehető bártfai polgárok egyaránt nagyvonalúak voltak a templomuk javára könyvek, műalkotások és egyéb berendezési tárgyak adományozásában. A XVI. század első évtizedeiben itt alkotta szép miniatúráit a sziléziai származású kódexfestő pap, Balthasar Blutfogel magister, aki a szakirodalomban az ország legrégebbi nyilvános közkönyvtáraként nyilvántartott bártfai templomi bibliotékára hagyta a saját kezűleg díszített huszonegy darabos ősnymtatvány-gyűjteményét.⁸ A bártfai Szent Egyed-templomban 1550 körül már mintegy százkettes, díszes rene-

² SZENDE Pál, *Magyar városok a középkor végén*, Budapest, Politzer Zsigmond, 1913, 26; ZIMÁNYI Vera, *Gazdasági és társadalmi fejlődés moháctól a 16. század végéig*, Századok, 114(1980)/4, 511–574, 548.

³ *Beschreibung der Gestelle in der Stadt Dorffer im Jar 1555.* (ŠAB, missiles, Nr. 139/–) A gazdasági visszaesésre, a városi elszegényesedés problémájára a XVI. század első évtizedéből több forrás is utal, 1518-ban Perényi Imre nádor kérte a kincstartó Várdai Pált, hogy a szegény bártfaiakat az adófizetés alól mentesse fel, 1525 körül pedig a Sáros vármegyei hadiadó-szedő Eperjessel kötött egyezséget az adó mérsékléséről a városi szegénység miatt. Terebes, 1518. február 6. IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára. II. 1501–1526*, Nr. 4764; Nr. 5513. (OSZK Fol. Hung. 2940.)

⁴ GECSÉNYI Lajos, *Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563*, Agrártörténeti Szemle, 8(1966)/4, 470–485, ZIMÁNYI, i. m., 539, 556.

⁵ IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlat*, Budapest, Franklin, 1887 (Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok 3), 257–415, 383–384.

⁶ *Uo.*, 393.

⁷ MILOSLAVA BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, Hg. Karl SCHWARZ, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 22–35, 23.

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné, *Blutfogel Boldizsár miniatör*, Magyar Könyvszemle, 73(1957)/3, 247–264.

szánsz szekrényben őrzött könyvtárat tartottak nyilván. A főként liturgiai jellegű, vallásos témájú könyvek mellett (gradualék, misekönyvek, teológiai íráások) kalendáriumok és jogi munkák is akadtak szép számmal a gyűjteményben.⁹

A város plébániatemplomát a XV. században folyamatosan átépítették, 1420 és 1486 között a háromhajós Szent Egyed-templomot megnagyobbították, a templom tornyát órával szerelték fel.¹⁰ A bártfai Miklós mester 1448 és 1458 között a templom sekrestyéjét, szentélyét, oratóriumát és a Katalin-kápolnát alakította ki késő gótikus stílusban, később a kassai István mester a templom belső terét magasította meg sajátos hálós boltívvvel. 1460-ban a Jakab mester által készített új szárnyas oltárral szerelték fel a templomot. 1495-ig tizenkét mellékoltárt emeltek a polgárok adományaiából, 1500 körül még újabb nyolc oldaloltárt alakítottak ki, amelyeknek a költségét a céhek és a testvérületek állták.¹¹

A városok történetében, így a szabad királyi város Bártfa esetében is, a késő középkor kétségkívül a jámbor vallásosság időszaka volt. Ennek irodalmi emlékei Magyarországon a ferences Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei, a pálos Gyöngyösi Gergely írásai, a felvirágzó magyar nyelvű kódexirodalom. Rotterdami Erasmus megfogalmazásában a város nem más, mint egy nagy monostor.¹²

Szerte Európában ez a kor volt a jámbor, vallásos testvérületek (*fraternitas*), egyesületek, kegyességi alapítványok egyik virágkora is. A gyakorlati vallásosság és a közösségi szellem egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a világiak körében is tömeges igény jelentkezzék a vallásos társulatok iránt.¹³ Eleinte papi társulatokba kérhettek felvételt, a XV. század folyamán viszont egyre nőtt a világiak által létrehozott vallásos társulatok száma. Egyfajta összekötő szerepük is volt a világiak és a papság között. A felső-magyarországi városokban a *Krisztus Teste* testvérület volt a leggyakoribb, ez fogta össze a város legelőkelőbb polgárait.

Az egyes társulatok működése és célkitűzése is hasonló lehetett: a hívek vallásosságának ápolása, a közösségi érzés növelése. A testvérületek a mindennapi élet különböző területein is jelen voltak. A kegyes adományokból összegyűlt vagyont sokféle célra használhatták fel. A segítségre szoruló tagokat kölcsönökkel segíthették, egyfajta szociális hálóként szolgáltak. A lőcsei szabályzat szerint a társulati tagok csütörtökön kö-

⁹ A plébániai könyvtárról bővebben: MISOVSKY Viktor, *A bártfai egyházi könyvtár szekrénye és könyvei a XV–XVI. századból*, Magyar Könyvszemle, 5(1880)/1, 19–26; ÁBEL Jenő, *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885; SZENDE, *i. m.*; FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Budapest, Magyar Helikon, 1959.

¹⁰ A XIII. században kezdődött Itáliában a toronyórák felállításai. Térsegünkben Boroszló az első város, ahol toronyórát szereltek fel 1368-ban, ezután lett Straßburgban (1370), illetve Augsburgban is (1398). Besztercebányán szintén már a XIV. század második felében dolgozott egy boroszlói órásmester, Pozsonyban 1439-ből, Selmecbányáról 1569-ből van adatunk órásmesterre („horologistae”). IPOLYI, *i. m.*, 315; FATA, *Ungarn, das Reich i. m.*, 144; Gabriel DROBNIÁK–Alexander JIROUŠEK, *Chram sv. Egídia v Bardejove*, Košice, Agentúra Sása, 1998, 6.

¹¹ David Paul DANIEL, *Bartfeld/Bardejov zur Zeit der Reformation = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karel SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 37–49, 39.

¹² „Quid aliud est civitas quam magnum monasterium.” Idézi: Berndt HAMM, *Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996, 81.

¹³ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000, 24–49.

zös énekes misén vettek részt, megemlékeztek az elhunyt tagokról, testületileg jelentek meg a temetéseken.¹⁴

1500 körül Kassán négy vallásos társulat volt, Eperjesen tizenhat hasonló egyesülés működött,¹⁵ Bártfán pedig a *Krisztus Teste* társulat mellett az *Irgalmasság Anyja* társulat, és a *Szent Borbála* társulat tevékenységéről szólnak a források. Az egri püspöki vikárius 1517-ben erősítette meg Petrus Czípsér plébános, alesperes kérésére a bártfai *Irgalmasság Anyja* testvérület alapszabályát.¹⁶ A késő középkori virágzásáról tanúskodik egy, az 1483–1525-ig tartó időszakot átfogó számadáskönyv, amely a tagok névsorát és adományaik leírását tartalmazza.¹⁷

A kor városi polgárságának vallásosságát mutatja, hogy a céhek, bár elsősorban a gazdasági és szociális érdekek képviselőit jöttek létre, egyúttal úgy működtek, mint a többi vallásos társulat, mindegyik céh valamelyik szent pártfogása alatt állt. Kubinyi András a céhek és a testvérületek között az alapításuk jóváhagyásának mikéntje szerint tesz különbséget. A céhes társaságok szabályzatát a helyi világi hatóságok hagyták jóvá, míg a kifejezetten vallásos társulatokat a püspök vagy a helynöke, némelykor maga a pápa erősítette meg.¹⁸ A céh és a testvérület közti rokonságot mutatja viszont, hogy mindkettő egyaránt kapott kegyes adományokat. Sőt, olykor az oklevelekből nem is derül ki, hogy céhről vagy *confraternitas*ról van-e szó. A polgárok közül sokan több testvérületben is tagságot szereztek, ezt a jelenséget az a hit magyarázza, hogy a különböző szentek különböző dolgokban tudnak inkább közbenjárni.

Mindez azt is eredményezte, hogy már a reformációt megelőzően ha jogilag nem is, de ténylegesen a városi tanács kezébe került a saját egyházi ügyeinek irányítása. Az egyháziakat igyekeztek a városi joghatóság illetékességébe vonni, a hierarchia joghatósága alól pedig a polgárokat érintő lehető legtöbb ügyet kivenni. Ilyen törekvésre utal az ágostonosok tartományfőnöke 1498-ban kelt levelében, amikor figyelmeztette a bártfaiakat, hogy a helyi házfőnök, perjel választása nem a város, hanem a rend káptalanjának hatáskörébe tartozik.¹⁹

Az alapítványok és adományok révén a polgárság egyre több olyan feladatot vont a hatáskörébe és felügyelete alá, amelyek korábban az egyházi szervezetek illették meg, sokszor maga az egyházi hatóság adta át a feladatköröket. Az egri püspök a tizedet már a XV. század közepétől rendszeresen bérbe adta a felső-magyarországi városoknak.²⁰ Ezt a gyakorlatot a XVI. században, a már evangélikussá lett városok esetében is megtartották: I. Ferdinánd 1562. május 26-án kelt levélben hívta fel Verancsics Antal figyelmét, hogy az egri püspöki tized bérletét Eperjes városában hagyja továbbra is e polgárok kezén maradni a királyi hadak tartása és a várost ért csapások miatt.²¹

¹⁴ *Uo.*, 24.

¹⁵ BODNÁROVÁ, *i. m.*, 22.

¹⁶ Eger, 1517. július 22. IVÁNYI, *Bártfa szabad királyi város i. m.*, Nr. 4715.

¹⁷ PÁSZTOR, *i. m.*, 29.

¹⁸ KUBINYI András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999, 344.

¹⁹ Carolus WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner*, Posonii, Cassovia, Landerer, 1780, 529–530.

²⁰ A XV. századra: IVÁNYI, *Bártfa szabad királyi város i. m.*, Nr. 5633; Nr. 5639; stb.

²¹ LASZTÓKAY László, *Eperjes szab. kir. város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése*, Eperjes, Eperjesi Bankegylet, 1881, 25.

A városok kórházakat alapítottak, nőtt a közösségi felelősségérzet, Bártfán például két kórház is működött, amelyek közül az egyiket éppen a reformáció előestéjén kezdték felszerelni: a már említett bártfai Petrus Czipser alesperesi minőségében 1517-ben szólította fel az esperesi kerületéhez tartozó papságot, hogy adományaikkal segítsék a szegények falakon kívüli Szent Lélek kórházát, mivel az megfelelő épületek híján van.²²

Az anyagi ráfordításokban gyakran nagyvonalú, buzgó polgárság mindezzel együtt magasabb elvárásokat támasztott az egyháziakkal, a szerzetesekkel szemben. Richard van Dülmen szavaival élve a „szentségek gazdasága” (*Ökonomie des Sakralen*), a szentségekért, az üdvösség ígéréteért való anyagi ellenszolgáltatás egyáltalán nem volt ellentétes a késő középkori mentalitással, teljesen elfogadottnak számított a korabeli emberek számára, hogy minden szolgáltatásért fizetni kell.²³ A pénz szerepének késő középkori felértékelődése új etikai kihívás elé állította a városok lakóit. A gyarapodó, gazdagodó polgárság összefűzte a gazdagság tényét és a különféle jámbor tetteket, mindezt főképpen az motiválta, hogy a jó lelkiismeret érdekében elkerüljék a fősvényesség főbűnét.

Berndt Hamm elemezte egyik könyvében, hogy a kereskedőmentalitás, valamint a különböző pénzügyletek jelentőségének növekedése miképpen változtatta meg a polgárok gondolkodását az emberek egymáshoz és Istenhez való viszonyáról. Míg a városon kívül az úr és alattvalója vertikális hierarchikus viszonyrendszere a meghatározó, addig a városokban inkább egy horizontális, mellérendelő vevő–eladó viszony vált jellemzővé, ami hatást gyakorolt az emberek vallásos világnépeire is. A polgárok egyrészt a különböző kegyes cselekedeteket, a jó tetteket mint valamiféle árut kínálták fel az egyháznak, illetve végső soron az Istennek, aki ebben a párhuzamban a vásárló szerepét öltötte magára. Másrészt egyfajta „társtulajdonosi” szerepkörhöz is juthatott a túlvilági szféra. A majd a kálvinizmusban kiteljesedő szemlélet, ami a gazdasági sikereket, az anyagi hasznot Isten áldásának tartja már a középkor folyamán megjelent.²⁴ A profit Isten áldása, ezért – legalább részben – jótékony célokra fordította a polgár, így mintegy Istent is részesítette a haszonban. A korabeli felfogás szerint pénzért cserébe akár a mennyei boldogságba vezető közvetlen út is megnyílhatott a jámbor adakozó számára. Mai szemmel visszatekintve gyakran egyfajta adok-kapok kereskedői szemléletet látnak ebben, ezzel szemben a korabeli elképzelés szerint a jócselekedeteknek a lelki szándék komolysága ad igazán értelmet, nem tekinthető érdemszerzőnek, ha kizárólag hasznosság szempontból történik.²⁵

A városi pénzforgalom és az egyházi jámborság jó értelemben vett együttélése figyelhető tehát meg, amely természetesen vonta maga után a búcsúcédulák iráni növekvő keresletet is. A jótékonyág gyakorlásának és a kegyes adományoknak az elsődleges célja azonban nem az adottnak és megváltoztathatatatlannak vélt szociális bajok és igazságtalanságok megszüntetése, hanem a lelki üdvösség reménye.

²² Bártfa, 1517. május 4. IVÁNYI, *Bártfa szabad királyi város i. m.*, Nr. 4706. A levél kiadása: ÁBEL Jenő, *Műtörténeti adatok a XV. és XVI. századból*, Történelmi Tár, 7(1884)/3, 525–545. 541.

²³ Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, I–IV, München, C. H. Beck, 1999, II, 16.

²⁴ HAMM, *Bürgertum und Glaube i. m.*, 32.

²⁵ Pásztor ismételtén Laskai és Temesvári szavaira hivatkozik. PÁSZTOR, *i. m.*, 63–65.

Ennek érdekében általánosan elterjedt gyakorlat volt az is, hogy a hívek komoly gondot fordítottak arra, hogy a haláluk pillanatában legalább annyi vagyonuk legyen, ami mise mondatására elegendő. Ebből következik, hogy a városokban az egyház egyik legfontosabb jövedelemforrásává a misealapítványok váltak.²⁶ Ugyanakkor arról is olvashatunk a forrásokban, hogy az elhunytak örökösei nem mindig tettek eleget a végrendeletekben megfogalmazott kívánságoknak. 1512-ben János, bártfai plébános tett panaszt Kereszturi Péter egri kanonoknál, hogy a sárpataki, lófalvi és más egyház-községek végrendeleteinek végrehajtói eltitkolják a kegyes adományokat, és visszatartják azokat.²⁷

A magyar királyság városai európai összehasonlításban igen széles körű politikai és egyházi autonómiával rendelkeztek. Magyarországon a Lajtán túli országokkal ellentétben a szabad papválasztás lehetősége a városokban és a városokon kívül is már a középkor folyamán megvalósult, ennek igényét és lehetőségét nem a reformáció hozta magával. A magyar viszonyok a szabad választás elterjedtségének tekintetében Kubinyi szerint egyedülállóak Európában. Bártfa esetében az első adat a szabad plébánosválasztásra Zsigmond király okleveléből származik 1391-ből.²⁸ A papválasztás joga ugyanakkor nem egyezik a kegyúri jogok birtoklásával.²⁹ Besztercebánya esetében a választott plébánost az esztergomi érseknek vagy megbízottjának kellett az *investitura* végett bemutatni.³⁰

Kubinyi a német Dietrich Kurze kutatásaiból kiindulva megállapítja, az erdélyi szászok esetében nem hozott, hanem kapott jogról van szó, mivel az *Andreanum* (1224) kiadása idején azokon a területeken, ahonnan a telepések érkeztek még nem volt gyakorlatban a szabad papválasztás joga. A későbbi fejlődés során a magyar uralkodók további, nemcsak a szász városnak szóló kiváltságleveleikben is megadták ezt a jogot, így a papválasztás a magyar városi kiváltságok egyik legfontosabb elemévé vált.³¹ Az alapfeltétel gyakran az volt, hogy a plébániával kapcsolatos építési, berendezési és egyéb költségeket a hívek viseljék. Ezzel összefüggésben a közösség választotta a városokban a templomgondnokot (*vitricus*), aki az adott egyházközség vagyónáért felelt.³²

A városon kívül is lehet adatokat találni arra vonatkozóan, hogy a Magyar Királyságban a szabad papválasztás joga széleskörűen elterjedt a késő középkor folyamán. A Magyi-féle formuláskönyvből idézi Kubinyi például azt az esetet a XV. század má-

²⁶ *Uo.*, 66–93.

²⁷ Eger, 1512. június 30. IVÁNYI, *Bártfa szabad királyi i. m.*, Nr. 3702; Nr. 4324; MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, I–II, Budapest, Akadémiai, 1990, II, 601–631. Az említett falvak Bártfa földesúri birtokai voltak.

²⁸ „Vos pridem defuncto plebano vestro unum ex medio vestri vigore libertatum vestrarum pristinarum de comuni consensu parochianorum prefate ecclesiae in vestrum concorditer ellegissetis plebanum.” („Ti, miután a plébánosotok meghalt, az ősi szabadságotok alapján az említett egyház plébániájának közös megegyezésével egyhangúlag válasszatok magatoknak plébánost.” Gyulafehérvár, 1391. február 24, ŠAB, missiles, Nr. 30) Idézi: MÁRIA PETROVIČOVÁ, *Cirkev v Bardejove v predreformačnom období = Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej Univerzity, 2011, 162–168, 163.

²⁹ KUBINYI, *i. m.*, 269–286.

³⁰ IPOLYI, *i. m.*, 344.

³¹ KUBINYI, *i. m.*, 271–272.

³² *Uo.*, 283–285.

sodik feléből, amikor az érsek a birtokos nemes és a jobbágyok választását követően nevezi ki a plébánost.³³

A szabad királyi városok még azt a kiváltságot is elnyerték, hogy a plébánosait a megyéspüspök joghatósága alól felmentették, s a város ítékezésre jogosult testülete a város határain belül valamennyi, az egyházi bíróságot illető ügyben ítékezhetett.³⁴ Fentebb már említettem, tizedet sem a püspöknek fizették, hanem helyben maradt a plébános kezelésében.

A középkor mentalitását mélyen átjárta az a Szentíráshoz köthető nézet, hogy Isten mindent készre teremtett, a megváltás műve óta befejezett a világ, ahol nincs szükség újításra. (Préd 1,9: „Ami volt, az lesz újra, és ami történt, az történik megint: semmi sem új a nap alatt.”) A város pezsgése viszont teret adott az újításoknak, innovációs hajlam jellemzi a városi légkört. A késő középkor folyamán keletkezett városi kormányzattal foglalkozó elméleti iratokban, polgártükrökben (*Bürgerspiegel*) gyakran előfordul már, hogy a város vezetőinek az újítástól nem kell berzenkedniük, ha az az egységet és békét szolgálja, a fő cél a *harmonia civitatis* elérése.³⁵ A kolduló rendek megújulást sürgető mozgalmát is mint jellegzetes városi jelenséget tartja számon a kutatás.

A városokban a késő középkor folyamán megfigyelhető a művelődés megújulása is. Németországban számoltartanak olyan várost, ahol a lakosságnak csaknem a fele tudott olvasni.³⁶ A könyvek iránti megnőtt igény volt az egyik legfontosabb kiváltó oka a nyomdászat feltalálásának. Magyarországtól nyugatra és északra fekvő városokban sok helyen működött már nyomda a XVI. század elején, ahol a könyvek mellett az egyre jelentősebb szerepet kapó rölapok/iratok készültek. A Magyar Királyságban a kora újkor első századában a német anyanyelvű polgárságnál a legnagyobb az igény az olvasnivalóra, ezeket nyugati kapcsolataik révén a megjelenést követően szinte azonnal beszerezhették.³⁷

Berndt Hamm és más német történészek megállapításai szerint viszont a városok általános hangulatát a jámbor vallásosság ellenére vagy mellett mégsem elsősorban a harmónia, hanem különböző új feszültségforrások megjelenése jellemezte.³⁸ A társadalom különböző részei között szerteágazó konfliktushelyzetek alakultak ki, a klerikusok és a laikusok, tágabban a hierarchia szervei és a polgárok testvérületei vetélkedtek egymással; az egyházon belül pedig a szerzetesek és a világi papok, a műveltebb és a képzetlenebb egyháziak között keletkeztek szakadékok. A világi papság és a koldulórendek közti viszony a versenyhelyzet miatt komoly ellentétek, ellenségeskedés forrása

³³ *Uo.*, 279.

³⁴ *Uo.*, 287.

³⁵ Jörg ROGGE, *Reformieren und regulieren. Semantik und Praxis von Reformen in spätmittelalterlichen Städten*, *Historisches Jahrbuch*, 128(2008)/1, 7–23, 10.

³⁶ HAMM, *Bürgertum und Glaube i. m.*, 36.

³⁷ MADAS Edit–MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Budapest, Balassi, 1998, 127.

³⁸ HAMM, *Bürgertum und Glaube i. m.*, 53. Vö. Vera ISAIASZ–Matthias POHLIG, *Soziale Ordnung und ihre Repräsentationen: Perspektiven der Forschungsrichtung „Stadt und Religion“ = Stadt und Religion in der frühen Neuzeit: soziale Ordnungen und ihre Repräsentationen*, Hg. Heinz SCHILLING–Vera ISAIASZ, Frankfurt am Main; New York, Campus, 2007, 9–32, 18.

lehetett. Ugyanakkor Pásztor arra is jó néhány példát hoz könyvében, amikor világi papok különböző szerzetesrendek javára végrendeletet, adományoztak.³⁹

A késő középkori városok tehát felfokozott egyháziasságot, vallásosságot éltek meg, amely néhol együtt járt a polgárok antiklerikalizmusával. Nem elvi egyházellenességről volt azonban szó, inkább egyfajta versenyhelyzetről, konkurenciáról a hierarchiával szemben. A buzgó polgárság, ahogy fentebb is szerepel, magasabb elvárásokat támasztott az egyháziakkal, a szerzetesekkel szemben. Ágoston-rendi szerzetesek bártfai, vagy akár körmendi esete is jól példázza mindezt; ugyan a hitújítással egy időben, de nem a reformáció tanítása miatt, hanem inkább henye, botrányos életmódjuk miatt kerültek konfliktushelyzetbe.⁴⁰

1514-ben a bártfai tanács az egri püspökéig kormányzójánál panaszkodott plébánosuk ellen, levelükben idézték papjuk szentmisén elhangzott, a várost feddő, vádló szavait. Az írás a plébános és a hívek viszonyát mérgező, talán inkább anyagi természetű ellentétekről tanúskodik. A papot egyes polgárok legszívesebben halálra gyötörték volna, míg ő babonaságukra hatva akarta elvenni kedvüket az ellene való fellépéstől.

Megjegyzem és tanúsítom, hogy néhányan közületek és mindannyian közösen házából kijöve engemet ócsároltok, hírbe hoztok, nem kevésbé megbotránkoztattok, mondván, hogy lefejztek, szétvagdaltok, karóba húztok, sőt hóhért akartok hozni rám, mindez nemcsak igaz, de más polgárok által is ismert. (...) Az előző években míg ellenem pereskedtetek háromszor támadt mennydörgés, villámlás, tűzvész.⁴¹

Bártfa művelődésügye a XVI. század elején

A késő középkor és kora újkor majd minden történeti jelensége összefügg a vallással, az emberek hithez való viszonyával. Különösen igaz ez az iskolaügy tekintetében. Az oktatásnak, a tanulásnak a különböző tereit, intézményesült formáit a vizsgált korszakban végig egyháziak felügyelték, működésüket a vallásból vett alapelvekre építették. A tudás elsajátításánál a teológiai cél gyakran fontosabb, mint egyéb gyakorlati, világi célok.

A korszak magyarországi oktatástörténetéről, az iskolákkal kapcsolatos művelődési viszonyokról számos jól használható összefoglaló tanulmány áll rendelkezésre. A régebbi szerzők közül Fraknoi Vilmos és Békefi Remig, az újabbak közül Mészáros István neve érdemel említést.⁴²

³⁹ PÁSZTOR, *i. m.*, 8.

⁴⁰ ERDÉLYI Gabriella, *Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban*, Egyháztörténeti Szemle, 3(2002)/1, 51–67; ERDÉLYI Gabriella, *Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán: egy kolostorper története*, Századok, 138(2004)/4, 823–841.

⁴¹ „Notum facio et protestor, quod nonnullis ex vobis et communiter omnes in tabernis existentes me vituperatis diffamatis nihilominus et scandalizatis, dicentes me decapitare, in frustra secare in palum trahere, necnon et tortorem super me inducere velle, quod nedum huic, verum et aliis civitatibus constat (...) Etiam annis superioribus dum lite mecum ageritis ter tonitrua, fulmina et incendia orta sunt.” Bártfa, 1514. augusztus 23. IVÁNYI, *Bártfa szabad királyi város i. m.*, Nr. 4459.

⁴² Oktatástörténeti műveik közül a fontosabbak adatait a kötet bibliográfiája tartalmazza.

Mészáros 1981-ben megjelent könyvének első felében részletesen bemutatta, hogy a tanított anyagnak és az oktatási módszereknek a humanizmus műveltségisményéből kiinduló változásával miként tartottak lépést a reformáció előtti magyarországi városi-plébániai és káptalani iskolák Európa nyugati részével. Meggyőzően igazolta a budai Boldogasszony-templom iskolájára és a szintén budai könyvkiadóra vonatkozó források alapján a hazai iskolák humanista szelleművé alakulását már az 1500 körüli évtizedekben.⁴³

A városok versenyeztek egymással, hogy a legrangosabb tanárokat nyerjék meg iskoláik számára. Az eperjesi rektor, Lorenz Wolff 1519-ben írt végrendeletéből derül ki, hogy milyen munkákból és tankönyvből tanították diákjaikat a felső-magyarországi tanárok.⁴⁴ A hagyományos tankönyveken kívül, mint Alexander Villa de Dei *Doktrináléja*, a humanista Jacob Heinrichmann és Bartholomäus Coloniensis munkái is szerepelnek Wolff könyvtárában. Megkövetelte a tanulóktól Seneca és Plautus műveinek ismeretét, ez utóbbinak színjátékaiból az eperjesi városházán több előadást is tartottak. Wolff halála után a magisztrátus Krakkóból hívta meg utódjának Sebastian Steinhofert, aki 1524-től volt rektor. Eszméi, miként a rektori állásban őt követő Johann Rullusnak és a sziléziai Georg Wernhernek⁴⁵ már át voltak itatva a reformáció tanáival.

Lőcse plébánosa, Johannes Henckel⁴⁶ 1520-ban a város egyetértésével Erasmus egyik hívét, az angliai Thame-ből (Oxfordshire) származó Leonhard Coxot⁴⁷ csábította Krakkóból Eperjesre, aki 1521-től már Kassán tanított, miután az ottani tanácsnak is sikerült megnyernie. Cox, akit a lengyelországi humanizmus történetének jelentős alakjaként tart számon az újabb szakirodalom, még tübingeni egyetemi tanulmányai alatt személyesen is megismerkedhetett az ifjú Melanchthonnal, aki szintén a Neckar-parti város egyetemén tanult és tanított.⁴⁸

⁴³ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, Akadémiai, 1981, 16–33.

⁴⁴ FATA, *Ungarn, das Reich i. m.*, 143.

⁴⁵ Wernher életéről és munkásságáról lásd: Gustav BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner. Zwei Lebensbilder aus der Zeit der Besitzgreifung Ungars durch die Habsburger*, Ungarische Revue, 14(1894)/1, 40–57; Elfriede RENSING, *Georg Wernher, Präsident der Zipser Kammer = Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Hg. Dávid ANGYAL, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1933, 31–58; CSEPREGI, *A reformáció nyelve i. m.*, 166–171. LAKATOS Bálint, „Pannoniae-luctus” – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112(2008)/3, 259–286; CSEPREGI Zoltán, *Bújjócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága = Örvös Péter Festschrift*, szerk. FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 41–46.

⁴⁶ Johannes Henckel 1513–22-ig szülővárosában, Lőcsén volt plébános, majd 1520-tól iskolarektor is. 1525 körül Budán Mária királyné udvari prédikátora, részt vett a királynéval az augsburgi birodalmi gyűlésen 1530-ban. 1539-ig, haláláig Boroszlóban volt kanonok. FRANKL (FRANKÓI) Vilmos, *Henckel János, Mária királyné udvari papja*, Pest, 1872. (Értekezések a történeti tudományok köréből 2.)

⁴⁷ Leonhard Cox (Cockes) életéhez továbbiak: Heinz SCHEIBLE, *Melanchthon und die Reformation: Forschungsbeiträge*, Mainz, P. von Zabern, 1996, 284; Henning P. JÜRGENS, *Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2002 83–85; Catherine F. GUNDERSON–Peter G. BIETENHOLZ, *Leonard Cox = CoE*, I, 353–354.

⁴⁸ Karl SCHWARZ, *Leonhard Stöckel (1510–1560) – „Lumen et Reformatore Ecclesiarum Superioris Hungariae” = Deutsche Sprache in der Slowakei Festschrift für Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen zum 65. Geburtstag. Internationaler Fachtagung, Piešťany, den 13–15. Juni 2007*, ed. Peter ĐURČO–Ružena KOZMOVÁ–Daniela DRINKOVÁ, Trnava, Bratislava, Lehrstuhl für Germanistik, Philosophische Fakultät, Universität der Hl. Cyrill und Method, Verband der Deutschlehrer und Germanisten der Slowakei, Metodicko-pedagogické centrum, 2009, 313–335, 320.

Cox a Krakkóban eltöltött néhány év alatt számos kiadványt adott ki, köztük Erasmus műveit, klasszikus auktorokat tanított az egyetemen, egyfajta erasmista tudós társaság (*sodalitas*) központi alakja volt.⁴⁹ Egy Krakkóból Erasmusnak írt levelében hártalan lelkesedéssel tett hitet Erasmus iránti szeretetéről.⁵⁰

Egy napunk sem telik el anélkül, hogy ne említenénk rengeteget Erasmust, Mi veled vagyunk, Erasmusom, a reggelt is gyakorta együtt töltjük, a reggelit veled fogyasztjuk el, a reggelitől felkelvén sűrűn sétálunk veled, veled együtt vagyunk vacsoránál, a lehető legvidémben töltjük veled az éjjelt is. Te mindig velünk vagy, mi akárhányan vagyunk, sohasem szakadunk el tőled, sőt, ahogy az isteni (szent) Ambrusról hírlük, hogy egy időben két helyen is lehetett egyszerre, ugyanúgy történik veled és velünk. Mert Te Bázelen is munkálkodsz egyszerre és Krakkóban is, miközben mi Lengyelország közepén vagyunk, ezzel egy időben Bázelen Erasmusnál tartózkodunk.

Kassán hasonló szellemben oktatta tanítványait, köztük Leonhard Stöckelt is. Cox kassai iskolarektorként diákjaival Erasmus írásait olvastatta, többek közt a *De duplici verborum ac rerum copia* című tankönyvét, amiről a humanista fejedelemhez szóló levelében tett említést.⁵¹ Karl Schwarz Cox hatását is felfedezni véli abban, hogy az ifjú Stöckel érdeklődése Melanchthon és ezáltal Wittenberg irányában terelődött. Az angol vándorhumanista ugyanis, ahogy fentebb már szó volt róla, tübingeni tartozkodása alatt személyesen is megismerkedhetett Melanchthonnal.⁵²

A késő középkori Bártfa a többi magyarországi városhoz hasonlóan igyekezett minél több gondot fordítani iskolájára, amelyre az első utalás a forrásokban 1434-ből való.⁵³ Mészáros István munkájában olvashatunk a bártfai iskolarektor alkalmazásának késő középkori körülményeiről is. Valószínűleg a XV. század közepéről származik az az egyezség, amely a város és a plébános közötti viszonyt szabályozta. A megállapodás szerint a plébánosnak a káplánok és a hitszónokok mellett az iskolarektort is élelmeznie kellett, amihez a város régebbi szokásra hivatkozva önkéntes támogatást adott, évente húsz forintot. A szövegben külön kikötötték, hogy a juttatás nem törvényi kötelezettsége a városnak, hanem jóindulatú adomány. Ellenben feltételül szabta a város, hogy a plébános a hitszónokot és az iskolarektort a városi magisztrátus tudta és megkérdezése nélkül sem fel nem fogadhatja, sem meg nem erősítheti.⁵⁴

⁴⁹ JÜRGENS, *i. m.*, 83.

⁵⁰ „Nullum transigimus diem sine multa de Erasmo mentione: Nos tecum, mi Erasme, et mane saepenumero versamur, et in prandio vescimur tecum; tecum a prandio frequenter obambulamus, tecum una sumus in coena, tecum noctem ipsam iucundissime producimus. Tu nobiscum semper es, nos, quantiquanti sumus, nunquam a te disiungimur; adeo ut quod de divo Ambrosio fertur, ut simul in duobus locis eodem temporis momento fuisset, idem et tibi accidit itidem et nobis. Nam tu Basileae simul agis et Cracoviae saepius; nos in medio Poloniae dum sumus, Basileae pariter cum Erasmo subinde versamur.” Krakkó, 1527. március 28. A részletet idézi: Uo., 84. Kiadás: Percy Stafford ALLEN–Helen Mary ALLEN (kiad.), *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterdami*, I–XII, Oxford, University Press, 1928, VII, Nr. 1803.

⁵¹ FATA, *Ungarn, das Reich i. m.*, 143; DEMKÓ Kálmán, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890, 23.

⁵² SCHWARZ, *i. m.*, 320.

⁵³ BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1906, 250.

⁵⁴ MÉSZÁROS, *i. m.*, 133.

Szoros kapcsolatot alakított ki a város Krakkóval, művészek, kézművesek, kereskedők, diákok utaztak a két város közt. A krakkói magyar bursa felosztatásáig (1558) mintegy három tucat bártfai diákja volt az ottani egyetemnek, többségük még a mohácsi csata előtt.⁵⁵ Krakkóból érkeztek Bártfa első humanista iskolamesterei és prédikátorai közül is jónéhányan. A Lengyel Királyság korabeli székhelyéről küldte – a kézírás alapján nyilvánvalóan Georg Wernher, aki történetesen épp Krakkóban tartózkodott – Bártfára Erasmus három Lengyelországba címzett levelének a rongyosra olvasott állapotban fennmaradt másolatát. Mindháromat 1532 augusztus-szeptemberében írta a tudós humanista, az egyiket a bártfai másolat szerint Krzysztof Szydłowieckinek címezte, az Erasmus-szövegkiadás viszont Piotr Tomicki alkancellárt jelöli meg a címzettként, a második, személyesebb hangvételű levél Johann Antoninus Cassoviensisnek szól, a harmadik pedig egy bázeli bűneset, az úgynevezett *Tragoedia Basiliensis* leírása, a másolat szerint a címzett Iodocus Ludovicus Decius (Jost Ludwig Dietz), de a szakirodalom szerint ezt sokaknak elküldte, többek közt Oláh Miklósnak is.⁵⁶

Mészáros István hivatkozik Augustus Eckel bártfai plébánosnak a bártfai tanácshoz az 1470-es években Krakkóból írt levelére.⁵⁷ A magisztrátus bízta meg a plébánost, aki épp Krakkóban tartózkodott, hogy keressen alkalmas embert iskolarektornak az *artes facultas* baccalaureusai között. A plébános egy Orbán nevű baccalaureusra hívta fel a levélben a bártfaiak figyelmét, aki korábban, még krakkói tanulmányai előtt beszücsbányai segédtanítónak működött, és akit alkalmasnak tart arra, hogy Bártfán ellássa az iskolamesteri feladatokat. Biztosította a magisztrátust, hogy akik ezt az ifjút ismerik, mind azt mondták: „igen alkalmas előljáró lesz mind a ti gyermekeitek, mind az én templomom számára.” 1501-ben pedig Körösi Máté ágostonos perjel Bártfától huszonöt forintot kért kölcsön Michael Cheustler itáliai taníttatására.⁵⁸

Valentin Eck és Bártfa

A XVI. század első felében meghatározó szerepet töltött be Bártfa művelődési és politikai életében egyaránt a bajorországi Lindauból származó Valentin Eck (Ecchius, magyarosan Eck Bálint). A tudós humanista munkásságáról, filozófiai és költői műveiről, szövegkiadásairól az érdeklődő szép számmal találhat szakirodalmat, résztanulmányokat. Az újabb szerzők közül a szlovákiai Daniel Škoviera, az Angliában tevékenykedő Jacqueline Glomski, továbbá a magyar Lakatos Bálint és Kiss Farkas Gábor ez irányú

⁵⁵ KOVÁCS Endre, *A Krakkói egyetem és a magyar művelődés*, Budapest, Akadémiai, 1964.

⁵⁶ Georg Wernher 1532/1533. évi krakkói tartózkodásáról Bártfára küldött levelei tanúskodnak: ŠAB, missiles, Nr. 75/7201, 75/7261. Erasmus levelei: uo. 74/7099. Szydłowieckinek, Freiburg, 1532. szeptember 2.; Antoninusnak, Freiburg, 1532. szeptember 1.; a Deciusnak címzett másolatáról hiányzik a dátum. ALLEN, *i. m.*, X, Nr. 2698, Nr. 2713. Az Antoninusnak írt levél kiadatlan, Škoviera sem tud róla a témáról írt tanulmányában: Daniel ŠKOVIERA, *Johannes Antoninus Cassoviensis und Erasmus von Rotterdam = Orbis Helveticorum: das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, Hg. Viliam ČIČAJ–Jan-Andrea BERNHARD, Bratislava, Historický ústav SAV, 2011, 75–82. A Deciusnak írt levélről és a *Tragoedia Basiliensis*ről lásd: Nikolaus ELLENBOG, *Briefwechsel*, Münster in Westfalen, Aschendorffschen, 1938, 314; ALLEN, *i. m.*, X, 76.

⁵⁷ MÉSZÁROS, *i. m.*, 133.

⁵⁸ Eger, 1501. április 9. IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi i. m.*, Nr. 3595.

tanulmányai érdemelnek említést.⁵⁹ Míg Eck irodalmi munkássága⁶⁰ – úgy tűnik – elnyerte méltó helyét a kutatásban, addig életútjával kapcsolatban továbbra is számos kérdés tisztázásra szorul. Eck a saját korában nemcsak mint költő volt ismert, hanem tevékenyen részt vett a helyi és adott esetben az országos politikai életben is. Politikai tartalmú írásain kívül leginkább a vele kapcsolatos misszilisanyag tanúskodik életének eseményeiről.

Az 1494-ben született Eck, humanista nevén *Philiropolitianus*, a lipcsei egyetemen kezdte tanulmányait 1508-ban, ahol megismerkedett földijével, az ifjabb Rudolf Agricolával.⁶¹ 1511-ben rövid időre Olmützbe utazott, ahol Augustinus Moravussal,⁶² a budai tudós társaság egyik jeles humanistájával került jó viszonyba, akihez néhány év múlva *panegyricus* is írt.⁶³ Innen Krakkóba távozott, ahol 1513-ban baccalaureatusi címet szerzett az *artes fakultason*, amivel – úgy tűnik – megelégedett, mert a források nem utalnak arra, hogy később a magiszteri fokozatot is elnyerte volna.⁶⁴

⁵⁹ Daniel ŠKOVIERA, *Das humanistische Lehrbuch De versificationis arte opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 17–18 (1985)/1, 45–65; Daniel ŠKOVIERA, *Antike Autoren und Autoritäten in dem versologischen Handbuch des Humanisten Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 19–20(1987)/1, 31–51; Daniel ŠKOVIERA, *Der Dialog De reipublicae administratione von dem Humanisten Valentinus Ecchius*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 23–24(1992)/1, 73–84; Daniel ŠKOVIERA, *Bardejovčan Valentin Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi: príspevok k dejinám latinskej humanistickej literatúry na Slovensku*, Bratislava, Stimul, 2002; Daniel ŠKOVIERA, *Valentin ecchius Lindaviensis: De rei publicae administratione. Epistola consolatoria etc*, Trnava, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2006; Daniel ŠKOVIERA, *Das Gedicht De amicitiae et concordiae utilitate von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Relationes Budvicenses, 4–5(2003)/1, 107–113; Daniel ŠKOVIERA, *Der ungarische Kontext der Vita Divi Pauli Eremitae von Valentinus Ecchius*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 49(2009)/1, 213–222; Jacqueline GLOMSKI, *Italian Influences on Early Humanist. Educational Theory at Cracow (1495–1530) = Acta Conventus Neo-Latini Bariensis: proceedings of the ninth International Congress of Neo-Latin Studies, Bari, 29 August to 3 September, 1994*, ed. Rhoda SCHNUR–Juan Alcina ROVIRA, Tempe, AZ, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1998, 285–292; Jacqueline GLOMSKI, *Eck (Eckius, Ecchius; Philyriopolitanus) Valentin = Die deutsche Literatur des Mittelalters. Deutscher Humanismus 1480–1520. A–K*, ed. Franz Josef WORSTBROCK, Berlin, De Gruyter, 2006, 589–600; Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and humanist literature in the age of the Jagiellons court and career in the writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto; Buffalo, University of Toronto Press, 2007; LAKATOS, i. m.; KISS FARKAS Gábor, *Humanist ethics and urban patriotism in Upper Hungary at the turn of 15th–16th centuries (Valentine Eck's De reipublicae administratione) = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, ed. TRENCSENYI Balázs–ZÁSZKALICZKY Márton, Boston, Brill, 2010, 131–149; „Margarita poetica”. A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia, szerk. EKLER Péter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, 2011, 84–85, 167–174.

⁶⁰ Eck műveinek teljes bibliográfiáját lásd: BP III, 1898, V, 8–13; továbbá annotáltan: GLOMSKI, *Eck (Eckius, Ecchius; Philyriopolitanus) i. m.*

⁶¹ Ifjabb Rudolf Agricola életéről és jelentőségéről bővebben lásd: Gustav BAUCH, *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance. 1460 bis 1520*, Jahresbericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, III. Abtheilung. Geschichte, 79(1901)/1, 1–80; Gustav BAUCH, *Rudolphus Agricola Junior*, Breslau, Druck v. Grass, Barth & C., 1892; Gustav BAUCH, *Rudolf Agricola = ADB*, XLV, 709–710.

⁶² Augustinus Moravusról lásd: BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 44; Augustinus Moravus Olomucensis: proceedings of the international symposium to mark the 500th anniversary of the death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513): 13th November 2013, National Széchényi Library, Budapest, ed. EKLER Péter–KISS Farkas Gábor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár, 2015.

⁶³ *Valentini Eckii Philyriopolitai panegyricus in laudem praestantissimi viri doctoris Augustini Moravi etc. aeditus, Cracoviae*. BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 44.

⁶⁴ *Uo.*, 41–42; ŠKOVIERA, *Bardejovčan Valentin Ecchius i. m.*, 22.

A krakkói német bursában Eck együtt lakott Agricolával, akinek legtermékenyebb tanítványa volt, és akit a költői mesterségben – az utóbbi életrajzírója, Gustav Bauch értékelése szerint – túl is szárnyalt.⁶⁵ Agricola 1514-ben Esztergomban, Bakócz Tamás érsek udvarában tűnt fel, ahol a káptalani iskola irányításával bízták meg, Eck pedig átvette mestere és barátja, azaz Agricola helyét a krakkói egyetemen, ahol magántanárként poétikát tanított a német diákságnak.⁶⁶

Ehhez kapcsolódóan jelent meg Krakkóban, 1515-ben egyik legjelentősebb műve, nevezetesen költészettana, amelynek közvetlen előképe a tübingeni tanár, Heinrich Bebel⁶⁷ *Ars versificandi carminum*-ja volt.⁶⁸ A munka kiadásával hiánypótlás volt a célja, úgy találta, hogy a hozzáférhető verstanok vagy túl terjedelmesek, vagy túl felületesek, ezért egy könnyen tanulható, bőséges példatárral ellátott tudományos munkát kívánt közreadni diákjai számára. Eck úgy vélte, hogy az elmélet (*theroria*), a gyakorlat (*ars*) és az utánzás (*imitatio*) elsajátítása révén a költészet mestersége megtanulható. Fontos tényező volt az is, hogy a tanórák érdemi részéből ezentúl az anyag lediktálása nem vett el időt. A könyv négy fő fejezete a vers fő építőköveit tárgyalja: betűk, szótagok, verslábak, metrumok. A mű mellékletében antik szerzőktől (Vergilius, Ovidius, Martialis, Iuvenalis, Catullus, Lucretius, Propertius, Tibullus, Homérosz, Plinius, Lucanus, Horatius, Baptista Mantuanus, Caelius Sedulius, Persius, Apollinaris Sidonius, Statius Papinianus, Ennius, Theokritosz, Claudianus) vett példák mellett saját Szűz Máriáról és Szent Annáról szóló költeményeit is beillesztette.

Pénzügyi helyzete ekkor még – úgy tűnik – kiegyensúlyozatlan volt, mivel a könyv egyik elégiájában az akkori csanádi püspökhöz, Csaholyi Ferenchez fordult anyagi támogatásért, hogy szegénysége miatt felhalmozott adósságait ki tudja fizetni.⁶⁹ A kötethez Georg Wernher írt ajánló verset. 1521-ben és 1539-ben újra kiadta verstanát, immár a bártfai fiataloknak ajánlva azt. E mű a későbbiekben meghatározóvá vált a térség XVI–XVII. századi újlatin költészetének alakulásában.⁷⁰

Szintén 1515-ben Krakkóban jelent meg a Florus kiadása: *Lucii Flori bellorum Romanorum libri quatuor, ex vetustissimo (!) exemplari novissime*, amely a címevel elteljében csak két könyvet tartalmaz.⁷¹

⁶⁵ BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 42.

⁶⁶ *Uo.*

⁶⁷ Heinrich Bebel paraszti származását mindvégig tudatosan vállaló német humanista, költő, tübingeni egyetemi tanár volt. Derűs történetei (*Facetiae*, 1508–1514) komoly hatással voltak Európa népeinek anekdotakincsére. Heinrich GRIMM, *Bebel, Heinrich = NDB*, I, 685–686.

⁶⁸ *Valentini Eckij Philyropolitani de arte versificandi opusculum, omnibus studiosis, ad poeticam anhelantibus: non tam iucundum quam frugiferum*, Cracoviae, Angler, 1515. Marta FATA, *Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz im ungarischen Bartfeld = Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich Andreas WIEN–Krista ZACH, Köln, Böhlau, 2004, 155–172, 159. Kritikai szövegkiadása: ŠKOVIERA, *Bardejovčan Valentin Ecchius i. m.*, ill. újabb magyar válogatás belőle: „*Margarita poetica*” *i. m.*, 167–174.

⁶⁹ Bauch tévesen zágrábi püspöknek titulálja Csaholyit. BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 44.

⁷⁰ *Uo.*, 42; ŠKOVIERA, *Bardejovčan Valentin Ecchius i. m.*, 23; FATA, *Humanistische Einflüsse i. m.*, 159; „*Margarita poetica*” *i. m.*, 167–169.

⁷¹ BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 44.

Eck 1516-ban a pestistől való félelmében elhagyta Krakkót, állását Johann Hadelius⁷² foglalta el.⁷³ A budai királyi udvart ismerő befolyásos magyarországi barátai, Johannes Antoninus Cassoviensis és Piso Jakab ajánlották Thurzó Elek kamarás figyelmébe, aki 1517-ben Magyarországra hívta, hogy Orsolya nevű lányának nevelője legyen.⁷⁴ Nevelői állása nem tartott sokáig vagy feltehetően el sem kezdődött, mivel Magyarországra érkezése után rövidesen a bártfai iskola rektora lett, vagy ahogy magát nevezte: „Bartphanae scholae moderator”.⁷⁵ Ezt az állást is minden bizonnyal Thurzó révén nyerte el, akinek később több művét is ajánlotta.⁷⁶

Eck rektorsága megszakításokkal tarkított, nem hosszú, bár kétségkívül jelentős időszak volt a bártfai városi-plébániai iskolának, vezetése alatt kiváló humanista iskolává fejlődött, mintegy alapot szolgáltatva Leonhard Stöckel későbbi működésének.

Bártfai tartózkodását Eck többször megszakította krakkói utazásokkal (1519, 1521, 1523, 1530), s bár korábbi állását az egyetemen nem sikerült visszakapnia, útjai mégis eredményesek voltak, hiszen számos művének kiadási helye Krakkó maradt. Új kiadásban jelentette meg említett verstanát, továbbá két Horatius-kötetet is kiadott.⁷⁷ A második kötet Agricola által szerzett ajánló verséből kiderül, hogy Horatius-kiadásait is a bártfai iskola növendékeinek szánta.⁷⁸

Bártfaiaknak is szól Krakkóban 1518-ban napvilágot látott, a házasság kérdésének népszerű, sokak által feldolgozott problémáját tárgyaló munkája,⁷⁹ amelyet Eck 1524-ben újra kiadott. A városi ifjúságnak ajánlott, Thurzó Eleknek címzett művet Bártfán

⁷² Johannes Hadelius (Hadecke, Hadelius) német humanista költő. Konrad Celtis, Ulrich von Hutten és Hermann von dem Busche mellett a német humanizmus korai szakaszának negyedik nagy költőjeként emlegetik. Heinrich GRIMM, *Hadus, Johannes* = *NDB*, VII, 418–419.

⁷³ BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 46.

⁷⁴ DEMKÓ, *i. m.*, 23. A Thurzó általi meghívást Bauch a Janociana első kötetére hivatkozva állítja. BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 46; Jan Daniel Andrzej JANOCKI, *Ianociana, sive, Clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, I–III, Varsaviae, Lipsiae, Michael Groellius, 1776, I, 63. Thurzó életére újabban lásd: ERDÉLYI Gabriella, *Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei. Bethlenfalvi Thurzó Elek = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv: születésének 70. évfordulója innepére*, szerk. TUSOR Péter–RIHMER Zoltán–THOROCZKAY Gábor, Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1998, 118–132; ERDÉLYI Gabriella, *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése: források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, Balassi Bálint Intézet, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Országos Széchényi Könyvtár, 2005. (Lymbus kötetek 1.); PÁLFFY Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon*, *Történelmi Szemle*, 53(2011)/1, 63–84., főként 69–71.

⁷⁵ MÉSZÁROS, *i. m.*, 33.

⁷⁶ *Utrum prudenti viro sit ducenda uxor. Carmen sane elegantissimum Illustri ac Magnifico D. Domino Alexio Thurzoni dicatum*, Cracoviae, 1518; *De mundi contemptu et virtute amplectenda Suppellectilium fasciculus carmine elegiaco Valentino Eckio auctore*, Cracoviae, 1528. 13 die Junij; *Ad magnificvm dominum Alexivm Thurzonem de Bethlenfalua, camerarium Cremnicensem, comitem Zolhensem et regalium cubiculario magistrum de divo Alexio, patricio Romano, hymnus saphicus a Valentino Ecchio aeditus*, Cracouiae, 1521., ill. Thurzó János boroszlói püspök halála alkalmából írt vigasztaló párbeszéde: *Dialogue de reipublice administratione*, Cracoviae 1520.

⁷⁷ *Quintus Horatii Liber de arte poetica ad Pisones, ex vetusto exemplari summa recognitus cura et diligentia per Valentinum Ecchium Philyripolitanum*, Cracovie, Haller, 1521; *Quintus Horatii Epistolarum libri II. ex antiquissimo exemplari studiosissime recogniti per Valentinum Ecchium Philyripol*, Cracovie, Haller, 1522; vö. MÉSZÁROS, *i. m.*, 34.

⁷⁸ „Nitidissimum hanc editionem Rudolphus Agricola junior, poeta laureatus, pereleganti comitatus est elegia ad Bartphanum iuuentutem.” Idézi: *Uo.*, 34.

⁷⁹ *Utrum prudenti viro sit ducenda uxor. Carmen sane elegantissimum Illustri ac Magnifico D. Domino Alexio Thurzoni dicatum*, Cracoviae, 1518.

írta szabadidejében, amikor az oktatással nem kellett bajlódnia – derül ki az 1517-re keltezett előszóból. A klasszikus dialógus formában felépített műben először az ellenérveket, a női nem gyengéit, bűneit sorakoztatja fel a házasság ellen az antik auktoroktól, egyházatyáktól, a történelemből vett idézetek alapján, majd hasonló alapossággal a mellette szóló indokokat ismerteti. Zárásként pedig az ideális asszonyt dicsőítő himnuszát olvashatjuk.⁸⁰

Szintén Thurzónak címezte 1519-ben a *De mundi contemptu et virtute amplectenda* című dialógusát, amelyhez Agricola és Leonhard Cox is mellékelte egy-egy ajánló verset, továbbá 1520-ban Thurzó János boroszlói püspök halála alkalmából írt vigasztaló párbeszédét *De reipublice administratione* címmel.⁸¹

A tanítás és humanista filológiai érdeklődése mellett Bártfán Eck figyelme egyre inkább az élet gyakorlati, politikai kérdései felé irányult. Már a magyarországi szabad királyi városba érkezésekor versben köszöntötte Andreas Reuber bírót 13. megválasztása alkalmából – ezt a szokását később is megtartotta, 14. és 15. beiktatásán is gratulált a bírónak.⁸² A vitatkozó városi plébános és a bíró kibékítése céljából szerzett verse (*Ad clarissimos viros dominum Petrum Czipszer et Andream Reuber*)⁸³ és a békéltetés sikerre valószínűleg egyaránt megerősítették a városban játszott közéleti szerepét. Eck 1522-től Bártfa város jegyzője és a magisztrátus tagja lett, majd több alkalommal is bírónak választották: 1526–1529-ben, 1538–1540-ben és 1550–1551-ben látta el a város legfőbb vezetőjének feladatát.⁸⁴ A közéleti tevékenységben és a humanista tudományművelésben egyaránt nagyon jól együttműködött a térség másik külhoni származású jeles humanista személyiségével, a sziléziai Georg Wernherrel, akivel baráti viszonyt ápolt.⁸⁵

Eck sokat utazott a város megbízásából, követségek, országgyűlési küldöttségek tagja volt. Még a mohácsi csatavesztést megelőző esztendő őszéről való az a levele, amelyben Bártfát tájékoztatta a budai királyi udvar híreiről.⁸⁶ 1526 nyarán ismét Budáról küldött híreket haza, majd a következő évben már mint Bártfa bírója indult a környező többi szabad királyi város küldöttjeivel együtt, hogy részt vegyen Habsburg I. Ferdinánd székesfehérvári koronázási ünnepségén.⁸⁷ Eck, illetőleg Bártfa városa és Ferdinánd király között ez időben a közvetítő Thurzó Elek tárnokmester (1523–1527) volt.⁸⁸

A polgárháború első éveiben Eck számos verset írt Szapolyai ellen, többször kérte Ferdinánd király támogatását, hogy védje meg Felső-Magyarországot az ellenséges támadásoktól.⁸⁹ Egy 1529-ben írt, I. Ferdinándnak címzett költői episztolát a felső-ma-

⁸⁰ BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 47.

⁸¹ *Uo.*, 49–50. Mindkét mű Krakkóban jelent meg.

⁸² *Uo.*, 49.

⁸³ Megjelent Krakkóban 1518-ban, illetve az 1520-ban az állam kormányzásáról írt dialógusában.

⁸⁴ GLOMSKI, Eck (Eckius, Ecchius; Philyripolitanus) *i. m.*, 590.

⁸⁵ RENSING, *i. m.*, 33–34.

⁸⁶ Buda, 1525. szeptember 11. (ŠAB, missiles, Nr. 61/5434 [5472])

⁸⁷ Kassa, 1527. október 25. (ŠAB, missiles, Nr. 64/5723.)

⁸⁸ ERDÉLYI, *Bethlenfalvi Thurzó Elek i. m.*, 31–32, 110–111.

⁸⁹ Például az 1528-ban helymegjelölés nélkül közzétett *Ad proceres Hvgariae, qvo serenissimum principem et, dominum, dominum Ferdinandum, Hungariae et Bohemiae etc regem ... dominum suum uerum et naturalem etc plausbiliter excipiant, Valentini Ecchij Lendani, Bartphensis reipublicae praefacti exhortatio* címűben. FATA, *Humanistische Einflüsse i. m.*, 162; BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 54–55. Ugyancsak a segélykérést említi a kassai tanács bártfaiaknak szóló egyik levele. Kassa, 1532. augusztus 24. (ŠAB, missiles, Nr. 74/7089)

gyarországi öt város küldöttségének tagjaként 1531-ben személyesen is előadhatott uralkodójának,⁹⁰ aki később királyi harmincadosnak (*tricesimator regius*) nevezte ki Bártfára.⁹¹

Ez utóbbi követjárásból Eck a kassai jegyző, Andreas Meltzer társaságában tért vissza Budweisből Olmützön és Krakkón keresztül, 1532 őszén már Bártfáról címezte levelét az eperjesi és a kassai tanácsnak.⁹² 1533 márciusában ismét Pozsonyban, aztán Bécsben képviseli a várost.⁹³ Ezután Kassán tartózkodott, ahol rövid ideig tanított is, majd 1538-ban Bártfán ismét bíróvá választották, mely tisztséget 1540-ig töltötte be.⁹⁴ Ezek az évek azért különösen jelentősek Bártfa városa számára, mert ekkor állt hivatalba a Wittenbergben végzett Leonhard Stöckel és Michael Radaschin, akik révén a város közössége immár egyértelműen és nyíltan a lutheri reformokhoz csatlakozott.

Ecket nyilván a vallási kérdések is foglalkoztatták, bár Fata Márta tanulmánya szerint a forrásokból nem derül ki sem egyértelmű állásfoglalása, sem az, hogy belső indíttatásból vagy a korszellem elvárása miatt lett-e hallgatólagos híve a reformációnak.⁹⁵ Még Krakkóban jelent meg Jagelló Zsigmond lengyel királyhoz címezve egy panaszverse, amelyben a megszemélyesített egyház nevében buzdítja az uralkodót az eretnekek, az ortodoxok és a mohamedánok elleni harcra, ekképpen is kifejezve aggodalmát a római pápa vezetete egyház sorsáért.⁹⁶ Az 1521. évi budai útjához kapcsolódó, Thurzó Eleknek ajánlott himnikus költemény-csokor vallási vonatkozásai pedig mentesek a lutheri tanoktól.⁹⁷ Jelenlegi ismereteink szerint semmi nyoma sincs ugyanakkor annak sem, hogy a későbbiekben akár magánszemélyként, akár a város vezetőjeként ellenezte volna a reformációt. Sőt Palugyai Imre kancelláriai titkár egy, a későbbiekben részletesebben is ismertetett, Ecknek küldött bizalmas értesüléseket közlő levele mindenképpen azt sugallja, hogy a címzettre, mint a lutheri tanokat vallók közösségének vezető tagjára tekintett a misszilis kiállítója.

Miután Leonhard Stöckel átvette a bártfai iskola vezetését, hamarosan az egyik legtekintélyesebb, nemrég felkapaszkodott magyarországi arisztokrata család fiait taníthatta. Révay I. Ferenc⁹⁸ fiai közül három, Mihály, János és Lőrinc 1539 szeptemberétől kisebb megszakítással egészen 1546 elejéig Bártfán laktak. 1544 februárjától immár legkisebb öccsükkel, II. Ferencsel együtt rövid ideig Körmöcbányán tanultak, majd ez év őszétől ismét Bártfán folytatták tanulmányaikat. A fiúk szállásadója mind-

⁹⁰ *Epistola, nomine partium superiorum Hungariae. Valentino Ecchio Lendano Autore, Alia eiusdem Epistola*, Wien, 1530. 1530-ban bártfai jegyzőként és követként Krakkóban is megfordult, itt érte utol a bártfaiak levele, hogy siessen a magyar országgyűlésre. Bártfa, 1530. november 9. (ŠAB, missiles, Nr. 70/6553)

⁹¹ 1542–1547-ig töltötte be Bártfán ezt a tisztséget. GLOMSKI, *Eck (Eckius, Ecchius; Philyriopolitanus) i. m.*, 590.

⁹² Bártfa, 1532. október 20. (ŠAP, missiles, Nr. 2044)

⁹³ Pozsony, 1533. március 7. (ŠAP, missiles Nr. 2087; ŠAB, missiles, Nr. 76/7281); Bécs, 1533. (ŠAB, missiles, Nr. 76/7303)

⁹⁴ FATA, *Humanistische Einflüsse i. m.*, 162.

⁹⁵ *Uo.*, 163; BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 53.

⁹⁶ *Ad Sigismundum invictissimum Regem polonie Russie Prussie. etc Threni neglecte Religionis per Valentinum Eckium Editi*, Gracovie, 1518. BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner i. m.*, 47–48.

⁹⁷ *Uo.*, 51.

⁹⁸ A Révay család felemelkedéséről, szerepéről a XVI. században bővebben lásd: PÁLFFY Géza, *Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába. A Révay család a 16. században*, *Történelmi Szemle*, 51(2009)/1, 1–20.

két időszakban Valentin Eck volt, aki Stöckelhez hasonlóan rendszeresen küldött jelentéseket Révay I. Ferencnek a gyermekeivel kapcsolatos ügyekről.⁹⁹

A következő értesüléseink Eckről az 1550-es évek elejéről valók, a bártfai tanácsnak címzett több leveléből tudható, hogy 1553 februárjától már nem tartózkodott a városban.¹⁰⁰ Az év nagy részében Gölnicbányán volt, majd egy 1553 novemberében kelt levél már arról tájékoztat, hogy Bécsben képviselte városa érdekeit Marcus Keyl társaságában. Bártfára küldött jelentésükben értesítették a várost, hogy maradniuk kell még az ügyek intézése végett. Beszámoltak arról is, hogy nehéz idők jöhetnek, mert a végvidékeken szolgálók fizetésére nincs elegendő pénz.¹⁰¹ Eck hazatérése tovább csúszott – feltehetőleg ő a szerzője annak a monogrammal szignált levélnek, amelyben egy bizonyos 'VE' 1554 februárjában a Szepes megyei Káposztafalváról¹⁰² köszönti Gregorius Heydet, Marcus Keylt és Leonhard Stöckelt farsang alkalmából, és sajnálja, hogy nem lehet velük az ünnepen.¹⁰³ A személyes hangvételű levél egy elkeseredett, valószínűleg valamilyen testi vagy lelki betegségben szenvedő, egyházáért aggódó, hívő ember valómása is egyben. Eck eddig ismert utolsó saját kezű ismert levele – Daniel Škoviera közlése szerint – 1555. augusztusból való, ezt ismét Gölnicbányáról küldte Bártfára.¹⁰⁴

A különböző kutatók írásaiban talán a legnagyobb bizonytalanság Eck életrajzával kapcsolatban halála időpontjának pontos megadásánál jelentkezik. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* és a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* szócikkei – Klenner Aladárnak a múlt század harmincas éveinek végén megjelent könyvére, illetve a még régebbi Gustav Bauch-tanulmányra hivatkozva – meglehetősen pontatlanul az 1545, illetve 1547 utáni halált feltételezik, éppúgy mint Kiss Farkas Gábor 2010. évi tanulmányában, miközben a legújabb magyar közlemény 1546 utánra teszi elhunytát.¹⁰⁵ Lényegesen pontosabb a halálozási adat a szlovák Daniel Škoviera és Helena Saktorová, valamint az angliai Jacqueline Glomski publikációiban: ők vagy egyszerűen az 1556-os évet adják meg, vagy bővebben úgy fogalmaznak, hogy Eck halálának szeptember 29. előtt kellett megtörténni.¹⁰⁶

Ezt az 1556. szeptember 29. előtti dátumot sikerült pontosítani kutatásom eredményeként az alábbi, a budapesti Országos Evangélikus Levéltárban található forrás-

⁹⁹ FRANKÓI Vilmos, *Révay Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*, Pest, Eggenberger, 1873. (Értekezések a történeti tudományok köréből II/6.) 12, 18, és újabban vö. MAROŠ MAČUHA, *Akademická peregrinácia Révaiovcov v 16. storočí a jej pramene = Šlechtic na cestách v 16.–18. storočí*, zost. Jiří KUBEŠ, Pardubice, Univerzita Pardubice, 2007, 11–34.

¹⁰⁰ ŠKOVIERA, *Bardejovčan Valentin Ecchius i. m.*, 30.

¹⁰¹ „Es kan schwerlich ergerr zeit kumen [...], es sind hir von allen orten leute, die mit grosser vngedult betzelung. Irer lang gethanen dienst in den grentzen foddern, es ist aber wenig gelt vorhanden.” Bécs, 1553. november 10. (ŠAB, missiles, Nr. 134/–)

¹⁰² A falu ekkoriban ecsedi Báthory András birtoka volt. MAKSAY, *i. m.*, II, 763.

¹⁰³ Kabesdorf, 1554. február 3. (ŠAB, missiles, Nr. 135/–) Škoviera is Eckkel azonosítja a levél szerzőjét. ŠKOVIERA, *Bardejovčan Valentin Ecchius i. m.*, 30.

¹⁰⁴ *Uo.*, 30.

¹⁰⁵ URAY Piroska, *Eck, Valentin = Új Magyar Irodalmi Lexikon A–Gy*, Budapest, 1994, 478; LUX Etelka, *Eck, Valentin = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2004, 272–273; KISS FARKAS, *i. m.*, 134; „Margarita poetica” *i. m.*, 84.

¹⁰⁶ ŠKOVIERA, *Der ungarische Kontext i. m.*, 213; HELENA SAKTOROVÁ, *Turzovské tlače v Jagelovskej Knihnici v Krakove*, Knihnica, 6(2005)/7, 34–36. 34; GLOMSKI, *Eck (Eckius, Ecchius; Philyriopolitanus) i. m.*, 590; GLOMSKI, *Patronage and humanist i. m.*, 5.

sal. A levéltár Ia 3:8 jelzet alatt található – kora újkori krónikás jegyzetek kronologikus rendben való XVIII. század végi másolatát tartalmazó – dokumentuma őrzi azokat a *calendarium historicum* bejegyzéseket, amelyek segítségével Eck hiányzó életrajzi adatai pótolhatóvá válnak.¹⁰⁷

Az 1551-ben megjelent Eber-féle naptárat¹⁰⁸ eredetileg egy bizonyos Fabian Böhm¹⁰⁹ ajándékozta Valentin Ecknek 1551. július 22-én, amely az ő halála után visszakérült eredeti tulajdonosához. Az ő bejegyzéséből derül ki, hogy Eck 1556. szeptember 5-én halt meg.

Az alábbiakban közlöm a kötetes kézirat 64–65. oldaláról Eck – köztörténeti szempontból is érdekes és értékes – bejegyzéseinek teljes szövegét, valamint Fabian Böhmnek azt a hozzátoldását, amelyben a neves humanista pontos halálozási adata szerepel. Mindezeket a XVIII. századi ismeretlen másolóknak a kötet további sorsára is vonatkozó bevezető sorai, és a szöveghez fűzött jegyzetei foglalják keretbe.¹¹⁰

Notata Valentini Ecchii, Fabiani Böhm et Isaaci Urbani Duboviensis, Rector in Görgö in D. Dni Pauli Eberi Calendario Historico, Wittebergae 1551. per haereses Georg. Rhau edito, possessores libri, varias memoria dignas res connotaverunt. Haec collectioni nostrae, ne cum tempore intercidant, inserere placuit. Fabianus Böhm, primus Calendarii Eberiani possessor, eodem anno, quo proculus erat, librum donaverat, Valentino Ecchio, ut inscriptio in titulo libri obvia testatur. Valentino vero Ecchio, 5. September 1556. e vivis sublato, liber rediisse videtur, postliminis iure, ad primum possessorem, Fabianum Böhm, Rectorem Scholae Rosnaviensis, quo vocatus erat 24. april. an. 1574. Tertium possessorem habuit iste liber, Isaacum Urbanium, primum Rectorem Scholae in Görgö,¹¹¹ et deinde pastorem in Sz. György Scepusiensis,¹¹² circa anno 1624. et sequentes. Quartus Calendarii Eberiani possessor erat Ioannes Moltsanus Zoliensis, qui res ineuntis 17. Seculi consignaverat.

1551. 22. Iulii. Clarissimo viro D. Valentino Ecchio affini suo observantissimo Fabianus Böhm donat, 10. Cal. Aug. 1551. F. B.

1552. 14. September. Grani obsidione a Turca cincta est, hoc die, Arx Agriensis, quae tamen mirabili Dei beneficio, conservata est a Christianis. Turcarum, aiunt, circiter centum millia fuisse, eosque 32. dies continuos, tormentis bellicis, arcem oppugnasse.¹¹³ V. E.

¹⁰⁷ Vö. GÓBI Imre, *A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Egyház levéltárának jegyzéke*, I–II, Budapest, Kellner, 1912. A Góbi-féle katalógus a másoló személyére vonatkozóan nem ad tájékoztatást, Böröcz Enikő levéltáros és Czenhe Miklós levéltár-igazgató szíves közlése szerint valószínűleg Schulek József libetbányai lelkész gyűjteményéből származik a forrás.

¹⁰⁸ Paul EBER, *Calendarium Historicum conscriptum a Paulo Ebero*, Wittebergae, Rhau, 1551.

¹⁰⁹ Fabian Böhm (Bohemus) később, 1574. április 24-étől a rozsnói iskola rektora lett. FRAKNÓI Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapest, Eggenreger, 1873, 144.

¹¹⁰ A szöveg magyar fordítása jelen kötet forrásmellékletében olvasható.

¹¹¹ Isaak Urbani – Klein adata szerint – 1642-től 1666-ig volt Görgön rektor. Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Pest, 1873, III, 144, 154. jegyz.

¹¹² Szepesszentgyörgy, falu Hollólmnic szomszédságában, Késmárktól északra.

¹¹³ A XVIII. század végi másoló jegyzete: Istvanf. libr. 18. fol. 204. perhibet, Turcas gloriabundas, se in castris 125. millia bellatorum habere, dixisse.

1556. 13. April. Cassovia, horribilis incendio, noctu octo, aliquot domibus exceptis est exusta. V. E.¹¹⁴

1556. 11. Iulii. Arx Kamienetz prope Cebenium sita, ab exercitu regis Ferdinandi expugnata est, hora 10. ante meridiem.¹¹⁵ V. E.

6. Aug. Hoc die celebrata est victoria, in qua superati, fusi, fugatique sunt Turcae a Germanis,¹¹⁶ ad arcem Szigeth et Baboltsam V. E.

10. Aug. Capta est Nagy-Ida prope Cassoviam ab exercitu Ferdinandi. V. E.

5. Sept. Vir clarissimus. Valentinus Ecchius, curis suis liberatus, hodie ex hac vita placide decessit.¹¹⁷ F. B.

¹¹⁴ A másoló jegyzete: Francisc. Forgách, plane eadem die octum incendium, testatur, Libr. o. p. 183 confer. Istvanf. libr. 19. fol. 230. b. qui addit, iquem e domo Matthiae Saicilicii, vrbani scribae erupisse.

¹¹⁵ A másoló jegyzete: Latinis et hungaris dicitur Tarkő, slavus Kamenica, quam uti et Tartzam, eodem die plane Caesarianis deditum, auctor est Franc. Forgách l. c. p. 184.

¹¹⁶ A másoló jegyzete: Duce Thoma de Nádasd Palatino, milite, ex Hungaris, Germanis ac Croatis mixto vid. Franc. Forg. l. c. p. 156. Istvan. l. c.

¹¹⁷ A másoló jegyzete: Patria Lindaviensis, Bartphae Scholae Rector et primus Leonhardi Stöckelii praeceptor erat, insignis poëta, qui elegantí carmine, tam Paulo Bakits, quam Francisci Frangepanii, Archi-episcopi Colotscensis, an. 1542 mortui, laudes poresequutus est. Vid. Matric. 24. Regal. Hild. fol. 437. Andr. Lehotzky Stemmatograph. Part. 2. p. 69. Carol. Wagner Collect. Accad. 2. p. 37.

A REFORMÁCIÓ VIHARÁNAK ELSŐ SZELLŐI BÁRTFÁN

Város és hitújítás

A reformációkutatás egyik fő kérdése, területe a város és reformáció kapcsolata. Számos tanulmánykötet kereste már a választ a kérdésekre: létezett-e tipikus városi reformáció, milyen befolyása volt a városoknak a reformáció folyamatára?¹

A számokat tekintve a város jelentősége a reformációban messze nagyobb, mint a polgárok számarányából következne. Ugyanakkor a városok sokfélesége, politikai, szellemi, gazdasági különbözősége miatt is problémás a városi reformáció meghatározása. A hitújítás és a polgárok viszonya többirányú lehetett. Annak a mikéntje, ahogyan az emberek az élet különböző területein elemi bizonytalanságot, fenyegetettséget éreztek, meghatározta a hithez és a teológiához való viszonyt, tehát a hitújítást is. Egészen másként élte meg mindezt a végvári környezetben élő városlakó, mint egy, az állandó háborús veszélytől távolabb, az előbbivel összevetve nagyobb biztonságban élő polgár. A hit új formája viszont befolyásolta a fenyegetettség átélésének és feldolgozásának módjait és következményeit egyaránt.²

A reformáció viharos terjedése kétségtelenül összefüggött a XVI. század eleji médiarobbanással, ami szintén városi jelenség. A hitújítás volt az első szellemi áramlat, amely korszakos sikerét kétségtelenül és döntően köszönheti a nyomtatott sajtó hatóerejének.³ A közvetlen média is jelentős (istentiszteletek, prédikációk, énekek), de messze megelőzik ezek határfokát a különböző sajtó alá került szövegek és képek (röpiratok/lapok, metszetek, prédikációk, bibliafordítások, katekizmusok, vallásos énekek).

1518-ban jelent meg Luther tollából az első reformációs röpirat a bűnbocsánatról és a kegyelemről (*Sermon von Ablaß und Gnade*). 1519-ben a német nyelvű röpiratok száma már meghaladta a latin nyelvűekét. A viharos emelkedés csúcspontja az 1520-as évek közepén volt, néhány év alatt 11 000 kiadványt adtak ki 11 millió példányban, ami azt jelentette, hogy minden olvasni tudóra húsz példány jutott. Bár katolikus röpiratok is születtek, eleinte igazán hatékonyan a reformáció használta ki ennek lehetőségeit. A röpiratok nem voltak ingyenesek, de olcsóságuk miatt az egyszerűbb kézműves, iparos is megvehette őket. Közvélemény-formáló, -képző, döntésre, cselekvésre indító lendület jellemezte a röpiratokat, iparosok, sőt asszonyok is írtak ilyeneket. Ha-

¹ Vera ISAIASZ–Matthias POHLIG, *Soziale Ordnung und ihre Repräsentationen: Perspektiven der Forschungsrichtung „Stadt und Religion“ = Stadt und Religion in der frühen Neuzeit: soziale Ordnungen und ihre Repräsentationen*, Hg. Heinz SCHILLING–Vera ISAIASZ, Frankfurt am Main; New York, Campus, 2007, 9–32. A probléma szakirodalmi áttekintését lásd: Stefan EHRENPREIS–Ute LOTZ-HEUMANN, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002, 29–39.

² Berndt HAMM, *Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996, 19–20.

³ Berndt HAMM, *Die Reformation als Medienereignis = Glaube und Öffentlichkeit*, Hg. Luis Alonso SCHÖKEL–Ingo BALDERMANN, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1996, 137–166, 137–138.

tásfokukat növelte a nyomtatott grafika megjelenése, amelynek jelképrendszere, mondanivalója az olvasni nem tudó rétegek számára is hozzáférhetővé tette az új tanokat.⁴

Az 1520-as évek reformációs mozgalmainak tehát a városok lettek a központjai és előmozdítói. Az első protestánsok Németországban a városok lettek, maga a protestáns elnevezés eredete is egy városhoz, Nürnberghez köthető, 1524. április 6-án testületileg protestáltak a wormszi ediktum ellen. Ugyancsak 1524-ben december folyamán Ulmban adták ki a birodalmi városok gyűlésén az első nyilvános hitvallást, amelyben megfogalmazták, hogy a császár iránti hűségükben kitartanak ugyan, de az üdvösségüket érintő kérdésekben nem hajlandóak meghajolni V. Károly akarata előtt.⁵ A világi és a lelki hatalmat már a reformáció kezdetén élesen megkülönböztették egymástól. A bártfai Leonhard Stöckel, akiről még lesz szó bővebben, Luther nyomán, arisztotelészi fogalomkészletet használva ezt így fogalmazta meg: „Az emberi nemnek különösen szükséges az a tanítás, amely különbséget tesz politikai és lelki hatalom között. Ekként szükséges az, hogy az elosztó igazság mindegyik uralomnak kijelölje a helyét.”⁶

A felső-magyarországi városok evangélikus hitvallásában, a *Confessio Pentapolitanában* ugyanakkor az egyházzól szóló nyolcadik cikkelyben hangsúlyosabban jelenik meg a világi felsőbbtség, mint amely alá több szempontból is tartozónak vélik az egyházi hatalmat: „Noha pedig az ecclesia testében és ióságiban a külső hatalmasság alá vettetet, mindazonáltal az religióban más egyéb feiet nem esmér senkit, hanem csak Krisztust.”⁷

A közember életében is hangsúlyosan jelentkezett a reformáció, az igaz hit és egyház kérdése, minden más társadalmi, gazdasági probléma ezzel összefüggésben vetődött fel. A társadalom minden rétege a maga lehetőségeihez mérten érdeklődött a teológiai kérdések iránt. A nyomasztó létkérdésekre a válaszokat, az új biztonság és jog megszerzését nem a jámborságtól, hanem a teológiától várták. A reformátorok nem a tettekre, hanem az Ige tiszta értelmezésére helyezték a hangsúlyt, az életvezetést legitimáló erő, a teológiai kérdések, megigazulástan, krisztológia, bűnbocsánat nem csak a képzetek szűk körét izgatták, mindenki hangot adott véleményének, állást foglalt. Berndt Hamm hozza fel például, hogy néhány város a prédikációra érkező falusiak özöne miatt kénytelen volt bezárni a kapuit, hogy a kezelhetetlen nagyságú embertömegtől megóvja a köznyugalmat.⁸ Az új teológiai érdeklődés és elkötelezettség újfajta közösségtudatot hozott létre addig elszigetelt társadalmi rétegek között.

Hamm szerint a reformáció gyors terjedése és győzelme a városok többségében több sajátosság együttes hatásával magyarázható:

⁴ *Uo.*; Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, I–IV, München, C. H. Beck, 1999, II, 25–28.

⁵ HAMM, *Bürgertum und Glaube i. m.*, 106–107.

⁶ „Hoc est, doctrinam, humano generi imprimis necessariam, qua distinguit regna, politicum et spirituale, Et sic necesse est, secundum distributivam iustitiam, suum cuique regno locum tribuit.” Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 347.

⁷ *Tri lutherské vyznania viery z Uhorska = Három lutheri hitvallás Magyarországon = Drei lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*, szerk. CSEPREGI Zoltán–Peter KÓNYA, Prešov, Vidavatelstvo Presovskej Univerzity, 2013, 64.

⁸ HAMM, *Die Reformation i. m.*, 149.

1. A humanista műveltséget sikerült saját céljaik mellé állítaniuk a reformációs mozgalmaknak. A térségi reformátorok hatása messze túlmutat városukon, írásaik, leveleik stb. révén. Ezt, mint látni fogjuk, a Bártfán történtek is kiválóan példázzák.

2. A nyomtatás feltalálásával kialakult médiarobbanás.

3. A városok sajátos jogi helyzete, önállóságigénye az egyházi kérdésekben való döntésekben.

4. A szociális feszültségekre való hivatkozással a hitújítók nyomást gyakorolhattak a városi tanács óvatosabb, fontolva haladó tagjaira.

5. A hatalmi központ távolsága és gyengesége miatt nem tudott eredményesen fellépni a hitújítással szemben sem a Szent Római Birodalomban, sem a magyarországi városokban.⁹

A hitújítás sikerét követően a reformáció egy-egy irányzatának az adott területen való megszilárdulásától lehet számítani a konfesszionalizációt, azaz a felekezetszerveződést. Ennek első jele a saját, önálló hitvallás megszerkesztése. A melléklet 1. számú táblázatában néhány fontosabb látható ezek közül.

E hitvallások, illetve felekezeti alapvetések különböző funkciókat tölthettek be keletkezésük pillanatában, majd az azt követő évtizedekben.¹⁰ Számosan közülük benyújtásuk, elfogadásuk idején egyfajta igazoló dokumentumnak számítottak, amelyekkel a világi és egyházi felsőbbség jóváhagyását, türelmét kívánták elsősorban elérni. Emellett írásos alapját jelentették az adott vallási közösség felekezetté válásának, intézményesülésének. Az aláíróik ezáltal is igyekeztek a belső hitbeli eltéréseket kiküszöbölni. Az egységesség felmutatásával saját tanításuk tisztaságát is látták igazolódni, az ettől eltérő vélekedések pedig természetesen tévnyilatkozatnak, eretnekségnek minősültek.

A bártfai ágostonosok ügye

Más felföldi városokhoz hasonlóan már a mohácsi katasztrófa előtti időből biztos források állnak rendelkezésünkre arról, hogy a lutheri tanok és hirdetőik megjelentek a Magyar Királyságnak ezen a területén. A régió városaiban hasonló módon indult a reformáció.

Egyrészt a polgárság kereskedelmi és családi kapcsolatai révén gyorsan értesült a sziléziai és németországi eseményekről, amelyek nyilván érdeklődésüket és kíváncsiságukat is tovább fokozták. Pápai Páriz Ferenc szavaival élve: „kiváltképpen buzgólkodtanak e jó dologban a kereskedő rendek, kik ottan-ottan innen Németországba felmentek, és azon alkalmatossággal az evangéliomi drága áruval is megrakodva, jőnek vissza cselédjeikhez, és azt gazdag nyereséggel sáfárolják vala.”¹¹

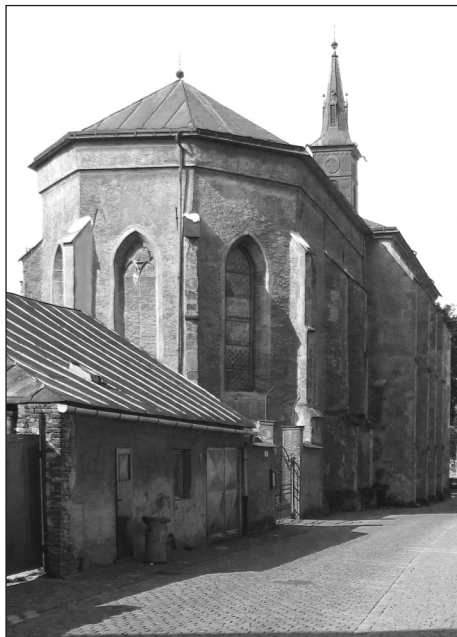
Másrészt a városokban már a XV. század végétől működik a legtöbbször külföldi tanulmányokkal és egymással élénk kapcsolatokat ápoló humanista műveltséggel bíró iskolamesteri-prédikátori-jegyzői rétegnek a hálózata, amely a polgárságra gyakorolt

⁹ HAMM, *Bürgertum und Glaube i. m.*, 93–100.

¹⁰ Az evangélikus felekezeten belüli változatos hitvalló helyzetekről lásd: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi, 2013, 360–362, 462, 10. táblázat.

¹¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Romlott fal építése = MPEA*, V, 129–181, 138.

nem is mindig tudatos befolyása révén előkészítője lett annak, hogy a hitújítás eszméi hol nyitott kapukon, hol sikátorokon keresztül vonulhassanak be jól őrzött falak mögé. A városi előkelők gyermekeit ennek a hálózatnak a tagjai tanították a legkorszerűbb elvek alapján, amelyek révén ezek az ifjak később sikeresen bővíthették tudásukat azokon a külföldi egyetemeken, ahonnan már mint a hitújítás elkötelezett hívei tértek haza.

3. Az egykori bártfai ágostonos templom napjainkban (a szerző fényképe)

A magyarországi püspöki kar nagyobb része és a Rómához hű világiak egyre szűkülő tábora természetesen Mohács előtt és a polgárháborús helyzet közepette is a lehetőségeihez képest azon igyekezett, hogy a hivatalból és hitéből fakadó köteletségének eleget téve akadályozza a hitújítás terjedését. Számtalan levélben kérlelik, figyelmeztetik, utasítják a városi tanácsokat, hogy az igaz hit mellett tartsanak ki. A városokat tekintve ez a fellépés szinte teljesen hatástalan volt, csupán akkor érték el azt, hogy a magisztrátus magatartása az egyházi ügyekben nagyobb óvatosságot mutatott, ha Ferdinánd valamilyen kapitányának csapatai a közelben állomásoztak. Találón tette fel a panaszos költői kérdést a püspökéhez hű körmöcbányai plébános, Paul Schaidler, hogy mit tehet szünyogként az elefánt ellen, fegyvertelenként a századnyi fegyveres ellen.¹²

A hitújítás tanainak megjelenésével egy időben – valószínűleg tőle nem teljesen függetlenül – Bártfán az egyetlen a városban működő szerzetesi közösség, az ágostonosok körül is bonyodalmak támadtak. Előbb tehát róluk lesz szó.

A felső-magyarországi térségben a XVI. század elején hat ágostonos¹³ rendház működött: Bártfa (1400 előtt–1528), Sáros¹⁴ (1274 előtt–1541), Eger (1346 előtt–1552),

¹² „Sed quid ego culex contra elephantum, aut unus fere inermis contra armatum cohortem.” Körmöcbánya, 1532. december. 10. Paul Schaidler Pál Várdai Pál érseknek. *ETE*, II, 216–224, 217.

¹³ Szent Ágoston remetéinek rendje (Eremitae Ordinis Sancti Augustini) több itáliai remeteközösségből alakult 1256-ban. IV. Sándor pápa (1254–1261) a *Licet Ecclesiae* kezdetű bullájával a névadó írásából (*De moribus clericorum* és a hippói jámbor asszonyoknak szóló levele) szerkesztett regulát tette rájuk nézve kötelezővé. Már a XIII. században mindenfelé elterjedtek a latin kereszténység országában. A rend legfőbb előjáróját a generális káptalanon hatévenként, míg a provinciálisokat háromévenként választották. Magyarországon oly sok zárdájuk volt a mohácsi csata előtt, hogy legkésőbb 1295-től külön rendtartományt képeztek, amit majd csak a XVIII. században alakítottak meg újra. FALLENBÜCHL Ferenc, *Az Ágostonrendiek Magyarországon*, Budapest, Stephaneum, 1943; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971, 276.

¹⁴ Nagysárosban 1274-ben László király telket és kertet adományozott az ágostonosoknak, továbbá elrendelte, hogy évenként ötven akó gabonát s ugyanannyi kölest biztosítsanak számukra a királyi kamarából. A XIV. századból ismert adatok szerint a nagysárosi rendház hiteles helyként is működött. POTEKIN Ödön, *Sáros vármege leírása, statisztikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben*, Pest, Noséda Gy., 1863, 72.

Kaza (1315 előtt–1541) Harapkó/Hrabkó (1334–1550), Újhely (1324 előtt–1546).¹⁵ Közülük – mint látható – leghamarabb a bártfai kolostornak a működését számolták fel.

Az Ágoston-rendi szerzetesek bártfai megjelenésének pontos ideje az ismert források tükrében nem állapítható meg teljes bizonyossággal, csupán annyi tudható, hogy a XIV. század végén már jelen voltak a város életében a szerzetesek. IX. Bonifác pápa a XIV. század végén adott búcsút a kolostorhoz tartozó templomot meglátogató zarándokoknak.¹⁶ A pápai bulla szerint a bártfai rendház újonnan épült. Az Ágoston-rend római általános levéltárában található Bertalan-rendi generális levele 1390-ből, amelyben engedélyt ad Krakkóban élő bátyjának, hogy a bártfai kolostor felügyeletét az ott tartózkodó négy szerzetessel együtt átvegye. Az alapítás idejéhez hasonlatosan az alapító azonosítása is bizonytalan. Lehetett az uralkodó, vagy annak családtagja, Romhányi Beatrix feltételezi, hogy I. Nagy Lajos édesanyja, Erzsébet alapította Keresztelő Szent János tiszteletére, és mint ilyen minden valószínűség szerint az utolsó királyi alapítások közé tartozhatott,¹⁷ de a városi tanács is elképzelhető alapítóként.¹⁸ A bártfai városi könyvekben található bejegyzések szerint a XV. század első évtizedeiben, 1432-ben került sor a kolostortemplom befejezésére.¹⁹ A zárda a város délnyugati részén a fal mentén épült fel a ma is álló templommal.

Az ágostonos rend magyarországi fénykorát a XIV. században élte. A kolostor elöljárói és valószínűleg a szerzetesei is kezdetben Krakkóból érkeztek Bártfára. A XV. század végére önállósult a bártfai konvent, ezt jelzi, hogy fennállásának utolsó évtizedeiben magyarországiak már a perjelei.²⁰ A XV. század első felétől egyre sokasodnak a forrásokban a magyarországi rendtartomány belső problémáira való utalások, amelyek részben vagyoni kérdésekről és az elöljárók megválasztása körüli bonyodalmakról, részben a rend általános európai átalakulását kísérő reakciókról szólnak.²¹ A XVI. század elején, 1506–1517-ig a tudós Egidio de Viterbo került a rend élére, aki kormányzása alatt kettős célt kívánt megvalósítani: egyrészt a meglazult rendi fegyelem helyreállítását, másrészt az obszervánsok elszakadásának megakadályozását a többséget képviselő konventuális vonaltól.²² A magyar tartomány vezetői ugyanakkor olyannyira nem voltak a megújulás hívei, hogy a rendfőnök nem talált hazai származású szerzetest, akin keresztül céljai elérését megvalósíthatónak vélte volna, ezért a firenzei származású Agostino da Vicenzát küldte 1512-ben a Magyar Királyságba, hogy a rend esztergomi iskoláját rendbe tegye.²³ Ő azonban csak rövid ideig működhetett itt; a vélhetően nehéz természetű szerzetest a magyarországi rendi vezetés akadályozta munkájában, aki ezért hamarosan távozott az országból.

¹⁵ ROMHÁNYI Beatrix, *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*, Aetas, 20(2005)/4, 91–100, 98.

¹⁶ Stanisław A. SROKA, *Ágoston-rendi kolostor a középkori Bártfán*, Történelmi Szemle, 54(2012)/3, 411–420, 412.

¹⁷ ROMHÁNYI, *i. m.*, 94.

¹⁸ SROKA, *i. m.*, 413.

¹⁹ *Uo.*, 413.

²⁰ *Uo.*, 415.

²¹ ERDÉLYI Gabriella, *Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban*, Egyháztörténeti Szemle, 3(2002)/1, 51–67, 57–58.

²² *Uo.*, 62.

²³ „Magistrum Augustinum Vicentium florentiam adiutorem reformationi.” *Uo.*, 63–64., 60. lapalji jegyzet.

Wagner Károly Sáros megyei forráskiadásából kiderül, hogy a bártfai ágostonosokkal kapcsolatos ügyek jól tükrözik a rend akkori problémáit. A szerzetesek működésével a város viszonylag korán, már a XV. század nyolcvanas éveitől kezdve elégedetlen volt. 1489. augusztus 28-án a tartományfőnökök, Gergelynek a bártfaiakhoz intézett, Budán kelt leveléből megtudjuk, hogy bár a város szerint a provinciális hivatalbeli elődei Bártfával egyetértésben szokták a helyi prior kijelölni, ő kellő törvényes ok nélkül, mivel a perjel választása a rendi káptalan hatásköréhez tartozik, nem bírálhatja felül annak döntését. Megígéri, hogy saját maga, illetve vizitátora révén vizsgálatot kezd az ügyben, de hogy a konvent addig se legyen vezető nélkül, visszarendeli a városba Krisztof pátert.²⁴

Négy évvel később már határozottabb panaszokról értesülünk, Ambrosius nagysárosi perjel, az egri egyházmegyei zárdák helynöke Sárosból a következőket írta 1493. április 11-én kelt levelében:²⁵ rendkívül elszomorítja azon igaz és közismert hírek halálása, amelyek a velük együtt élő városi szerzetesek bűnös és egészen gyalázatos életviteléről szólnak. Az Istenre kéri a város vezetését, hogy az említett szerzetesek kéjlegző életmódjáról hallgassanak, személyesen fog a városba menni, hogy megbüntesse az említett frátereket, és olyannyira megjavítsa őket, hogy az más szerzetesek és a város számára is példaként fog szolgálni. Hasonló vádakkal illették a körmendi ágostonrendieket is, az ellenük lefolytatott per anyagát nemrég Erdélyi Gabriella dolgozta fel részletesen.²⁶

Ambrosius útja, úgy tűnik, időlegesen sikeres lehetett, hiszen 1505-ben a város, igaz, nem a sajátjából, de mégis adománnyal kedveskedik a rendnek. Erre alkalmat Wellithei Mártonnak (*Martinus de Wellithe*), a rend akkori tartományfőnökének a bártfai priornál, aki egyben a szepesi kerület vikáriusa, Lippai Benedeknél (*Benedict de Lippa*) tartott vizitációja adott, melynek keretében 1505. december 17-én a provinciális megerősítette a bártfai magisztrátus adománylevelét.²⁷ A városbíró Andreas Rauber és az esküdtek az egész városi közösség nevében kiállított iratban megígérik, hogy eleget tesznek a prior kérésének. Benedek azt panaszolta, hogy a kolostornak a Szent Kereszt tiszteletére szentelt kápolnáját a városi lakosok is sűrűn látogatják, és zajongásukkal háborgatják a szerzeteseket az elmélyült imában. Ezért kéri a patrónusait, hogy a fent említett kápolnát számukra őrizzék meg *vestibulum* és *conservatorium* céljára, míg a polgárok számára egy másik építéséről határozzanak. A magisztrátus jogosnak találta a kérést, és úgy döntött, hogy Anton Reich özvegye, az 1490 körül elhunyt Dorothea gazdag adományának terhére új, alkalmasabb helyre építik fel a Szent Kereszt-kápolnát a templom jobb oldalán azzal a feltétellel, hogy heti két szentmisét mutassanak be, hétfőn az adományozóért, férjéért és utódaikért, pénteken pedig a Szent

²⁴ Kiadta Carolus WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner*, Posonii, Cassoviae, Landerer, 1780, 529–530. Nr. XIII.

²⁵ Kiadta Uo., 532.

²⁶ ERDÉLYI Gabriella, *Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán: egy kolostorper története*, Századok, 138(2004)/4, 823–841.

²⁷ Kiadta WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 540–543. Wagner kiadásában 1504. december 18. szerepel („feria quinta ante festum S. Thomae Apostoli Anno Domini 1504”) kiállítási dátumként, feltehetően az 1504-es év elírás, a helyesebbnek tűnik az 1505-ös év, így a magisztrátus adománylevelének és a tartományfőnök megerősítő iratának kiállítási dátuma pontosan egy napra, december 17-re esne.

Kereszt tiszteletére. Ugyancsak Dorothea Reich végrendeleti adományából vásároltak a konvent számára egy halastavat a Tapoly folyónál a Hosszúrét és a Makovica vára felé vivő út mentén. A levélből az is kiderül, hogy Dorothea korábban már több jótéteményben részesítette a számára kedves szerzeteseket: a zárdatemplom boltívét kiépítette, nagyobb oltártáblát állíttatott fel a szentélyben, szentségmutatót adományozott.

A rendház nem csupán kegyes adományok révén juthatott javakhoz, hanem a kor szokása szerint a városi tanács döntése alapján a polgárok közössége is támogatta. A századforduló táján a városi számadáskönyvekben több ilyen célra fordított kiadás bukkan fel. Például 1498-ban a város zab megvásárlásával segítette a kolostort, fizették a rendházban dolgozó asztalosokat, 1500-ban egy házat adományoztak szerzetesközösségnek.²⁸

1510-ből arról értesülünk, hogy Pécsi Márton (*Martinus de Quinqueecclesiis*) tartományfőnök alkalmas, erényekkel ékesített férfiúval, Kazai Pállal (*Paulus de Caza*) kívánja betölteni Bártfán a Lázár testvér halála után megüresedett vikáriusi és perjeli tisztséget.²⁹ Bízunk benne, hogy az új prior a szerzetesi közösség minőségi és mennyiségi növekedésére és megújítására fog szolgálni. Hozzáteszi még, hogy a pestis számos áldozatot szedett az ágostonosok közül, ezért kérésük ellenére nem tud küldeni több szerzetest.³⁰

István provinciális 1516. december 17-én Nagysárosról címzi levelét a bártfaiaknak.³¹ Ebben mentegeti magát, hogy a kérésük ügyében nem tud semmit tenni, mert egyrészt a győri püspök,³² aki illetékes lenne, nagyon elfoglalt, másrészt maga meggyengélkedik, ezért nem tud személyesen elutazni Bártfára. Leszögezi, hogy a rend generálisának rendelete és szándéka szükségeltetik a magisztrátus kérésének és akaratának a teljesítéséhez. A kérés mibenlétére nem derül fény a levélből. Felszólítja továbbá a magisztrátust, hogy bánjanak jól a szerzetesekkel, és a nekik járó szántókat jutassák birtokukba. A bártfai szerzetesek birtokállományáról szólva Pázmány Péter megállapítását idézi Fuxhoffer: a rendháznak 13 falva volt, amelyeket a város kisajátított magának.³³

Körösi Máté (*Matheus de Crisio*) tartományfőnök 1521-ben Szent Mihály arkangyal ünnepén Lippai Benedeket kinevezte bártfai házfőnöknek.³⁴ A régi-új priornak címzett levelében kifejti, hogy választása a bártfai tanács egyetértésével és akaratával egyezően esett rá, egyúttal felhatalmazza a magisztrátust, hogy a kinevezettet beiktassák és megerősítsék állásában.

²⁸ SROKA, *i. m.*, 416.

²⁹ A Budán 1510. február 11-én kelt levelet kiadta WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 545–546.

³⁰ „Augmentationis ac reformationis in qualitate et quantitate” *Uo.* 545–546. Bakócz Tamás ugyanezt a kifejezést („reformatur”) használja, amikor a körmendi ágostonos kolostor obszerváns ferenceseknek való átadását indokolja. Lásd: ERDÉLYI, *Hatalom, vallás i. m.*, 825.

³¹ Kiadta WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 547–548.

³² Gosztonyi János 1509–1524 között győri püspök.

³³ Damian FUXHOFFER, *Monasteriologiae regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi*, I–II, Vindobonae et Strigonii, 1869, II, 207–208, 224.

³⁴ Ercsi, 1521. szeptember 29. WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 549–550.

1523. február 28-án Emericus tartományfőnök Budán kelt levelében elutasította a bártfai tanács kérését, mivel nem áll hatalmában, hogy a zsinaton résztvevő Ambrosius vikáriust és perjelt a szinodus befejezése előtt hazaengedje Bártfára.³⁵

1528-ból való Máté nagysárosi prior következő levele, amely egyúttal az utolsó, a bártfai ágostonosokkal kapcsolatos forrás.³⁶ Ez az írás már a rendház romos elhagyatottságról tudósít minket. A város éppen ezért azt tervezte, és arra kért beleegyezést a nagysárosi perjeltől, hogy eladhassák a konvent javait. Máté ez ellen tiltakozott, mondván, hogy amikor Bártfán teljesített szolgálatot, nemcsak a monostor épületéről, de a halastóról is gondoskodott, amelyek mind jámbor emberek kegyes adományából lettek a szegény szerzetesközösség javai. Alázatosan kérte, hogy ne kívánják tőle a beleegyezését, hiszen a velük együtt élő testvérek se akartak neki ilyen tanácsot adni, mivel az ilyen jellegű ügyek a rendfőnök hatáskörébe tartoznak. Ellenben legyenek készek visszahívni Mátyás priort a szerzetesekkel együtt. Wagner hozzáfűzi a levélhez, hogy a hagyomány szerint – amelyre semmilyen írásos forrást nem talált az ágostonosok iratanyagában, illetve a sárosi és bártfai levéltárakban – néhány, a város határában járó szerzetest az összegyűlt lutheránussá vált sokaság egy folyóba veszejtett, amely tett helyét azóta „szerzetesitónak”, *Münichsauff*nak neveznek. A megmaradt két szerzetest pedig addig zaklatták a kolostorban, míg az egyikük áttért, a másikat, az idősebb pedig a bánat és szíve gyengesége miatt meghalt. Aztán a megürült rendházat a templommal együtt lerombolták.³⁷ A legenda korabeli forrásokkal nem igazolható, a templom épülete ma is áll, a szerzetesek meggyilkolása is valószerűtlen, nem hihető, hogy nagyobb visszhang nélkül zajlott volna le.³⁸ Azt viszont tényként lehet elfogadni, hogy a szerzetesek komoly sérelemként, támadásként élték át a városból való kiűzésüket.

Újlaki János, a magyarországi ágostonos rendtartomány utolsó provinciálisa a kolostorok pusztulását 1551-ben három okra vezette vissza: egyrészt a törökök terjeszkedése, másrészt Ferdinánd király és János híveinek viszálya, harmadrészt és leginkább „a lutheránusok gonoszsága és elvetemültsége, akik Magyarországot úgy megfertőzték, hogy a legkisebb hely sem maradt tőlük védett.”³⁹

Az első reformátorok Bártfán

Wolfgang Schustel, Bártfa első reformátora?

1523-ban nyerte el Schustel (Sustelius) Wolfgang Bártfán a kápláni állást. Az ő személyében látja a kutatás az első név szerint ismert, Bártfán tevékenykedő hitújítót. Schustel életére és tevékenységére vonatkozóan elsősorban levelezéséből tájékozódhatunk. Fennmaradt és ismert levelei főként a bártfai döntéshozókhoz szólnak, két kivétellel,

³⁵ 1523. február 28. (ŠAB, missiles, Nr. 59/5196)

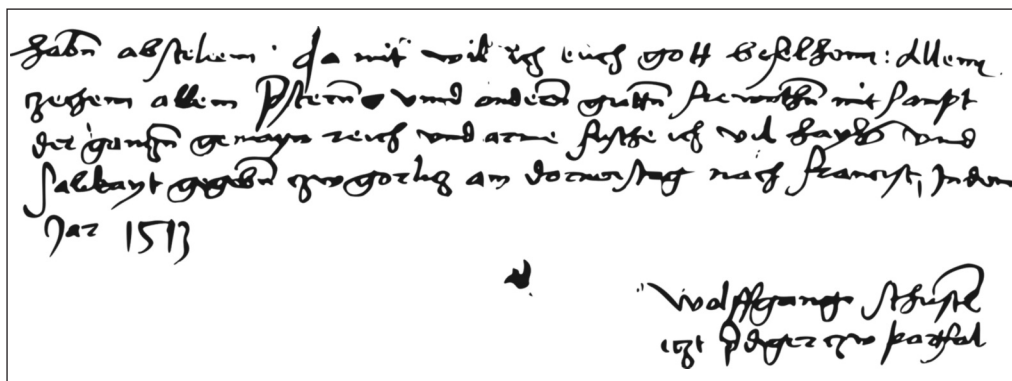
³⁶ Sáros, 1528. május 24. WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 550–551; *ETE*, I, 382.

³⁷ WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 551.

³⁸ Ugyanakkor az is tény, hogy hosszú évtizedekig elhagyottan, romosan állt a templom épülete, míg a szláv nyelvű hívek által használt templom („templum slavonicum”) nem lett. Johann Samuel KLEIN, *Collectanea Historiae Ecclesasticae Bartphensis Augustanae Confessioni addictior*, 1786, 10r. (OSZK Quart. Lat. 1105)

³⁹ „Lutheranorum malitia et perversitas, qui ita Ungariam infecerunt, ut ne minimus quidem locus esset ab illis immunis.” Fallenbüchl Ferenc idézi Winfried Hümpfner tanulmányából. FALLENBÜCHL, *i. m.*, 29.

amelyek kassai állásával kapcsolatosak.⁴⁰ A bártfai magisztrátusnak küldött írásait csak akkor látta el keltezéssel, amikor már Sziléziában tartózkodott, ezért bizonytalan Bártfán írt leveleinek pontos datálása. Korabeli elírás miatt került egy Görlitzből írt levelének végére hibás évszám: „Gegeben zw gorlitz am donnerstag nach Franciscus in dem Jar 1513” (4. ábra). A hónap és a nap feloldása teszi egyértelművé, hogy a helyes évszám 1531, mivel azon évben esett a megadott nap csütörtökre, mégpedig október 5-én.⁴¹

4. Wolfgang Schustel Görlitzből írt levelének keltezése (1531), ŠAB, missiles, Nr. 51/4375 [D–78]

Születési helyét, származását illetően megoszlik a szakirodalom álláspontja.⁴² A hazai és a szlovákiai szerzők többsége korábban a krakkói egyetem anyakönyvében található bejegyzést vette alapul, amely szerint kassai eredetű lenne Schustel.⁴³ A krakkói egyetemen ugyan két, magát kassainak valló Wolfgang is tanult a XVI. század elején, de egyikük sem volt azonos Schustellel, ahogy azt Csepregi Zoltán meggyőzően igazolta, pontosítva a Schustel-életrajz bizonytalan körvonalait.⁴⁴

⁴⁰ A levelek fontosabb adatait összegezve a melléklet 2. számú táblázata tartalmazza.

⁴¹ Görlitz, 1513. október 6. (ŠAB, missiles, Nr. 51/4375 [D–78]) Jankovič hasonló módon oldja meg a datálás kérdését, Vendelín JANKOVIČ, *Dve postavy zo začiatkov reformácie v Bardejove*, Historicky Časopis, 38(1990)/5, 639–650, 639. A bártfai levéltárban, Iványinál és a nemrég megjelent szlovákiai kora újkori német nyelvű levéltári anyag jegyzékében egyaránt az 1513-as évnél található az irat. IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára. II. 1501–1526*, Nr. 4375; Jörg MEIER–Ilpo Tapani PIIRAINEN–Klaus-Peter WEGERA, *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*, Berlin; New York, Walter de Gruyter, 2009, 997.

⁴² JANKOVIČ, *Dve postavy i. m.*, 640; Ilpo Tapani PIIRAINEN–Vendelín JANKOVIČ, *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Früherrhochdeutschen in der Slowakei*, Neuphilologische Mitteilungen, 92(1991)/1, 501–511, 502; Miloslava BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16 Jahrhunderts = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, Hg. Karl SCHWARZ, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 22–35, 25; Marta FATA, *Ungarn, das Reich der Stephanskrone, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster, Aschendorff, 2000, 144.

⁴³ „Volfangus de Cassouia” Karl SCHRAUF, *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner-Verzeichniss der ungarischen Studentenbursche zu Krakau (1493–1558). Aus der Original-Handschrift mitgetheilt und erläutert*, Wien, Karl Schrauf, 1893, 11.

⁴⁴ CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi, 2013, 143.

A német nyelvű irodalomban ugyanakkor a Schustel családot és magát Wolfgangot is helytállóan egy Passau környéki településről, Griesbachból származtatják.⁴⁵ Schustel magát az egyik a bártfai tanácsnak szóló írásában is külföldinek határozta meg.⁴⁶ 1513-ban a bécsi egyetemen szerzett magiszteri címet, onnan kerülhetett Eperjesre, ahol 1514–1515-ben lelkészként tevékenykedett.⁴⁷ A források szerint 1518-tól Kassára tette át működését, ahol egy későbbi levele tanúsága szerint bőjt időben engedte tejtartalmú étel fogyasztását a betegeknek és a várandós asszonyoknak.⁴⁸ Egy bizonytalan datálású fogalmazvány szerint 1526-ig még Kassán hirdette az ígét. A kassai városatyák védelmükbe vették ugyanis az egri vikáriusnál a papjukat, aki a böjt megszegésére buzdított. Ennek a levélnek a szövege egy 1526-os levélmásolatokat tartalmazó korabeli kézirat-kötetben található.⁴⁹

Más elképzelések szerint viszont már 1524-ben Bártfán folytatta a munkáját.⁵⁰ A központi kormányzathoz is eljutott ugyanis Schustel tevékenységének a híre. A király, II. Lajos a kormányzából fakadó kötelesség („ex debito Regiminis”) és az alattvalói lelki üdve iránt érzett felelősség kettős súlyával indokolta a Budán 1525. január 15-én kelt levelét, amelyben felszólította Sáros vármegye előljáróit és nemességét, hogy a lutheránus tanokat hirdetőket késedelem nélkül fogják el, és adják az egri egyházi vikárius kezére. A püspöki helynök majd kivizsgálja ügyüket, és gondoskodik büntetésükről, mivel tudomására jutott, hogy bizonyos, a lutheránus szektához („sec-tam Lutheranam”) tartozó egyháziak szerte a megyében nyilvánosan hirdetik tévelygésüket, és a keresztényeket az igaz hit gyakorlásától eltérítik.⁵¹

Nem telt el egy hónap, és újabb levelet küldtek az udvarból Sáros vármegyébe. A február 4-én kelt, Bártfá város magisztrátusának címezett levélben közli a király a városi előjárókkal, hogy a lutheránus eretnekség veszélye miatt ediktumot adott ki, amelyben fej- és jószágvesztésre ítélt mindenkit, aki a fenti eretnekség hívének, támogatójának bizonyul. Rosszallta, hogy a hírek szerint a városban egy bizonyos krakkói magiszter és még sokan mások is az ediktumot semmibe veszik, sőt a keresztények szent vallását támadják. Megparancsolja tehát fej- és jószágvesztés terhe mellett, hogy a világi lutheránus eretnekeket a kínzás minden nemével büntessék, az egyháziakat pedig az egri vikáriushoz küldjék. Ha nem teljesítenék parancsát, és tovább túrik az eretnekséget, habozás és kegyelem nélkül őket is az említett büntetés fogja sújtani.⁵² Mivel Schustel pontosított életrajzi adatai kizárják, hogy őt azonosítsuk az említett krakkói magiszterrel, így ezeket a leveleket minden bizonnyal nem az ő tevékenysége kapcsán fogalmazták a királyi kancellárián. A rejtélyes krakkói magiszter megjelölés mögött ál-

⁴⁵ Friedhilde KRAUSE–Waltraut GUTH, *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland. Sachsen A–K*, Hildesheim, Olms-Weidmann, 1997, 282.

⁴⁶ „Daß ich eyn außlender bin ist ein grosse vrsach also vervolgt wird (...)” PIIRAINEN–JANKOVIČ, *Reformations-briefe i. m.*, 504.

⁴⁷ JANKOVIČ, *Dve postavy i. m.*, 640.

⁴⁸ „Auff yegne czeyt alß ich in solchem dinsth czw Cassaw war, vnnd in der fastn denn krankn altenn arme(n) leuthen vnnd schwangern frawenn erlawpt hath milich speß czw nyessn (...)” – írta Schustel egy 1530 körül kelt levelében. PIIRAINEN–JANKOVIČ, *Reformationsbriefe i. m.*, 504.

⁴⁹ ETE, I, 244–245.

⁵⁰ JANKOVIČ, *Dve postavy i. m.*, 641.

⁵¹ WAGNER, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m.*, 31.

⁵² Uo., 152–153; 189. ETE, I, 189. A levél magyar fordítását lásd: HANUY Ferenc, *A lutheránizmus Magyarországon a mohácsi vész előtt (Harmadik közlemény)*, Katholikus Szemle, 20(1906)/5, 477–502, 501–502.

ló személyt Csepregi Zoltánnak sikerült meggyőzően azonosítania a bártfai születésű Achatius Hensellel, akiről tudni lehet, hogy 1522-ben szerzett magiszteri fokozatot a krakkói egyetemen, valamint rövid ideig valóban Bártfán működött mint lelkész, mielőtt 1525-ben Eperjesre, majd onnan Körmöcbányára távozott.⁵³

A bártfai levéltárból annyi derült ki még a lelkészek ügyével kapcsolatban, hogy 1525 tavaszán a város Korponával egyeztetett Heinrich Keschinger meghívásáról, s magával jelölttel is volt ebben a tárgyban levélváltásuk.⁵⁴

Schustel mindenestre Bártfán, az alatt a Kristóf mester alatt lett káplán, aki maga viszont tényleg Krakkóban végzett, és akit szintén a bártfaiak hívtak meg és választottak meg előbb káplánjuknak 1518-ban, majd Maurer János nevű papjuk halála után a húszas évek elején plébánosuknak, és aki aztán Schustelnek elkeseredett ellenfelévé vált.⁵⁵

Wolfgang Schustel körül 1527 táján egyre nőtt a feszültség, a Kassára való visszatérést is fontolgatta. Egy Bártfán január 15-én kelt levelében felpanaszolta a kassai magisztrátusnak, hogy se írásos, se szóbeli felszólamlása ellenére nem fizették ki, ezért volt kénytelen a városból távozni. Ha egyhangúlag visszahívnák, és kifizetnék a tartozást, akkor visszatérne, amúgy meg bízik benne, hogy Isten küld nekik egy igaz és tanult férfiút majd őhelyette. 1528-ban már nemcsak a fizetség elmaradása miatt panaszkodik, hanem a kassaiak közötti széthúzással is okolja a városból való távozását.⁵⁶

Szapolyai János Ungváron 1527. december 5-én kelt levelében Kristóf bártfai plébánoshoz szólt. Ferdinánd menekülőfélben lévő versenytársa szerint a rebellis és engedetlen bártfai polgárok nemcsak hűtlenek lettek hozzá, azaz Jánoshoz, hanem amióta a törvénytelen Ferdinándhoz csatlakoztak, naponként a király és az egész magyar nemzet lenézésén és gyalázatán fáradoznak. Szerinte Kristóf plébánost sem törvényes okból, hanem inkább a magyar nyelv és nemzet iránti gyűlöletből („odio linguae et nationis Ungaricae”) tették le elsietve, meggondolatlanul állásából, amely hírt Szapolyai nehezen leírható nehezteléssel fogadott. Kilátásba helyezte a város rövidesen bekövetkező ostromát, és a fent említett bűnök elkövetőinek, különösen a bírónak a szigorú megfenyítését. Egyúttal röviden utasította a plébánost, hogy az ostrom sikere érdekében mindent, amit Bártfa erődítéseiről, védelmi lehetőségeiről tud, kétsédelem nélkül jelezze neki. Ha hűtlennek bizonyulna, neki is el kell szenvednie az ezért kijáró méltó büntetést.⁵⁷

János király írásából a magyar nemesség túlnyomó részét jellemző, a németek irányába tanúsított gyanakvás és ellenérzés sugárzik. Daniel félreérti János levelét, szerinte a levélben a német és a szlovák polgárság közti ellentét nyilvánul meg.⁵⁸ Nem vi-

⁵³ CSEPREGI, *A reformáció nyelve i. m.*, 175.

⁵⁴ Vö. Heinrich Keschinger levelei Bártfára: Korpona, 1525. április 3., Korpona, 1525. május 6 (ŠAB, missiles, Nr. 61/5394 [5431], Nr. 61/5408 [5445]); Korponai tanács levele Bártfára, amelyben kifejtik, hogy nem lehetséges Keschingert elengedniük. Korpona, 1525. május 7. (ŠAB, missiles, Nr. 61/5409 [5446])

⁵⁵ Kristóf mester Krakkóban 1518. június 21-én kelt levelében megköszöni a bártfaiaknak megválasztását hitszónoknak, majd ugyanő már Bártfán tanúként szerepel a korábbi plébános végrendeletén. Krakkó, 1518. június. 21.; Bártfa 1520. június 7.; IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi i. m.*, II., Nr. 4794, Nr. 4957.

⁵⁶ „Ewr czwitracht isth auch eyn ursach gewesen, warumb ich Kasschau vorlassen hab.” *ETE*, I, 298, 424.

⁵⁷ *Uo.*, 351.

⁵⁸ David Paul DANIEL, *Bartfeld/Bardejov zur Zeit der Reformation = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 37–49, 42.

tatom, hogy létezhetett a német és szláv anyanyelvű lakosság között ellentét, de János levele nem erről szól. A „natio Hungarica” alatt a kor szóhasználatában a magyarországi nemesség értendő, amelynek, bármely anyanyelvű legyen is, minden hazai nemes egyenjogú tagja („una eademque libertas” I. Lajos 1351-es törvénye óta). Véleményem szerint itt egyértelműen ennek a nemességnek erős németellenessége jut kifejezésre.⁵⁹

Kristóf mesternek a december 11-én kelt rövid és okkal óvatos válaszából megtudjuk, hogy öt hete az ágostonos kolostorba bezárkózva él a nép gonoszságától való félelmében. Ha közeledni fog a király, és erre alkalom adódik, többet is ír majd, de fél, hogy a hírvivőt elfogják.⁶⁰ Félelme jogosnak bizonyult, a bártfai tanács kezébe került levelezés másolatát a bártfai bíró még aznap átküldte Kassára, tanácsot kérvén, mit tegyenek az adott helyzetben, mivel nem hinnék, hogy „János vajda” igazat írna.⁶¹ Azaz tisztában voltak a hadi helyzettel, képtelennek tartották Jánost arra, hogy ostromot indítson a város ellen.

A bártfaiaknak Kassáról Johannes Henckel válaszolt december 20-án kelt levelében. Jelezte, hogy Kristóf magisternek, aki jelenleg a bártfaiak foglya, levelét megkapta, amelyben közbenjárását kéri ügyében a magisztrátusnál. A keresztényi könyörületeség megkívánja, hogy menjen, de a veszélyes körülmények visszatartják. Mindazonáltal javasolja, hogy az ügyében úgy járjanak el, hogy se Kristóf épsége, se saját becsületük ne sérüljön. Könnyen megesik, hogy inkább súlyosabban büntetnek valakit, minthogy büntetlenül távozzon, ám ennek a civakodó embernek az esetében a városnak inkább érdeke, hogy a törvény szigorát szelídséggel és mértéktartással lágyítsa, hiszen mégiscsak korábbi papjukról mondanak ítéletet.⁶²

Az eset hírére a Kassán tartózkodó jászói prépostot, Kassai Pétert is levél írására indította Kristóf sorsa, mivel értesült róla, hogy fogságban tartják bizonyos vélt vétkek miatt, és hogy szabadon bocsátását kérve már a kassai plébános is írt Bártfára levelet. Felszólította egyúttal a magisztrátust, hogy ne essék bántódása a fogolynak. Úgy döntöttek, hogy a zavaros idők ellenére a kassai plébánossal személyesen a helyszínre utaznak.⁶³ Másnap az eperjesi plébános, Péter ugyancsak levelet küldött Bártfára, január 4-én kelt írásával a bártfai tanács emberségére hivatkozva igyekszik elérni, hogy paptársa kiszabaduljon szorult helyzetéből.⁶⁴

Nem sokkal később az egyházmegye központjában, Egerben is értesültek Schustel bártfai hivataláról. Az ügyben illetékes tarcafői főesperes, Dombvásári Ferenc 1528. május 12-én kifejtette a bártfai tanácsnak, hogy sem rá, sem a káptalanra nem tartozik

⁵⁹ A németekkel szembeni bizalmatlanságnak mély és tartós gyökerei figyelhetőek meg a magyar történelem századaiban. Okának és következményeinek alapos feltárásával még adós a történettudomány. Az első rögzített magyar szitkozódás is erősen németellenes élű: „Wezteg kwrwanewfya zaros Nemeth, Iwtatok werenkewht Ma zzywky thy wertheketh.” Az 1355-ös Zürich melletti győzelem leírása a XV. század közepén több korábbi szövegből másolt *Dubnici Krónikában* (*Cronica de gestis Hungarorum*) található. Irodalom: DOMANOVSKY Sándor, *A Dubnici krónika. Harmadik és befejező közlemény*, Századok, 33(1899)/5, 411–451. 432.

⁶⁰ *ETE*, I, 353.

⁶¹ *Uo.*, 353–354.

⁶² *Uo.*, 355–356.

⁶³ 1528. január 3. ŠAB, missiles, Nr. 64/5797; *ETE*, I, 358, tévesen január 5-i dátumal.

⁶⁴ 1528. január 4. ŠAB, missiles, Nr. 64/5799.

a választás ügye, hanem kizárólag rájuk, a megerősítés viszont, amely nélkül egy pap sem működhet, a püspököt vagy a vikáriusát illeti. Semmi rosszat nem tud a megválasztott papról, erősen hiszi, hogy a saját lelki üdvük érdekében hozták meg döntésüket, sőt mint kegyes és tanult embert ő is ajánlja. Inkább elhiszi nekik, hogy a börtöparancs megszegése, amivel szintén vádolták őket, nem igaz, s kéri őket, hogy a továbbiakban is jó keresztények módjára akadályozzák az efféle visszaélések terjedését.⁶⁵ A levél előzménye egy védekező írás, amelyben a bártfai magisztrátus értesítette az esperest, hogy a lemondatott Kristóf helyére Wolfgang Schustelt (*Wolfgangus Schissel*) választották meg, és hogy emiatt jogtalanul és illetlenül vádolták be őket nála és az egri káptalannál. Az előzőtt pap további sorsára utalhat egy 1540-ben Bártfára küldött levél, amelyben egy bizonyos kassai Kristóf mester abaujszántói működéséről esik szó.⁶⁶

Schustel a húszas évek végén, a harmincas évek elején a városi tanács számára összeállított több oldalas levelekben szorgalmazta az egyház tanításának megújítását.⁶⁷ Három levele is fennmaradt, amelyekben pontokba szedve részletezte a bártfaiak számára az egyházi és a világi élet helyes berendezésére vonatkozó javaslatait, illetve felsorolta az általa kifogásolt jelenségeket.⁶⁸ Nagyobb fegyelmet, kötelező vasárnapi misehallgatást várt el a hívők részéről. Tiltotta volna a nagy egyházi ünnepek és a prédikációk alatti italozást. Általában véve nagyobb hatalmat és befolyást kívánt az egyháziak számára a világi ügyek rendezésében is. Testvéri egyetértésre és szeretetre buzdította a bártfaiakat, ahol Krisztus szolgálói nem tudják ezt szavaikkal elérni, ott a világi felsőbbség éri el ezt büntető hatalma révén.⁶⁹ Panaszkodott amiatt is, hogy elhanyagoltak az egyházi épületek, nem újították fel a papok szállását,⁷⁰ továbbá, hogy nem kapnak elegendő fizetést, ellátást az egyháziak, külön kiemeli a szláv lakosság ezen a téren tapasztalt csökönységét.⁷¹

Schustelnek végül nem sikerült javaslatait Bártfán maradéktalanul megvalósítania, 1529-ben távoznia kellett a városból, bár még egy ideig reménykedett a visszatérésben. A templom könyvtárának adományozta könyvei egy részét, illetve 1531-ben Görlitzből küldött levelét még úgy írta alá, mint a bártfaiak prédikátora (4. ábra).⁷² Az első időszakban a szakirodalom szerint Wittenbergben tanult rövid ideig. Itt érthette annak a híre, hogy a görlitzi tanács papot keres. Először Bugenhagentől kértek tanácsot, aki Melanchthonhoz továbbította kérésüket. Ő javasolta Schustelt 1530. október 21-én kelt levelében, aki valószínűleg Melanchthon ajánlásával együtt érkezett meg a sziléziai

⁶⁵ ETE, I, 378.

⁶⁶ „Magister Christophorus cassowjensis qui nunc agit in Zanto (...)” Kassa, 1540. augusztus 12. (ŠAB, missiles, Nr. 9547)

⁶⁷ Schustel teológiai gondolkodásának bemutatása részletesen Csepregi Zoltán könyvében olvasható: CSEPREGI, *A reformáció nyelve i. m.*, 149–156.

⁶⁸ Egy az EOL-ban (Ia 24.4.2), kettő a bártfai levéltárban, utóbbi kettő elemzése: JANKOVIČ, *Dve postavy i. m.*, 639–650., valamint az egyik kiadása: PIIRAINEN–JANKOVIČ, *Reformationsbrieje i. m.*, 505–507.

⁶⁹ „Also ausswendig bruderliche lieb vnnd fridt wurd verfochtenn vnnd behaltenn. Daß thuenn iczt kayserliche recht vnnd wetliche oberkayt, wo dy diner Christi mit dem wordt solicheß nicht erraychenn kunnenn, daß eß dy obrikayth errayche durch dy straffe, durch dy sittlichenn gesech hath got gefardertth czuchtikayth gegenn ym selbeth.” Görlitz, 1531. október 6. (ŠAB, missiles, Nr. 51/4375 [D–78])

⁷⁰ PIIRAINEN–JANKOVIČ, *Reformationsbrieje i. m.*, 505. 6. és 7. pont.

⁷¹ *Uo.*, 506. 8. pont.

⁷² Görlitz, 1531. október 6. (ŠAB, missiles, Nr. 51/4375 [D–78])

városba.⁷³ Itt október 28-án tartotta első prédikációját a Szent Péter és Pál-templomban, amelynek első ténylegesen lutheránus papja lett, aki már nem a plébánián, hanem a belvárosban egyfajta szolgálati lakásban lakott.⁷⁴ Ekkortájt nősülhetett meg, mivel erre hivatkozva kellett eltávozni ideiglenesen Görlitzről is, előbb 1537-től Schweidnitz, majd 1540-től Hirschberg adott neki otthont. 1545-ben térhetett vissza Görlitzbe, ahol azonban rövidesen pestisjárvány áldozatául esett, a mintegy félszáz kötetnyi könyvtára a helyi egyházközségé lett.⁷⁵

1527–28-ban zajlottak le tehát Bártfán azok az események, amelyek a város vezető rétegének és feltehetően a lakossága többségének is a döntő lökést adhatták a reformációs tanok felé való nyitásra. A szerzetesek és Kristóf plébános elűzése után a városi tanács továbbra is határozottan reformációs szellemiségű lelkészt keresett. A helyi katolikus intézmények képviselői és a bártfaiak közötti ellentét oka ugyanakkor nem csupán a hitújításhoz való ellentétes viszonyban ragadható meg, hanem nyelvi, politikai és gazdasági okai is lehettek. Az ágostonos szerzetesek feltehetően nem csupán a városból és környékéről érkeztek, hanem az ország más területeiről. 1530-ban Ferdinánd a bártfaiaknak engedélyezi, hogy megtiltsák további szlávok betelepülését a városba, hogy így vegye elejét a településen támadt ellentétek továbbgyűrűzésének. Ennek főleg gazdasági okai lehettek, a szlávok alatt a lengyel kereskedőket is kell érteni, akikkel évszázados viszálya volt felföldi városainknak az árumegállító jog kijátszása miatt. Hasonló jellegű kiváltságot kapott a város 1560-ban is,⁷⁶ Kristóf mester pedig, mint fentebb olvasható, míg Bártfa szilárdan I. Ferdinánd király hűségén állt, Szapolyai Jánoshoz fordult panaszaival.⁷⁷

A nős pap esete

Schustel távozását követően Georg Wernher mint befolyásos és széleskörű ismerettséggel rendelkező személyt kérték fel a bártfaiak, hogy szerezzen számukra megfelelő hitszónokot. Az 1533. január 29-én kelt válaszában értesítette a várost, hogy milyen lépéseket tett az ügy érdekében. Közös ismerősük, Gáspár magiszter által két hazai jelöltet szólított meg. Az egyikük Stephanus magister (Spetinger), aki azelőtt Besztercebányán volt hitszónok és plébános; a másik egy poseni születésű magiszter és egyúttal „baccalarius biblicus”, de mind a kettő azt nyilatkozta, hogy már máshová kötelezték el magukat, Stephanus Krakkóba, a másik szülővárosába, Posenbe. Mindazonáltal ígéretet tett, hogy folytatni fogja a keresést, s az eredményről írásban vagy, mint reméli, rövid idő alatt személyesen értesíti a tanácsurakat.⁷⁸

A bártfai tanács nemcsak közbenjárók segítségével bízott, saját nevében is felkéréselt levelei és követői útján neves lelkészeket, hogy a városba csábítsa őket, ezek a kísérletek azonban többnyire nem jártak sikerrel.

⁷³ C. G. Theodor NEUMANN, *Geschichte von Görlitz*, Görlitz, in commission der Heyn'schen buchhandlung, E. Remer, 1850, 293.

⁷⁴ *Uo.*, 293; KRAUSE–GUTH, *i. m.*, 282; Stefan BÜRGER–Marius WINZELER, *Die Stadtkirche St. Peter und Paul in Görlitz. Architektur und Kunst*, Dössel, Stekovics, 2006.

⁷⁵ KRAUSE–GUTH, *i. m.*, 282.

⁷⁶ Eugeniusz JANOTA, *Bardziejów historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy*, Kraków, 1862, 142 és 149.

⁷⁷ *ETE*, I, 351, 353.

⁷⁸ *Uo.*, II, 237–238.

1531. szeptember 24-én, Kisszebenből írt az ottani nős lelkész, Mathias Slesita Viridemontanus a bártfaiaknak levelet, amelyben szó esik esetleges bártfai szolgálatáról.⁷⁹ Ő, úgy tűnik, megegyezett a várossal, Ábel Jenő a bártfai plébániatemplom könyvtárának történetéről írt munkájában hívja fel a figyelmet a Szent Egyed-templom számadási könyvében található 1532-es adatra, amely egy bizonyos Mathias prédikátor díjazásáról szól. Vele kapcsolatban Ábel egy 1538-ban, Frauenstadtban kelt levelet is idéz, amely a bártfaiak Mathias Reymen nevű szláv hitszónokának a haláláról tudósít, aki minden bizonnyal azonos Mathias Slesita Viridemontanussal (sziléziai grünbergi Mátyás).⁸⁰

Andreas Cremnicienus eperjesi prédikátor Bártfán őrzött válaszleveléből derül ki, hogy őt is meghívták Bártfára prédikátornak.⁸¹ Cremnicienus levelének érdekessége, hogy megemlíti egy Georgius nevű bártfai *concionátort*, igehirdetőt is, akinek a személyéről további adatok egyelőre nem ismertek.

A sziléziai jägerndorfi, szintén házas lelkész, Johannes Tropper 1533-as leveléből értesülünk arról, hogy ő is azon jelöltek egyre népesebb táborába tartozott, akik bártfai lelkészi szolgálatra meghívást kaptak, ám a felkínált lehetőséggel nem éltek.⁸²

Schustel helyét Bártfán végül rövid időre a morvaiglói születésű Esaias Lang foglalta el. Hivatalba lépésének ideje a jelenleg ismert források alapján nem határozható meg pontosan. Schustel ugyan a fentebb már említett 1531 őszeré datálható levele elején utalt rá, hogy a bártfaiaknak plébánosuk és hitszónokuk egyaránt van.⁸³ Viszont a bártfai levéltárban található három levél Esaias Langtól, amelyeknek bár a keletzése pontatlan, évszám egyiken sincs feltüntetve, keletzési hely, hónap, nap kettőn szerepel, mégis támpontul szolgálhatnak a lelkész személyével és Bártfai tevékenységével kapcsolatban.⁸⁴ A levéltár rendezője ugyanis valamilyen megfontolásból az 1533-as évhez sorolta Lang írásait. A részben keletezett levelek az év végén íródtak Körmöcbányán, és azokban elsősorban a Bártfára utazáshoz kér segítséget a levélíró. Ha elfogadjuk az 1533-as évet, akkor ez erősen valószínűsíti, hogy Lang 1534 januárja előtt nem léphetett bártfai szolgálatba. Lehetséges azonban az is, hogy 1537 végén keletkeztek a levelek. Ezt a datálást Leonhard von Fels főkapitány Lőcsén 1538. január 16-án kelt levele igazolhatja. Fels ugyanis a száműzött Langra utalhat, amikor arra utasította a bártfai tanácsot, hogy álljon el attól a szándékától, hogy Körmöcbányáról olyan papot

⁷⁹ ŠAB, missiles, Nr. 72/6770 A sziléziai Grünbergből származó Viridemontanus több magyarországi városban volt lelkész, így Szepesváralján és Leibicen. Selmecbányára eredménytelenül hívták. Leibic, 1533. december 28. és Selmecbánya, 1534. július 3. ETE, II, 303, 358.

⁸⁰ ÁBEL Jenő, *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 89–90; A Frauenstadti tanács a bártfai tanácsnak, Frauenstadt, 1538. június 4. (ŠAB, missiles, Nr. 8804)

⁸¹ Eperjes, 1533. június 8. ŠAB, missiles, Nr.76/7374. Legalább öt különböző Andreas Cremnicienus jelenik meg a korszak forrásaiban, Csepregi Zoltán az ez idő tájt Eperjesen lelkészkedő Cremnicienust a bécsi és krakkói egyetemi tanulmányokat is folytató Andreas Schondeliggel azonosította. CSEPREGI, *A reformáció nyelve i. m.*, 185.

⁸² Jägerndorf, 1533. szeptember 21. ŠAB, missiles, Nr. 77/7418. Tropper is több városban volt élete során lelkész, a magyarországi Selmecbányán, Besztercebányán, valamint a sziléziai Briegben és Jägerndorfban egyaránt hirdette az igét. CSEPREGI, *A reformáció nyelve i. m.*, 180.

⁸³ „Es isth mir wol kandt daß eich christliche geleuthe beyde hath, pfarrer vnnd prediger.” Görlitz, 1513. október 6. (ŠAB, missiles, Nr. 51/4375 [D–78])

⁸⁴ ŠAB, missiles, Nr. 77/7454; Nr. 77/7490; Nr. 78/7492.

hívjanak, akiről biztosan tudni lehet, hogy felesége és gyermekei vannak.⁸⁵ Lang leveleinek 1533-as keltezését ellenben az is alátámaszthatja, hogy Lang alkalmazása ügyében a reformációt ellenző egyházi és világi hatóságoktól 1534 tavaszától érkeznek az első tiltakozó levelek Bártfára.

Lang ugyanis úgy tűnik, hogy a hitújítás szellemében kezdte el bártfai tevékenységét. A szakirodalom egy része bizonyos utalások alapján feltételezi, hogy korábban anabaptista jellegű tanok hirdetése miatt volt kénytelen távozni Morvaföldről.⁸⁶ Csepregi Zoltán ugyanakkor egy Langhoz címzett, 1534. február 22-én kelt levél alapján joggal kételkedik abban, hogy a morva lelkész anabaptista nézeteket hirdetett volna, a misszilis utalásai inkább Lang lutheránusságát valószínűsítik.⁸⁷ Imént említett három levelének a megfogalmazása is inkább a Lutheri reformációval rokonszenvező szerzőre utalnak, bár nem él a levelek elején az apostoli üdvözlőformulával.

Lang családos emberként érkezett Bártfára, s amikor ennek híre ment, az illetékes egyházi személyek az eltávolítását követelték. Az egri püspöki helynök, egyben kalocsai prépost, Fejérváry Mihály 1534 kora tavaszán Kassáról küldte harmadik felszólítását a bártfai plébánosnak, Matthias Bindernek, hogy a már máshonnan is elüldözött feleséges, gyermekes hitszónokot bocsássa el. Levelében szigorúan, többször is kiemelve tiltakozott a két szín alatti áldoztatás miatt. Kérte, hogy az említett tévelygőt tiltsa el az egyházi hivattól. Biztosította a plébánost, hogy ha fellépése miatt plébániáját vesztené, Egerben kaphat állást.⁸⁸

Binder, bár a szakirodalom a katolikus táborhoz sorolja,⁸⁹ tervezett válaszában határozottan védelmébe vette Langot. A válaszlevél elküldéséről nincs adat, viszont a dátum és aláírás nélküli fogalmazvány hozzáférhető a kutatás számára. Az azonosítást az teszi lehetővé, hogy pontosan meghatározza a keltezési helyét, hónapját és napját annak a levélnek, amire válaszol, és ez megegyezik az *Egyháztörténelmi emlékekben* közölt felszólító levél adataival.⁹⁰

A válaszból megtudjuk, hogy a plébános a kérdésben megfogalmazott álláspontját egyeztette a magisztrátussal. A tanács nem lát okot továbbra sem a *concionator* elmozdítására, mivel a tiszta evangéliumot hirdeti, ha eretnekséget tanítana, azt semmi módon nem tűrnék.⁹¹ Amikor az éppen prédikátort nélkülöző városba jött az említett hitszónok, a tanács alapos vizsgálat alá vetette az előéletét és a tanait.⁹² Miután pedig elegendő ismereteket szereztek korábbi ténykedéséről és a prédikációjában sem talál-

⁸⁵ ETE, III, 222–223.

⁸⁶ BODNÁROVÁ, *Die Reformation i. m.*, 30.

⁸⁷ CSEPREGI, *A reformáció nyelve i. m.*, 185–186.

⁸⁸ Kassa, 1534. március 16. ETE, II, 336–337.

⁸⁹ FATA, *Ungarn, das Reich i. m.*, 143; Miloslava BODNÁROVÁ, *Reformácia v Bardejove v 16. storočí*, Acta Collegii Evangelici Prešovienis, 5(2000)/1, 85–92, 87; JANKOVIČ, *Dve postavy i. m.*, 648.

⁹⁰ „Reverendae ac Egregiae Dominationis Vestrae literae, de feria secunda proxima post Dominicam Laetare ex Cassovia ad me datae.” „Tisztelendő és vitézlő Uraságod Kassán március 16-án kelt nekem címzett leveléből.” (EOL Ia 24.4.1.) A teljes levél magyar fordítása jelen kötet forrásmellékletében található.

⁹¹ „Senatus respondit, hoc ipsum commode et rationabiliter fieri non posse, praesertim quod idem concionator nihil aliud, quam purum Evangelium praedicet quemadmodum in his certis Civitatibus ac aliis locis praedicari solet, qui si aliquid false doctrinae vellet spargere in populum, se nullo pacto permissurum, ut a vetere ritu ecclesiae in haeresim aliquam populus abstrahatur (...)” (EOL Ia 24.4.1.)

⁹² „Ceperunt de vita, conversatione ac doctrina ejus diligenter inquirere. Cum autem ex sufficientibus testimoniis, ex illis locis ubi prius servivit, praedicavit, et habitavit, per ipsum tunc exhibitis comperissent, eum et honeste se alibi gessisse, et bona superiorum suorum pace ac favore inde abiisse (...)” (EOL Ia 24.4.1.)

tak semmi kivetnivalót, a bíró, a tanács és az egész közösség a levél írójával, a plébánossal egyetértve vette fel hitszónoknak. Ő ezután könyveiért és holmijaiért hazament. Visszatérvén ugyan a két szín alatti áldozást mindenkinek megengedte, de ezt nem látja komoly véteteknek, egyedül az tölti el a levélíró aggodalommal, hogy karácsony környékén egy asszony mint felesége és négy lány követte az újonnan felvett prédikátort. Őket elbocsátani nem akarta, mivel testvéri hű szolgálatára vannak. Ennek ellenére alázatosan kéri a címzettet, hogy nézze el neki az asszonyt és a gyerekeket, hiszen számos vidéki plébános esetében is gyakorlat asszonytartás, viszont ő egyéb bűnöktől mentes, míg ez másokra nem igaz. Mindezt a címzett is kétség nélkül megállapíthatja.⁹³

A bártfaiak kérése nem került meghallgatásra, sőt Ferdinánd király maga is szükségét érezte, hogy Esaias bártfai ténykedésének megszüntetését elérje. Prágából 1534. június 7-én kelt levelében megparancsolta a városnak, hogy az említett hitszónokot, akinek rossz erkölcsi és gonosz tanításai miatt Morvaországból távoznia kellett, és a bártfaiak felfogadni merészelték, azonnal vegyék őrizet alá, majd pedig adják át Fejérváry Mihálynak, az egri vikáriusnak.⁹⁴

Néhány hónap elteltével Ferdinándnak ismét üzennie kellett Bártfára. November 11-én Bécsből fedtte meg a várost, azt hitte, hogy előbbi parancsának híven engedelmeskedve azt az Esaias nevű eretnek hitszónokot már rég bilincsekbe verték, vagy legalább kizárták a hivatalából. Ezzel szemben arról értesült, hogy még most is köztük van, és eretnokségét a város hozzájárulásával nyilvánosan hirdetheti. Ezért újra a legszigorúbban megparancsolta, hogy azonnal fogják el, és további intézkedéséig tartsák is fogva.⁹⁵

Lang, úgy tűnik, alig egy évet töltött el Bártfán, mivel Ferdinánd király 1535. március 20-án, csaknem egy évvel az első parancsa után nyugtázta, hogy Esaias eltávozott Bártfáról, mégis kénytelen nehezteléséről hírt adni, ugyanis úgy értesült, hogy a nyugalom megzavarására hozzá hasonló eretneknek érkeztek a városba. Időközben Binder igazodott a királyi parancshoz, mivel Ferdinánd tiltakozott az ellen is, hogy a plébánost, aki közreműködött Esaias elűzésében, elmozdítsák helyéről. Fej- és jószágvesztés terhe mellett megparancsolta nekik, hogy az igaz és bevett hit korábbi kegyes gyakorlatán ne változtassanak, hiteles plébánosukat pedig kövessék.⁹⁶

A lelkészkeresés éve

Bártfán, talán a történet hatására is, az anabaptista tanokat hirdetőket, ha korábban elő is fordultak ilyenek a városban vagy a környékén, a harmincas évek közepétől már biztosan nem nézték jó szemmel. Erre utal Ulrich Boczkovicz (*Vlrich Christof Herr von*

⁹³ „Eapropter Reverendam ac Egregiam Dominationem vestram humillime rogo, non velit hanc Ecclesiam viro illo et honesto, et bene docto privare, et si culpa est, quod matronam cum liberis, ut caeteri plebani, ubique in pagis habitantes fovet et quasi pro germana consorte secum tenet, fortassis tolerabilius hoc ferri potest, quam ut aliis non ferendis vitiis, ut caeteri solent, se commaculet, a quibus ipse quantum explorare potuit, procul abest, et honeste satis vivit. Quod procul dubio cum tempore ab aliis intelliget vestra reverenda dominatio (...)” (EOL Ia 24.4.1.)

⁹⁴ *ETE*, II, 356–357.

⁹⁵ *Uo.*, 370–371.

⁹⁶ *ETE*, III, 21–22.

Boczkhovicz vnd Tschernahor) Lőcsén 1535. december 29-én kelt levele, amelyben megköszönte a bártfaiaknak az újrakeresztelkedőkről szóló soraikat, továbbá tájékoztatta őket, hogy mint Perényi Péter tiszttartójától megtudta, Patakon és más helyen sem engedik az anabaptisták számára a letelepedést.⁹⁷

Lang távozása körüli huzavonában a város Rómához hű plébánosa otthagyta az állását, ezért a tanács hosszú ideig tartó, óvatos pap- és prédikátorkeresésbe fogott. A harmincas évek második felében és a negyvenes évek elején több jeles férfit is megkerestek a bártfai megbízottak, hogy vállalják el a megüresedett lelkészi állást.

A tanácsurak Schusteltől, akivel kényszerű elbocsátása után is tartották a kapcsolatot, kérték, hogy Sziléziából küldjön számukra a prédikátori állásra megfelelő embert. Schustel Schweidnitzben 1537. június 10-én, majd később Hirschbergben 1540. március 7-én kelt leveleiben értesítette a bártfaiakat, hogy kérésüknek nem tudott eleget tenni. Sziléziában sok *rajongót*⁹⁸ találni, de igazi keresztény prédikátor alig akad. Kérésüknek megfelelő nőtlen és az igaz hitben járatos papot nem küldhet, mivel minden keresztény prédikátor már házas vagy házasodni készül. Mindkét esetben továbbküldte a leveleket Boroszlóba doktor Heßnek, a város első lutheránus plébánosának, hátha ő tud valakit ajánlani.⁹⁹

A bártfaiak később közvetlenül is kértek Ambrosius Moibantól és Johannes Heßtól papot, de alkalmas ember hiányában ők sem tudtak kérésüknek eleget tenni.¹⁰⁰

Hasonló értelemben válaszolt a tanácsuraknak a bártfai születésű Erasmus Dyck. Ő szintén Sziléziáról írta, hogy kevesen vannak, akik az Isten ígését igazul hirdetik, tanúul az akkor már Bártfán lévő Stöckelt hívta. Különböző szektákban bővelkedik a tartomány, a néhány kivételt jelentő városban és faluban pedig, ahol helyesen hirdetik Isten ígését, minden prédikátor házas már.¹⁰¹

A város papkeresését, mint fentebb már írtam, figyelemmel kísérte a király hadvezére, Leonhard von Fels főkapitány is. Lőcséről 1538 januárjában eltiltotta a bártfaiakat, hogy egy Körmöcbányán tartózkodó családos papot (Lang?) állítsanak szolgálatba. Ha mégis ezt tennék, akkor városuk gyalázatára komoly büntetésre számíthatnak.¹⁰²

Ferdinánd királynak egy 1538-ban Prágában kelt levele szerint Bártfa nem mondott le arról a szándékáról, hogy Langot tovább alkalmazza, ezért és más ügyek miatt is küldöttséget menesztettek a királyhoz. A király a március 16-án kelt írásában értesítette a tanácsot, hogy Marcus Keyl bártfai polgár és jegyző, későbbi bíró révén megkapta kéréseiket. Ugyanakkor nem engedheti, hiába kérik, hogy Esaias Lang hitszónoki állást töltsön be a városban, mivel az ellenkezne az egyház bevett törvényével, miszerint házasságban élő embernek prédikátori állás nem adható. Egyben utasította őket, hogy késedelem és ellentmondás nélkül tegyék le hivatalából, és bocsássák el a nevezett prédikátort.¹⁰³

⁹⁷ *Uo.*, 62.

⁹⁸ Luther a tőle eltérő nézeteket valló protestánsokra, így például az anabaptistákra használta nem kevés gúnnyal a *rajongó* (*Schwärmer*) kifejezést, amely szóval eredeti német jelentésében a bogarak tömeges rajzásához hasonlított az ellenfeleit. Volker LEPPIN, *Schwärmer* = *TRE*, XXX, 1999, 628–629.

⁹⁹ *ETE*, III, 166, 443–444.

¹⁰⁰ 1540. március 2. *Uo.*, 440–441.

¹⁰¹ Gränowitz, 1540. március 11. *Uo.*, 445.

¹⁰² *Uo.*, 222–223.

¹⁰³ Prága, 1538. március 16. (ŠAB, missiles, Nr. 8740); a levél Langgal foglalkozó része kiadva: *Uo.*, 233–234.

A bártfai tanács a kényes kérdésben ismételten kikérte Georg Wernher javaslatát. Wernher kérésük szerint utána puhatolódzott és azt tapasztalta, hogy rendkívül neheztel rájuk a király a prédikátorukhoz való ragaszkodásuk miatt, ezért azt javasolta Eperjesen 1538. május 23-án kelt levelében, hogy ha városuk javát nézik, akkor tegyenek eleget a király parancsának.¹⁰⁴

1540-ben számos levélben folytatott a tanács egyeztetést Bartholomäus Franckkal (Francius), illetve az őt alkalmazó beszercebányai magisztrátussal. Eleinte a kiszemelt hajlott arra, hogy elfogadja a bártfai meghívást, erről egyaránt tudósít egy ismerősének küldött, illetve egy Bártfának címzett levele.¹⁰⁵ A beszercebányai tanács viszont rendkívüli módon ragaszkodott a németül jól prédikáló hitszónokához, annak ellenére, hogy a bártfaiak kérésük támogatására még a nagyhatalmú Révay I. Ferencet is megnyerték.¹⁰⁶

A beszercebányaiak szerint az eddigi papjaik mind rosszak voltak, Franck viszont végre megfelelt az igényeiknek, rajta kívül csak öreg „vnuz missierer”, haszontalan misemondók voltak. Ugyan őket is figyelmeztette a király több levélben, hogy különböző eretnek és nő papokat ne fogadjanak be, de engedelmességgel csak a Szentírással nem ellenkező dolgokban tartoznak a felsőbbségnek, amely állítást a császár és a pápista urak sem vetették el az ágostai konfesszió betérjesztésekor.¹⁰⁷

Egy további levelükben pedig, amit, ha lehet, még határozottabban fogalmaztak meg, ismételten tudomására hozták a bártfai magisztrátusnak, hogy nem járulnak hozzá Franck elengedéséhez.¹⁰⁸ Franck szintén szeptember 29-én kelt, Bártfára küldött levelében ismételten megerősíti ugyan ígéretét, hogy szívesen menne hozzájuk, viszont azt is hozzáteszi, hogy erre jelenleg nincsen belátható időn belül lehetősége.¹⁰⁹ Úgy tűnik, a bártfaiak küldöttek nem adták fel az ügyüket, 1541 januárjában Beszercebánya megint kéri a bártfai tanácstól, hogy tegyen le végleg szándékáról.¹¹⁰

¹⁰⁴ *Uo.*, 251–252.

¹⁰⁵ Beszercebánya, 1540. július 6. *Uo.*, 463; „pro voto paratissimus” Beszercebánya, 1540. július 9. (ŠAB, missiles, Nr. 9503)

¹⁰⁶ Szklabinya-vár, 1540. július 31. *ETE*, III, 467–468.

¹⁰⁷ „Die wissen auss gotlicher schrifftten, das der Eestand von got aufgesetz vnnd in der gotlichen schrifftten grundt, vnnd hat zwischen khainen personen, gaislichen, noch weltlichen khain oder ainigerlai vnndershait: so halten wir unns dem gotlichen beuelch nach, vnnd sagen, das Got mehr, als den menschen (doch von Got verordnete oberkhait in pilichen sachen vnusgeschlossen) zue gehorchen say.” („Tudnivaló Isten igéjéből, hogy a házasság intézménye Isten által lett felállítva és Isten igéjében nyugszik annak alapja, továbbá egyetlen ember között, akár egyházi, akár világi sincs semmiféle különbség, így mi az isteni rendeléshez tartjuk magunkat, és azt mondjuk, hogy Istennek inkább, mint az embereknek – kivéve az Istent által kijelölt világi felsőbbségnek kizárólag méltányos dolgokban – kell engedelmesnek lenni.”) Beszercebánya 1540. augusztus 2. *Uo.*, 471–473.

¹⁰⁸ „Wollen derselben E. N. W. mit vns ein frontlich vnd Christlich mitleidn haben vnd bemelten herrn Bartholomeus vnnsen prediger weitter vnrsucht vnd vnangefochten lassen.” Beszercebánya, 1540. szeptember 29. (ŠAB, missiles, Nr. 9608)

¹⁰⁹ „Deinde Dominationes vestrae iterum me serio ac cum fidutia inhortantur, promissis meis tam scriptis quam ore (in presentia nuntiorum Vestrae Dominationis) factis stare memor esse velim eidem nolo itaque Dominationes Vestrae ignorare, me semper adhuc eodem animo predictum esse, quo antea fui, nec immutasse sententiam, si modo michi per dominos meos facultas id commode perfitiendi daretur, per quos ita undique pressus coactusque sum polliceri me apud se mansurum.” Beszercebánya, 1540. szeptember 29. (ŠAB, missiles, Nr. 9607)

¹¹⁰ Beszercebánya 1541. január 22. *ETE*, III, 522–523.

1541 első felében egy új jelöltet, a freistadti Martinus Hancot vették célba a bártfaiak. Ügyük közbenjárójának felkérték a körmöcbányai Guglinger Wolfgangot és Révay Ferencet, ám ezek a tárgyalások sem zárultak sikerrel.¹¹¹

Természetesen az 1540-es évek eleje táján sem volt feltétlenül prédikátor, illetve lelkes nélkül a város. A levéltárban három 1539–40 tájára datált levél is fennmaradt, három különböző egyházi személy kérésével. A leveleken sem hely, sem dátum nincs feltüntetve, mindez számomra azt valószínűsíti, hogy helyben készült iratokról van szó.

Az elsőben Frigyes „Diener der Kirche” hosszasan értekezik arról, hogy mit ír elő a Szentírás a munkásról és az ő bérééről. Panaszkodik, hogy nehéz idők járnak, és nem tudja ellátni a háztartását. A legnagyobb problémát mégis a szolidaritás hiányában látja, mindenki csak a maga javát keresi. Ezek után tér rá a lényegre, a saját ellátása céljára vett egy kis kertecskét, de kifizetni nem tudta, ezért a tanácstól öt gulden bérelőleget kér.¹¹²

A második rövidebb kérvényben Gabriel káplán azt írja, hogy nem tud más munkát végezni, mint amelyet megtanult, ez viszont alig jövedelmez számára. Hamarosan jönnek a téli hidegek, és szeretne meleg ruhákat vásárolni, de nincs rá pénze. Ezért kéri a tanácsot, hogy segítsék meg a bajában pénzzel.¹¹³

Georgius Jung diakónus pedig a várostól szeretne egy igazoló iratot, amellyel fia tanúsíthatja törvényes születését.¹¹⁴

Michael Radaschin és Bártfa egymásra találása

Végül a zágrábi egyházmegyében, a fiumei öbölnél fekvő Liburniában (Sankt Veith am Pflaum) született prédikátor, a Wittenbergben egyetemet végzett Michael Radaschin került a papi székbe.¹¹⁵ A horvát gyökerű Radaschinnak az eredeti neve talán Radacsova lehetett, levelei aláírásakor mindig a Radaschin alakot használta, míg a későbbi magyar nyelven írt szövegekben a minden valószínűség szerint hibás Radácsi forma honosodott meg.

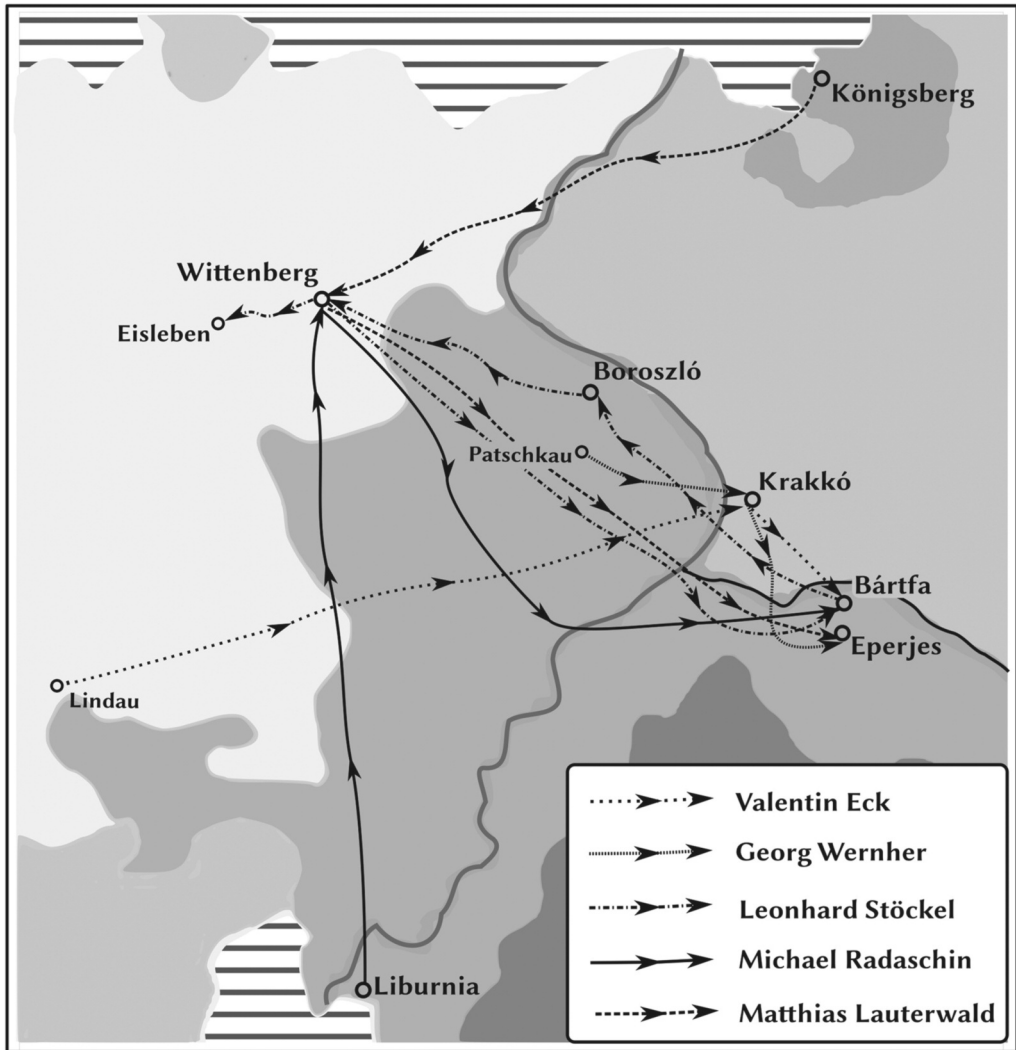
¹¹¹ *Uo.*, 534–535, 543, 549–551, 552–553.

¹¹² „Schwehre vnd kümmerliche Zeit itzt (...) Freund hin freund her, der beste freund im bewtel, also wird auch recht gesaget. Liebe hin, liebe her, die best liebe sey im selbs. (...) So bitt ich E. W. gunst, liebe vnd geneiger gütwolligkeiten, wollen mich nach vnd in derselbigen mildig bedencken, oder aber nach meiner notturffe mir fünff gulden aufkunfftige zeit des lons vorstrecken.” Bártfa, c. 1539/1540. (ŠAB, missiles, Nr. –)

¹¹³ „Ich aber keÿn andere arbeit gelernet hab (mit welcher ich auch geld mochte tzwegen bringen, als die arbeiten gelernet haben) (...) wñß ffartener wenig lons bringett, dorum ich mier auch etwe aÿn kleid mächte kaufen (als andere) for die kelde des winters (...) Dorum (...) bitt ewre herschafft wmb gottes willen, ir woltt miech beÿzen nortz mitt eÿnem geringen geltt, off daß ich mier eÿn klaines leibpeltzey mochte kauffen, wan ich hab nortz den eÿnigen dinnenn rock, wnd nix dor beÿ weder wammes, noch leibrock noch hoÿen (...)” Bártfa, c. 1540. (ŠAB, missiles, Nr. –)

¹¹⁴ „Das er seine ehelichen geburth eine zeugnis möge haben (...)” Bártfa, c. 1540. (ŠAB, missiles, Nr. –) Vélhetően a levéltár rendezője tévesen datálta Jung levelét az 1540-es évekre, mivel Klein életrajzi kézikönyvéből tudható, hogy a sziléziai származású Georgius Jung diakónus a XVI. század végén élt. Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig u. Ofen, 1789, I, 137

¹¹⁵ Életről lásd KLEIN, *Nachrichten i. m.*, I, 331–345; ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1922, 237; JANKOVIĆ, *Dve postavy i. m.*, 647–650.

5. A felső-magyarországi térségben működő néhány fontosabb személy életútjának állomásai

Radaschin egyetemi tanulmányait követően rövid ideig tartó hainburgi lelkészkedése után 1540 tavaszán Pozsonyban tartózkodott állás nélkül. A besztercebányai magisztrátus és a pozsonyi Leopold Kophart levelezéséből tudjuk, hogy utóbbi javasolta számukra Radaschint, mint békés, nem lázongó természetű lelkészt, amikor azok iskolájuk és egyházuk számára további alkalmas személyeket kerestek.¹¹⁶ Besztercebányai közvetítés révén értesülhettek a bártfai megbízottak Radaschin személyéről, a meghívása melletti döntésüket az őt Wittenbergből feltehetőleg ismerő Stöckel és az évek óta betöltetlen lelkészi állás nyomasztó ténye egyaránt befolyásolta. Legkésőbb 1544-ben

¹¹⁶ Pozsony, 1540. március. 18. *ETE*, III, 446–448.

már Bártfán volt, mivel Heltai Gáspár egy Eperjesre írt levelében hivatkozik egy bizonyos bártfai Mihály úrra, aki hajlandónak mutatkozik arra, hogy Eperjesen lelkészi állást vállaljon, és akit a kutatás Radaschinnal azonosít.¹¹⁷ Ezt támasztja alá Briccius Kokavinus (Kokavai Bereck) sárosi lelkész egyik naplóbejegyzése, amelyben közvetve szerepel Radaschin bártfai hivatalba lépésének időpontja: 1544, illetve elhalálozásának dátuma:

„1566-ban a horvát Michael Radaschin, bártfai lelkipásztor és szuperintendens, tiszteletreméltó férfiú, miután huszonkét évig hűségesen és eredményesen tanította a bártfai egyháznak az Evangéliumot, lecsendesedvén lelkét Krisztusra bízta, és mikor magát az Evangélium legédesebb ígéreteivel megerősítette és Isten Fiát hívta, csendesen elszenderedett.”¹¹⁸

Leonhard Stöckel és Radaschin együttműködése, a lelkész és az iskolarektor párhuzamos, egymást kiegészítő munkája, amely talán tudatosan a két wittenbergi mester, Luther és Melanchthon munkamegosztásáról vett példát, eredményezte Bártfán és környékén a lutheri szellemű reformáció megszilárdulását, a felekezetszerveződés egyes elemeinek a kezdetét.

¹¹⁷ „Postea scripsit et dominus Michael vir bonus ex Bartpha, se serio esse ab Bartholomeo fratre nostro ad hoc munus vocatum.” Kolozvár 1544. augusztus 21. *ETE*, IV, 378–379. A Heltai levelére vonatkozó utalást Vendelin Jankovič tanulmányából vettem: JANKOVIČ, *Dve postavy i. m.*, 648.

¹¹⁸ „Anno 1566. Michael Radaschinus Croata, Pastor Bartphensis et Superintendens, Vir Venerandus, Postquam annos 22 fideliter et cum magno fructu Euangelium in Ecclesia Bartphense docuit, sedendo animam Christo tradidit, seseque dulcissimis Euangelii promissionibus confirmans, ac Filium Dei inuocans placide obdormiuit.” *Diarium Briccii Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16–18. századból*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, Universitas, 1998, 19–57, 35.

A FELEKEZETI SZERVEZET KIALAKÍTÁSÁNAK ELSŐ LÉPÉSEI

Zsinatok és hitvallások

Az 1546-os eperjesi zsinat

A felső-magyarországi öt szabad királyi város (Bártfa, Kassa, Eperjes, Lőcse, Kisszeben) politikai szövetsége már a XV. század negyvenes éveitől rendszeres gyűlések formájában nyilvánult meg, ezek során az aktuális kérdésekre egységes válaszokat kíséreltek meg adni. Ez természetesen nem mindig sikerült. A két király polgárháborújában Kassa Szapolyai oldalán kötött ki, míg a többi város szilárd és feltétlen hűségéről biztosította az uralkodót, ahogyan erről a lőcsei krónika egyik 1536. évi decemberi bejegyzésében is olvashatunk,¹ így ebben az időszakban az ellenségeskedés miatt a kaszai követek nélkül ülészttek a városok.

A politikai viszályok mellett időnként súlyos összetűzésekhez vezettek a városok között a kereskedelmi, gazdasági érdekellentétek. Lőcse és Késmárk az 1530-as években például egyfajta fegyveres háborút vívott egymással.² Bártfa és Lőcse között a vázsonfehérités, Lőcse és Kassa között pedig az árumegállítás joga miatt folyt elkeseredett küzdelem.³

Természetes, hogy amikor a vallásügy is jelentős problémává nőtte ki magát, a városok igyekeztek közösen fellépni érdekeik védelmében. Ez eleinte inkább levélváltásokban valósult meg. Egymást értesítették a különböző hírekről, illetve a tekintélyesebb személyek, mint amilyen Georg Wernher, vagy akár a wittenbergi professzorok, tanácsát kérik az ügyekben.

Az első egyházi zsinatot a források szerint 1546 novemberében tartották Eperjesen, ahol tizenhat artikulust fogadtak el, amelyek a liturgiát és az egyház rendjét szabályozták. Az OSZK kéziratárában található egy táblázat, amely az Ötváros és Nagysáros mezőváros zsinatait sorolja fel.⁴ Stöckel életéből, azaz 1560-ig bezárólag csak egy közös zsinatát említi az felső-magyarországi városoknak, az 1546-os eperjesit, ahol aláír-

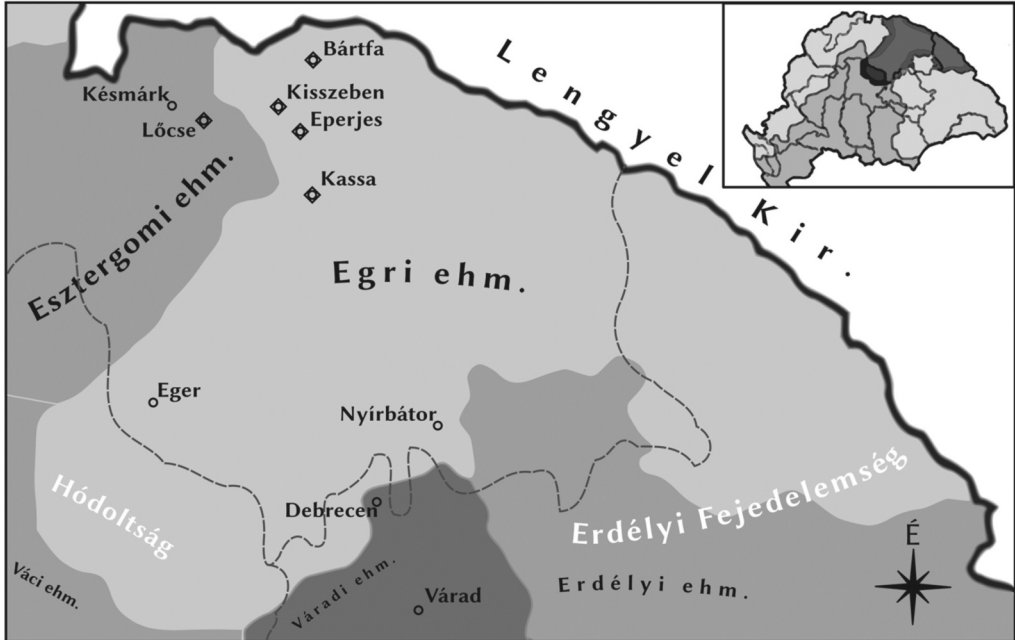
¹ HAIN Gáspár, *Hain Gáspár Lőcsei Krónikája*, szerk. BAL Jeromos–FÖRSTER Jenő–KAUFFMANN Aurél, Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1910, 77; HAIN Gáspár, *Szepességi, avagy, Lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*, Budapest, Magvető, 1988, 76.

² *Uo.*, 47–78.

³ OBÁL Béla, *Az egyház és a városok a reformáció előtt. A városok szerepe a reformáció előkészítésében*, Eperjes, Révai Samu, 1914, 92.

⁴ *Series synodorum celebratarum inde usque a reformationis Lutherianae anno 1539 in his quinque regiis liberis civitatibus et oppidi Saaros [Nagysáros], ope Caspari Lehmanni consularis Cassoviensis ex archivo Cassoviensi concepta...* (OSZK Quart. Lat. 359. ff. 22–34.)

ták azokat a cikkelyeket, amelyeket később az 1590-es zsinat erősített meg. A zsinaton eperjesi résztvevőként tévesen közli az összeállító Lauterwald nevét, mivel ő csak az 50-es években érkezett Eperjesre.

6. Az Egri egyházmegye a XVI. század második felében

Az eperjesi zsinat első cikkelyében kinyilvánították a *Confessio Augustanához* és Melanchthon *Loci communes*éhez való ragaszkodásukat, amelyeket az Ötváros dogmatikai alapvetésének fogadtak el. További témák voltak: az iskolák irányítása, ünnepnapok, a magisztrátus szerepe az egyházi javak kezelésében, a papi hivatal vezetése, a kiközösítéshez való viszony, a kapcsolat a helyi pap és az esperes között, aki rendszeres vizitációra, szemlére volt kötelezve. A XVI. articulus kimondta, hogy a főesperes joga és kötelessége a tanítók tevékenységét és az egyes lelkészek életmódját felülvizsgálni, Pál Timóteushoz és Tituszhoz írt levele alapján jogában áll a lelkészeket szentelni, és hivatalukba ültetni.

Zoványi Jenő a Ribini által és az *Egyháztörténelmi emlékek* IV. kötetében is közölt 1546-os eperjesi zsinat tizenhat cikkelyével kapcsolatban komoly kétségeket fogalmazott meg.⁵ A III. cikkelyben a földekkel kapcsolatos teendőik miatt lehetőséget adott arra a szabályzat, hogy bizonyos ünnepeket a munkák idején más napra rakjanak át, ez a kitétel Zoványi szerint a szöveg Sáros vármegyei keletkezését kizárja. Ennek ellenére a XVI. század végén a bártfaiak már olyan hitben lehettek, hogy ők hozták a határozatokat. Zoványi valószínűsíti, hogy a cikkelyek csere útján kerülhettek Perényi Gábor

⁵ Joannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III., 1–II, Posonii, 1787, I, 67; ETE, IV, 522–524; ZOVÁNYI Jenő, Adatok a magyar protestantizmus multjából XII. Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései, Protestáns Szemle, 29(1917)/9–10, 614–617.*

Zemplén megyei birtokairól Bártfára, és az ottaniak hitvallását tartalmazza, míg a fel-földi város eredeti cikkelyei, ha voltak, akkor elvesztek. A kérdés mindenesetre nem tisztázott megnyugtatóan.

A hagyomány szerint a zsinaton elfogadott cikkelyek hitelességétől függetlenül bizonyos viszont, hogy az akkor még csupán négy királyi város egyházközségeinek élére Radaschint választották szeniornak (esperesnek).

Radaschin esperessé választásának évében Bártfa ismét prédikátort keresett. Erről tanúskodik egy december 12-én kelt levél, amelyben Hulderich Sacherreitter köszöni meg Radaschinnak és a tanácsnak az ausztriai Korneuburgból, hogy méltónak és alkalmasnak találták arra, hogy Bártfán német prédikátor legyen.⁶ Viszont az állást, mivel kellő tapasztalatok híján van, nem meri elvállalni. De ha alkalmas lenne, sem mehetne, jelenlegi iskolamesteri állása nem teszi ezt számára lehetővé.

Michael Radaschin esperessége

Radaschin szeniorrá választására még ez évben reagált I. Ferdinánd egy 1546. december 28-án Prágában kelt levélben, amely valamelyik helyi kapitánynak vagy tisztségviselőnek küldött utasításait tartalmazza a kialakult helyzettel kapcsolatban. Ferdinánd közli a címzettel, hogy továbbították neki a magát pásztornak nevező Radaschin cikkelyeit, amiket a négy város zsinatán fogadtak el, és küldtek szét bizonyos papoknak. Ennek a másolatát mellékeli is a címzettnek, hogy lássa, mennyire elfogadhatatlan, az igaz hittől eltérő tételek találhatók benne, valamint azt sérelmezi, hogy a bártfai pap a püspöki hivatal hatáskörét bitorolja, prédikátorokat nevez ki, presbitereket ordinál.⁷ Radaschin irata szerint a sárosi kapitány védelembe vette őket, de ezt a király sem a címzettől, sem a kapitánytól, sem a városoktól nem tűri el. Megbízta a címzettet, hogy az ügyvel kapcsolatos parancsait közvetítse az érintett városoknak, illetve hogy vizsgálja ki, vajon kiküldte-e Radaschin az írásait a plébániákra. A vizsgálat lezárta után hívja össze a városok gyűlését, hogy a „pseudoarchidiaconus” elűzését követően visszatérjenek az igaz hit útjára, továbbá tájékoztassa a királyt a további fejleményekről.⁸

A határozott királyi parancsok ellenére, amelyeket kancellári minőségében Oláh Miklós zágrábi püspök is aláírt, a városok által létrejövő új egyházkerület esperese a helyén maradt, bár a bártfaiak véleménye e kérdésben nem volt teljesen megingathatatlan, talán a királyi parancs hatására, talán attól tartva, hogy Radaschinnak az új feladat-

⁶ Korneuburg, 1546. december 12. (ŠAB, missiles, Nr. –). Hulderich Sacherreitter neve már 1540-ben felbukkan Leopold Kophart már említett levelében, amelyben a besztercebányaiak figyelmébe ajánlja, mint kiváló tanárt. Pozsony, 1540. március. 18. *ETE*, III, 446–448.

⁷ 1543-tól, Frangepán Ferenc halálától az egri püspöki szék 1548-ig betöltetlen volt.

⁸ „Missi sunt ad nos articuli et proscriptum cuiusdam Michaelis Radaschini Liburni pastoris (ut ipso se nominat) ecclesiae civitatis nostrae Bartphensis, nuper in quadam sinodo sub nomine Archidiaconi quatuor civitatum nostrarum electi episcopi ad quosdam parochos ecclesiarum datum, quarum paria cum presentibus ad te misimus, ut intelligeres, quomodo se in autoritatum episcopatus ecclesiae non vocatus intruserit, aliosque ad munus praedicationis elegerit, et presbiteros ordinaverit, et quali impostura et peregrina doctrina, fideles Christicolos a vera religione avertere intendat.” Prága, 1546. december 28. Korabeli másolat. (ŠAB, missiles, Nr. –) A teljes levél fordítását a melléklet tartalmazza.

körével járó teendői nem adnak elég időt a bártfai polgárok lelki szolgálatára. Vélhetően ez a kérdés volt a legfontosabb témája az 1547. június 8-án tartott tanácskozásnak, amelynek a megtörténtéről meghívólevél,⁹ valamint egy, az ülést követő napon kelt másik misszilis tanúskodik. Ez utóbbi levélben Péter eperjesi plébános és lelkészársai arra kéri a szomszédos várost, hogy papjuk megválasztását fogadják el.¹⁰

Bártfa belenyugodott végül a választásba, papjuk élete végéig minden királyi és egyházmegyei tiltakozás ellenére esperesként szolgált a hozzá tartozó egyházközségeket. A negyvenes évek végéről és a hatvanas évekből származó források igazolják, hogy lelkészeket ordinált esperesi/szuperintendensi minőségében: 1549-ben Oláh Miklós tiltakozott az ordináció miatt;¹¹ Briccius Kokavinus naplóbejegyzései szerint pedig 1565. február 20-án ordinált három papot Eperjesen.¹²

1556-ban Kassa és Lőcse is megkönyörözött Radaschint, hogy költözzön át hozzájuk, de ezeknek a felkéréseknek nem tett eleget. Esperessége idején számos, a városok egyházi emberei között lezajlott tárgyalásra, hitvitára került sor, ezek közül azonban az 1546-os eperjesi mellett csak az 1560-as, 1563-as¹³ és 1564-es kisszebeni, valamint az 1564-es bártfai tanácskozást tekinti a hagyomány zsinatnak.¹⁴ Radaschin 1564. augusztus 13–14-én a Perényi Gábor által összehívott terebesi zsinaton, pontosabban hitvitán elnökölt meghívottként Thúri Farkas Pál szakramentárius ügyében.¹⁵ Matthias Lauterwalddal és Szegedi Gergellyel folytatott vitáikról alább lesz majd szó.

Radaschintól nyomtatott művek nem maradtak fenn, kéziratos munkáiról Andrej Hajduk ad áttekintést. A lappangó *Die Rechtfertigung fur Gott* című írás Lauterwald tanai ellen íródott, egyik Lőcsére írt levelében emlékezik meg róla.¹⁶ *Gebethe nach der Summa der Evangelien an Sonn- und Feyertagen zur Hochmess in der Kirche zu Bartfeld* címmel írt imakönyve a XVI. század végi ötvárosi evangélikus esperes, Martin Wagner¹⁷ átíratában maradt meg. Későbbi gyűjtemények több imát megőriztek Radaschintól, némelyiket a XVIII. században még imádkozták.¹⁸ A berlini Humboldt Egyetem egyik kötetes kéziratóban található tőle két elmélkedés és egy hosszabb szentírás-magyarázat, mindhármát 1566-ban, halála évében írta le: *In diem natalem*

⁹ Lőcse város tanácsa Kisszeben városának, Lőcse, 1547. június 1. (ŠAB, missiles, Nr. 116/–)

¹⁰ Eperjes, 1547. június 9. (ŠAB, missiles, Nr. 116/–); ETE, IV, 543.

¹¹ *Oklevelek a reformáció első századából* = MPEA, XI, 1–119, 22–23.

¹² „Ordinati sunt in Ecclesia Epperiensis Magister Benedictus Illosuanus, Thomas Scultetus Titsimensis, et Gallus Huss Cibiniensis, Superattendente Venarando Domino Michaele Radaschino: Anno 1565.” SZELESTEI N. László, *Diarium Briccii Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16–18. századból*, Budapest, Universitas, 1998, 19–57, 29.

¹³ „1563 15. Apr. Synodus Cibinii celebrata est praesentibus utriusque ordinis hominibus quinque Ciuitatum, in qua electus est Pastor Bartphensis Dominus Michael Radaschinus in superintendentem, cui omnes Pastores una cum Ministris obedientiam promiserunt: approbatum est juramentum nouorum Coniugum, quod publice damnauerat Magister Albertus Cruciger Contionator Leutschoviensis: Damnatus est etiam denuo error Lauterwaldi, quem deffendere coeperat Michael Polianka, quod fecit non intelligens blasphemiam Lauterwaldi etc.” *Uo.*, 26.

¹⁴ *Series synodorum i. m.*, ff. 22–34.

¹⁵ Andrej HAJDUK, *Život a dielo Michala Radašina*, Acta Collegii Evangelici Prešoviensis, 3(1998)/1, 43–49, 46.

¹⁶ Bártfa, 1556. augusztus 8. (ŠAL V. 15/3.)

¹⁷ A Besztercebányán született Martin Wagnert 1571-ben Wittenbergben avatták lelkésszé, majd később, 1580-tól haláláig Bártfa lelkésze lett. *ELEM I/3*, 468.

¹⁸ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, Leipzig u. Ofen, 1789, II, 331.

*Christi de verbis et verbum caro factus est; Pia meditatio de incarnatione Filii Dei; és az Enarrationes in epistolam Pauli ad Thimotheum.*¹⁹

Az 1548-as vallásügyi törvények

A schmalkaldeni háború sikeres befejezését követően I. Ferdinánd királynak szándékában állt, hogy a magyarországi ügyekkel is komolyabban foglalkozzon.²⁰ Az 1548 őszi összehívott pozsonyi országgyűlésen a személyesen megjelent király megnyitó beszédében felszólította a rendeket, hogy a vallásügyet Magyarországon is rendezzék.²¹

Az országgyűlés során elfogadott, feltehetően Oláh Miklós kancellár által inspirált vallásügyi cikkelyek részben megelőlegezték a trienti zsinat döntéseit, továbbá párhuzamba állíthatóak a *Formula reformationisszal* (1548), amelyben V. Károly a győztes schmalkaldeni háborút követően a protestánsoknak szóló augsburgi *Interim* mellett katolikusok számára kísérelte meg rendezni a vallási, egyházügyi kérdéseket.²²

A humanista főpapról közismert, hogy miután visszatért Németalföldről rendkívüli határozottsággal törekedett arra, hogy különféle intézkedésekkel Magyarországon az egyházat újjászervezze. Esztergomi érsekként zsinatokat tartott, reformszabályzatokat bocsátott ki, rendszeres vizitációkkal ellenőriztette a reformok végrehajtását, iskolákat alapított, valamint Magyarországra elsőként betelepítette a jezsuita rendet.²³

Az 1548-as pozsonyi egyházügyi cikkelyek nem titkolt célja, hogy a Magyar Királyságban az egyházat minden szempontból a korábbi állapotba állítsák vissza.²⁴ A magyar rendek a törvények révén remélték az eretnekségnek tartott nézetek visszaszorítását. Döntöttek iskolák alapításáról, valamint arról, hogy arra alkalmas, képzett személyek legyenek vezető egyházi posztokra kinevezve. A XII. cikkely rendelkezett arról, hogy minden megszűnt kolostor, illetve káptalan jövedelmét a papképzés céljaira, iskolák alapítására kell szánni. A püspököknek rezidenciakényszert ír elő a VI. cikkely, valamint rendszeres egyházlátogatást. A kinevezett püspökök szentszéki megerősítéséhez szükséges ún. *annata* fizetése alóli felmentés elérésében a király közreműködését kérték (IX. cikkely). A rendek az egyházszakadás problémájának megoldását egy egyete-

¹⁹ HAJDUK, *Život a dielo i. m.*, 47–48.

²⁰ Thomas WINKELBAUER, *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Wien, Ueberreuter, 2003, 83–85; GUITMAN Barnabás, *Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből*, *Világtörténet*, 36(2014)/2, 295–317.

²¹ *MOE*, III. 176.

²² CSEPREGI Zoltán, *Az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlés hatása az 1548-as pozsonyi országgyűlés vallási rendelkezéseire = Rekatalizáció, protireformáció a katolicka reštaurácia v Uhorsku*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, V. Prešovskej univerzity, 2013, 22–32.

²³ Imrich NAGY, *Mikuláš Oláh v službách Márie Habsburskej = Ján Jessenius: Slováci na panovníckych dvoroch. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie, ktorá sa konala 13.–14. septembra 2011 v Martine*, zost. Eva AUGUSTÍNOVÁ–Agáta KLIMEKOVÁ, Martin, Slovenská národná knižnica, 2012, 184–197; FAZEKAS István, *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*, *Történelmi Szemle*, 45(2003)/1, 139–153; ADRIÁNYI Gábor, *Der erste Erneuerer des katholischen Lebens nach der Reformation in Ungarn. Primas Miklós Oláh, Erzbischof von Gran (1493–1568) = Ecclesia militans: Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet*, Hg. Walter BRANDMÜLLER, Paderborn; Wien, Ferdinand Schöningh, 1988, 491–517.

²⁴ „Imprimis, quoad negotium religionis, omnes ordines, et status regni una voce sentiunt: cultum divinum, et religionem ad pristinam normam esse redigendam, et haereses undique tollendas, juxta admonitionem suae regiae majestatis” Ferdinandi I. decr. a. 1548. *Articulus V. CJH*, IV, 222.

mes zsinattól remélték, ennek érdekében azt is szorgalmazták, hogy a király a trienti zsinat folytatása érdekében tegyen lépéseket (XIII. cikkely). A X. cikkely megtiltotta a laikus prédikációt.

A XI. artikulus rendelkezett a szakramentárius és anabaptista tanok hirdetőinek az országból való eltávolításáról. Mivel a lutheránus tanok hirdetőiről és híveiről a mohácsi csatát megelőző eretnekellenes törvényekkel ellentétben nem szóltak a törvénycikkelyekben, azok értelmezése körül a későbbiekben komoly különbségek figyelhetők meg a forrásokban. Egyrészt az uralkodó és a püspökök értelmezése szerint a törvények a szerveződő lutheránusok visszaszorítását is lehetővé teszik, másrészt a wittenbergi tanokhoz csatlakozók magukat nem érezvén érintettnek, szintén fontos hivatkozási alapként tekintettek ezekre az artikulusokra. Ebből következik, hogy a későbbi évtizedek magyarországi országgyűlései egyházügyi kérdésekben újra és újra az 1548-as cikkelyeket tekintették hivatkozási alapnak.²⁵

Királyi vizsgálóbizottság Felső-Magyarországon

A német evangélikusoknak a schmalkaldeni háborúban elszenvedett veresége, továbbá az 1548-as magyar országgyűlés anabaptisták és szakramentáriusok ellen hozott fentebb ismertetett döntései, illetve az egyházi élet megújítását célzó határozatai egyaránt ösztökélhették arra a városokat, hogy az 1546. évi zsinatot követően egy újabb, az egyházügyi törvények végrehajtását vizsgáló királyi megbízottak, és általuk Ferdinánd jóváhagyását is elnyerő *confessiót* szerkesszenek.

Az országgyűlési határozatok szellemében vizitáló királyi *commisariusok* érkezéséről Georg Wernher tájékoztatta a városok képviselőit, akik nagy várakozással és komoly egyeztetésekkel készültek az eseményre. 1549. július elején Lőcse írt Bártfára e tárgyban, július végén pedig az eperjesi városatyák ugyancsak Bártfára küldött leveléből értesülhetünk a tervezett bizottság összetételéről és a városok ezzel kapcsolatos teendőiről.²⁶ A bizottság tagjai és a tervezett augusztusi gyűlés előkelő résztvevői a levél szerint a következők: Sbardalla Ágoston²⁷ váci püspök, Sibrik Gergely²⁸ helytartó-

²⁵ MOE, III, 217–220; Ferdinandi I. decr. a. 1548. Articulus. 5–13. in: CJH, IV, 222–227; ADRIÁNYI, *Der erste Erneuerer i. m.*, 491–517.

²⁶ Lőcse, 1549. július 2. (ŠAB, missiles, Nr. 121/–); Eperjes, 1549. július 28. (ŠAB, missiles, Nr. 121/–)

²⁷ Sbardalla (Sbardellati, Sbardelatti, Dudith) János Ágoston velencei családból származott, a neves humanistának, Dudith Andrásnak volt a nagybátyja. 1540 körül a padovai egyetem hallgatója. 1542-ben a beszercebányai országgyűlésen az esztergomi káptalan prépostja. Esztergom ostromakor megmentette a törökök elől a káptalani levéltárat. 1548-tól váci püspök, de a törökök miatt a székét sosem foglalhatta el. 1549-től esztergomi káptalani helynök és mint ilyen a Felföldre küldött kétagú bizottság tagjaként folytat vizsgálatokat a városokban. 1550-től az esztergomi érsekség teljes jogú kormányzója volt. 1552-ben a Palást melletti szerencsétlen kimenetelű csatában hősi halált halt, amit Tinódi is megénekelt: „Elfogák Dombait és Sándor Ferenczöt, l Levágák Sbardella Ágoston pispököt, l Jó Borsai Miklós, az kis Pukhon veszőtt, l Az jó Sőli Farkas, Rozson Kristóf elesött.” *RMKT*, III, 100; ISTVÁNFY Miklós, *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, Budapest, Balassi, 2003, I/2, 202. Számos, a korról szóló írás helytelenül Istvánnak nevezi Ágoston helyett. Pl. Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulity Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359. 276.

²⁸ Szarvaskendi Sibrik Gergely magyar nemesként országos tisztségeket töltött be, királyi tanácsos volt. Egyik útja során 1550 nyarán balesetet szenvedett, kiesett a kocsijából (*in itinere de curri eversus ita laesus est*). Kiss István, *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1908, 288.

tanácsos, Istvánffy Pál²⁹ helytartótanácsos, Georg Wernher és Dobó István Egerből, aki tulajdonképpen a gyűlés elnöki teendőit fogja ellátni, ha ott lesz, mert az ő jelenléte még kérdéses.³⁰

Az elkészült hitvallást 1549. augusztus elején Eperjesen nyújtottak át, a szepesi krónika szerint augusztus 2-án Lőcsén fogadták a küldötteket,³¹ Daniel Türk naplója szerint pedig augusztus 3-án Eperjesen köszöntötték őket.³² Valószínűleg az itt felterjesztett hitvallásról tett említést Radaschin egy évvel később Lőcsére küldött levelében, amely alapján úgy vélem, hogy az 1549-es cikkelyeket, amelyek talán a későbbi *Confessio Pentapolitana* alapszövegét képezték, maga Radaschin állította össze.³³

A tárgyalásokat követően a Lőcsén tartózkodó ifjabb Salm Miklós (Niklas Graf zu Salm) főhadparancsnokkal valószínűleg személyesen is egyeztettek a városok képviselői. A tanácskozás hírét vivő levélből értesülünk a tervezett témáról. Egyrészt a válásügy és egy, a hitvallással együtt a királyhoz felterjesztendő *supplicatio* tárgyában akartak a városok küldöttei tanácsot kapni, másrészt szerették volna elérni, hogy a király katonái ne a városokban teleljenek át, harmadrészt a Fráter Györggyel folytatott tárgyalásokkal kapcsolatban kívántak beszélni a gróffal.³⁴ Salm ez évi nyírbátori utazásáról megemlékezett Georg Wernher is Magyarország hévizeiről írt munkájában.³⁵

A Confessio Pentapolitana

A XVI. század utolsó harmadától Stöckel és Radaschin nevéhez is kötött *Confessio Pentapolitana*val,³⁶ azaz az Ötvárosi hitvallással kapcsolatban az utóbbi időben több tanulmány is megjelent, amelyek egyrészt a hitvallás szerzőségének problematikus

²⁹ Istvánffy (Istvánfi) Pál, Báthory András és Niklas Salm 1549-ben Ferdinánd megbízottjaiként az eredeti tervek szerint szintén Eperjesen tárgyaltak volna Fráter Györggyel, a barát javaslatára végül Nyírbátorban ültek össze szeptemberben. ISTVÁNFY, *i. m.*, I/2, 137.

³⁰ „Es hat aber die mainung, das etlich commissarien verorden worden, namblich der Sperdelet ain Bischoff, Sýbrýk vnd Istvanffy etc. neben deren auch her Werners selbs, die haben sollen auff der ersten Augusti bei einander sein, darauff ist der Dobo Istvan von Erla von hern Graffe zum schatzmeister geschikht worden sich mit in der stelle halben zubereden vnd zuschlissen. Man wisse aber nach den heuttigen tag nit wenn vmd wors sein wirt, noch ob der dobo herwider khommen ist.” Eperjes, 1549. július 28. (ŠAB, missiles, Nr. 121/–)

³¹ „Eodem anno (1549) mittuntur ad civitates liberas, per Regiam Majestatem Visitatores in causa religionis, qui Leuchoviam venerunt feria sexta ante festum transfigurationis domini aug 2. Hi vero fuerunt Reverendus Dominus Episcopus Wochiensis Dominus Zybrick, qui quidem nihil, utarunt aut tetarunt, nisi quod Confessionem fidei sibi scriptam exhiberi postularunt, id ejs denegatum non est.” HAIN, *i. m.*, 94.

³² Türk a városok képviselői közül önmagán kívül még név szerint említi Michael Cromert, Bernhardus Henkelt, Thomas Sartort, és Michael Radaschint. OSZK Quart. Lat. 556. 8r., illetve RIBINI, *i. m.*, I, 76–77.

³³ „Das wissen beyde gelerte vnd vngelerte leut in den steten, die mich ein teil selbs gehöret haben, ein teil mein confession selbs gelesen oder gehöret, die die stete eintrechtigklich angenamen, vnd den comißarien königlichen Maiestet gerecht haben.” Bártfa, 1556. augusztus 8. (ŠAL V. 15/3)

³⁴ Eperjes, 1549. augusztus 17. (ŠAB, missiles, Nr. 121/–)

³⁵ Georg WERNHER, *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*, Basel, 1549.; magyarul: ERDŐSI Laura, *Wernher: De admirandis Hungari aquis*, Communicationes ex Bibliotheca Historia Medicae Hungarica, 1(1963)/29, 111–168.

³⁶ Első nyomtatott kiadásának magyar címe: Az oet szabad Városoknak foelsoe Magyar Orszagban, Cassanak, Loetsenek, Bártphának, Eperiesnek, és Szibinnek, Keresztyéni tudományrol és hitroel való Vallás tétele. Mely adattat az bodog emléketue Ferdinánd Királynak, 1549. esztendoeben. Es három nyelven, Deákul, Németoeuel, és Magyarul ki nyomtatott. Cassan Fischer Iános által, 1613. esztendoeben. *RMK*, I, 440; *RMNy*, 1053.

voltát vetik fel, másrészt a datálás körül kialakult bizonytalanságban kísérelnek meg rendet tenni.³⁷ A ma ismert szövegváltozat valószínűleg az 1559–1560-as években rögzült, filológiai érvek alapján Stöckel szerzősége kizárható, ellenben minden valószínűség szerint ez lehetett az a variáns, amit a király és az esztergomi érsek által aláírtak vélnék.³⁸ Stöckel szerzősége ellen szól minden más érv mellett az is, hogy Schesaeus minden részletre kiterjedő életrajzában sok más műve mellett nem említi a *Confessiót* még utalás szintjén sem.

Ennek ellenére számos forrásban és a szakirodalomban is tényként kezelik, hogy Oláh Miklós, illetve Verancsics Antal, valamint a király elfogadta, esetleg aláírta volna a városok képviselői által benyújtott hitvallást.³⁹ A fent említett táblázat szerint például az 1564. június 7–8. között tartott bártfai zsinaton hangzottak el először a már a király és Verancsics esztergomi érsek által is elfogadott hitvallás cikkelyei.⁴⁰ Az elfogadás ténye azonban felettébb kétséges, mindezidáig kizárólag protestáns felekezetű személyekhez köthető forrásokban fordul elő.⁴¹

Az illetékes, az ekkor már egri püspöki címet viselő, Oláh Miklós 1549. június 6-án kelt, már említett levelében szóvá tette, hogy a király és az ő püspöki tekintélye ellenére papot ordináltak Bártfán, Ferdinánd király pedig a királyi méltóságából fakadó kötelességének eleget téve még 1544-ben utasította Lőcsét, hogy a hamis prédikátorokat küldjék el.⁴² A helytartóság tagjai 1549 nyarán egy konkrét eset kapcsán felterjesztésben kérték a királyt, hogy intézkedjék annak érdekében, hogy a zwingliánus és lutheránus eretnokség terjedése az országban megsűnjön.⁴³

A korabeli megnyilatkozásai azoknak, akik esetleg az elfogadásban részesek lehetnek volna, nem utalnak arra, hogy jóváhagytak volna hivatalosan bármilyen, a kato-

³⁷ Max Josef SUDA, *Wer verfasste die Confessio Pentapolitana*, Acta Collegii Evangelici Prešovienis, 9(2001)/1, 18–23; CSEPREGI Zoltán, *Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I.*, Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History, 94(2003)/1, 243–275; Uő., *A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei*, Lelkipásztor, 79(2004)/8–9, 300–303. Stöckel szerzőségét már Pihalla Márton kétségbevonta. PIHALLA Márton, *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállitásáig*, Lőcse, Szepesmegye Történelmi Társulat, 1899, 244.

³⁸ CSEPREGI, *Konfessionsbildung i. m.*, 271.

³⁹ Legutóbb például: Karl SCHWARZ, *Leonhard Stöckel (1510–1560) – „Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae” = Deutsche Sprache in der Slowakei Festschrift für Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen zum 65. Geburtstag. International Fachtagung*, Piešťany, den 13.–15. Juni 2007, Hg. Peter ĎURČO–Ružena KOZMOVÁ–Daniela DRINKOVÁ, Trnava, Bratislava, Lehrstuhl für Germanistik, Philosophische Fakultät, Universität der Hl. Cyrill und Method, Verband der Deutschlehrer und Germanisten der Slowakei, Metodicko-pedagogické centrum, 2009, 313–335, 335.

⁴⁰ „Ubi primum perlecta confessio quinque liberar. Civitatum ao. 60 /hujus seculi/ imperatori Ferdinando et arciepisc. strigon. Antonis Verantio exhibita et approbata: cui omnes legati subscripseri.” *Series synodorum i. m.*, ff. 22–34. A bejegyzés téves, Verancsics csak 1569-ben lett esztergomi érsek Oláh halálát követően.

⁴¹ Severin Sculteti például ekként hivatkozott rá az 1593-as eperjesi zsinat irataiban: „Senior laudat hanc politicorum constantiam, simul indicans, hoc ipsos articulos iusso harum quinque liberarum civitatum a D. Leonharto Stöckelio sanctae memoriae conscriptos, ut summam, et quasi extractum Confessionis Augustanae olim Anno 30. Carolo V. Imp. exhibitae. Indicat simul, qua occasione dicti, articuli Ferdinando imp. ab his curtatibus fuerint exhibitii.” THÜRY Etele (kiad.), *Eperjesi zsinat. 1593. október 5, 6 = MPEA*, II, 22–44, 23.

⁴² *Oklevelek a reformáció i. m.*, 16, 22–23.

⁴³ „Hogy a tévelygések és az eretnokségek alávetését követően az ősi és igaz vallás, Isten igaz tisztelete náluk helyreállítassék, különösen maguknál a nemeseknél, mert egyébként tartani kell attól, hogy ebből a büntetlenségből és szabadoasságból messzebbre terjed ez a dögvész és sokakat megfertőz, és lassacsán az oktalantokat is imádják ebben az országban, Felséged gondosan ügyeljen arra, hogy ez ne történjen meg.” KISS, *i. m.*, 124.

likus tanítástól eltérő hitvallást, bár a városok ennek érdekében komoly befolyással rendelkező világi nagyurakat tudhattak maguk mögött. Például Georg Wernher minden bizonnyal mindent megtett a vallásügy rendezésének számukra kedvező végkifejlete érdekében. Továbbá maga a nádori helytartó, Révay Ferenc sem utasította el mereven a lutheri reformáció tanait.⁴⁴ Révayt foglalkoztatták kora egyházi és művelődési kérdései, mecénásként támogatta hazai fiatalok tanulmányait.⁴⁵ Fentebb már említettem, miként közvetített Bártfa papkeresésének kérdésében, Stöckellel való levelezésében pedig nem csupán gyermekei oktatásáról, hanem teológiai problémákról is érdeklődött. Ferdinánd hozzá címzett eretnekellenes utasításainak végrehajtásában sem a király elgondolásai szerint járt el.⁴⁶ Az evangélikus reformáció iránti fogékonyságát talán mégis leginkább halálos ágyán tett kijelentései támasztják alá. Az eperjesi tanácsurak egy bártfaiaknak szóló hírlevelükben tudatják a címzettekkel Révay pozsonyi halálának körülményeit.⁴⁷ A *propalatinus* nem volt hajlandó csak két szín alatt áldozni, s amikor ezt nem engedték meg neki, elzárkózott a szentség vételétől. November elsejei halála után tizennégy napig maradt temetetlen a holtteste, mert nem engedték Pozsonyban elhantolni. Ugyanakkor, és ebben egyet kell értsek Jan-Andrea Bernharddal, elkötelezett lutheránusként sem tekinthetünk rá.⁴⁸ Egyrészt a reformáció magyarországi helyzetének korabeli képlékeny volta miatt sem beszélhetünk az ő esetében felekezeti váltásról, élete során még nem szerveződött meg, kristályosodott ki olyan hazai evangélikus felekezeti struktúra, amihez csatlakozni tudott volna, másrészt az erre való egyértelmű szándéka sem mutatható ki a forrásokból.

Néhány évtizeddel később, 1604 körül az Ötváros Rudolftól kérte, hogy az elődei és Verancsics püspök által 1560-ban és 1573-ban is elfogadott hitvallás szerint zavartalanul gyakorolhassák vallásukat. A *confessio* szövegét is mellékeltek, amely egyezik a hagyomány által Stöckelnek tulajdonított cikkelyekkel.⁴⁹ A király a kérdésben kikérte a Magyar Tanács véleményét, Hetesi Pethe Márton püspök válaszolt 1604. május 16-án az ügyben, előterjesztésében tagadta, hogy az egyház és az udvar részéről bármikor is elismerték volna a mellékelt hitvallást.⁵⁰

Az 1559 körül rögzült hitvallásszöveg királyi és püspöki jóváhagyásától függetlenül alapvető dokumentuma lett a következő évszázad felekezeti küzdelmeinek. A század végén sorozatosan összeülő zsinatokon ennek szövegét írták alá a megjelentek. Erre határozva őrizték az eredeti lutheri ortodoxiát. Az egyes cikkelyeket a katolikus egyház tanítását érintő kérdésekben óvatosan fogalmazták meg, ez lehetővé tette, hogy ha teljes elfogadást nem is nyertek, de a katolikus egyház újjászervezéséig és a rekatolizáció

⁴⁴ Politikai pályaképéről: PÁLFFY Géza, *Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába. A Révay család a 16. században*, Történelmi Szemle, 51(2009)/1, 1–20.

⁴⁵ Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 116–117.

⁴⁶ Prága, 1544. július 1. 367. *ETE*, IV, 367.

⁴⁷ „Er wolle im das Sacrament vnter beiderlei gestallt ... das hat er im nit gestattet, darauff der Rewaj protestire ... Wie er darnach gestorben ist hat man ihn nit lassen alda begraben, ist da gelegen die leiche bis in 14 tag, was weiter geschehen wisse er nit zusagen.” Eperjes, 1553. november 18. (ŠAB, missiles, Nr. 134/–)

⁴⁸ BERNHARD, *i. m.*, 211.

⁴⁹ PAULINYI Oszkár (kiad.), *Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez* = *MPEA*, XIV, 11–110, 57–61.

⁵⁰ *Uo.*, 67–75.

erőszakot sem nélkülöző megindulásáig egyfajta türelmi helyzetben gyakorolhatták vallásukat a felső-magyarországi városok.

Max Josef Suda tanulmányában öt különbséget mutat ki a *Confessio Augustana* és a *Confessio Pentapolitana* közt.⁵¹ Az utóbbiból az egyházkritikai artikulusok hiányoznak, az úrvacsoráról a két szín alatti úrvacsoravétel, a házasságról szóló artikulusnál pedig a papi házasság csak közvetett módon fogalmazódik meg. Kevesebb és árnyaltabb a többi eretnesség elleni gondolat, inkább pozitívan fogalmaz. Az egyháznak szentelt cikkely a fennálló helyzetet írja le, az egyház alárendeltje a világi hatalomnak, ez utóbbin egyrészt a királyi, másrészt a helyi hatalmat lehet érteni.⁵² Ezt az alávetettséget nem negatívan értették. Még az 1546-os zsinat döntései közt szerepel, hogy a városi tanács az őrzője az isteni törvényeknek. Melanchthonnal együtt Stöckel és Radaschin az egyház irányítását nem zsarnoki (pápista), és nem demokratikus (anabaptisták) módon képzelte. Tudósok, művelt emberek elitcsoportjának kell az egyház élén állnia, ugyanakkor ezt a csoportot a világi vezetőknek kell fenntartani. Isten akaratának és parancsainak kivitelező szervei elsősorban nem az egyházban tisztséget viselők, hanem a világi hatalmasságok. Úgy tűnhet, nem látták a politikai gyámságban rejlő veszélyeket, ám valószínűbb, hogy inkább a realitásokból kívánták kihozni a legtöbbet.⁵³ A városokban a reformáció bevezetése a városi tanácstól függött, ezért ha jogilag rögtön nem is, de gyakorlatilag a tanács kezébe került az egyház igazgatása, amelynek hatalma az új feladatköröktől (egyházigazgatás, szegénygondozás, iskola, házassági ügyek) nőtt.⁵⁴

Melanchthon és a felső-magyarországi hitvallás fogalmazói előtt az állam által óvott és finanszírozott lelkész- és tanárközpontú egyház lebegett, de ez az egyház nem *idea platonica*, hanem *visibilis coetus corpus mixtum*, különböző emberekből áll, tehát tökéletlen.⁵⁵ Az új engedelmességről szóló cikkely annyiban tér el a *Confessio Augustana*tól, hogy nem szorgalmazza a sorrendet, először hit, aztán tett: *quod fides illa debeat bonus fructus parare*.

Felmerülhet a kérdés, hogy a városok miért nem vették át az ágostai hitvallást változtatás nélkül? A választ I. Ferdinánd adta meg személyesen: a *Confessio Augustana* a német protestáns tartományok hitvallása, amelyhez, ha akartak volna sem csatlakozhattak a magyarországi városok, mivel az csak Németország határáig érvényes, új, önálló szöveget kellett tehát alkotniuk.⁵⁶

⁵¹ Max Josef SUDA, *Der Melanchthon Schüler Leonhard Stöckel und die Reformation in der Slowakei = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, Hg. Karl SCHWARZ, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 50–66.

⁵² „Ecclesiea corpore et rebus civili potestati subjecta est, tamen in religione nullum aliud caput agnoscit, nisi Christum.” RIBINI, *i. m.*, I, 140.

⁵³ Martin BRECHT, *Die reformatorische Kirche in Melanchthon ekklesiologischen Reden = Humanismus und Wittenberger Reformation. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997*, Hg. Michael BEYER–Günther WARTENBERG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1996, 297–311.

⁵⁴ Heinrich Richard SCHMIDT, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*, München, Oldenbourg, 1992, 7.

⁵⁵ BRECHT, *i. m.*, 304–307.

⁵⁶ „Die Augspurgische confession, die gehört in das Reich und nicht in Hungeren.” BREZNYIK János, *A selmecbányi ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*, Selmecbánya, 1883, I, 143; SUDA, *Der Melanchthon Schüler i. m.*, 50–66.

Az 1550-es évek városokat érintő egyházpolitikai csatározásai

Az 1549-et követő évek forrásai azt támasztják alá, hogy Ferdinánd és politikájának főpap támogatói mindent megtettek annak érdekében, hogy a reformációt visszaszorítsák. A király és a kancellárja számos esetben hiábavalóan küldött erélyes hangú leveleket, utasításokat a szabad királyi és bányavárosok, köztük a felső-magyarországi városok tanácsainak is címezve, amelyekben a hagyományos egyházi tanítástól eltérő vallásgyakorlat és az új tanok vallóinak felekezetépítési törekvéseit tiltják.

Ferdinánd nem volt elégedett az 1548-as törvények végrehajtásával, ezért a soron következő országgyűléseken újból és újból kérte a rendeket a vallási ügyek rendezésére, így az uralkodása alatt tartott országgyűléseken további hasonló törvények sora született.⁵⁷ Az országgyűlések vallásüggyel kapcsolatos tárgyalásain két kisebb létszámú, de egymással élesen szembenálló csoport mutatható ki. A katolikus egyház újjászervezésére törekvő Ferdinánd és Oláh javaslatait egyre nagyobb aggodalommal figyelték az észak-magyarországi és nyugat-dunántúli szabad királyi városok, valamint a bányavárosok küldöttei. Az ő csoportjukat erősítette néhány főnemes, akik a lutheri reformáció tudatos támogatói közé tartoztak. A városok követei az országgyűlésen végig a szerveződő evangélikus egyház önállósága mellett érveltek, legfőbb céljaik közé tartozott, hogy törvényileg is kiszakadjanak a püspöki joghatóság alól. Ennek a – nevezük úgy – „protestáns pártnak” a jelentőségét, érdekérvényesítési hatékonyságát növelte, hogy többé-kevésbé nyíltan támogatta a trónörökös, Miksa főherceg is. A jelenlévő nemesek többségének azonban nem valószínű, hogy ezekben az években már határozott felekezeti öntudata, meggyőződése lett volna. De akik a rendek közül komolyabban foglalkoztak a vallásügy kérdésével (például a nádor Nádasdy Tamás), azokat is inkább – Thomas Winkelbauer szavaival élve – egyfajta korai felekezetek feletti politika (*überkonfessionelle Politik*) jellemezte.⁵⁸

Az evangélikus oldal befolyását mutatja, hogy az 50-es évek országgyűlései folyamatosan kitérő válaszokat adtak a király kéréseire. A rendek továbbra is az egyetemes zsinattól várták az igazi megoldást, egyúttal kérték a pápát a magyarországi püspökök megerősítésére.⁵⁹

A bártfai követek 1550. február 11-én örömmel számoltak be róla, hogy az 1548-as törvényeket erősítették meg, ezáltal – vélték – a hitvallásuk továbbra sem számít törvénytelennek.⁶⁰ A városok jogértelmezése szerint ugyanis ők a katolikus egyház megújítását célzó nyilatkozatok és törvények szerint rendezték saját belső ügyeiket az iskolák megszervezésétől kezdve egészen az alkalmas, képzett papok hivatalba helyezéséig. A katolikus egyház megerősítésén, támogatásán a saját felekezetüket értették, magukat a katolikus egyház alatt.⁶¹ Mindez azonban nem győzte meg a „katolikus

⁵⁷ Ferdinandi I. decretum anni 1550. articulus 12–20; decretum anni 1552. articulus 7; decretum anni 1553. articulus 7, 24; decretum anni 1554. articulus 7; decretum anni 1556. articulus 25–26; decretum anni 1557. articulus 10–11; decretum anni 1559. articulus 41, in: *CJH*, IV, 222–227; 262–266; 308; 340, 352–353; 366; 406; 432; 464.

⁵⁸ BESSENYEI József, *Nádasdy Tamás = MAMŰL*, VIII, 73–75.

⁵⁹ *MOE*, III, 258.

⁶⁰ *Uo.*, 258; „Was die religion betrifft ist der artickel gestelt wie vor einem iar, vnser Confession ist nit gedacht” Servatius Ziebner és Hans Moler a bártfai tanácsnak, Pozsony, 1550. február 11. (*ŠAB*, missiles, Nr. 124/–)

⁶¹ *MOE*, III, 259.

párt” tagjait. Bár az évtized törvényszövegeiben név szerint csak az anabaptisták kiűzéséről rendelkeztek (1556. 26. t. c.), a többi protestáns felekezetet pedig nem említették. Az országgyűlésekkel kapcsolatos egyéb dokumentumokból (királyi előterjesztések, valamint a követjelentések) kirajzolódik ugyanakkor, hogy a király és a kis létszámú, de aktív püspöki kar nem kívánt megtúrni semmilyen reformatori mozgalmat az országban.⁶²

Daniel Türk naplójából tudjuk, hogy az 1552-es országgyűlés egyik záró istentiszteletén egy hosszadalmas török- és Luther-ellenes prédikáció hangzott el.⁶³ Az 1553-as soproni országgyűlésen Oláh sikertelenül akarta törvénybe foglalni, hogy minden egyes könyv kiadását püspöki cenzúra előzze meg.⁶⁴ Bár a cenzúra gondolata az evangélikus elittől sem volt idegen, csak ők nyilván nem a katolikus püspököket bízták volna meg ezzel a feladattal. A fáradhatatlan Oláh az 50-es évek második felében többször is megkísérelte a városokban működő egyháziakat színe elé idézni, hogy a hitüket felülvizsgálhassa.⁶⁵ Tervezete szerint, amelyik város nem engedelmeskedik, elveszítette volna kiváltságait. Minderre azonban hiába kért törvényi garanciákat.

A polgárok aggodalmas küldöttei gyakran fordultak Miksa főherceghez, illetve királyhoz tanácsért, akinek minden bizonnyal nagy része volt benne, hogy a vallásügyi tárgyalások a városok számára kedvezőbb eredménnyel záruljanak. A bártfai követek 1559. januárjában kelt levele őrizte meg Miksa szavait, aki szerint: „mi (azaz a városok) legyünk nyugodtak, nem fog mindig minden az oláh akarata szerint történni.”⁶⁶

A városok vezetői az egyházpolitikai küzdelmekben aggodalommal tekintettek a német tartományokban zajló eseményekre is. Bízta benne, hogy a schmalkaldeni háború kudarca után új erőre kapó birodalmi protestáns rendek által elért eredmények a magyarországi hitújítás ügyére is kedvező hatással lesznek. Ezt az odafigyelést igazolja, hogy mind az 1552-es passauai egyezményrel,⁶⁷ mind pedig az 1555-ös vallásbékével kapcsolatban található egy-egy dokumentum a bártfai levéltárban.⁶⁸ Ezek a megállapodások azonban természetesen a magyar jogrendbe nem kerültek be. Bár a nyugatmagyarországi vármegyék kérték az országgyűlésen, hogy az augsburgi interim (1548) hatályát a Magyar Királyságra is terjesszék ki.⁶⁹

⁶² *Uo.*, IV, 18. „Es ist auch geherten worden zwyschen der Herrschafft, das ym Rath König. Mt. beschlossen ist worden, das man dy, dy nicht abstehen weren von der Lutterische ler, schtrotffen wyl om leyb vnd guth. (...) Der erste Artikel ist von wegen der Religion, das König. Mt. haben wyl, das man bey dem alten glauben bleiben sol, das ist bey der Baptyseren.” Valten Bayer a bártfai tanácsnak, Sopron, 1553. április 29. (ŠAB, missiles, Nr. 132/–)

⁶³ *MOE*, III, 345.

⁶⁴ *Uo.*, 425.

⁶⁵ *Uo.*, IV, 163.

⁶⁶ *Uo.*, 170; „Wir solten nur zu friede sein es wirt dem wolochen (t.i. Oláh Miklós) nicht allzeit nach seinem willen fort gehenn”. Peter Gorsky és Simon Gergelius a bártfai tanácsnak, Pozsony, 1559. január 31. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–)

⁶⁷ Részletesen az egyezményről szövegkiadással lásd: Volker Henning DRECOLL, *Der Passauer Vertrag (1552): Einleitung und Edition*, Berlin; New York, W. de Gruyter, 2000.

⁶⁸ „Kurzer vnd grunttlicher Außzug der Hauptpunten, darauff die hiege Passauische guettigliche vertregliche handlung gestellt ist den vergangenen 14. Iunii des 52. Jars.” (ŠAB, missiles, Nr. 130/–); „Auff furgenommene Beradtschlagung den Gemeinen Friden in Religion vnd Andern sachen belangend wirt Bedocht solchen auffvolgende wege Anzustellenn.” (ŠAB, missiles, Nr. 139/–)

⁶⁹ ADRIÁNYI, *Der erste Erneuerer i. m.*, 499.

A magyarországi törvények ettől függetlenül önmagukban nem biztosítottak Oláh céljaihoz kellő háttérrel, és a városok eretneknek tartott papjai sem jelentek meg az érsek sorozatos idézésére. Ebben a patthelyzetben kapta a megbízást Verancsics Antal egri püspök, hogy ha a pap nem jön a püspökhöz, akkor a püspök menjen a paphoz, vagyis látogassa végig a püspöksége területén lévő szabad királyi városokat.⁷⁰ Verancsics 1560. szeptember 6-ra hívta össze a városokat Eperjesre, hogy a vallás ügyében közösen tárgyaljanak. Mivel, ahogy megjegyzi Verancsics, „a jó szónál több ereje nem lévén”, az ő és megbízói szempontjából a találkozó eredménytelenül végződött. A városok emlékezetében viszont, – ahogy azt fentebb láthattuk – a későbbi esztergomi érsek látogatása mint felekezeti szabadságuk megerősítő aktusa maradt meg.⁷¹

⁷⁰ Verancsics Antal összes munkái: *vegyes levelek (1559–1562)*, kiad. SZALAY László–WENZEL Gusztáv, Pest, Eggenberger, 1868, VIII, 168–169.

⁷¹ Például a már fentebb idézett forrásban: „Ubi primum perfecta confessio quinque liberar. Civitatum anno 60 /hujus seculi/ imperatori Ferdinando et arciepiscopo strigoniense Antonis Verantio exhibita et approbata: cui omnes legati subscripseri.” *Series synodorum i. m.*, ff. 22–34.

HITVITÁK ÉS ELLENFELEK

Matthias Lauterwald, a szópárbajhős

Lauterwald Königsbergben

1552-ben az akkor eperjesi lelkészként tevékenykedő Matthias Lauterwalddal keveredtek a bártfaiak hitvédelmi vitába. A vita ismertetése előtt érdemes szólni Lauterwald korábbi ténykedéséről, hisz személyében a formálódó poroszországi lutheránus egyház belső, késhegyig menő teológiai vitáiban aktívan részt vállaló, csavaros észjárású hitújítóval került szembe Radaschin és Stöckel.

Lauterwaldról legutóbb Anna Briskina közölt adatokat Melanchthon és Osiander kapcsolatáról szóló terjedelmes értekezésében.¹ Legbővebben, főleg a königsbergi működéséről Martin Stupperich írt Osiandernek szentelt munkájában.² A régebbi szerzők közül Arnoldt³ Lauterwald és számos königsbergi kortársa életrajzát közli, Salig⁴ evangélikus egyháztörténetében nagyvonalakban ismerteti az eperjesi vitát, Planck⁵ munkájában Lauterwald königsbergi ténykedéséről ír, Klein⁶ rövid életrajzot közölt róla bibliográfiával, Hausleiter⁷ hitvitákat ismertető művében pedig Lauterwald königsbergi téziseit adta ki kísérő tanulmánnyal. Poroszország és a magyar területek művelődési kapcsolatairól Fritz Gause munkájában olvashatunk,⁸ Varga András pedig a königsbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorát közölte.⁹

¹ Anna BRISKINA, *Philipp Melanchthon und Andreas Osiander im Ringen um die Rechtfertigungslehre. Ein reformatorischer Streit aus der ostkirchlichen Perspektive*, Frankfurt am Main; New York, P. Lang, 2006.

² Martin STUPPERICH, *Osiander in Preussen 1549–1552*, Berlin and New York, Walter de Gruyter, 1973 (Arbeiten zur Kirchengeschichte 44).

³ Daniel Heinrich ARNOLDT, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, I–II, Königsberg in Preussen, J. H. Hartung, 1746, II, 373–374.

⁴ Christian August SALIG, *Christian August Saligs vollständige Historie der Augspurgischen Confession und derselben Apologie. Die Historie der Reformation in Spanien, Italien, Frankreich, Engelland, Pohlen, Ungarn, Siebenbürgen, Preussen*, I–IV, Halle, Renger, 1733, II, 835.

⁵ Gottlieb Jakob PLANCK, *Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protestantischen Lehrbegriffs vom Anfang der Reformation bis zu der Einführung der Konkordienformel*, I–IV, Leipzig, Siegfried Lebrecht Crusius, 1796, IV, 251–261.

⁶ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, Leipzig u. Ofen, 1789, II, 185–192.

⁷ Johannes HAUSLEITER, *Aus der Schule Melanchthons. Theologische Disputationen und Promotionen zu Wittenberg in den Jahren 1546–1560*, Greifswald, J. Abel, 1897, 77–80.

⁸ A magyarországiak közül jelentősebb szerephez jutott a XVI. század folyamán például a késmárki Hans Nimptsch, aki kalandos élete során Albert herceg tanácsosa, diplomatája és egy kisebb hajóhadának létrehozója is volt, továbbá a pozsonyi Christoph Preiß, aki Melanchthon tanítványaként, mint a korszakban oly sokan, számos állást betöltött élete folyamán. Olmützi városi jogászi (szindikus) munkájáért a császártól nemességet kapott, élete utolsó éveiben pedig a königsbergi egyetemen volt a retorika professzora. Fritz GAUSE, *Wanderungsbewegungen und kulturelle Beziehungen zwischen Preussen und Ungarn = Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg*, Würzburg, Göttinger Arbeitskreis, 1960, 274–288.

⁹ VARGA András, *A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548–1715)*, Szeged, Scriptum, 1999.

Az elbingeni születésű Matthias Lauterwald 1540-től Brandenburgi Albert porosz herceg pénzén tanult Wittenbergben. Taníttatásának célja az volt, hogy a frissen alapított königsbergi lutheri szellemiségű egyetemen majd vele töltsék be a matematika-professzori állást. A német reformáció központjában matematikai tudásáról Platón *Államának* VIII. könyvéhez fűzött kommentárjával tett bizonyosságot 1546-ban.¹⁰ 1549 tavaszán, miután februárban 43 társát megelőzve kiváló eredménnyel végzett Wittenbergben, Königsbergbe utazott.¹¹

Az európai államok közül Albert territóriumra szakított elsőként Rómával, 1524-re a székvárosa, Königsberg egészen lutheránussá lett. Az átállás érdekessége, hogy a porosz területek mindkét püspöke lelkesen részt vett a hitújításban, nem kellett új szervezeti kereteket kiépíteni, a régi katolikus egyházmegyék megmaradtak, a samlandi Georg von Polentz¹² és a pomesaniai Erhard von Quies¹³ egyaránt a helyén maradt, csupán a világi hatalmi jogkörüket és a hozzá kapcsolódó jövedelmeiket ruházták át Albertre 1527-ben, aki cserébe némi örökíthető birtokot és élethosszig tartó járadékot adott számukra.¹⁴

Albert 1542-ben nyitott a városban egy középfokú iskolát a melanchthoni iskola-reform szellemében azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy egyetemet teremtsen belőle. A königsbergi egyetem alapítására végül 1544-ben került sor ünnepélyes külsőségek között. Első rektora Georg Sabinus lett. Az úgynevezett *Academia Regiomontana* vagy *Albertina* volt az első olyan egyetem, amely nem kapott a működéséhez sem pápai, sem császári jóváhagyást, ellenben hamar népszerű lett, amit a hallgatóság meglepően

¹⁰ Lauterwald kommentárjának kiadása: CR, X. 765–771.

¹¹ HAUSSLEITER, i. m., 70.; Wilhelm Ernst MÖLLER, *Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften*, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1965, 314.

¹² Georg von Polentz Samland, majd Pomesania püspöke, jogász. Régi szász nemesi család sarjaként Bolognában tanult jogot, majd szolgált I. Miksa seregében, aztán Brandenburgi Albert hívására Königsbergbe ment, ahol 1519-ben iktatták be a samlandi püspökségbe. Albert távollétében 1522–1525 között régensként kormányozta az országot. Első lutheri szellemű beszédét németül az 1523-as karácsonyi misén mondta. Tudatos személyi politikát folytatott, 1525 után számos lutheránus szellemiségű iskolázott személy az ő meghívására érkezett az országba. Kétszer nősült, először 1525-ben, majd első felesége halála után 1527-ben. Carl Alfred von HASE, *Polentz, Georg von = ADB*, XXVI, 382–385.

¹³ Erhard von Queis Pomesania püspöke. Az alsó-lausitzi származású püspök Frankfurtban kezdte, majd Bolognában végezte egyetemi tanulmányait. Fialat jogászként a liegnitzi hercegnek, Albert nagymester sógorának a szolgálatába állt. Később a nagymester „öszöntzésére” választották meg a pomesaniai székeskáptalan püspökének 1523-ban, aki az ő személyén keresztül szerette volna a lengyelországi egyházi fennhatóság alatt lévő porosz püspökséget erősebben a befolyása alá vonni. A választást a pápa nem erősítette meg, Queis ennek ellenére elfoglalta hivatalát, és belépett a Német Lovagrendbe is. Miután 1525-ben Albert szekularizálta a lovagrendi államot, és mint világi hercegséget a lengyel uralkodótól hűbére megkapta, püspöktársával, Georg von Polentzcel az új állam országgyűlésén hódolatát tette az újszülött fejedelem előtt, egyúttal hitet tett a lutheri reformáció mellett. 1525-ben rendeletet adott ki egyházmegyéjének lutheri szellemű reformációjáról. 1527-ben egy sziléziai herceg lányát vette feleségül. Albert az egyházi feladatok ellátása mellett diplomáciai szolgálatait is igénybe vette, többször küldte követségbe a lengyel, magyar, dán királyi udvarokba. 1529-ben járványos betegség áldozata lett, felesége elvesztése után fél évvel, aki gyermekágyi lázban halt meg, miután egyetlen leánygyermeküket megszülte. Quies jelentősége a poroszországi reformáció megvalósulásában vitathatatlan, bár korai halála és jelentős püspöktársa, Georg von Polentz miatt a történeti kutatás peremére szorult. Barbara WOLF-DAHM, *Queis, Erhard von, Bischof von Pomesanien = BBKI*, VII, 1092–1095.

¹⁴ Robert STUPPERICH, *Der Protestantismus auf seinen Wegen nach Osteuropa*, Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, 1(1958)/1, 24–40, 30. A püspökségeket a katolikus egyházszervezet maradékával György Frigyes brandenburg-ansbachi őrgróf, brandenburgi választófejedelem, Poroszország adminisztrátora számoltatta fel 1587-ben.

nagy száma is mutat. A legtöbben helybeliek voltak, mások különböző észak- és kelet-német területekről, illetve Sziléziából és Lengyelország északi részeiből érkeztek.¹⁵

A königsbergi egyetemet a korszakban szinte alapításától kezdve folyamatosan békétlenség, vizzálykodás jellemezte.¹⁶ Már a bölcsőjénél két teljesen eltérő pedagógiai felfogású, személyiségükben is különböző tudós bábáskodott: a teológus Melchior Isinder és a litván származású Abraham Culvensis. Az igazán heves összetűzések időszaka azonban Andreas Osiander fellépésével vette kezdetét.

Andreas Osiander a Nürnberg melletti Gunzenhausenben született. Ingolstadtban járt egyetemre, itt nagy hatást gyakorolt rá kora legképzettebb teológusainak egyike, Johannes Reuchlin, akiről közismert, hogy Melanchthon rokona és mestere is volt. A tanulmányok után előbb hébert tanított Nürnbergben, majd ugyanitt a Szent Lőrinc-templomban kezdte meg reformációs munkáját mint hitszónok. Felvette a küzdelmet az újrakeresztelkedők ellen, részt vett az úrvacsoratanról folyó vitákban. 1522-ben Nürnbergben ő győzte meg későbbi pártfogóját, Albertet, hogy a hitújítás mellé álljon.¹⁷

Osiander, mivel a schmalkaldeni háborút követő V. Károly-féle *Interim*t nem fogadta el, Albert fejedelem hívására távozott Königsbergbe, ahová 1549. január 27-én érkezett meg, s az uralkodó jóindulatától övezve rögtön kapott egy lelkészi állást, majd 1549 tavaszán Lauterwald megérkezésével egy időben már mint *professor primarius* dolgozhatott az egyetemen, ám bár a szükséges doktori fokozattal nem rendelkezett. Sokakból komoly ellenérzést váltott ki az egyetemen, hogy Osiander állásba helyezésére a fejedelem akaratából, az egyetemi szenátus megkérdése nélkül, az intézmény statútumai ellenére került sor.¹⁸

1549. április 5-én *A Törvényről és az Evangéliumról (De lege et evangelio)* címmel tartotta bemutatkozó *disputatióját* Osiander. A hallgatóság között ott ült Lauterwald is, aki felszólalásában kifogásolta Osiandernek a bűnbánat és a hit viszonyát érintő, vezeklésről írt tételeit. Lauterwald a vitában egyetlen szövetségest talált, a königsbergi egyetem első orvosprofesszorát, Johann Placotomust (Brettschneider), Albert herceg háziorvosát, a többi résztvevő semleges vagy inkább Osiander-párti magatartást tanúsított.¹⁹

A komoly bírálat Osianderben dühkitörésszerű hatást eredményezett, rendkívül durván, vitapartnere hozzáértését és tanultságát vitatva reagált Lauterwald megnyilatkozására, aki szomorúan panaszkolt egyik levelében a neki mondottakat: „Azt mondta, szerencsétlenül fáradoztam a dialektikával, jobb lett volna sohasem belekóstolnom a tudományokba”,²⁰ ettől kezdve mindketten ellenségként tekintettek a másikra.²¹

Melanchthon, aki hamar értesült a vitáról, azon igyekezett végig, hogy kibékítse a szembenálló feleket. Számos levélben erősítette meg, hogy egyetért Osianderrel,

¹⁵ Az egyetem alapításáról és történetéről magyarul röviden: VARGA, *i. m.*, 1–5.

¹⁶ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 13.

¹⁷ Eduard David SCHMAASE, *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana, I.*, *Altpreussische Monatsschrift*, 11(1874)/4, 304–325, 316.

¹⁸ BRISKINA, *i. m.*, 61–62.

¹⁹ SCHMAASE, *i. m.*, 318.; MÖLLER, *Andreas Osiander i. m.*, 314.

²⁰ „Dixit [Osiander], me admodum infeliciter dedisse operam Dialecticae ac melius fuisse, nunquam me degustasse literas.” Idézi PLANCK, *i. m.*, IV, 260.

²¹ Lauterwald és Osiander vitáiról: STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 37–92; HAUSSLEITER, *i. m.*, 69–75; MÖLLER, *Andreas Osiander i. m.*, 317–356; PLANCK, *i. m.*, IV, 251–261; ARNOLDT, *i. m.*, II, 373–374; SALIG, *i. m.*, II, 815–836.

ugyanakkor úgy értelmezte, hogy kettejük vitája felületes szóhasználati, és nem a lényegi kérdésekről szól. Melanchthon Hieronymus Baumgartnernek május 9-én küldött leveléhez mellékelte Osiander tételeit, azokat támogathatónak és igaznak tartotta. A legkevésbé sem örült a kialakult vitának, *logomachiának*, szócséplésnek nevezte a küzdelmet, amelyben nem talált a lényegi kérdésekben eltérést a wittenbergi állásponttól.²² Szinte szó szerint megismételte ugyanezt Melchior Isindernek május 25-én címzett levelében, egyúttal elismeréssel szólt a címzett mérsékelt hozzáállásáról.²³ Osiander hozzá intézett levelére válaszolva a fenti levelekben leírt gondolatok ismétlődnek.²⁴

A békekötésre azonban nem került sor. Bár Lauterwald Melanchthon kérése és Wittenberg iránti hűsége miatt lezártnak tekintette a bűnbánatról szóló vitát, provokatív szándékkal még májusban újabb téziseket adott ki *A hozzáférhetetlen fény és az árnyék (De luce inaccessabili et de tenebris)* címmel, amelynek a teljes szövege nem maradt fenn.²⁵ A témaválasztással Osiandernek a *Teremtés könyvéről* tartott egyetemi előadását támadta meg, amelyre Osiander természetéhez híven indulatosan reagált.²⁶

Albert herceg beleavatkozott a vitába, mivel úgy érezte, hogy a szópárba az általa alapított egyetem tekintélyét csökkenti, ezért kérésére hivatalosan is megtiltották Lauterwaldnak, hogy a tételeit terjessze.²⁷ Az uralkodó arról is intézkedett, hogy Lauterwaldot függesszék fel egyetemi állásából, fizetését vonják meg tőle. Hogy megakadályozzák a további eretneknek minősíthető gondolatok kinyomtatását, Isinder és Osiander a hercegnél elérte, hogy előzetesen cenzúrázassák a königsbergi nyomdában kiadni szándékozott műveket.²⁸

Hosszas, bonyodalmas szervezés után július negyedikén ült össze egy bizottság, amely arra volt hivatva, hogy döntsön Lauterwald ügyében. Sem Georg von Polentz, sem Johannes Briesmann²⁹ nem vállalta a részvételt, ezért végül Paul Speratus³⁰ lett az elnök, aki azonban „kicsinek” érezte így a bizottságot, ezért Osiandert is beemelte maga mellé. Lauterwald panaszára a bizottság azt válaszolta, hogy mivel nem bírósági eljárásról, hanem egy disputációról van szó, az elfogultsági kifogását nem veszik figyelembe. Johann Funck³¹ képviselte a bizottság álláspontját, míg Lauterwald magát védte. Az eljárás végén kötelezték Lauterwaldot, hogy javítsa ki a kifogásolt tételleit.

²² „De rebus inter nos nulla sit dissensio” CR, VII, Nr. 4527; MBW, V, Nr. 5524.

²³ CR, VII, Nr. 4539; MBW, V, Nr. 5541.

²⁴ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 38.

²⁵ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 39.

²⁶ *Uo.*, 39; BRISKINA, *i. m.*, 62.

²⁷ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 40–41.

²⁸ *Uo.*, 45.

²⁹ Az eredetileg ferences szerzetes Briesmannból Wittenbergben lett a reformáció híve, Königsbergben ő tartotta az első evangélikus prédikációt 1523-ban, a fejedelem különböző tisztségeket jutott neki haláláig. Fritz GAUSE, *Briesmann, Johannes = NDB*, II, 612–613.

³⁰ Paul Speratus (Hoffer) Pomesania püspöke. Freiburgi, párizsi, itáliai tanulmányok után 1506-ban szentelték pappá, 1512-ben Salzburgban, majd 1520-ban Würzburgban lett prédikátor, ezt az állását egy asszonnyal való együttélése miatt el kellett hagynia. Budára hívták, útközben Bécsben a házasságról szóló beszéde visszatetszést kellett. Rövid budai ténykedés után nyíltan a lutheri tanok és Wittenberg felé vette az irányt, de félúton a morvaországi Iglau (Jihlava) vállalt papi szolgálatot. A püspök eretnekiség vádjával elfogatta és Olmützbe vitette, ahol bár máglyára ítélték, kegyelemmel mégis kiszabadult. Wittenbergbe távozott, ahonnan 1524-ben Luther ajánlására Albert meghívta udvari papjának. Lelkesen részt vett a poroszországi reformációban. 1530-ban Erhard von Queis utódja lett a püspökségben. Reformátori tevékenysége mellett jelentős egyházi énekszerzőként is számon tartják. Sigrid FILLIES-REUTER, *Speratus, Paul = BBKL*, X, 973–975.

1549 nyarán, őszén pestisjárvány pusztította a várost, az egyetemi polgárok többsége elmenekült, ennek ellenére a viták egyre hevesebben folytatódtak.³² A Lauterwald-vitának nevezett összetűzésre épült rá a megigazulástanról szóló, a szakirodalomban Osiander-vitának nevezett eseménysorozat. A szakirodalom szerint Lauterwald nem látta át teljesen Osiander tanítását, és a megigazulástan kezdetben nem játszott szerepet, a két oldal csak apró részletekben rejlő különbségeket vélt a vita háttérben, míg a tanítás alapkérdéseiben nem érzékelték a nézeteltéréseket.³³ Ekkor még Wittenberg és Osiander közt nem volt nyilvánvaló a különbség, mindkét táborban voltak Wittenberghez hű tagok, hosszabb folyamat volt, amíg fény derült a wittenbergi és a sajátosan osianderi álláspont közötti ellentétekre.

Lauterwald hivatalos veresége ellenére tehát az ellenségeskedés tovább folytatódott kettejük közt. Lauterwald nem foglalhatta el professzori székét, tétlenségre volt kárhoztatva.³⁴ Osiander és Lauterwald körül két párt alakult ki, kettejük harcában a fejedelem Osiandert támogatta.³⁵ Lauterwald mellett Peter Hegemon, a dóm lelkésze, és Johannes Briesmann állt. Osiander, mivel nem reménykedett ellenfele meggyőzésében, felbontatlanul visszaküldte Lauterwald leveleit, ugyanakkor Lauterwald Albertnek címzett leveleit a fejedelem rendszeresen eljuttatta Osianderhez.³⁶ Osiander a herceghez írt misszilisében felsorolja, mivel vádolja őt Lauterwald: prédikációiban támadta, a szenátusban hazugsággal vádolta, rágalmakkal telítődött levelet küldött neki. Osiander tagadta a vádakot. 1549 őszétől gyalázkodó röpiratokat, gúnyverseket jelentetett meg mindkét oldal.

1549 végén nyitották meg újra az egyetemet, az udvar a következő év elején költözött vissza a városba. Az 1550-ból való Osiander-levelek tele vannak panasszal a pártoskodás, a sértegetések és az ellene szóló gúnyiratok miatt.³⁷ Amikor a fejedelem 1550 februárjában tudomást szerzett róla, hogy Lauterwald ki akarja adni fenti írását, ahhoz a feltételhez kötötte az engedélyt, hogy előbb az egyetemi tanácsnak kell elbírálnia a latin és német nyelvű változatot. Lauterwald ellenkezett, mert az intézmény szenátusában az ellenfelei voltak többségben, inkább Albert személyes ítéletet kérte. A fejedelem nem fogadta el Lauterwald érveit, és elküldte az írást a königsbergi egyetem szenátusának. Minden egyes professzornak írásban kellett volna véleményeznie, elsőként a megtámadott Osiandernek. Több mint egy hónap után sem született eredmény, a fejedelem sürgetésére sem, aki ragaszkodott hozzá, hogy a szenátus véleménye nélkül nem olvassa el, s abban sem tud dönteni, adjon-e további támogatást Lauterwaldnak.

Április 16-án Lauterwald Georg von Polentzhez, a samlandi püspökhöz fordult egy beadványban Osiander tévtanai miatt. Lauterwald sürgős vizsgálatot kért a püspöktől,

³¹ Johann Funck 1518-ban született a Nürnberg melletti Wöhrdben. Wittenbergben szerzett végzettséget, 1547-től Königsbergben működött, mint udvari prédikátor. Osiander nézeteihez csatlakozott, az Osiander-párt vezére lett, ami később a vesztét okozta. 1566. október 28-án Königsbergben kivégezték. MÖLLER, *Funck, Johann* = *ADB*, VIII, 197–199.

³² BRISKINA, *i. m.*, 63.

³³ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 50.

³⁴ MÖLLER, *Andreas Osiander i. m.*, 336.

³⁵ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 63.

³⁶ MÖLLER, *Andreas Osiander i. m.*, 336; STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 66.

³⁷ BRISKINA, *i. m.*, 63.

egy báránybőrbe bújt farkas ólálkodik köztük – írta. A püspök, nem érezvén a feladatot a sajátjának, püspöktársához, Speratushoz küldte a levelet. Speratus természetesen mint Osiander elkötelezett híve rögtön továbbította azt Osiandernek, aki a fejedelemnek is átadta a Lauterwald írását. Albert nem akart újabb heves összetűzéseket a két párt között, ezért Lauterwald eltávolítása mellett döntött. Július 15-én közölte az egyetemen a döntését: Lauterwaldot visszaküldi Wittenbergbe tanulmányai folytatása céljából.

A fejedelem remélte, hogy Lauterwald újabb wittenbergi tartózkodása simíthat az ellentéteken. 1550 nyarán tehát Lauterwald visszatért Wittenbergbe, ahol felvették a bölcsészkar szenátusába. Lauterwald vitakészségével wittenbergi kollégái őszinte csodálatát vívta ki. Melanchthon ajánlásának köszönhetően 1551. április 8-án meghívták Schulpfortéba, hogy a megüriült prédikatori tisztséget vele töltsék be. Egy évet töltött el itt, majd feltehetően nézeteltérések miatt távoznia kellett innét is.³⁸ A szász választófiainak nevelője lett egy rövid időre.³⁹ Alberttól kapott egy diplomatikus bocsánatkérő levelet, Lauterwald hálából küldött neki a legfrissebb írásaiból, amelyek Osiander nézeteiről szólnak, a fejedelemhez intézett levelében kimentí magát: a hosszú távollét miatt esetleg kevésbé aktuális néhány sora.⁴⁰

Pfortét otthagyva ismét Wittenbergbe utazott, ahol élénken részt vett az ottani vitákban. 1553. április 8-án disputált a bűnbánatról, 1553. május 5-én Tilemann Heshusius doktorrá avatásán szólalt fel.

Melanchthon sokra értékelté Lauterwald szellemi adottságait, több levelet is annak szentelt, hogy új állást, működési területet találjon neki. 1552. augusztus 28-án írt Bungenhagennek egy levelet, amelyben egy bizonyos Matthias Lauterbachot – akin kétségkívül Lauterwaldot érti – javasol Bitterfeldbe lelkésznek, mivel a Wittenberghez való hűsége miatt elvesztette korábbi állását.⁴¹ 1552. szeptember 8-án Wilhelm és Georg Ernst von Henneberg grófokhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Lauterwaldot bízzák meg a schmalkaldeni vagy schleusingeni egyházközség vezetésével.⁴²

³⁸ Flemming idézi Hiob Magdeburg 1552. május 13-án kelt leveléből a következő sorokat: „Discedit inde [Porta] collegarum supremus, Matthias Lauterwald, vir, ut audio, egregie eruditus.” Paul FLEMMING, *Beiträge zum Briefwechsel Melanchthons aus der Briefsammlung Jacob Monaus in der Ste Genevičvebibliothek zu Paris*, Naumburg a.S., 1904, 69.

³⁹ STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 292; KLEIN, *Nachrichten i. m.*, II, 186; HAUSSELEITER, *i. m.*, 71.

⁴⁰ Három Osiander-ellenes írásról tud a könyvészet, amelyek ekkor születettek: Was unser gerechtigkeit heisse... wider des wesentlicher Andree Osiandri schwermerische entzuckung, kézirat; Quod dissimilis sit praesentia filii Die in illa humana natura quam adspicit et in ceteris hominibus, in quibus praesentia Die discernanda est secundum actiones, non asecundum essentiam, commonefacto pia contra Osiandrum edita. Wittenberg, 1552.; Fünf schlussprüche wider Andream Osiandrum nützlich zu lesen. Wittenberg, 1552. STUPPERICH, *Osiander i. m.*, 91.

⁴¹ „Nunc vos oro ut in ea deliberatione ratio habeatur viri docti ingeniosi Matthiae Lauterwalt, qui posset in academia optime prodesse studiis, si fieret concionator in templo Arcis. Esset autem concionator in eo templo idoneus ad Ecclesiam Bitterfeldensem, aut Iuterboersem, si Christophorus Frank mallet esse in Bitterfeldt. Quaeso ut de hac re cogitetis. Est exul Matthias et pulsus, propterea quia doctrinam veram, quam sonant Ecclesiae Saxonicae, non abicere voluit. et spero iliter servituum esse studiis. Quare eum vobis reverenter comendo.” Philipp MELANCHTHON, *Epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae quae in Corpore Reformatorum desiderantur*, ed. Heinrich Ernest BINDSEIL–Robert STUPPERICH, Hildesheim; New York, Olms, 1975, Nr. 567; *MBW*, VI, Nr. 6538.

⁴² FLEMMING, *Beiträge i. m.*, 69; *CR*, VII, Nr. 5196; *MBW*, VI, Nr. 6553.

Végül a számos felmerülő lehetőség közül a számára talán legizgalmasabbnak tűnő eperjesi ajánlatot fogadta el, ahová, mint ahogy az kiderül Torda Zsigmond 1551. május 5-én kelt, Melanchthonnak címzett leveléből, már 1551-ben hívták.⁴³

Lauterwald Eperjesen

Felső-Magyarországra már elkísérte a híre, hogy civakodó ember. Bártfa város vezető egyházi személyiségei 1553. november 14-én egy üdvözlő levelet írtak a Königsbergből Eperjesre érkező új lelkésznek, Matthias Lauterwaldnak, amelynek megfogalmazásában elsősorban a viták elkerülésének a szándéka motiválta az aláírókat, mintsem hogy köszöntsék és tömören tájékoztassák a messziről jött lelkészjelöltet a szűkebb és tágabb értelemben vett honi helyzetről.

A levél eredetije nem ismert, viszont az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában két, csaknem azonos szövegű másolatban is megtalálható. Időben korábbi a Thoraconymus (Kabát) Mátyás által összeállított, amelynek jelentőségére Szabó András hívta fel a figyelmet egy nemrég megjelent tanulmányában.⁴⁴ Stöckelék levelének másik változatát a forrásértéke szempontjából különleges jelentőségű Rezik János–Matthaeides Sámuel-féle *Gymnasiologia* kéziratai őrizték meg számunkra.⁴⁵ A levél a *Gymnasiologia* Bártfa városról szóló részében található a Quart. Lat. 29. jelzet alatt őrzött kéziratban, amely részben Laucsek Márton kézírása. A levél felett található bejegyzésben egy bizonyos Emericus Grynaeus szebeni tanácsosnak mond köszönetet a szöveg szerkesztője a levél eljuttatásáért. Lehetséges, hogy a levelet már a *Gymnasiologia* legrégebbi, Rezik által lejegyzett kézirata is tartalmazta, amelyet a hallei Magyar Könyvtár anyagában, jelenleg Berlinben őriznek, mivel ebben a változatban már megtalálható a Bártfáról szóló rész.⁴⁶

A Thoraconymus-féle változattal ellentétben a *Gymnasiologiában* a levél négy aláírójának a neve is szerepel. Közülük ketten a Pentapolis reformációjának jeles, közismert személyiségei voltak: Leonhard Stöckel és Michael Radaschin, a másik kettő: Adam német prédikátor, illetve Stanislaus Semidalius, a lengyel származású lelkésze a szláv ajkú híveknek. Kettejükről még bővebben a későbbiekben lesz szó.

A bártfaiakat a levél megírására az új lelkész, Lauterwald rossz, vitára hajlamos természetének a híre ösztönözhetette. Rögtön a szöveg elején megnevezték az egyházat és az országot fenyegető legfőbb veszélyeket: a törökök istentelenségét, kegyetlenségét, és az egyházi hierarchia önkényét.⁴⁷ Világos megfogalmazása ez a luther-melanchthoni

⁴³ FLEMMING, *Beiträge i. m.*, 69; *MBW*, VI, Nr. 6078.

⁴⁴ SZABÓ András, *Thoraconymus Mátyás levél- és beszédeggyűjteménye mint tankönyv = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia*, Miskolc, 2011. május 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 127–137; Thoraconymi Matthiae epistolae, declamationes et poemata, OSZK Oct. Lat. 149, 45r–46r.

⁴⁵ JOHANNES REZIK, *Gymnasiologia*, é. n., II. Sec. I. Cap. IV. par. OSZK Quart. Lat. 29/2, 167r–168v.

⁴⁶ KORDOVÁN László, *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziológia kéziratai*, Budapest, 1988 (Neveléstörténeti füzetek 8), 15.

⁴⁷ „Gratiam et pacem a Deo Patre, et Domino nostro Jesu Christo, quem toto pectore oramus, ut Ecclesias et Politias nostras in summis periculis, ita, ut et hactenus fecit, servare dignetur, nec sinat eas deleri per Turcicam impietatem et Pontificiorum dominium.” A levél magyar fordítását a melléklet tartalmazza.

kettős Antikrisztus tanításnak, amely szerint a végítélet előtt megjelenő Antikrisztus teste a török, lelke a pápa.⁴⁸

A levél megszületésének két okát említik, egyrészt jó szándékból írták, másrészt az egyházi hivataluk is erre kötelezte őket. Lauterwaldot hitbéli egyetértésre, együttműködésre szólítják fel, mivel Isten parancsa a kölcsönös szeretetről és megértésről leginkább a tanult egyháziakra, a hit hirdetőire vonatkozik. Felhívták Lauterwald figyelmét a tanult ember felelősségére, oly nagy szabadosság és felfordulás van az országban, hogy bárki a járatlan emberek nyakába varrhatja tévelygéseit.

Majd ezután következik a levél azon része, ahol kifejtik azt a három szempontot, ami a bártfaiaknak és az eperjesieknek az összetartozást jelenti. Identitásuk első eleme a lutheri módon reformált egyházhoz tartozás tudata, a közös hit köteléke. Második helyen említik azt a politikai szövetséget, amely a szász városok között állt fenn, azaz nemcsak az egyházi, hanem a politikai közösségben is összetartozónak vélik magukat.⁴⁹ Ezek a városok, mintha egy *Res publica* lennének – írták, azaz minden ügyüket egyetértésben intézik. Nem más ez, mint a kisebb közösséghez, régióhoz, a szülőföldhöz való tartozás tudata.

Végül pedig kifejezték a levélben a többi pannóniai, azaz magyarországi egyházzal – illetve szövegváltozattól függően – általában a Magyar Királysággal való szoros összetartozás-tudatukat.⁵⁰ Azaz nemcsak a Pentapolis egyház-közösségeivel szükséges összefogniuk, egyetérteniük, hanem a többi pannóniaival is. Ez annak az identitás-elemnek a korai megjelenésére utalhat, ami a XVIII. században széles körben jellemzi a nem magyarok hazai művelt elitet, akik sajátjuknak, hazájuknak tekintik az ország egészét, ezt a szakirodalom hungarus-tudatnak nevezi. Stöckel más írásaiban is többször hangot adott az ország sorsa iránt érzett aggodalmának. 1551-ben Melanchthonnak írt levelében a *Pannonia nostra* kifejezést használta. Egy másik, szintén mesterének szóló levelében pedig úgy fogalmazott, hogy „Pannónia állapota olyan, hogy gyorsan végpusztulásba fordulhat”.⁵¹

A levél végén abbéli reményüknek adtak hangot, hogy Lauterwald itt-tartózkodása Isten áldásával egyházaik örömeire és hasznára válik majd.

Nem így történt, a további események igazolták a bártfaiak aggodalmát. A két fél tantételekben való eltérő nézeteiről, illetve a wittenbergi hivatalos állásponttól első kézből értesülhetünk. Az ügyben ugyanis két vitát is tartottak Bártfán, illetve a városhoz közeli Siba nevű faluban, Stöckel és Radaschin vezénylete alatt. Mivel a megigazulás kérdésében nem tudták Lauterwaldot meggyőzni, a hevesebb vita elkerülése végett az eperjesiek követet küldtek a vita dokumentációjával Wittenbergbe, hogy az ügyben Melanchthon javaslatát és az egyetemi professzorok ítéletét kérjék.⁵² Az ügy-

⁴⁸ Az elmélet magyarországi hatástörténetéről bővebben: ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991, 80–124.

⁴⁹ „Non solum Ecclesiastica, sed et Politica Societate coniuncti sumus.”

⁵⁰ „Est omnino coniunctio nostra non solum his Ecclesiis necessaria, verum aliis etiam in Regno Pannoniae.”

⁵¹ „Ita Pannoniae status est eiusmodi, ut subitum exitium impendere videatur.”

⁵² KLEIN, *Nachrichten i. m.*, II, 185–192.; ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genus, 1922, 347. A vita anyaga: CTW, I, 95; CR, VIII, Nr. 5672/A–5673/B.

gyel kapcsolatosan jelenlegi ismereteim szerint tíz dokumentum hagyományozódott az utókorra, összegző táblázatuk (5. számú) a mellékletben található.

A fennmaradt szövegekből kiderül, hogy Lauterwald a megváltástant a lutheri ortodoxiától eltérően értelmezte. Úgy vélte, hogy számos szentírási hely igazolja állítását, miszerint nemcsak a hit, hanem a bűnbánat, az új engedelmesség, valamint a felebaráti szeretettől átítatott tettek egyaránt szükségesek a megigazuláshoz.⁵³

Radaschin ellenben Lauterwaldot azzal vádolta, hogy ő mindazokat az Antikrisztus eszközeinek nevezte, akik a *sola fide* tant képviselik, és nem vele értenek egyet.⁵⁴

Eperjes követői révén kapta meg Melanchthon saját kezű levelét és a wittenbergi egyetem döntését az ügyben. Az 1554-ben született wittenbergi ítélet teljes egészében a bártfaiaknak adott igazat.⁵⁵ Szemére vetik Lauterwaldnak, hogy a hitet szeretet nélkül is el tudja képzelni. Természete túlságosan kedveli a csavaros észjárását, ami az igazság helyett meddő, vég nélküli fecsegéshez vezet. Hozzáállásán a korábbi figyelmeztetésük ellenére sem hajlandó változtatni, hiába kérelték gyakran, hogy az egység ügyének szentelje magát.⁵⁶ Mindezek miatt arra biztatják az eperjesi tanácsot, hogy amennyiben „sem az ítéletünkre, sem más egyházközségek véleménye hatására sem hajlandó a közmegegyezésre, a szolgálattól mentsék őt fel”.⁵⁷

Egy éven belül azonban a nagy vitatkozó Lauterwald hirtelen meghalt. Oly vitára éhes volt, hogy Melanchthon a halála után úgy nyilatkozott róla, hogy már talán Charonnal perlekedik, vagyis nem tartotta alapvetően tévántónak, hanem inkább ingerlékenynek, hirtelen haragúnak, akivel nehéz együttműködni.⁵⁸

*Francesco Stancaro, Kálmáncsehi Sánta Márton,
Szegedi Gergely*

A bártfai egyháziak a következő években is szilárdan kitartottak a lutheri hitelvek mellett. Az egyre terjedő kálvinizmust és más, a lutheritől eltérő tanokat hirdetőket ellen több alkalommal fellépett Stöckel maga is. Schesaeus említi, hogy Stöckel 1555-ben

⁵³ Lauterwald válasza a vitán, Siba, 1554. július 30. *CR*, VIII, Nr. 5672/B.

⁵⁴ „Vocans cloacam antichristi et Satanae omnes, qui ab eo dissentiunt.” Radaschin Melanchthonnak, Bártfa, 1554. augusztus 24. *CR*, VIII, Nr. 5673/A.

⁵⁵ „Sed simplici et candido animo, et pie respondemus, probare nos sententiam Bartphensis Ecclesiae, quae retinet nativum intellectum propositionis. Sola fide iustificamur, sicut tota Prophetica et Apostolica scriptura affirmat.” *CR*, VIII, Nr. 5672/C.

⁵⁶ „Saepe nos valde orasse ipsum, ut se ad consensum Ecclesiarum in Pannonia adiungeret.” *CR*, VIII, Nr. 5672/C.

⁵⁷ „Sed si nec nostro iudicio, nec aliarum Ecclesiarum sententiis flecti volet ad communem consensu, hortamur Senatam Eperiensem, ut eum a ministerio Evangelico removeat.” *CR*, VIII, Nr. 5672/C.

⁵⁸ „Matthias ολωλοϋ nuper mortuus, fortassis iam in cymba cum Charonte disputat.” Melanchthon levele Martin Chemnitznek, 1555. július 8. MELANCHTHON, *Epistolae i. m.*, Nr. 393; *MBW*, VII, Nr. 7530. FLEMMING, *Beiträge i. m.*, 70. KLEIN, *Nachrichten i. m.*, II, 192.

Bártfán nyilvános vita során győzedelmeskedett Francesco Stancaro⁵⁹ felett.⁶⁰ Szintén Schesaeustól értesülünk arról is, hogy 1555-ben kezdődött Kálmáncsehi Sánta Mártonnal⁶¹ egyfajta írásos vita, amely során Stöckel egyik levelében Magyarország általános pusztítójának („communis pernicies”) nevezte a reformátort.⁶²

Kálmáncsehi a krakkói egyetemen végzett tanulmányok után gyulafehérvári kano-nokként lett a reformáció híve. 1551-től Debrecenben működött, ahol a lutheránusok által megtartott középkori vallási hagyományok, az adiaphorák ellen lépett fel, kiszórta az oltárokat, képeket a templomokból, ezért távoznia kellett a városból. Munkácson, Beregszászon, Kolozsváron terjesztette a tanait. Nagyhatalmú támogatójának, Petrovics Péternek köszönhetően 1556-ban a váradi egyházmegye helyén és a Szatmárvidék egyes területein fokozatosan kialakuló tiszántúli egyházkerület első püspöke lett.⁶³

1557 nyarán a Wittenbergből hazatért Szegedi Gergely⁶⁴ tanai keltettek nagy felindulást Kassán és a környező településeken. Eperjesi és kassai meghívásoknak eleget téve ezeknek a városoknak a gyülekezeteiben több ízben prédikált. A meghívásokat mind az eperjesi lelkész, Polyánkai Mihály, mind pedig Stöckel törvénytelennek nyilvánította. Mindketten keményen elítélték egyúttal a Szegedi által az úrvacsoráról hirdetett szakramentárius tant.

Szegedi és a bártfaiak vitáját Bucsay Mihály dolgozta fel részletesen. Írásának különösége, hogy a rég megholt ellenfelek vitáját Szegedi igazságáért kardoskodva folytatja. Úgy vélem, Bucsay méltatlanul bírálta Stöckelt, nem vette figyelembe, hogy a

⁵⁹ Az olasz származású Stancaro, miután 1542-ben Itáliából elűzték eretneknek tartott nézetei miatt, előbb a bécsi, majd többek közt a krakkói és a königsbergi egyetemen tanított. Krisztus isteni lényegét hirdető tanai miatt mindenhol távoznia kényszerült. Bolyongásai közben kétszer tartózkodott huzamosabb ideig Magyarországon, előbb a 40-es évek végén Petrovics Péter orvosaként, majd 1554-től 1559-ig ismét különböző hazai városokban tűnt fel: Munkácson, Kolozsvárt, Bártfán, Nagyszébenben, Besztercén. ZOVÁNYI, *A reformáció i. m.*, 555.; ERICH WENNEKER, *Stancaro, Francesco = BBKL*, X, 1148–1152.

⁶⁰ „Stanckarum hominem fanaticum et erroneum et viva voce coram suis auditoribus Bartphae de errore convict.” Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, szerk. CSÓNKA Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1979, 91.

⁶¹ Kálmáncsehi működéséről: MAKKAI László, *Debrecen város művelődéstörténete = Debrecen története öt kötetben*, I–V, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács Vb., 1984, I, 493–604; KEMÉNY Lajos, *Kálmáncsehy Márton életéhez*, Történelmi Tár, 13(1890)/1, 174–179.

⁶² 1557. augusztus 13. Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359, 351.

⁶³ Istvánffy Miklós így emlékezik meg mindezekről: „Nem sokkal később bizonyos Kálmáncsehi Márton – akit a mieink Sánta Mártonnak neveznek – vezetésével és alapításával a kálvinizmus is beette magát, mikor Beregszász városában szolgált vagy prédikált, amely Munkács váráig kiterjedő várost akkoriban Ferdinánd királytól bizonyos békés megegyezés révén Petrovics Péter birtokolt, aki pedig képpromboló volt, és az a hír járja, hogy mikor a templomban a képeket rombolta, véletlenül egy a fejére esett és őt úgy megcsapta, hogy a keletkezett nagy sebéből alig tudták felgyógyítani, és így a lassanként beszívárgó eretnekségek következtében a töröknek is nagyobb lehetősége lett arra, hogy a ránk törjenek.” NAGY Gábor, *Irreperunt. Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről*, Gesta, 6(2006)/1, 85–90. 87.

⁶⁴ Szegedi Mizsér Gergely életéről töredékes ismereteink vannak. Rövid beregszászi rektorság után 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, peregrinációját Kálmáncsehi támogatta. Egy év után hazatért. Előbb Kassán, majd Debrecenben működött. Egy szerkesztője volt a Debrecen-egervölgyi hitvallásnak. Bővebben: *RMKT*, VI, 367–375; KEMÉNY Lajos, *A Reformáció Kassán. Oklevéltárral. [1504–1604].*, Kassa, 1891; BUCSAY Mihály, *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*, Budapest, Balás L., 1945.

kor viszonyai szerint a városok békéje és a köznyugalom érdekében az volt az egyetlen járható út, amin Stöckel és Szegedi ellenfelei jártak.⁶⁵

Szegedi a magyarok hívek meghívására a kassai városi tanács szerint a bevett hitvallástól eltérő elveket hirdetett, kiváltképpen az úrvacsoratan kérdésében.⁶⁶

A német prédikátor Gregor Melzer⁶⁷ és az iskolarektor Csabai Mátyás⁶⁸ nevében a kassai tanács Stöckel tekintélyében bízva küldött Bártfára tanácskérő levelet.⁶⁹ Stöckel előbb egy rövid levélben utasította a kassaiakat, hogy ne engedjék Szegedinek a tévtanok terjesztését. Majd sajnálkozását fejezte ki, hogy mielőtt Szegedi a nyilvánosság elé állt, nem hallgattatott meg négy szemközt.⁷⁰ Stöckel, úgy tűnik, elkésett a tiltakozással, mert az eleinte óvatos városi tanácsot megnyerte magának Szegedi, akinek Kassán maradása érdekében a debreceni tanács hozzájárulását kérték.⁷¹

A Stöckel által szakramentáriusnak bélyegzett *esztelen ifjú* („furiosus iuvenis”),⁷² azaz Szegedi a tél folyamán végül Kassa elhagyására kényszerült, mivel az őt támogató Debrecen városának tanácsa Kálmáncsehi Márton halála után ragaszkodott hozzá, hogy náluk álljon szolgálatba.⁷³

⁶⁵ *Uo.*, 37–57.

⁶⁶ „Quibusdam articulis dissentire ab Augustana confessione et praecipue de coena Domini.” 1557. augusztus 10. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 349.

⁶⁷ Gregor Melzer, néha Georg talán Szepesváralján született, Wittenbergben tanult, élete során több észak-magyarországi város lelkésze volt, Besztercebányán halt meg. *RMSZ*, 535, *ELEM*, I/2, 65.

⁶⁸ Csabai Mátyás a Zemplén megyei Laskon született. 1550-től Stöckel diákja volt. 1555 áprilisában iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1556-ban szeniora lett a magyar bursának. Kassán 1561-ig volt iskolarektor. Toronánál halt meg. SZINNYEI, II, 44, *RMSZ*, 153.

⁶⁹ Kassa, 1557. augusztus 10. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 349–350.

⁷⁰ „Interea vestri erit officii non concedere, ut is, quicumque est author rerum novarum, in vestra ecclesia doceat. Atque utinam prius auditus esset privatim quam publice.” Bártfa, 1557. augusztus 11. *Uo.*, 350.

⁷¹ Kassa 1557. augusztus 12. KEMÉNY, *Kálmáncsehy i. m.*, 178–179.

⁷² 1557. augusztus 13. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 351–354.

⁷³ KEMÉNY, *Kálmáncsehy i. m.*, 179.

LEONHARD STÖCKEL TANULMÁNYAI

A felső-magyarországi városok evangélikus reformációja szempontjából a történeti hagyomány szerint kétségkívül az egyik legjelentékenyebb, talán a kortársak számára is legismertebb személyiség a bártfai Leonhard Stöckel, magyarosan Stöckel Lénárd volt.

A későbbi jeles iskolarektor 1510-ben született Bártfán módos polgári családban.¹ A Stöckel familia első említése egy 1435-ből származó bártfai adólajstromban található, Stöckelék ekkor a Töpper gassén (Fazekas utca) laktak.² Leonhard nagyapja, Nikolaus (†1485 körül) és apja, Leonhard egyaránt a kovácscéh megbecsült mesterei voltak (*faber ferrarius*). Nagyanyjáról, Elisabethről (†1511 után) tudni lehet, hogy tagja volt a Szűz Mária tiszteletére létrejött testvérületnek.³

Stöckel édesapja a kovácsmesterség mellett a város vezetésében is aktív szerepet vállalt, 1501–1522 között tagja volt a városi tanácsnak, ezen időszakon belül kétszer is megválasztották a városbírói tisztségre (1512–13, 1520–21).⁴ A medgyesi Christianus Schesaeus⁵ az antik életrajzírók dicsérő toposzaira rímelve emlékezett meg Stöckel édesapjáról, kiemelte igazságszeretetét, szelídségét és szigorú kötelességtudatát, mint bíró egyformán volt Lükurgosz és Szolón.⁶ Stöckel érettebb fejjel maga is példaképként tekintett apjára, megbecsülését jól kifejezik egyik levelének sorai: „Gondoltam arra is, hogy az áldott emlékü atyámat, aki a szeretett városához egészen hű és jó volt, nemcsak névben, hanem cselekedetekben is amennyire csak lehet, kövessem.”⁷

¹ A Stöckel család genealógiájára vonatkozó adatokat Jozef Petrovičnak, a bártfai városi levéltár igazgatójának tanulmányaiból vettem: Jozef PETROVIČ, *Príspevok ku genealógii Bardejovského rodu Stöckel*, Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 5(2000)/1, 69–74. Jozef PETROVIČ, *Nové poznatky ku genealógii bardejovského rodu Stöckel = Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. Peter KÓNIA, Prešov, Prešovskej univerzity, 2011 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis 11.), 102–110.

² FEJÉRPATAKY László, *Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 417.

³ PETROVIČ, *Nové poznatky i. m.*, 102.

⁴ *Uo.*, 102.

⁵ A medgyesi születésű Schesaeus bártfai, wittenbergi tanulmányait követően, 1569-től haláláig Medgyes lelkésze volt. Számos munkája ismert, főműve a *Ruinae Pannonicae*. Stöckelről írt életrajza a bártfai tanár életének első számú forrása. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Schesaeus, Christianus = MAMŰL*, X., 250–251; Christianus SCHESAEUS: *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979; SZABADI István, *Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás = Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, 1999, 13–20.

⁶ „In hac igitur urbe optimis et piis legibus munita cum natus sit ex parentibus, qui et ipsi magna cum laude vixerunt, pater praesertim Leonhartus Stöckel, qui Rempubicam ibidem aliquot annis foeliciter gubernavit (...) Magna olim laus erat esse natum in civitate, quae legibus Lycurgi aut Solonis regebatur.” SCHESAEUS, *i. m.*, 86.

⁷ „Dachte auch, wie ich nach thue, meinem liebenn vater, seliger gedechtnus, welcher es mit gemeiner stadt gantz treulich unnd gut gemeynet, nicht allein mit dem namenn sondern auch mit der that, so viel ich erreichenn kündt, nach zu folgen.” Wittenberg 1538. február 17. Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359. 292–294.

Az idősebb Leonhard a korszellemhez hűen gondot fordított arra, hogy fiait a térség legjobb iskoláiban, a legfelkészültebb tanároktól sajátítsanak el magas szintű műveltséget és széles látókört. Stöckel tanulmányait a kezdetektől olyan tanárok vezették, akik jelentős szerepet játszottak a humanista áramlatok terjesztésében, és vezető nyugati személyiségekkel, Erasmusszal, Melanchthonnal álltak kapcsolatban.

Első nevesebb tanára a fentebb már említett Valentin Eck volt. Mindjárt a bártfai iskolában hallhatott Erasmusról, s egynémely írását akár olvashatta is. Az viszont egészen bizonyos, hogy Kassán megismerkedett Erasmus munkásságával. Az 1518 óta Krakkóban tevékenykedő angol vándorhumanista, Leonhard Cox, aki az egyik leglelkesebb terjesztője volt az erasmusi gondolatoknak, illetve – mivel tübingeni tanulmányai alatt Melanchthonnal személyesen is megismerkedett⁸ – az ő humanista pedagógiai módszerei is hathattak rá, 1521-ben karácsonykor Kassára költözött.⁹ Coxot a Lőcséről származó Johannes Henckel hívta meg. Kapcsolatban állt Coxszal még a kaszai születésű orvos, Johannes Antoninus Cassoviensis és Piso Jakab, az ifjú Lajos egyik nevelője, sőt Cox Kassáról magával Erasmusszal is levelezett. Stöckel, valószínűleg Eck ösztönzésére, 1522-ben utazott Kassára, ahol Erasmus latin stilsztika tankönyvéből (*De duplici verborum ac rerum copia*) tanult Cox irányítása alatt.¹⁰ 1524-ben Cox visszatért Krakkóba, majd két évre rá, 1526-ban hazatért Angliába, ahol Cambridge-ben magiszteri fokozatot szerzett. Szülőföldjén tovább folytatta Erasmus népszerűsítését, számos munkáját angolra fordította és kiadta.¹¹ Stöckel pedig Cox távozása után néhány évre (1524–1531) a sziléziai Boroszlóba távozott, hogy ott folytassa tanulmányait.

Boroszlói tanulmányok

Boroszló a reformáció hajnalán

Boroszló éppúgy, mint később Wittenberg, jelentős szerepet játszott Stöckel életében, haláláig tartotta a kapcsolatot a sziléziai városban megismert tanáraival, barátaival, ezért is indokoltnak látom, hogy a város korabeli történéseiről részletesebben is megemlékezzek.

Boroszló különleges helyzeténél fogva nemcsak népek és kultúrák, hanem több hatalmi tényező metszéspontja is volt: egyszerre volt polgárváros magisztrátussal, Szilézia fővárosa, a tartományi gyűlés székhelye, és egyúttal püspöki székhely megosztva

⁸ Henning P. JÜRGENS, *Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2002, 84.

⁹ ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 268.

¹⁰ Daniel ŠKOVIERA, *Sprüchensammlung Apophthegmata von Erasmus in Bearbeitung von L. Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 9–10(1977)/1, 87–112. 90.

¹¹ Karl SCHWARZ, *Leonhard Stöckel (1510–1560) – „Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae” = Deutsche Sprache in der Slowakei Festschrift für Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen zum 65. Geburtstag. International Fachtagung, Piešťany, den 13.–15. Juni 2007*, Hg. Peter ĎURČO–Ružena KOZMOVÁ–Daniela DRINKOVÁ, Trnava, Bratislava, Lehrstuhl für Germanistik, Philosophische Fakultät, Universität der Hl. Cyrill und Method, Verband der Deutschlehrer und Germanisten der Slowakei, Metodicko-pedagogické centrum, 2009, 313–335, 320; Catherine F. GUNDERSON–Peter G. BIETENHOLZ, *Leonard Cox = CoE*, I, 353–354, 353.

Neißevel, ahol a palota és a hivatalok voltak.¹² A város és tartománya kormányzását 1635-ig egyfajta kettősség jellemezte, a rendi és a központi királyi kormányzat elemei párhuzamosan jelen voltak a város vezetésében. A tartomány feje a főkapitány volt, aki a cseh királyt képviselte, a XV–XVI. században a helyi püspök, a tescheni herceg vagy a boroszlói tanács testületének szeniora töltötte be a tisztséget.

A Szilézia legnagyobb részével együtt 1335-től a cseh királysághoz került város Mátyás király hódításainak egyik gyöngyszemeként 1469–1490 között közvetlenül a magyar koronához tartozott, majd a Jagelló, aztán 1526 után a Habsburg királyok uralkodtak felette. A boroszlói egyházmegye ugyanakkor a kezdetektől a lengyel királyságbeli gnéznai főegyházmegyéhez tartozott, feje pedig a mindenkori lengyel prímás volt.

A város a XVI. században fénykorát élte, számos Boroszlóba látogató szerző írt áhítatos rajongással a róla.¹³ A sziléziai Briegben született Bartholomäus Stein¹⁴ (Barthel Sthenus) 1512 körül alkotott, Sziléziát és Boroszlót bemutató munkájában a császártól kapott árumegállító jogát kiemelve dicsőítette a várost. Boroszló egész Sziléziát uralma alatt tudja, uralkodók, királyságok ugranak egymásnak falai alatt. Mielőtt a kelet és a nyugat határán elhelyezkedő várost részletesen bemutatja, szól a kereskedelemnek Boroszló életében betöltött kulcsfontosságú szerepéről.¹⁵ Boroszlónak köszönheti egész Szilézia a virágzását, a jólétét. Ugyanakkor panaszkodva ír a háborús pusztításokról, az útonállók sokaságáról,¹⁶ illetve az árumegállító jog miatt irigykedő vetélytársakról, amelyek miatt a kereskedelem annyira hanyatlóban van, hogy a város újbóli, hasonló virágzásában már nem hisz, csak reméli, hogy egy erőskezű uralkodó rendet terem.

Kassai Dávid Zsigmond¹⁷ a XVI. század második felében hasonló lelkesedéssel ír kevésbé ismert verses itineráriumában Boroszlóról. A több mint 23 000 lakossal¹⁸ bíró

¹² Susanne RAU, *Geschichte und Konfession. Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln, Hamburg, Dölling und Galitz*, 2002, 156.

¹³ Lásd: Gustav TÜRK, *Lateinische Gedichte zum Lobe Breslaus*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 36(1901)/1, 101–120.

¹⁴ A rhodoszi keresztes lovag atyja Brieg városbírája volt, 1495-ben iratkozott be a krakkói, majd 1505/06-ban a bécsi egyetemre, ahol az orvosi fakultáson végzett tanulmányokat, később az 1502-ben alapított wittenbergi egyetemen földrajzot tanított. Életéről lásd a szövegkiadás bevezető tanulmányát: SRS, XVII, 1902. III–XVI; illetve Gustav BAUCH, *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance. 1460 bis 1520*, Jahresbericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, III. Abtheilung. Geschichte, 79(1901)/1, 1–80, 49–50.

¹⁵ Latin–német kétnyelvű szövegkiadás: Bartholomäus STEIN, *Descriptio tocius Silesie et civitatis regie Vratislaviensis*. SRS, XVII, 34–73, 36.

¹⁶ Oláh Miklós Znojmon (Znaim) 1529. július 19-én kelt leveléből tudjuk, hogy Boroszló táján rabolták ki Johannes Henckelt is. A latin levelet közölte FRANKL (FRANKNÓI) Vilmos, *Henckel János, Mária királyné udvari papja*, Pest, 1872 (Értekezések a történeti tudományok köréből 2), 25–26. A magyar kiadását a levél végén Boroszló helyett téves Pozsony fordítással lásd: *Janus Pannonius (művei). Magyarországi humanisták (15–16. század)*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Szépirodalmi, 1982, 696–697.

¹⁷ Kassai Zsigmond Dávid Sárospatakon, 1577–1579-ben Wittenbergben, Tübingenben, Heidelbergben tanult. 1578-tól Váradon, majd Gyulafehérvárt tanított. A Kendiek, Csákyak, Somboriak, Kovácsócziak, Telegdiek, Varkochok, Sulyokok, Kornisok és más családok gyermekeit nevelte, Fraknói szerint Pázmány Pétert is tanította. Görög és latin alkalmi versein kívül ismeretesek levelei, előszavai Nicodemus Frischlinus egy vígjátékához és Marcello Squarcialupi Cicero-kiadásához, továbbá egy sztoikus dialógusa. Legfontosabb műve verses németországi útirajza. Utóbbi kiadása: Nikolaus REUTHER, *Itinerarium totius orbis*, Basel, 1962, 581–592. A művet röviden ismerteti: TÜRK, *i. m.* 101–120. Egyik elégiájának részletes elemzését lásd: IMRE Mihály, *„Magyarországi panasza.” A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kosuth, 1995, 181–190. Továbbá: RMK, III, 667.

¹⁸ Ludwig PETRY, *Breslau in der frühen Neuzeit. Metropole des Südstens = Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Gestalt – Kultur – Sozialgefüge*, Hg. Kersten KRÜGER, Münster, Böhlau, 1988, 121–140., 132.

városban éppen az idő tájt járt, amikor II. Rudolf császár is ott tartózkodott (1577 májusában), hogy fogadja a polgárok hódolatát, és megerősítse kiváltságait. Az ünnepi pompába öltözött város teljesen lenyűgözte az *Iter germanicum Sarmaticum* című mű szerzőjét. Számos ragyogó város van Magyarországon is, de Boroszlónak nem találni párját. A városról mint úrnőről ír, aki csak Mátyásnak, Augustus óta a legnagyobb uralkodónak hódolt be.¹⁹

Az anyagi jólét alapjául szolgált a város kulturális virágzásának is. Ugyan a krakkói egyetem ellenállása miatt az egyetemalapítási törekvések sikertelennek bizonyultak, viszont számos jó hírű iskolája már a XV. századtól vonzotta a környékbeli tanulni vágyókat. A püspöki udvar vált a helyi humanista kör központjává. Az első nyomdát Kaspar Elyan alapította 1475-ben. A kiváló szónoki tehetséggel megáldott Johannes Roth²⁰ volt a város első igazi humanista püspöke, aki római tanulmányai idején II. Pius, a humanista pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini, 1405–1464) szolgálatában is állt. Roth püspökként számos különböző egyházi célú könyvet nyomtattatott ki, és jelentős könyvtárat hozott létre.²¹

A boroszlói humanizmus fénykora Thurzó János püspök idejére (1506–1520) esett.²² Thurzó püspök humanizmusához hozzátartozott a nép hiszékenysége és egyes egyháziak káros túlbuzgósága elleni fellépés, egy alkalommal eltávolított egy csodásnak vélt Mária-képet a Szent Dorottya kolostor templomából, 1518. március 3-án pedig a káptalan a magisztrátus támogatásával megtiltotta a búcsúcédlúkra vonatkozó pápai bullák kihirdetését.²³ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy híve lett volna a wittenbergi reformátoroknak, a lipcei vita (1519. június) és a birodalmi átok után már Luther ellen lépett fel kanonokjaival együtt,²⁴ bár az általa támogatott humanista kör reprezentánsai között egyaránt találhatók reformációs nézeteket vallók – például Johannes Heß, a város első lutheránus hittételeket hirdető lelkésze – és a katolikus egyház tanítása mellett kitartó írástudók is.

A boroszlói székeskáptalan tagjai ebben az időben magasan képzett, iskolázott jelöltekből kerültek ki, a XV. század eleje óta több püspök is előírta az egyetemi képzést kanonokjainak.²⁵ Statútumai szerint a testület csak olyan embert vehetett fel tagjai kö-

¹⁹ Mátyás király Boroszlóért való hadakozásáról bővebben: PÁLOSFALVI Tamás, *Nikápolytól Mohácsig, 1396–1526*, Budapest, Zrínyi, 2005, 132–142.

²⁰ A cipész családból származó Johannes Roth (1426–1506) Rómában és Padovában végezte tanulmányait, majd V. László, III. Frigyes és végül Mátyás király szolgálatában állt. 1464-ben Frigyes megnevesítette. Mátyás király nyomására lett előbb segédpüspök, majd Boroszló püspöke. A sziléziai rendekkel és Boroszló városával sem volt jó viszonyban, egyrészt mivel Mátyás emberének tartották, másrészt a hierarchia tekintélyét csökkentő reneszánsz korszakkal szembe kellett néznie. Három zsinatot is tartott, és több egyházi könyvet adattott ki. A püspökség birtokait és gazdálkodását rendbe tette. Josef Joachim MENZEL, *Johannes IV. Roth = NDB*, X, 481–482.

²¹ RAU, *i. m.*, 158.

²² WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból. 1497–1540*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878, 19–28.

²³ [N. n.], *Ein Blatt aus der schlesischen Kirchengeschichte. Johannes Turzo, Bischof von Breslau*, Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland, 62(1868)/2, 203–215. 213; Georg KRETSCHMAR, *Die Reformation in Breslau*, Ulm/Donau, Unser-Weg-Verlag, 1960, I (Quellenhefte zur Ostdeutschen und Osteuropäischen Kirchengeschichte 3–4), 40.

²⁴ KRETSCHMAR, *i. m.*, 40.

²⁵ Calmar GRÜNHAGEN, *Geschichte Schlesiens*, I–II, Gotha, F. A. Perthes, 1886, I, 415.

zé, akinek valamilyen magasabb egyetemi szintű végzettsége volt teológiából, egyházi és világi jogból, orvoslásból vagy a szabad művészetekből. Feltűnő, hogy a teológiai végzettségűek számarányukat tekintve kisebbségben voltak.²⁶ Thurzó püspök idején minden kanonoknak megszakítatlan három évet kellett külföldi egyetemi tanulmányokkal töltenie. A kanonokok java jeles boroszlói családok fiai közül került ki, akik személyükben esetenként segíthették a város és a püspökség közti gyakran kiújuló viszály csillapítását.²⁷

A kanonoki testületből minden téren kiemelkedett a sziléziai Löwenbergben 1469-ben az egyik városi tanácsos fiaként született Stanislaus Sauer.²⁸ Felsőbb tanulmányait Krakóban (1486–90) kezdte, majd Bolognában folytatta. 1502-ben kanonoki kinevezést kapott a ratibori Szent Tamás káptalanba, egyúttal a boroszlói püspök káptalanjának jegyzője is lett. 1504 tavaszán a bécsi egyetemre már mint boroszlói kanonok iratkozott be, tanulmányait 1507-ben Padovában fejezte be, ahol kánonjogi doktorátust szerzett. Sauer tehetségét Thurzó püspök is felismerte, helynöknek és az egyházmegye általános tiszttartójának nevezte ki („vicarius in spiritualibus et officialis generalis”).

A szakirodalom szerint azok közé a kevesek közé tartozott, akik személyiségükben egyesíteni tudták a skolasztikus hagyományt a humanista tudományosság új megközelítési módszereivel.²⁹ Számos németföldi humanistával ápolt jó kapcsolatot, Conradus Mutianus Rufus barátja volt, levelezett Caspar Ursinus Veliussal és Joachim Vadianusszal. Neki adta kölcsön 1516-ban Lorenzo Vallának a szabad akaratról (*De libero arbitrio*) írt munkáját. Sauer Szent Jeromos nagy rajongója volt, összegyűjtötte mondásait, és egy emlékhelyet is emeltetett neki a boroszlói Szent Kereszt-templomban.³⁰ Különösen érdekelte Szilézia, Lengyelföld és a Magyar Királyság története, történeti munkájának kézírata jelenleg Münchenben található.³¹ Kiadott munkái között található a boroszlói egyházmegyének Jakob von Salza püspöksége alatti krónikája.³² 1522-ben Jakob Ziegler őt ajánlotta Erasmus figyelmébe, mint aki a boroszlói káptalani könyvtárból értékes anyagokat tudna számára kölcsönadni.

Sauer vikárius a tudományművelés mellett helynöki feladatait is komolyan vette. Thurzó János halála után (1520) a püspök megüresedett székére többen is igényt tartottak. A boroszlói püspök és a székeskáptalan tagjainak személye körül már a XV. században is heves érdekellentétek bontakoztak ki a püspök és a káptalan, továbbá az előbbi kettő és a magisztrátus, illetve a különböző befolyást és javadalmat szerezni kívánó főnemesi családok között. Amikor Roth püspök a magyarországi gyökerű Thurzó Jánost a boroszlói klérus tagjai közé emelte, olyannyira kiújultak az ellentétek, hogy azokat egy 1504. február 3-án Ulászló király által felállított háromtagú eseti döntőbíró-

²⁶ *Ein Blatt aus der schlesischen i. m.*, 208.

²⁷ *Uo.*, 208.

²⁸ Az életrajzi adatok forrása: Michael ERBE, *Stanislaus Sauer = CoE*, III, 197.

²⁹ *Ein Blatt aus der schlesischen i. m.*, 209.

³⁰ Hermann HOFFMANN, *Die Chronica des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer*, Münchener theologische Zeitschrift, 4(1953)/1, 102–118, 103.

³¹ *Uo.*, 104. A kézirat kalandos úton került előbb Besztercebányára, majd Dernschwam János tulajdonában, végül a Fuggerek könyvtárába.

³² Hermann HOFFMANN, *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer über den Bischof von Salza und seine Zeit*, Archiv für schlesischen Kirchengeschichte, 15(1957)/1, 124–170.

ság előtt kellett tisztázni.³³ A király által is megerősített megegyezés az egy évvel későbbi rákosi végzéshez hasonló döntést eredményezett, a káptalan megerősítette jogát, hogy csak hazai, vagyis a cseh korona valamelyik tartományában honos jelöltet választhat püspököknek. Továbbá megtiltották a püspököknek és a kanonokoknak a külhoni egyházi javadalmak elfogadását.

A választásra összegyűlt húsz, magasan képzett kanonok Sauerrel az élén a fenti egyezmény értelmében egyhangúan a saját jelöltjét, Jakob von Salzát³⁴ választotta meg, szembehelyezkedve az uralkodó, II. Lajos és különböző főúri érdekcsoportok akaratóval, akik boroszlói szempontból idegen jelölteket támogattak.³⁵ Carl Otto, a választás történetének XIX. század végi feldolgozója szerint a káptalani testület minden szempontból a legalkalmasabb jelöltet választotta az egyházmegye élére. A jó vezetői képességekkel rendelkező Salzát a nép és az egyházmegye papsága is nagy lelkesedéssel fogadta. A káptalan jó érzékkel találta meg benne azt a személyt, aki a viharos gyorsasággal terjedő lutheri tanítás hatását az egyházmegyében mérsékelni tudja. S valóban, a későbbiekben a birodalom jelentős részeitől eltérően Boroszlóban lassan és óvatosan vezették be a reformokat, az egyházmegye javainak szekularizációjára pedig nem került sor.³⁶

A pápa, X. Leo viszont kezdetben a legesélyesebb jelöltet, Brandenburgi János Albertet részesítette előnyben, bízva abban, hogy kiterjedt családjá a német területeken védelmére kel a katolikus hitnek. A káptalan a város vezetésének támogatását maga mögött tudva azonban hajlíthatatlan maradt, kinyilvánították, hogy a legvégsőkig kitartanak választott püspökök mellett. Sauer több gyűlést is tartott az egyházmegye alattvalói számára, ahol a papság és a világi vezetők minden különösebb nehézség nélkül felelködtek Salza püspök támogatására, illetve rendeletet hoztak a fegyveres védekezésre való felkészülésre.³⁷ Ebből az időszakból való Sauernek az a levele, amelyet az egyházmegye Rómába küldött megbízottjának írt, hogy a pápai megerősítést Jakob püspök számára mielőbb elnyerje. A rövid írás szemléletesen mutatja be a városban és

³³ A bíróság tagjai Albrecht von Kolowrat, Kázmér tescheni herceg, és Zsigmond, a későbbi lengyel király voltak. A megállapodást a legbefolyásosabb tagról Kolowrati egyezménynek is nevezi a szakirodalom. *Ein Blatt aus der schlesischen i. m.*, 206; Carl OTTO, *Ueber die Wahl Jacobs von Salza zum Bischof von Breslau und die derselben unmittelbar folgenden Ereignisse*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 11(1871)/2, 303–327. 311; GRÜNHAGEN, *i. m.*, I, 368.

³⁴ Salza Lipszében, Bolognában és Ferrarában végezte tanulmányait, jogi doktorátust szerzett. II. Ulászló 1510-ben a csehországi Glogau főkapitányává nevezte ki. 1511-ben lépett egyházi pályára feltehetően egy tornabaleset következtében. 1513-tól lett boroszlói kanonok, tapasztalatai miatt viszont megtarthatta főkapitányi helyét is, amely pozícióban így összesen egy évtizedig, püspökké választásáig maradhatott. Munkájával és megnyerő személyiségével az udvar és a reábizottak megalégedését egyaránt elnyerte. Alfred SABISCH, *Jakob von Salza = NDB*, X, 312–313.

³⁵ WENZEL, *i. m.*, 21. A választás körüli politikai bonyodalmakról bővebben OTTO, *i. m.* 303–327; Ferdinand TROSKA, *Die Bewerbung des Markgrafen Johann Albrecht von Brandenburg um den Breslauer Bischofsitz im Jahre 1520 und 1521*, Zeitschrift des Vereins für geschichte und Alterthum Schlesiens, 29(1895)/1, 1–34; újabban magyarul: CSEPREGI Zoltán, „*Es laufft auch der Lutter in alle sachen uberall mit...*” *Brandenburgi György őrgróf (1484–1543) szerepe Boroszló város reformációjában = Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*, szerk. Daniel HEINZ–FAZEKAS Csaba–RAJKI Zoltán, Miskolc, Bíbor, 2006, 54–62.

³⁶ GRÜNHAGEN, *i. m.*, II, 5.

³⁷ Carl Otto közli a gyűlésekről készült jegyzőkönyvet: *Acta per administratores ecclesie post mortem domini Joannis Thurzo episcopi 1520*. OTTO, *i. m.*, 314–316, 319–327.

Sziléziában eluralkodó hangulatot, közérzést, a lutheri tanok terjedésének tüneteit a választást követő időszakban.³⁸

A helynök szerint az egyház előtt olyan nehézségek, vagy még súlyosabbak állnak, mint amilyen a nem is olyan régi huszita idők, vagy az ősegyházi korszak ariánus és nesztoriánus eretneksége. Felháborodottan tájékoztat arról, hogy a lutheri tanokat hirdető nyomtatványok milyen népszerűségnek örvendenek mindenféle népnyelvi fordításokban.³⁹ Kárhóztatja a pápa halogatását a megerősítés ügyében, szükség lenne otthon a püspökre, hogy erős kézzel és kegyeséggel vessen véget az eretnekség előretörésének, mivel sokak szerint a baj már akkora, hogy ezt békésen megoldani nem lehetséges.⁴⁰ Óvja a püspököt attól, hogy lebecsülje a veszély nagyságát, az átélt tapasztalatok mellett IV. Vencel cseh király és Zsigmond császár példájára hivatkozik, akiknek, mivel hagyták megerősödni a huszitákat, rengeteg vesződséget okozott a legyőzésük. A hírek szerint a vidék népe mindenütt kitörő örömmel fogadta Luthert V. Károlyhoz tartó útján.⁴¹ A bizonytalan értesülések után a városban tapasztaltakra tér rá. Összevetette a nagybőjti időszakban gyónók számát a korábbi évek adataival, és az eredményt teljesen lesújtónak találta.⁴² Mindenki a saját maga igényeihez igazítja, ferdíti az egyházi tanításokat, nem tisztelik a papság, az egyház tekintélyét, káromolják a szentségeket.⁴³ A helyi papságot a felheccelt tömeg részéről érő erőszakos támadásoknak, gyilkosságoknak, rablásoknak csak a tényét említi, nem ad tételes felsorolást.⁴⁴ Levelének záró részében ismét megállapítja, hogy sorsdöntő időszakot élnek át.

A pápa végül a boroszlói tanács, a Fuggerek, Zsigmond lengyel király, az időközben János Albert mögül kihátráló Lajos magyar király és Zdeniek Lev von Rosenthal (Rožmítal) cseh királyi helytartó közbenjárására 1521. július 24-én megerősítette a káptalan választását, és Salzát 1521 őszén hivatalosan is beiktathatták püspökségébe.⁴⁵

Sauer a reformációért elsősorban az egyháziakat hibáztatta írásaiban.⁴⁶ Az egyházi javadalmak körüli folytonos, nyílt viszálykodás valóban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a köznép rokonszenve elforduljon az egyháziaktól a lutheri tanok irányába, a reformá-

³⁸ A levelet először Bauch közölte: Gustav BAUCH, *Zur Breslauer Reformationsgeschichte I*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 41(1907)/1, 336–352, 348–350. További kiadások: KRETSCHMAR, *i. m.*, 43–45. Német nyelvű kivonatos közlés: Gustav Adolf BENRATH, *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, München, R. Oldenbourg, 1992, 8–9.

³⁹ „In vicinis nobis locis leguntur ab omnibus passim et impune eius libri sine fine impressi et in nullam non linguam translati...” Luther és Zwingli írásait már 1518-ban helyben kinyomtatták, és tömegesen terjesztették. GRÜNHAGEN, *i. m.*, II, 4.

⁴⁰ „Siquidem alio quopiam remedio malum hoc expiandum erit quam vel igne vel gladio, ut plerisque videtur, viro opus est et meritis et pietate conspicuo, qui gracia et sanctitatis opinione in populo plurimum valeat.” *Uo.*

⁴¹ „Dicí eciam vix potest, quanta celebritate, quanta pompa et hominum applausu acceptus hic referatur idem ipse Lutherus in hac professione ad Carolum regem per oppida, vicos, pagos ac villas a ciuibus, oppidanis, nobilitate et plebe.” *Uo.*

⁴² „Observatum est iussa meo proximo hoc quadragesimali [tempore] sacro per ecclesias et monasteria, an confitentium scilicet et penitentium numerus sese equaret preteritorum annorum calculo. Deus bone, quam longe non constabat ratio!” *Uo.*

⁴³ „Nullas amplius religionis cultus, nulla sacerdocij reuerencia, nullus censure metus, iaciantur propalam probra et contumelie non iam in humilem hunc et abiectum clerum, sed in pastores, antistites et adeo in ipsam sacrosanctam Romane sedis autoritatem. Nec a dei et superum gloria lingue blasphemie se continent.” *Uo.*

⁴⁴ „Taceo cedes, rapinas, sacrilegia et id genus alia, que impune nunc in clerum committuntur.” *Uo.*

⁴⁵ OTTO, *i. m.*, 311–318.

⁴⁶ HOFFMANN, *Die Chronica des Breslauer Domherrn i. m.*, 106.

ció győzelmét pedig a polgárság körében már nem lehetett megakadályozni,⁴⁷ bár azt II. Lajos király több rendelete – hiábavalóan – igyekezett gátolni (1521, 1523).⁴⁸ Sauer viszont a tudomány mellett a későbbiekben sem hagyta el az egyházat, jobbra ő állította össze a lutheránusok elleni körleveleket, püspöki nyilatkozatokat, amikor a püspök a dómszigetre, illetve a birtokaira szorulván vissza gyakorlatilag elvesztette a város felett a lelki hatalmát.⁴⁹

Az 1521-ben a Mária Magdolna-templomból⁵⁰ elűzött helynök utódjául lutheránus szellemiségű prédikátort hívtak. Itt nem sokkal később a Nürnbergből érkezett – már említett – Johannes Heß⁵¹ lett a lelkész, aki a város egyházi életének egyik legjelentősebb reformálója volt. A város déli részén fekvő ágostonos templomban (Szent Dorotytya-templom) 1524 áprilisában nyilvános disputációt tartottak, ahol Heß eredményesen védte meg nézeteit. Ezt követően istentiszteleti reformokat vezettek be, a képtiszteletet visszaszorították, a körmeneteket, a böjtöt eltörölték. Német nyelvű énekeskönyveket nyomtattak, német nyelven kereszteltek, engedélyezték a papok házasodását.

A magisztrátus 1525-ben a Melanchthonnal szívélyes kapcsolatban álló Ambrosius Moiban⁵² tette meg a Szent Erzsébet-templom⁵³ élére. Moiban 1528-ban kiadott írásában a konszolidáció jegyében meghatározta az egyházi-vallási élet és az oktatás rendjét. A templomokat és kolostorokat a püspök heves tiltakozása ellenére a tanács saját kezelésbe vette. Moiban nézetei szerint mindent meg lehetett tartani a régi egyház szokásaiból, külsőségeiből, ami nem mond ellent a Szentírásnak. Így hosszú ideig az istentiszteleteken még használták a latin nyelvet, a szertartások során miseruhát, albát öltöttek a lelkészek, megmaradtak a keresztelő gyertyák, gyónás és feloldozás volt szükséges az úrvacsoravételhez.⁵⁴ A templomok belső berendezését, felszerelését is megőrizték. Bár Heß és Moiban egyaránt a türelmes, lassú reformáció híve volt, az átállás nem zajlott teljesen zökkenőmentesen. A város két ferences rendháza közül az egyik önként csatlakozott a reformációhoz, az obszervánst pedig katonai erővel foglalták el és oszlatták fel. A város birtokába tartozó Namslauból pedig a helyiek elűzték volna a város által odahelyezett lutheránus prédikátort, ha a tanács nem avatkozik közbe.⁵⁵

⁴⁷ *Ein Blatt aus der schlesischen i. m.*, 207.; KRETSCHMAR, *i. m.*, 41.

⁴⁸ RAU, *i. m.*, 161.

⁴⁹ KRETSCHMAR, *i. m.*, 62–63.

⁵⁰ A Mária Magdolna-templom a városháztól nyugatra található, 1226 óta a német lakosság plébániatemploma, majd a céhek temploma volt.

⁵¹ Nürnbergben született 1490-ben. Lipszében és Wittenbergben tanult, Spalatin és Melanchthon barátja volt. 1513-ban Boroszlóban Thurzó János titkára, majd Münsterberg Joachim herceg nevelője lett. 1523-ban a boroszlói tanács megválasztotta városi papnak. 1524-ben kezdte óvatosan az egyházszervezet újjászervezését. Irodalmi munkássága nem számottevő, ennek ellenére Szilézia reformátorának lehet tekinteni. 1547-ben halt meg. Robert STUPPERICH, *Die Reformation in Deutschland*, München, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1972, 235.

⁵² Ambrosius Moiban boroszlói polgári családban született 1494-ben. Tanulmányai: 1510 Krakkó, 1515 Bécs. 1518-tól ludimoderator a boroszlói dóm iskolájában, 1520-tól a Mária Magdolna-templom iskolájának rektora volt. 1522-ben Wittenbergben tanult teológiát. KRETSCHMAR, *i. m.*, 9.

⁵³ A Szent Erzsébet főplébániatemplom a főter északnyugati részén állt.

⁵⁴ RAU, *i. m.*, 159.

⁵⁵ *Uo.*, 159.

Sziléziában a rendeknek a bizonytalan jogi helyzet miatt nem volt határozott valláspolitikájuk. A *ius reformandi*, azaz az egyházi ügyek rendezésére való jogosultság kérdése sokáig problémát jelentett a bonyolult rendi viszonyok miatt.⁵⁶ A reformáció jogát a városi önkormányzatok és a rendek a maguk számára tartották fenn, ugyanakkor a Habsburg-udvar arra hivatkozott, hogy mivel a Cseh Királyság területéről egyedül a cseh király jogosult a birodalmi gyűlésen jelen lenni, egyedül őt illeti meg ez a jog a királyságban. Emiatt később – hasonlóan Magyarországhoz – az ágostai hitvallás és az 1555-ös vallásbéke sem vonatkozott a cseh korona tartományaira, így Sziléziára sem. Ugyanakkor a XVI. század folyamán a központi kormányzat és a katolikus egyház részéről a kialakult viszonyok erőszakos megváltoztatására nem történtek kísérletek. A boroszlói katolikus püspökség tovább működött, a székesegyház megmaradt a kezelésében, a püspökök az egység helyreállításán fáradoztak. Bár a trienti zsinaton nem volt jelen képviselőjük, a zsinat döntései értelmében jártak el, vizitációkat, zsinatokat tartottak, 1565-ben szemináriumot alapítottak.⁵⁷

Stöckel Boroszlóban

Stöckel boroszlói tartózkodásának idejére a város egyértelműen a reformáció útjára lépett, és ennek megfelelően alakították át a helyi oktatási intézményeket is. A boroszlói tanács egy 1520-ból származó dokumentum szerint elhatározta, hogy lépéseket tesz iskolái felvirágoztatása érdekében. Ehhez az elhatározáshoz a megfelelő tanárokat Johann Metzler,⁵⁸ a Justinianus-féle jogi kódex kiadója, a fentebb említett Ambrosius Moiban, ifjabb Johann Troger és Anton Paus személyében találta meg.⁵⁹ Az 1528-ban megszületett első iskolaszabályzatban ez áll: „A gyermekeket úgy kell igazgatni és tanítani, miként azt a két úr, Ambrosius Moiban doktor és Johannes Metzler doktor megmutatta és nem másként.”⁶⁰ A Szent Erzsébet, a Szent Mária Magdolna és a Szent Bernát-templomokhoz tartozó iskolák humanista elvek alapján újjászervezve nyitották meg kapuikat, nemcsak a város fiataljai számára, hanem a Sziléziából, Lengyelországból és Magyarország maradék területéről érkezők számára is.⁶¹

⁵⁶ *Uo.*, 158, 161.

⁵⁷ *Uo.*, 161.

⁵⁸ Besztercebányán született 1504-ben, apja a Fuggereknek dolgozott. Boroszlóban is volt ingatlanja, így fia 1507-ben polgárjogot szerzett. Tanulmányait Lipcsében, Kölnben folytatta, majd Bolognában nyerte el a jogi doktorátust. 1519-ben hazafelé tanúja volt Luther és Eck lipcsei vitájának. Otthon kereskedőként működött, a helyi Fugger-képviselő vezetőjének a lányát vette el. 1526-tól a város megbízásából órákat adott a Szent Erzsébet-templom iskolájában. 1528-tól a városi iskoláügyeket felügyelte, 1532-től tanácstag lett. 1538-ban halt meg. KRETSCHMAR, *i. m.*, 9.

⁵⁹ Günter DIPPOLD, *Der Humanismus im städtischen Schulwesen Schlesiens = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hg. Winfried EBERHARD–Alfred A. STRNAD, Köln, Böhlau, 1996, 230–244., 243.

⁶⁰ „Die Knaben der mossen instituieren und underweisen, wie und was gestalt die zwene herren, als doctor Ambrosius Moibanus und doctor Johannes Metzler anzeigen werden und nicht anders.” *Uo.*, 243.

⁶¹ Boroszló templomi iskolái a középkorban is jelentősek voltak. A Mária Magdolna-templom iskoláját 1267-ben, míg a Szent Erzsébet-templomét 1293-ban alapították. Boroszló középkori iskolatörténetéről bővebben: Wilhelm SCHULTE, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Schulwesens in Breslau = Breslauer Studien. Festschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens zum 25 Amtsjubiläum seines Vicepräses Hermann Markgraf*, Breslau, 1901, 72–90; Gustav BAUCH, *Geschichte des Breslauer Schulwesens vor der Reformation*, Breslau, F. Hirt, 1909.

A város és a tartomány egyházi elitje rendkívül szoros kapcsolatot ápolt Wittenberggel. Nagyon ritkán fordult elő, hogy úgy töltsenek be iskolai vagy egyházi állást, hogy előbb ne kérték volna ki Melanchthon tanácsát. 1538–1559 között évente hozzávetőlegesen harminc tanulni vágyó fiatal sziléziai iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁶² Ha korábban nem is, de Boroszlóban elkerülhetetlen volt Stöckel számára, hogy figyelme Wittenberg, illetve az ott tanító Melanchthon irányába forduljon.

Stöckel Schesaeus emlékező életrajzi beszéde szerint saját kérésére, atyja támogatásával indult neki a magasabb tanulmányoknak.⁶³ Mivel atyja a szükséges költségeket nem tudta állni, ezért ajánlólevelet kért egy prédikátortól, amelyből Stöckel gyakori panasza szerint több baja származott, mint haszna.⁶⁴ Boroszlóban Andreas Wincklert,⁶⁵ a Szent Erzsébet iskola újonnan kinevezett fiatal igazgatóját kereste fel a levéllel, aki megígérte, hogy tanulmányaiban segíti, viszont látván, hogy városvezető az édesapja, úgy vélte, az anyagiak tekintetében nem szorul támogatásra. Mivel a levéllel nem ért célt, kénytelen volt munkát vállalni egy vagyonos kereskedő, Nikolaus Rehdiger üzletében csaknem hét évig, hogy tanulmányainak anyagi fedezete továbbra is biztosítva legyen.

Időközben 1527/28-ban meghalt az édesapja, édesanyja pedig rövid idő múltán újra házasodott egy bizonyos Nikolaus Stöckellel, aki a neve alapján Leonhard Stöckel rokona, talán nagybátyja lehetett. Mindezek a változások az ifjú Leonhard számára az otthoni támogatás szinte teljes elapadását jelentették.⁶⁶ Később a kereskedőmesterség mellett munkaadója gyermekeinek oktatását is vállalta.⁶⁷ Rehdiger felesége volt az Anna Morenberg, akire Stöckel a Zsuzsanna történetéről szóló iskoladramájának előszavában szeretettel emlékezett vissza.⁶⁸ Megismerkedett bizonyára Johann Rullusszal, a Szent Mária Magdolna iskola rektorával és a város lutheránus szellemiségű papjával, Johannes Heßszel.⁶⁹

Diákjainak Stöckel idősebb korában is sokat mesélhetett boroszlói élményeiről, ezekből az írásos emlékezet Schesaeus révén kettőt őrzött meg számunkra. Schesaeus humanista életrajzi beszéde több pontatlanságot, retorikai túlzást tartalmaz, ezek közé tartozhatnak a tanulás kedvéért talán kicsit kiszínezett boroszlói részek, amelyek a ké-

⁶² Christian Friedrich David ERDMANN, *Luther und seine Beziehungen zu Schlesien, insbesondere zu Breslau*, Halle, Verein für Reformationsgeschichte, 1887, 37.

⁶³ „Coepit parentem obsecrare, ut ad studia ampliora sibi iter sua liberalitate patefaceret.” SCHESAEUS, *i. m.*, 86.

⁶⁴ „Verum quam fuerit infausta et intempestiva ea commendatio, saepius ex ipso non sine suspiriis et gemitibus audivimus.” *Uo.*

⁶⁵ A mansfeldi születésű Andreas Winckler (Winkel) Querfurtban kezdte tanulmányait, majd 1514-ben Boroszlóban az Erzsébet iskolában folytatta. 1517-ben a krakkói egyetemen tanult, majd mint baccalaureus 1520-ban Wittenbergbe utazott. 1522-ben foglalta el Boroszlóban első tanári állását. 1526-ban már a Szent Erzsébet iskola vezetőjének jelölték ki, bár a magasabb fokozatot nem szerezte meg, csak 1535-ben. 1538-ban nyomdát létesített kifejezetten oktatási célú könyvek kiadására. BAUCH, *Deutsche Scholaren i. m.*, 75–76.

⁶⁶ PETROVIĆ, *Príspevok i. m.*, 70.

⁶⁷ „Verum enimvero postquam omnibus sumptibus brevi tempore exhaustus esset, summa compulsus necessitate, cuidam mercatori ex amplissima familia Rudigerorum operam suam locat, hac conditione interposita, ut interdum literis, si quando sine gravi rerum suarum iactura fieri possit, obiter vacare valeat.” SCHESAEUS, *i. m.*, 87.

⁶⁸ SZILASI Klára, *Stöckel Lénard Zsuzsanna-dramája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században*, Budapest, Pfeifer, 1918, 25.

⁶⁹ SZILASI, *i. m.*, 24; ŠKOVIERA, *Sprüchensammlung i. m.*, 91.

sőbbi bártfai iskolamester kiválasztottságát és lelki alkatát hivatottak bemutatni, és amelyek valós alapjaiban nincs okunk kételkedni.

Az első történet szerint amikor szokásos sétára ment a városhoz közeli füzesbe egy társasággal, Stöckel, mivel a nyugalmat és egyedüllétet szerette, elszakadt a társaitól, és egy könyvet a kezében tartva, figyelmen kívül járva, fejjel előre belebukott egy ingoványba. Miután nagy nehezen kikecmergett a mocsárból, előrefutott társaihoz, hogy elmesélje, mi történt vele, és mivel mezítláb volt, egy kígyó csaknem halálosan megsebezte. Visszatért a városba, ahol orvosi segítség révén meggyógyult, bár a harapás nyoma örök jelként ott maradt a lábszárán.⁷⁰

A másik a wittenbergi utazás kezdetéhez kalauzol minket. A Rehdiger fiúval indult el, és az indulókat szokás szerint hosszan kísérték az ismerősök, a rokonok és a barátok. Ezek közül az egyik Stöckelt látván gúnyos szavakkal felrótta neki, hogy vagyontalanként miért nem marad inkább otthon a gazdájánál, ahol ételt és ruhát kap. Oktalan-ságát még súlyosan meg fogja bántani. A vagyonosabb polgár sértő beszédétől Stöckel annyira elkeseredett, hogy sírva fakadt, és már-már a visszafordulást fontolgatta, ami-ben aztán csak a hite akadályozta meg.⁷¹

Wittenbergi tanulmányok

A boroszlói diákok között Luther fellépését követően a XVI. század első felében egy-értelműen a wittenbergi egyetem vált a legnépszerűbb felsőoktatási célponttá, 1521 és 1540 között a sziléziai városból negyvenhat hallgató iratkozott be ide.⁷² Magától érte-tődik, hogy amint lehetett, Leonhard Stöckel is élt a kínálkozó lehetőséggel, így végül az egyetemi anyakönyv szerint Justus Jonas⁷³ rektorsága (1530. október 18. – 1531. május 1.) idején beiratkozhatott a wittenbergi egyetemre.⁷⁴ Az ebben az időszakban be-iratkozottak között Rehdiger fiúra vonatkozó bejegyzés nem található, ellenben a név-

⁷⁰ „Accidit, ut cum commilitonibus animi causa non procul ab urbe in salicetum expatiaretur, cum alii aliud agerent, is, ut erat quietis et solitudinis amans, quae discentem multum iuvant, de improvise ab aliis sejunctus librum in manibus tenens in paludem praeceps cecidit, quasi turbine correptus eo delatus arbitraretur. Ab hac palude cum divina gratia citra laesionem difficulter emergisset, ulterius progressus socia agmina requisivit, rem, ut accideret, ordine exponit. Cum nudis pedibus oberraret, serpens mediocri magnitudine prae se inauditam inusitatamque ferociam ferens, in ipsius sese calcaneum dextrum involvit, horrendoque morsu ac pene letali sauciavit. Hoc tristi casu affectus in urbem redit, ubi medica ope vere divinitus servatus est, mansit tamen perpetuo signum crudelissimi morsus in ipsius cruribus.” SCHESAEUS, *i. m.*, 87.

⁷¹ „Forte fortuna quidam ex civibus conspicatus iuvenem pariter ineri accinctum, graviter his sarcasmis ipsum appellat Quorsum tu, inquit, hominum miserime, properas, unde tibi sumptus vel ad spatium unius mensis suffecturi? Tu ne studiis operam cum aliqua fruge impendes satius utique fuerit te domi apud herum mansisse, ubi victus et amictus, simul etiam rerum omnium copia mediocriter affluxit. Lues profecto imprudentiae et stoliditatis tuae poenas. Hac atroci oratione civis non plebei adeo permotum se affirmavit, ut non solum lachrimas profunderet, verum etiam de profectione abiicienda deliberaret, vicit demum consolatio, qua Deus se patrem et tutorem pupillorum esse affirmat.” *Uo.*, 88.

⁷² Michael HÖHLE, *Universität und Reformation: die Universität Frankfurt (Oder) von 1506 bis 1550*, Köln, Böhlau, 2002, 54.

⁷³ Justus Jonas (Jodocus Koch) 1521-ben jogi professzorként Wittenbergben kapott állást, csatlakozott a reformációhoz. Luther és Melanchthon egyik leghűbb munkatársa lett, a wittenbergi egyetem rektorai közül ő volt az első pap, aki megházasodott. Ő tartotta Luther temetésén a gyászbeszédet. STUPPERICH, *i. m.*, 235.

⁷⁴ AAV, I, 141.

sorban szerepel a magyarbródi Vaclav Mitmánék, akit 1546-ban hiába hív Bártfa városa megüresedett prédikátori állás betöltésére.⁷⁵

Wittenbergbe az első magyarországi hallgatók Nikolaus Amsdorf rektorsága alatt, 1522-ben érkeztek: Georg Baumheckel Besztercebányáról és Martinus Cziriaky Lőcséről, majd 1523-ban három erdélyi ifjú. 1560-ig 442 Magyarország területéről érkezett diák tanult itt az egyetem anyakönyve szerint.⁷⁶ Később a helvét irányvonal gyors hazai terjedése miatt hazánkfiai egyre inkább a helvét irányzatot követő egyetemekre peregrináltak. Ekkor viszont még szinte az összes vármegye és jelentősebb város képviseltette magát Wittenbergben tanuló polgáraik révén.⁷⁷

A nemesség és az arisztokrácia köreiből Esterházy Tamás, Bánffy György és Ferenc, illetve Thurzó Imre nevével találkozhatunk. A magyar hitújítók első nemzedékéből szinte mindenki tanult ott: Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Honterus János, Heltai Gáspár, Gálszécsi István, Melius Juhász Péter, Károli Gáspár, Geleji Katona István. Az írók közül Bartholomaeus Bogner, Szikszói Fabritius Balázs, Gönczi István, Leonhard Mocoschinus, Christianus Schesaeus, Johannes Sommer, gyalui Torda Zsigmond.

1546-ban kezdte meg működését a magyar *coetus*, amely 1555-ben nyerte el végösszervezeti formáját, amikor a rektor megerősítette a szabályzatát. A tagságnak magyar ruhát kellett viselnie, külön könyvtáruk is volt, ez képezi a mai hallei magyar könyvtár alapját. Ugyanakkor a más egyetemeken működő diákszervezetekkel ellentétben, amelyek nemzetiségi hovatartozás figyelembevételével általában az egy adott országból érkező diákokat fogadták be, a wittenbergi magyar *coetus* tagjai szinte kizárólag magyar anyanyelvűek közül kerültek ki. Ezért nem meglepő, hogy a majd alább említett bártfai származású peregrinusok nem lettek tagjai ennek a szerveződésnek.⁷⁸

A magyarországról érkező diákok közül kevesen engedhették meg maguknak, hogy saját pénzből tanuljanak, de míg sokukat főurak (Révay, Alaghy, Petrovics, Perényi, Nádasdy, Drágfy családok) támogatták, addig a szabad királyi városokból érkezők az egyes városi magisztrátusok által folyósított összegekből tudták nagy nehezen fedezni megélhetésük, valamint tanulmányaik költségeit.

Stöckel több mint hétéves wittenbergi tartózkodása idején az 1507-ben alapított egyetem a legfényesebb időszakát élte. A reformációt követő évtizedekben a választói Szászország regionális jelentőségű oktatási intézményét a két teljesen különböző ka-

⁷⁵ Václav Mitmánék a bártfai tanácshoz, Wittenberg, 1546. október 24. (ŠAB, missiles, Nr. 114/–)

⁷⁶ A wittenbergben tanuló magyarországiak jegyzékét először Bartholomaeides László adta ki az 1522-től 1800-ig tartó időszakra vonatkozóan. Joannis Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pesthini, Trattner, 1817. Az ő munkáját követte a Magyar Történelmi Társaság Révész Imre, majd a Fraknói Vilmos által megjelentetett jegyzék: RÉVÉSZ Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig*, Magyar Történelmi Társaság, 4(1859)/6, 207–230; FRAKNÓI Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapest, Eggenreger, 1873.

⁷⁷ SZLÁVIK Mátyás, *Zur ungarischen Reformationsgeschichte*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 14(1893)/2, 202–213, 203.

⁷⁸ Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2), 132. Újabbban a Wittenbergben tanuló magyarországi diákokról lásd: SZABÓ András, *COETUS – NATIO – RESPUBLICA – POLITIA – SOCIETAS – CONGREGATIO – COLLEGIUM – GENS (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555–1613)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 115(2011)/2, 229–234; Uó, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.

rakterű professzor, Luther és Melanchthon a korabeli Európa egyik vezető egyetemévé reformálta. Megteremtették a wittenbergi egyetem sajátos arculatát, amely a kezdeti vajúadások után termékeny módon elegyítette magában a hitújítás lutheri teológiáját és a Melanchthon által képviselt, az erasmusi elvekre is támaszkodó korszerű humanista műveltségisményét.⁷⁹ Stöckel így tanáraitól nem csupán a hitelvek, a bibliamagyarázat terén szerzett magabiztos ismereteket, hanem a klasszikus auktorokban, és a műveiket taglaló humanista kommentáriróladomban is kellőképpen elmélyülhetett.

Az egyetem oktatói közül Stöckel bizonyára hallgathatta Johannes Bugenhagen,⁸⁰ Georgius Maior, Johann Agricola előadásait, akik nemcsak professzorai voltak, hanem a lutheri reformáció elszánt hívei is. Legsorosabb, barátinak tekinthető kapcsolatot azonban Melanchthonnal alakított ki, haláláig példaképének tartotta Philippus mestert; hozzá hasonlóan Stöckel sem vállalt hazatérte után lelkészi szolgálatot, viszont mint iskolarektor haláláig működött. Kettejük levelezése mellett a melanchthoni hatás kétségtelen bizonyítékát Stöckel nyomtatásban is kiadott művei szolgáltatják, mint például a Melanchthon *Loci communes*ével egy kötetben megjelent *Annotationes...* című írása.⁸¹

Sokáig egy bizonyos Johannes Ungernek (Magyar Jánosnak) tulajdonították, hogy az ifjú Melanchthonban a magyarok iránt különös rokonszenvet alakított ki. Unger klasszikus nyelveket tanított a későbbi Philippus mesternek még pforzheimi tanulóévei alatt. A német Heinz Scheible cáfolta 1996-ban megjelent kötetében Fraknói ez irányú állításait. Családtörténeti vizsgálatokkal igazolta az Unger család német, pforzheimi eredetét.⁸² Scheible ugyanakkor rámutat a svábországi Simon Grynaeus⁸³ személyére. Grynaeus, Melanchthon egykori diáktársa Budára került 1521-ben, a humanista kör egyik vezéralakja volt. Ő tudósíthatta elsőként közvetlenül Melanchthont a magyarokról, akinek levelei, írásai tanúskodnak róla, hogy Magyarország sorsát milyen együtt érző érdeklődéssel kísérte.⁸⁴

Stöckel a diáktársai között is értékes kapcsolatokra tehetett szert wittenbergi tanulmányai alatt. Theobaldus Thamer lett az asztaltársa, aki 1542-ben a váci táborban buzdította a katonákat; Dévai Bíró Mátyást 1536 őszén ismerte meg; szintén ebben

⁷⁹ A wittenbergi egyetem oktatási rendszeréről újabban további irodalommal lásd: ITTÉZS Gábor, *Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején*, Keresztény igazság, 102(2014)/2, 21–30.; 103(2014)/3, 9–20. Az erasmusi képzési modell hatásáról Melanchthonra és Stöckelre lásd: Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephan-skrona. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 151–154.

⁸⁰ Johannes Bugenhagen: 1509-ben szentelték pappá. Luther hatására ment 1521-ben Wittenbergbe, ahol 1523-ban városi plébános lett. Az egyetemen 1533-ban lett a teológia doktora. A püspöki hivatalt háromszor is visszautasította. Luther lelkigondozójaként a reformátor halála megtörte. STUPPERICH, *i. m.*, 231.

⁸¹ Leonardus STECKELIUS, *Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melanchthonis*, Basileae, Iohannes Oporinus, 1561 = Philip MELANCHTHON, *Loci Communes Theologici*, Basileae, Iohannes Oporinus, 1561.

⁸² SCHEIBLE, *i. m.*, 273.; FRANKÓI Vilmos, *Melanchton és magyarországi barátai*, Századok, 8(1874)/2, 149–184, 152.

⁸³ BLÁZY Árpád, *Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523)*, Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2010.

⁸⁴ SCHEIBLE, *i. m.*, 273–303.; BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon recepció kérdéséhez*, Budapest, 1965.; RITÓOKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997, 497–505, 497–505.

az évben iratkozott be a körmöcbányai Paulus Rubigallus⁸⁵ (Paul Rothan), humanista költő.⁸⁶

Klein és Ribini tájékoztatása szerint Stöckelt Wittenbergből Luther szülőhelyére, Eislebenbe küldték tanítani, ahol az iskola vezetőjével, Johann Agricolával⁸⁷ annak antinomista nézetei miatt összetűzésbe keveredett, ezért hamarosan visszatért a lutheránus fellegvárba. Az összekülönbözésről szóló értesülést a mai napig sokan átvették, de már a XIX. században sem Szlávik Mátyás, sem Berend Kordes nem tartotta helytállónak; nem lehetett Agricolával vitája – érveltek –, mivel ott-tartózkodásakor az eislebeni iskolát Conrad Cordatus vezette 1537–1540-ig.⁸⁸ Schesaeus adatai szerint viszont négyéves wittenbergi tanulmányai befejezése után kapta Stöckel a megbízatást Eislebenbe.⁸⁹

Egy, a bártfai levéltárban található levél tanúsága szerint 1534-ben Stöckel már Eislebenben tartózkodott új állásában („newlich angenomenen dienst”). A Luther szülőhelyéről keltezett levélben hálásan köszöni meg a bártfai magisztrátusnak a hozzá intézett sorait és azt a tizenöt magyar aranyat, amit a krakkói nyomdász és könyvkereskedő, Martin Buchfürer (Martinus Siebeneicher) révén ebben a nehéz időben küldtek neki. Stöckel közölte azt is a tanáccsal, hogy már gyermekkorától a közösségük hasznos tagja kíván lenni.⁹⁰ Agricola viszont 1536-ban távozott onnan, következésképpen a találkozásuk és a vitájuk sem zárható ki egyértelműen.⁹¹

Az említett levél érdekessége az aláírás, amely évszázados tévedésre adott okot, ugyanis a levélíró *Leonardt Stöcklin* formában írta alá a nevét. A *Stöckel + in* képzővel alkotott alakot a német nyelv szabályai szerint Stöckel Lénárdnének kellene értelmezni, a levéltár XIX. századi rendezője legalábbis ekként magyaráította, s mind a mai napig ebben a formában szerepel a levéltár nyilvántartásában. Ebből következett az is, hogy a Stöckel-levelezés tudós kiadója, Daniel Škoviera sem találta meg az eredeti levelet, amelynek szövegét ezért Ábel Jenőnek az *Egyháztörténelmi emlékek*ben kiadott átirása alapján közölte,⁹² pedig a levél írásképe, tartalma, körülményei mind azt támasztják alá, hogy a levél aláírója valójában Leonhard Stöckel. Ennek igazolására talán elegendő egy pillantást vetni a 7. és az 8. ábrára, ahol látható Stöckel két aláírása: az Eislebenből 1534-ben küldött leveléről, valamint a bártfai tanácsnak az 1540-es években küldött keltezetlen leveléről.

⁸⁵ Rubigallusról bővebben: IMRE, *i. m.*, 15–37.

⁸⁶ ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 270.

⁸⁷ Johann Agricola (Schneider) 1490-ben született Eislebenben. Lipszében, Wittenbergben tanult, 1518-ban lett magister. Az 1519-es lipcsei vitán Luther titkára volt. Szülővárosában a helyi gróf pénzen alapított és fenntartott iskolának az 1520-as évek elején lett a vezetője. 1536-ban azonban innen titokban, a kegyúr engedélye nélkül Wittenbergbe szökött. C. I. GERHARDT, *Die höheren Schulen in Eisleben von 1525 bis 1600 = Symbolae Islebienses. Festschrift zur Einweihung des neuen Gymnasialgebäudes am 31. October 1883*, Eisleben, Schneider, 1883, 15–26.

⁸⁸ SZLÁVIK, *i. m.*, 209; Berend KORDES, *M. Johann Agricola's aus Eisleben Schriften, möglichst vollständig verzeichnet. Zur dankbaren Erinnerung an das dritte Jubelfest der lutherischen Kirche*, Altona, 1817, 88–89.

⁸⁹ 1530 őszén kezdte tanulmányait, ezek szerint 1534 őszén fejezhette be („quadriennium discendo compleviset”). SCHESAEUS, *i. m.*, 88.

⁹⁰ „Sindt aber vonn iugent vff alle meine anschlege dohin gerichtet, vnnd ye lenger ye mehr, das ich ein nützlich glied vnsern gemeinen nutz, domit der almechtig got zu sein gnad verleyhe, werdenn mochte.” Eisleben, 1534. június 4. (ŠAB, missiles, Nr. 78/7591)

⁹¹ SCHWARZ, *i. m.*, 328.

⁹² ETE, II, 355–356.; ŠKOVIERA, *i. m.*, 290–291.

Leonhard
Stöckel

7. Leonhard Stöckel aláírása
(1534), ŠAB, missiles,
Nr. 78/7591.

8. Leonhard Stöckel aláírása (c. 1540), ŠAB, missiles,
Nr. 9701.

Stöckel az 1536-ot követő években Melanchthon közbenjárására egy, a forrásokban pontosan meg nem jelölt német fejedelem gyermekeinek a magántanítója lett, ez adhatta elég anyagi alapot ahhoz, hogy öccse, Péter is beiratkozhatson a wittenbergi egyetemre.⁹³ Stöckelnek az időnként Bártfáról érkező támogatás ellenére minden bizonnyal napi anyagi gondjai lehettek, egy 1538. február 17-én kelt levelében panaszkodott is amiatt, hogy tanulmányait legalább négyszer meg kellett szakítania, és csak Isten kegyelméből tudott visszatérni eltervezett pályájára.⁹⁴

1538–39-ben a bártfai magisztrátus több levélben is kérte Luthert és Melanchthont, hogy küldjék haza Stöckelt, aki, bár előbb idézett levelében ismételten biztosítja hazaszeretetéről Bártfát,⁹⁵ végül csak 1539 márciusában küldött soraiban tett határozott ígéretet a hazatérésre. Tervei szerint húsvét után a krakkói Martin Buchfurer kíséretében indulna haza, s valóban, ez év júniusában már Bártfán tartózkodott.⁹⁶

⁹³ Fraknói talált erre utalást Georg Wernher Révay Ferenchez írt egyik levelében: „ut in eius disciplinam Principis sui filios ei tradendum duxerit.” A száz választót, vagy a württembergi herceget lehet a *princeps* alatt érteni. FRAKNÓI, *A hazai és külföldi i. m.*, 71.

⁹⁴ „Auffs wenigst vier mal fast gar vonn meinem studieren kommen (...) nach bin ich vonn gotes gnaden allwegen widerumb auff meine fürgenomene strasse geradtenn ...” ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 292–294.

⁹⁵ „Wölle gemeiner nutz meines vaterlands, welchem ich vonn hertzenn geneigt bin, erforderenn (...) was nu meynenn willenn belangt, hab ich vonn Iugent auff alle meine gedancken dahin gerichtet, das ich ein mal ein nützlich glied meines liebenn vaterlandts werdenn möchte...” *Uo.*, 292–294.

⁹⁶ „Ich als bald nach den osterenn (...) zu euch reyse...” Wittenberg, 1539. március 4. *Uo.*, 295–296.

LEONHARD STÖCKEL TANÁRI MŰKÖDÉSE

Elméleti alapok

Stöckel hazatértét követően hozzájárított a Melanchthon által kidolgozott és teológiailag is alátámasztott modell¹ szerint szülővárosa iskolájának a tanrendjét és a szervezetét összeállítani. A régi iskola helyén 1538-ban elkészült, mai is álló, új oktatási épület bizonyára kedvezően befolyásolta Stöckel bártfai pályájának kezdetét.² Az új rektor iskolaügyi elképzeléseinek gyökerei mindenképpen a kora ifjúságában szerzett tapasztalatokon nyugodtak, hiszen a már említett humanista Valentin Ecknél és Leonhard Coxnál végezte alapfokú tanulmányait. Későbbi tanári tevékenysége Eislebenben, ahol a Johann Agricola által megújított iskolában dolgozott, további gyakorlati tapasztalatokkal vértette fel.

Stöckel az egyház és az iskola, az iskola és a világi hatalom kapcsolatát teljesen melanchthoni szellemben képzelte el. Melanchthon teológusként Luther árnyékában

maradt, de tanárként messze jelentősebb nála, ezt maga Luther is elismerte: „Aki Fülöpöt nem ismeri el tanárnak, az mindenképpen egy igazi számár vagy egy sötétségben tévelygő ifjonc.”³

A szász választó megbízásából tett vizitációs útján Melanchthon nemcsak az egyházi viszonyokra, hanem a képzési állapotokra is figyelt. Ugyanakkor a reformációt követő megszilárdulási folyamat bizonytalanságai miatt nem tudta teljes mértékig beledolgozni magát a pedagógiába, nem írt rendszeres pedagógiát. Melanchthon a nevelést, oktatást antropológiai alapjelenségnek tartotta, ez különbözteti meg az álla-

9. Az 1538-ban elkészült bártfai városi iskola épülete
(a szerző fényképe)

¹ Philip MELANCHTHON, *Unterricht der Visitatoren, an die Pfarrherren im Kurfürstentum Sachsen, 1528* = CR, XXVI, 29–96.

² ÁBEL Jenő, *Műtörténeti adatok a XV. és XVI. századból*, TT, 7(1884)/3, 525–545, 531.

³ „Qui Philippum non agnoscit praeceptorem, der muß ein rechter Esel und Bachant sein, den der Dunckel gebissen hat.” Idézi Günter R. SCHMIDT, *Grundlagen der Pädagogik Melanchthons = Luther und Melanchthon im Bildungsdenken Mittel und Osteuropas*, Hg. Reinhard GOLZ–Wolfgang MAYRHOFER, Münster, Lit, 1996, 17–25, 17.

toktól az embert. A középpontba az erkölcspedagógiát állította; a viselkedést, a magatartást szerinte éppúgy nevelni kell, mint a szellemi tudást.

Melanchthon ideálja egy hierarchikusan rendezett ember egy hierarchikus társadalomban. A vezérfonal a velünk született etikai alapelvekhez igazodó belátás. Ez alá rendelődik az akarat, amely minden ösztönös érzelmet irányít és mérsékel. A fensőbb-ség az alávettettek a közjó érdekében éppen így irányítja, az alávettettek önként, belátásból igazodnak. A nevelésnek ezt a társadalmi harmóniát kell ösztönöznie, elérnie. A keresztény ígét, tanítást könnyebb egy harmonikus, civilizált társadalomban továbbadni.⁴

A világi vezetők, és nem pusztán az egyház feladata az iskolák fenntartása, mert kötelességük őrizni és továbbadni a kinyilatkoztatott tudást. Ennek értelmében Stöckel a tanácsurakkal egyetértésben a teljes egészében az egyháztól függő tanító hivatalát – korábról a bártfai plébános ellen az a panasz, hogy az iskolamesternek nem akart megfelelő élelmezést adni – és az iskolát a város világi vezetése alá rendelte, rendezte az oktatásra fordítandó jövedelmeket, különválasztotta azokat a parochiális pénztártól, szabályozta a tandíjat.⁵ A rektor az iskola vezetéséért a tanácstól negyedévenként 15 forint 50 dénárt kapott, kétszeresét egy wittenbergi diák stipendiumának.⁶ Ez az összeg ugyanakkor jóval kevesebb volt, mint annak idején Eck 24 forintos tanári díjazása.⁷ Stöckel szerint a világi kormányzat egyik legfontosabb Istentől kapott feladata az egyházi személyek és a tanárok ellátása, amire akkor sem szabad sajnálni az anyagiakat, ha máskülönben válságos időkben vannak.⁸ Stöckel panaszos levelei a magisztrátushoz az 1550-es évekből, valamint a korábban már idézett egyháziak kérvényei egyaránt arra utalnak, hogy a tanár és a lelkész anyagi függése a tanácstól minden eddigénél nagyobb lett.

A vezetők, az uralkodó legmagasabb feladata a tanulmányok felügyelete és a tanulási lehetőségek szélesítése szigorú feltételek alapján. Az ideális állam végső célja, hogy Istenhez vezesse tagjait az igaz hit megismertetése révén. Az egyház egy ennek megfelelő állam létrejöttében érdekelt. „Az állam hasonlít a lámpához, az égi tanítás pedig a fényhez. Miként a lámpás a sötétben fény nélkül semmi, akként a városok is Isten ismeretének és a derék dolgok tanításának kihúnyásával haszontalan terhek.”⁹

A állam az óvó lámpás, mely a mennyei tanítás fényét vigyázza. Fény nélkül a lámpás céltalan, miként lámpás nélkül sincs fény. Egyház, állam, műveltség egymásra

⁴ *Uo.*, 18.

⁵ OBÁL Béla, *Az egyház és a városok a reformáció előtt. A városok szerepe a reformáció előkészítésében*, Eperjes, Révai Samu, 1914, 92.

⁶ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239, 235. Bár Stöckel a kapott pénzzel és ellátással nem volt éppen mindig elégedett. Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozoficej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359, 325.

⁷ BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1906, 302.

⁸ Stöckel panaszos levele az 1550-es évekből ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 329–331.

⁹ „Politiás similes esse laternae, doctrinam coelestem lychno. Ac ut laternae in tenebris sine lychno nullus usus est, ita urbes extincta agnitione Dei, et rerum bonarum doctrina, inutiles moles esse.” In: Philip MELANCHTHON, *Declamatio de coniunctione scholarum, 1543 = CR*, XI. 606–618, 608.

utaltsága, összefüggései Stöckel egyik Lócsére írt levelének is fő gondolata: tudományok nélkül sem az egyház, sem a közügyek nem szilárdíthatók meg.¹⁰

Melanchthon a legtöbb kortársával egyetértett abban, hogy iskolát, egyetemet Isten parancsára kell alapítani. „Előírjuk tehát mindenkinek, hogy gondolják meg: az iskolai összejövetelek Isten parancsa nyomán lettek elrendezve, és ebben Istennek kell szolgálatára lenni.”¹¹ Isten az, aki vezeti és védelmezi a tanulmányokat. Melanchthon és így Stöckel teológiájának is gyakorlati célja volt. A képzés első számú feladata, hogy Isten akaratát a diák felismerje, megismerje, és követni tudja, hogy ezáltal az élete és az egyedi alkotóereje Isten és az egyház szolgálatába állhasson. Minden tudomány, de elsősorban a filológia és a grammatika annak a célnak a szolgálatában állt, hogy a Szentírást helyesen értelmezzék, hogy annak megértése Isten akaratára és parancsai irányába vezesse az emberek életét.

Stöckel határozottan különbséget tett a Szentírás és az antik auktoroktól olvasott szövegek között, az előbbi Isten igéjét tartalmazza, míg az utóbbiak, bármily nagyszerűek is, de emberi elme szüleményei („Dávid igéje Isten igéje, amit el kell különíteni Szokratész, Szolón, Cato igéjétől, amely az emberi elme szüleménye”).¹² A tudomány ugyanakkor Isten igéjének megértéséhez önmagában nem elegendő, Júdás szerepének megítélése kapcsán írta, hogy az ókori pogány kiválóságok ennek a kérdésnek a megértéséhez semmilyen segítséget nem adnak. A hit igazságait csak a Szentlélek révén lehet felfogni.¹³

Részben Stöckel munkájának tulajdonítható a Klein által közölt bártfai iskolaszabályzat, az egyes elemeiben 1540-re elkészült *Leges Scholae Bartphensis*,¹⁴ amely a humanista pedagógiai gyakorlat és a lutheri hittan összeolvasztása. A súlypont, mint Melanchthonnál is a tudás és a jámborság. Az ember helyes ítélőképessége és a nyelvi

¹⁰ „Sine literis et doctrina neque ecclesiam, neque rempublicam stabiliri posse, quemadmodum nos magno cum malo nostro iam pridem sentimus.” 1545. március 30. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 322.

¹¹ „Praecipimus igitur omnibus, ut cogitent mandato Dei Scholasticos conventus institutos esse, et in eis Deo serviendum esse.” *A Leges Academiae Witebergensis de studiis et moribus auditorumból* (1546) idézi Markus WRIEDT, *Die theologische Begründung der Bildungsreform bei Luther und Melanchthon = Humanismus und Wittenberger Reformation. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997*, Hg. Michael BEYER–Günther WARTENBERG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1996, 155–184, 170.

¹² „Ergo verbum Dauidis est verbum Dei, longe separandum a verbo Socratis, Solonis, Catonis, quod ex ratione humana profectum est.” Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollemnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 410v.

¹³ „Ex his labyrinthis nec Demosthenes, nec Cicero se explicare potest, eaque absurditate Porphyrius, Lucianus, Iulianus et multi praeterea astuti homines moti sunt, ut confessionem huius nostrae doctrinae, absurdissimis rebus, ut videtur, plenae, abiicientes, acerrime eam persequi coeperint. Sed qui serio scrutantur haec mysteria, ii Spiritus sancti beneficio tandem ex his perplexis ambagibus, quas nullus Aristoteles, quamvis acutus, dissolvere potest, explicantur.” („Ebből az útvesztőből sem Démoszthenész, sem Cicero nem tudja magát kimagyarázni, és ennek az abszurditása Porphüroszt, Lucianust, Iulianust és sok más fortélyost rajtuk kívül arra ösztönözt, hogy a tanunk megvallását, ahogy látható, a legabszurdabb dolgok miatt, teljesen elvessék, majd azt a leghevesebben üldözni kezdjék. De aki komolyan megvizsgálja ennek a misztériumát, annak a Szentlélek kegyelme által végül ez az átláthatatlan homály, amit egyetlen Arisztotelész sem, akármennyire éles elméjű, nem képes eloszlatni, megmagyaráztatik.”) *Uo.*, 411.

¹⁴ *Leges scholae Bartphensis*, 1540. Kiadva: Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig u. Ofen, I–II, 1789, I, 332–341; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, Akadémiai, 1981, 153–158.

kifejezőkészség elválaszthatatlanul összefonódik, az okosság és az ékesszólás (*prudentia et eloquentia*) együttesen működik. A téves vagy fanatikus vélemények már a rossz stílusból felfedezhetőek.¹⁵ A nyelvi képzés célja az, hogy a klasszikus nyelveken éppúgy, mint a nemzeti nyelven, írásban és szóban „dilucide et perspicue” tudja magát a diák kifejezni.

Stöckel prédikációs kötetében is szólt a tanítói hivatásról: a tanító feladata, hogy a gyermeket tanítsa, figyelmeztesse, ösztönözze, mivel értelmének és képességeinek gyengesége miatt még semmit sem ért. A tanár hatalma a gyermekben nem tart örökké, csak amíg gyermekkorú, amíg önmagát uralni képtelen. Egyrészt tehát az életkoron és az értelmén keresztül a tanításban megerősödve alkalmas lesz örökségének átvételére, másrészt a tanár háttérbe húzódása után szabad lesz, a szüleitől kapott javaknak ura és örököse.¹⁶ A tanárnak az igazságos szigor alapján, ha szükséges, haraggal kell a gyermek javát szolgáltnia,¹⁷ ugyanakkor ügyelnie kell, hogy a legkisebb hibát is elkerülje a gyermekek tanítása során, mert különben óriási károkat okozhat a tanulók számára.¹⁸

Mindennapok a bártfai iskolában

Stöckel életrajzában Schesaeus sok más mellett közli egy átlagos iskolai nap menetét is.¹⁹ Az iskolában a legalapvetőbb tananyagot magyarázta kisdíákjainak. Eleinte Donatus szabályain, a keresztény tanítás legfontosabb részeit tartalmazó katekizmuson, Aiszóposz fabuláin és Terentius darabjain kívül semmi más nem szerepelt az oktatott anyagban. Az életrajzíró tanúsága szerint a tanításban Stöckel olyan serény volt, az olvasmányoknak oly nagy változatosságával élt, a latin mellett a német nyelvben is úgy gyakoroltatta a diákjait, hogy mindeme gondosságnak a párját eddig senki sem iskolákban, sem akadémiákon nem tapasztalta.²⁰

Minden tevékenységét igyekezett pontosan napirend szerint végezni. Reggel a második órában kelt, este a nyolcadik órában feküdt. A nap első programja a templomi közös reggeli ima volt, Stöckel felkészülten maga olvasott és imádkozott a napnak

¹⁵ „Nam hoc fere communiter fit, ut cum erroribus et phanaticis opinionibus coniuncta sit orationis confuiso ac deformitas.” „Mentis character fere est ipsa orationis forma.” Philip MELANCHTHON, *De studiis linguae Graecae*, 1549 = CR, XI, 855–867, 865.

¹⁶ „Is enim adhibetur puero, vt eum doceat, moneat, et coerceat, sua sponte propter rationis et ingenii imbecillitatem nihil intelligentem. Non ergo perpetuum est paedagogi dominium in puerum, sed dum puer est, seque ipsum regere non potest. Cum ergo per aetatem et rationem doctrina confirmatam aptus est ad obeundam haereditatem, tum remoto paedagogo fit liber, haeres ac dominus bonorum a patre acceptorum.” Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotomaticae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 46v–47.

¹⁷ „Sicut enim paedagogus, si vere hoc nomine dignus est, tunc cum maxime irasci videtur, reuera non irascitur, facit enim hoc studio pueri, vt eum seruet, ne libidini suae indulgens male pereat.” *Uo.*, 47.

¹⁸ „Sicut et in familia, patris ac domini peccatum magis nocet toti familiae, quam si centum alii peccarent. Ita in schola ludimagistri quamuis leue erratum, plus affert detrimenti discipulis, quam multorum aliorum quantumuis atrocía delicta.” *Uo.*, 104v.

¹⁹ Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979, 89–90.

²⁰ „In praelegendo tanta sedulitate usus est, in tanta quidem lectionum varietate, ubi solus omnia sustinebat, ut non solum Latine, sed Germanice quoque ad calamum expositionem dictaret, cuius diligentiae specimen nemo unquam in ulla vel schola, vel academia audivit.” *Uo.*, 89.

megfelelő imákat. A templomban az énekkart is ő vezette, és arra ösztönzött mindenkit, hogy ne habozzon Istent zsoltárokkal dicsőíteni. A templomból visszatérve vagy a retorika szabályait, vagy Cicerónak valamelyik beszédét magyarázta. Aztán a nemes ifjakat tanította különórán nyelvtanra és a katekizmus szabályaira. Ezt követően nyilvánosan vagy erkölcsfilozófiát, vagy dialektikát adott elő. Déli tizenkettőtől egyig a diákokat zenei gyakorlatokkal foglalkoztatta. Aztán Ovidiust olvasott, majd ismét magántanulókkal foglalkozott. Estefelé a gyermekeket német nyelven Salamon bölcsességeire okította. A záró esti imák után, hetente kétszer Liviust tanított, szintén hetente kétszer pedig saját kézzel írt tananyag segítségével görög nyelvleckéket adott. Minden napja így telt pihenés nélkül.

Stöckel Schesaeus leírása szerint minden hónapban teljes házanépével úrvacsorához járult és az úrvacsora iránti tiszteletre ösztönözte a tanítványait is. Ezt támasztja alá a már említett szabályzat is.²¹ Az I. pont azon túl, hogy általában az istenfélő kegyes életet javallja, a reggeli imát, valamint a tanulás előtt a szent szövegek olvasását teszi kötelezővé. VI. pont a templomi szertartások látogatásának módjáról szól. Jelen kell lenniük a diákoknak, szép rendben, a kisebbek elől, utánuk a nagyobbak vonulnak át a templomban, majd térnek vissza az oktatás helyére. A VII. pont az úrvacsora gyakori vételét írja elő. Az idősebb diákoknak szóló szabályzat második pontja szól az étkezés előtti és utáni, bevett formula szerinti hálaadásról.

Stöckel az elterjedt háromlépcsős, három évfolyamos rendszerbe osztotta be a diákokat. Az első osztályban az írás, olvasás elemi ismeretei és a hit alapelvei szerepeltek a tantervben. A középső osztályban Donatus munkásságára alapozott grammatikai oktatás folyt, az auktorok közül főleg Terentiuszal és Ciceróval foglalkoztak, a harmadikban pedig Ovidius-, Cicero-, Livius-szövegek mellett került sor retorikai, filozófiai, számtani tanulmányokra és a görög nyelv alapjainak elsajátítására. A Szentírás és népszerű klasszikus szerzők mellett Luther *Kiskatekizmusát*, Melanchthon *Examen Theologicumját* és *Rhetoricáját*, *Dialecticáját* és *Etymologiáját* használták.²² Ugyancsak tananyagul szolgálhattak *Loci Communes*ének részletei, amely 1578-tól több mint nyolcvan kiadásban jelent meg. Stöckel saját katekizmusát is beemelte az oktatásba. Az iskolában Stöckel eleinte maga látott el minden feladatot,²³ a már említett iskolaszabályzat szerint azonban idővel segédtanító (*hypodidascalus*) és kántor segítségére is támaszkodhatott, valamint az idősebb diákok is segítették az oktatásban. Az iskola átvételekor legalább ötven diákja volt.

Hivatalos iskolai névjegyzék nem maradt fenn, de azt biztosan lehet tudni, hogy Bárta iskolája nemsokára az ország leglátogatottabb iskolája lett, városok küldték ide

²¹ *Leges scholae Bartphensis*, 1540. MÉSZÁROS, XVI. századi városi iskoláink i. m., 153–158.

²² Marta FATA, *Ungarn, das Reich der Stephanskrone, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster, Aschendorff, 2000, 145–146; David Paul DANIEL, *Bartfeld/Bardejov zur Zeit der Reformation = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 37–49, 44; ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 272; Daniel ŠKOVIERA, *Sprüchensammlung Apophthegmata von Erasmus in Bearbeitung von L. Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 9–10(1977)/1, 87–112. 96–97; Michael Dionysius DOLLESCHAL, *Die wichtigsten Schicksale der Evangelischen Kirche Augsbургischen Bekenntnisses in Ungarn ... vom Jahre 1520 bis 1608. Ein nach glaubenswürdigen Tatsachen, besonders bewährten Handschriften, entworfener historischer Versuch*, Leipzig, Hartmann, 1828, 122.

²³ „Ubi solus omnia sustinebat.” SCHESAEUS, i. m., 89.

ifjait tanulni, nemesi családok csemetéinek egész hada lepte el a várost. Perényi István főlovászmester fia, Mihály, későbbi zempléni és sárosi ispán, Serédi Gáspár mos-tohafia, Alaghy János 1539 nyaratól, Révay I. Ferenc²⁴ fiai, Mihály, János és Lőrinc szeptembertől, Perényi Ferenc tárnokmester János nevű fia Plathy Mihállyal és Andrással 1541–43 között tanultak a bártfai iskolában.²⁵ Révay Ferenc nádori helytartó végrendeletében is megemlékezett fiai nevelőjéről.²⁶ Varkoch Tamás egy 1556-ban Székelyhidán kelt levelében értesíti a város magisztrátusát, hogy fiait ismét az iskolájukba küldi, egyúttal kéri a tanácsot, hogy a fiúknak és a velük lévő nevelőnek minden segítséget adjanak meg.²⁷

Olyan híre kerekedett Stöckel iskolájának, hogy Verancsics Antal egri püspök is Stöckelhez küldte nővérének fiát, Domitius Jeromost tanulni. 1559-ben kelt leveléből megtudhatjuk, hogy a rektornak évi 34 magyar aranyat kínált fel, testvérének pedig további nyolcat a szállásért.²⁸

Stöckel a hazai nemesi családok gyermekeit nem csupán a klasszikus nyelvekre oktatta, hanem gyakoroltatta őket a magyar nyelven való fogalmazásban is.²⁹ Arisztokrata ifjakon kívül a bártfai iskolában kezdte meg tanulmányait a Wittenbergben végzett huszonhat magyarországi magiszter közül legalább öt:³⁰ Georg Purkircher³¹, Martin Rakovszky,³² Ilosvai Benedek, Paul Kertz és Szántai Lukács. A Wittenbergben ordnáltak jegyzékében is többen hivatkoznak Bártfára és Stöckelre a tanulmányi helyek felsorolásánál (Sebaldi Erasmus, Georg Sobuczek, Joannes Janatschi, Martinus Schupka, Andreas Schupka, Petrus Pragius).³³ Közülük többen a Stöckel által bejárt utat követve, magyarországi iskoláztatásuk után előbb Boroszlóba mentek, majd aztán következett a wittenbergi egyetem.

Christian Schesaeus tanúsága szerint a diákok nem csak Magyarországról sereglettek Bártfára: „Rövid idő múlva eme férfiú híre sok helyet bejárt, sokak szívét ösztö-

²⁴ A Révay fiúk tanulmányairól, ezen belül bártfai tartózkodásukról részletesen: FRAKNÓI Vilmos, *Révay Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555 = Egyház, műveltség, történetírás*, szerk. ROTTLER Ferenc, Budapest, Gondolat, 1981, 184–214.

²⁵ *Uo.*, 190–191.

²⁶ „Leonardo Sztokol studia et educationem item et omnem institutionem carissimum filiorum meorum (...)” *Révay Istvánnak és Ferencnek Budavár alatt 1541. júl. 16-án kelt végrendelete*, *TT*, 5(1882)/3, 550.

²⁷ „Hos filios nostros misimus iterum ad civitatem vestram ad locum studij gratia discerendi (...)” Székelyhida, 1556. március 25. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–)

²⁸ „Summa tota facit xxxxy florenos monete hungarico, cedentibus domino Stekelio 34 et pro camera fratri suo 8 (...)”, Eger, 1559. január 4. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–)

²⁹ TOLNAI Gábor, *Régi magyar főurak*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939, 39.; SZLÁVIK Mátyás, *Zur ungarischen Reformationsgeschichte*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 14(1893)/2, 202–213. 210.

³⁰ RITOÓKNÉ SZALAY, *i. m.*, 226.

³¹ A humanista Georg Purkircher pozsonyi polgári családban született. Tanulmányait 1556-ban Wittenbergben, 1561–63-ban Padovában végezte, ahol orvosdoktorrá avatták. Háza körül orvosbotanikai kertet létesített. Alkalmi verseket és beszédeket is írt. BESSYEI József, *Purkircher, Georg = MAMŰL*, IX, 328–329.

³² A nemesi származású Rakovszky testvérek, Márton, Mátyás és Miklós latin nyelven írt verseikről ismertek. Márton, miután Wittenbergben magiszteri fokozatot szerzett, 1559-től a Magyar Kamara írnoka lett, 1574-től pedig turóci alispán. PAJORIN Klára, *Rakovský, Martin = MAMŰL*, IX, 376.

³³ *Verzeichnis derer Christlichen Persohnen die von Jahr 1537. biss 1560. in hiesiger Stadt- und Pfarr-Kirche zum Priester-Amt sind ordiniret und eingeseget worden... = Collectio operum et actorum historiam politicam et ecclesiasticam Hungariae superioris concenentium*. OSZK Fol. Lat. 293. f. 216v, 217v, 218, 218v, 219v, 220. Továbbá: KIAD. PRÓNAY Dezső–STROMP László, *Wittenbergben lelkészszé avatott magyarok jegyzéke (1541–1610.) = Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*, Budapest, Hornyánszky, 1905, 1–147.

nözte arra, hogy őt hallgassák, különböző és messzi tájakról gyűlt össze előkelő férfiak rengeteg gyermeke, Sziléziából, a szomszédos Lengyelországból, Morvaországból, Ausztriából, Erdélyből, Oroszországból, Poroszországból és természetesen legtöbben magából Pannóniából.”³⁴

Az országszerte és a határon túl is ismertté vált rektor a kortársaktól méltán nyerte el a *Praeceptor Hungariae* címet.³⁵ A bártfai iskola átalakítása melanchthoni szellemben példaként szolgált az ország, különösen a Felföld, ezen belül Felső-Magyarország formálódó lutheránus szellemiségű iskolái számára.³⁶

A különböző kötődésű, hátterű, létszámában megnövekedett diákság között ugyanakkor a körülményekből adódóan feszültségek, a város vezetőségének közbelépését igénylő fegyelmi ügyek is kialakultak. Szegedi Albert szepesi kanonok 1559-ben azért tett panaszt, mivel egy bártfai német fiú az általa támogatott Mihály nevű tanulót minden magyarázható ok nélkül kegyetlenül megverte. Értesült az ezzel kapcsolatos ítéletről, amiben semmi igazságot nem talált, pedig a megvert ártatlansága nyilvánvaló. Hátározottan kérte a címzettet ezért, hogy szolgáltassanak igazságot, mert az ártatlan vér ontása elégtételt kíván. Az ifjaitak nem azért bízták a jó tanárukra, hogy a fékevesztett bártfai ifjak ártatlanul a vérüket ontsák, hanem hogy tanuljanak, tápláltassanak, védve legyenek, és jobb gyümölcsöt teremjenek, ha visszatérnek Bártfáról. Ha előre tudták volna, hogy Bártfa a kínzás és a szenvedés helye, akkor erre felkészülve mentek volna a városba, hogy elkerüljék a kígyók mérget.³⁷

Szabary Péter miskolci bíró 1560-ból való levelének az elején dicséri Bártfát iskolájának kitűnő tanárai miatt, akik számos nemzet ifjúságát vonzzák a városba. Miskolc is úgy döntött, hogy a polgárok gyerekeit oda küldi tanulni. Ám értesültek róla, hogy fogásba vetették őket, mert két bártfainak bosszúságot okoztak. Bár a tettükre mentség nincs, mégis kéri alázatosan a bártfai magisztrátust, hogy ebben az ügyben kegyesen bánjanak velük, egyúttal megerősíti, hogy tanulás végett utaztak a városba, és bocsánatot kér tettükért.³⁸

³⁴ „Brevi tempore huius viri fama multa peragravit loca, multorumque animos ad se audiendum perpulit, confluxere ex variis et procul ditissimis regionibus multi praestantium virorum liberi ex Silesia, vicina Polonia, Moravia, Austria, Transylvania, Russia, Prussia, maxima vero multitudo ex ipsa Pannonia.” SCHESAESUS, *i. m.*, 89.

³⁵ FATA, *Ungarn, das Reich i. m.*, 146; SZLÁVIK, *i. m.*, 207.

³⁶ FATA, *Ungarn, das Reich i. m.*, 145.

³⁷ „Non ea gratia adulescentes nostros illi Bono domino preceptore commendamus docendos, ut sub do. Vrę E. magistratu et iudicatu innocenter a vestris licenciosis et efrenibus filijs miserable neci tradantur, sed vt doceantur, alantur, protegantur et in meliorem frugem evadant, ac sic Barthfa ad nos revertatur. Si presciresse-mus Barthfam fuisse locum carnificij et torture, certe ingressime eius civitatis, vt aspidis et basilisci virulentum visum evitare studuissimus.” Szepeskáptalan, 1559. március 12. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–)

³⁸ „Cum singulari divina providentia urbs vestrarum dominationum hactenus praestantissimis doctoribus floruerit et nunc floreat, quorum causa variarum nationum iuventus eo se confert, placuerat quibusdam et nostrorum civium liberis, ut augendi eruditionis causa in urbem vestrarum dominationum se conferrent dum autem illi iuvenes nostri operas literis isthic navarent, accepimus eos in vincula coniectos, eo quod duibus vestris aliquid molestiae intulissent.” Miskolc, 1560. szeptember 10. (ŠAB, missiles, Nr. 155/–)

Stöckel pedagógiai munkái

Stöckel elkötelezettsége, hogy a műveltséget az egész közösség számára elérhetővé tegye, az Erasmus nyomán szerkesztett, posztumusz kiadott *Apophthegmata* című munkájának örökösei által írt előszavában szintén felfedezhető.³⁹

Az *Apophthegmata* elkészítésének idejére nincsenek pontos adataink. 1531-ben ismerte meg Erasmusét, Eislebenben már tanított belőle, de valószínűleg még átdolgozás nélkül. A tény, hogy az egyes anekdoták kifejtésénél hiányzik a hitvédelmi hangvétel, ami a késői munkáit jellemzi, arra enged következtetni, hogy hazatérése körül, 1539 táján állította össze a mintegy 320 oldalnyi szöveggyűjteményt. Az anekdoták összeszerkesztésénél Erasmus sorrendjét követte, bár az ő nevét még a szó szerinti átvételeknél sem említette a műben. A rendkívül leegyszerűsített szövegeket egy rövid kérdés követi, majd az erkölcsi tanulság következik, mindez latin és, ahogy az előszóból is kiderül, német nyelven.

Postillás kötetekének keletkezésére is találunk magyarázatot Schesaeusnál. Leírása szerint Stöckel a szentbeszédeket követően, a prédikátor figyelmes végighallgatása után írta az evangéliumhoz kapcsolódó kommentárokat, magyarázatokat, amelyeket nyilvánosan hallgatóságnak is előadott.⁴⁰ Tehát ha nem is feltétlenül iskolai, de tanítási, hitoktatási célból készültek el prédikációs kötetei is. Közülük a rövidebb 1578-ban jelent meg, a terjedelmesebb pedig csak a század végén, 1596-ban.

A két kötet felépítése hasonló, a *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae* címűben az egyház év kezdetétől, Advent első vasárnapjától veszi sorra a vasárnapi evangéliumokat, kiegészítve a szentek ünnepnapjaival. Kiemelten foglalkozik az Angyali üdvözet, a Háromkirályok és a Feltámadás ünnepével. A bibliai szöveget mindenhol pontokba szedett alapos, moralizáló elemzés követi, mely útmutatást ad a szövegek helyes értelmezéséhez. A kötet előszavának érdekessége, hogy a könyvkiadás szabadsága ellen érvel.⁴¹ Stöckel úgy vélte, hogy ne a többségnek legyen joga könyv-

³⁹ „Ex hoc praecipua Apophthegmata Stoekelius in hunc libellum transtulit, pro captu et utilitate iuventutis scholasticae, quae sublimitatem styli Erasmi non ubique assequitur. Et addidit rhythmos germanicos, ut harum pulcherrimarum sententiarum usum non solum scholastici, verumetiam illiterati, qui saltem germanicam lectionem nosset percipere possent. Ideoque usus est tali delectu, ut tantum ex reliquo numero Erasmicorum apophthegmatum exciperet eaque essent prae caeteris utilissima ad virtutis studium excitandum, nostrisque temporibus accommodatissima. Neque vero id ei vitio dari potest, quod Argumentum tractatum a viro doctissimo, ipse retractare ausus sit. Nam ut Erasmi opus pene doctis tantum prodest, sic hic Stoekelii patris nostri libellus accommodatus est captum rudium et ad usum etiam oeconomorum, qui Latinam linguam non intelligunt. Nam consilium Patris fuit, non tantum erudire iuventutem Barthanam, verumetiam cum per alia scripta, tum maxime per sententias, quae quotidie iuventuti, pensi loco, pro more Scholae proponi solent, commonefacere parentes domi recitatione sententiae puerorum, de educatione liberorum honesta, et de aliis officiis vitae humanae.” Leonhard STÖCKEL, *Apophthegmata illustrium virorum expositione latina et rhythmis germanicis illustrata per Leonhartum Stoekelium, scholae Barthanae rectorem*, Vratislavia, Ioh. Scholius Filius, 1570. A szöveg fordítását a melléklet tartalmazza.

⁴⁰ „Soepe sub concionibus sacris, cum attente audiret concionatorem, essetque in loco conspicuo auditoribus diligentiae exemplum praebens, scribebat commentarios in euangelistas utilissimos, vel in apostolica scripta enarrationes, quas publice auditoribus proposuit.” SCHESAEUS, *i. m.*, 90.

⁴¹ „Vt enim neque reipublicae neque Ecclesiae vitilis est Democratia, in qua sine delectu omnibus aequae potestas conceditur, ita neque doctrinae studijs hic status emolumento esse potest, in quo cuilibet docendi, maxime vero libros edendi facultas est.” *Praefatio* = Leonhard STÖCKEL, *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae*, Barthphae, Gutgesell, 1578.

kiadásra lehetőséget adni, hanem arra méltó, köztiszteletben álló tudós kisebbségnek. Világosan látta, hogy a könyvkiadás a nyomtatás megjelenésével, amely a leírt szó nyilvánosságát ezerszeresére nagyította, hatalmas fegyverré vált, s ez szabályozás hiányában óriási károkat okozhat.

A címlap hátán az olvasót köszöntő rövid vers olvasható, majd a szerző által készített előszó, Révay Mihálynak és Ferencnek ajánlva a kötetet. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* jegyzetírója lehetségesnek tartja, hogy a visszadátumozott ajánlást nem Stöckel, hanem a kötet gondozója írhatta.

A *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, mint a cím is mutatja, tartalmazza az evangéliumokhoz tartozó olvasmányokat és szentleckéket is, ezek értelmezésével együtt. A két főrészből álló prédikációs kötet első része az egyes vasárnapokhoz, második, külön címlappal nyomott része az egyes főbb ünnepnapokhoz tartozó olvasmányok és evangéliumok szövegét közli, majd az azokhoz fűzött magyarázatokat. Az egyház ünnepének megnevezésénél a szent katolikus jelzőt használja még, ami természetesen Stöckel értelmezése szerint nem a római egyházat jelenti.⁴²

Több szentírási részlethez széljegyzetben földrajzi és történeti magyarázatokat fűzött a kiadó, feltehetően Severin Sculteti, az utószó készítője, ezekből többek közt megtudhatja az olvasó, hogy az adott szentírási részben előforduló földrajzi helyek Bártfától milyen távolságra vannak.⁴³ A 9. folión található, Lk 21-hez írt széljegyzet érdekessége egy asztrológiai jelenség leírása, amelyet 1572-ben észleltek, és amit végítéletserű változások előjeleként értelmezett a jegyzetíró: „csaknem az egész világmindenségre vészterhes változásokat hozott”.⁴⁴

A Révay Ferenchez és fiához, Gáborhoz szóló ajánlás ifjabb Leonhard Stöckel nagyobb lélegzetű tanulmánya, amelyben ír az ünnepek eredetéről, beosztásáról, az időszámításról, a Szentföld földrajzi elhelyezkedéséről. Az eddig rejtőző és kevesek által elérhető mű kiadásával az egész szenvedő Magyarországnak kíván üdvére tenni.⁴⁵ Hosszú sorokban igazolja atyjának és Radaschinnak a lutheri ortodoxiához való hűségét az őket ért vádak ellenében.

A kötet végén Sculteti Severin Palesztina földrajzáról készített rövid összefoglalása (*De Palestina seu Terra Sancta*) kapott helyet, amit Révay Ferenc kérésére állított össze Tilemann Hesshus *Stella Tabulae* és Heinrich Bünting *Itinerarium totius Sacrae Scripturae* című munkái alapján. Az összeállításból megtudhatjuk, hogy 3963-ban született Krisztus, és 3996. április 3-án halt meg, majd 5-én támadt fel. Palesztinának öt elnevezése ismeretes: *Canaan, Israel, Iudea, Palestina-Syria, Szentföld*. Canaan a leg-

⁴² Vö. „Propter quod dicitur non Iudaica, non Graeca, non Romana, sed catholica, hoc est, ex omnibus gentibus congregata.” („Ezért nem zsidónak, görögnek vagy rómainak nevezzük, hanem katolikusnak, ami minden népből összegyűjtöttet jelent.”) Leonardus STECKELIUS, *Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melancthonis*, Basileae, Ionnes Oporinus, 1561, 156.

⁴³ Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 2v, 9, 34v stb.

⁴⁴ „Fatales mutationes toti pene orbi terrarum attulit.” *Uo.*, 9.

⁴⁵ „Qui hactenus latuerunt et paucorum fuerunt proprii, per Typographicum vulgationem facerent publicos, in gloriam Dei et salutem communem totius huius afflictissimi Regni Ungariae.” STÖCKEL, *Postilla i. m.*

ősibb, Cham fiáról kapta a nevét. Isten székhelye volt e föld 1500 évig, a Messiás eljövételéig. *Cosmographusok* szerint Syria az egész világ közepe, ami nem matematikai számítás okán van így, hanem az emberi faj kiterjedéséhez viszonyítva. *Hispania, India, Szkitia, Etiopia* hozzávetőlegesen egyenlő távolságra van tőle, Isten a központi fekvése miatt választotta ezt a helyet, hogy az Evangélium könnyebben jusson el távoli vidékekre is. A végén pedig Isten meghatározását is olvashatjuk.⁴⁶

Mindkét kötetről elmondható, hogy nagyon kevés konkrét aktualitást, személyt, történetést említ Stöckel. Élesen szakított a középkori prédikátorok módszerével, akik a bibliai szövegek mellett előszeretettel színesítették a mondandójukat népszerű legendákkal, mesészerű történetekkel. Stöckel ezzel szemben Szentírás-magyarázataiban a tiszta lutheri tanítás mellett foglalt állást, minden lehetőséget megragadván, hogy a wittenbergi hitújítás nyilvánvaló ellenfeleit megcáfolja. A dogmatikai kérdéseken kívül jelentősen foglalkoztatta az utolsó idők, a végítélet közeledtének a kérdése, illetve több esetben kitért a tanító és a magisztrátus feladatainak, hivatásának tárgyalására is.

A kutatás szempontjából nem lényegtelen a kérdés, hogy miért a latin nyelvet választotta a szerző, amikor számos esetben meggyőződhetünk róla, hogy Stöckel a reformáció népnyelv felé fordulását komolyan vette, amint erről német nyelvű munkái tanúskodnak is. Daniel Škoviera megállapítása szerint minden bizonnyal Melancthon példájára írta le latin nyelvű prédikációit Stöckel. Kettős cél vezethette a szerzőt a latin nyelvű prédikációk lejegyzésénél: egyrészt az a törekvés, hogy egy univerzális művet alkosson, hogy minél több emberhez eljuttathassa Krisztus tanítását, másrészt, hogy a népnyelvekkel szemben a latin nyelvnek tulajdonított esztétikai és retorikai többlettel tegye hatékonyabbá munkájának meggyőző erejét. A tudós filológus Škoviera úgy látja, hogy Stöckel latinságának a tisztasága már-már Erasmuséval vetekszik. A prédikációk szövegéből a barbarizmusok teljesen hiányoznak, grécizmusok is rendkívül ritkán fordulnak elő.⁴⁷

Stöckel órán lediktált jegyzeteiből állhatott össze a *Meditatio passionis Christi* címet viselő kéziratot anyag, amelyet jelenleg Pozsonyban őriznek.⁴⁸ A kolligátum anyagát, amely a Stöckel-szöveget is tartalmazza, többségében Thoraconymus (Kabát) Mátyás és Melik Sámuel jegyezte le. Valószínű, hogy a Stöckel-iratokat a breznóbányai Thoraconymus írta le, aki Késmárkon vagy Bártfán hallgathatta Stöckelt, és az akkori jegyzeteiből állította össze a szöveget.⁴⁹ Az 575 lapos kolligátum Stöckelre vonatkozó

⁴⁶ „Definitio Dei: Deus est una essentia Spirituales, aeterna, intelligens, verax, bona, pura, iusta, misericors, liberrima, omnipotens et infinitae sapientiae. In qua unica essentia est pater aeternus, qui filium suum ad aeternum genuit et filius imago patris coaeterna et spiritus sanctus procedens a patre et filio.” („Isten meghatározása: Isten egy örök, eszes, igazmondó, jó, tiszta, igazságos, kegyelmes, a lehető leghozzáadabb, mindenható Lelki esszencia és határtalanul bölcs. Egyetlen lényegben benne van az örök atya, aki a saját fiát öröktől nemzette és a fiú az atya örökkévaló képe, a szentlélek pedig az atyától és a fiútól származik.”) *Uo.*

⁴⁷ Daniel ŠKOVIERA, *Erasmus von Rotterdam und Leonard Stockel: zwei Modellpredigten über dieselbe Perikope*, Graeco-Latina Brunensia, 18(2013)/2, 159–174.

⁴⁸ Jelzete: SAV Š A III 281.

⁴⁹ Bártfával és Késmárkkal is volt kapcsolata, az 1570-es években, wittenbergi tanulmányai után mindkét helyen dolgozott. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 635. SZABÓ András, *Thoraconymus Mátyás levél- és beszédgyűjteménye mint tankönyv = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR–TASI RÉKA, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 127–137.

anyaga főleg bibliai helyekhez fűzött kommentárokból áll. A 225–240. oldalig terjedő része talán a legérdekesebb, amely Luther tanítása alapján a világvégéről szól.⁵⁰ A szöveg nyilvánvalóan nem teljesen Stöckel munkája, Thoraconymus kiegészítette, aktualizálta a tartalmát; a különböző üdvtörténeti események évszámainak egymáshoz való misztikus kapcsolatáról írva az 1573-as évhez viszonyította a számításait.⁵¹

Iskolai színjátszás

Stöckel a magyarországi iskolai színjátszás történetében is fontos szerepet játszik. Az iskolai és nyilvános élet legelénkebb mozzanatai közé tartozhattak már a késő középkorban is a különböző misztériumjátékok, majd a városok tanulóifjúsága által előadott *comoediák*, *tragoediák*, *historiák*. Értük eleinte a tanácstól jutalom is járt, amely akár hat-nyolc forintig is emelkedhetett, ez képezte a tanárok és a támogatásra szoruló diákok egyik fő mellékes keresetét a rendszeresen kapott díjazás mellett.⁵² Bártfán a város tanácsa minden egyes előadásért rendszeren másfél forintot fizetett, előbb az ifjúságnak, majd a tanítónak, aki a szerepeket betanította és a darabot rendezte.⁵³

A bártfai levéltárban őrzik egy misztériumjáték töredékes színlapját a XV. század második feléből, a darabban a város legelőkelőbb polgárai kapták a különböző szerepeket.⁵⁴ A források szerint efféle színdaraboknak több alkalommal is részesei lehettek a bártfai polgárok. A város számadáskönyveiben számos bejegyzést lehet találni azokról az összegekről, amelyeket a színészekre és az előadás kellékeire költöttek. 1497-ben húsvétkor Krisztus feltámadásáról szóló egy darab (*Ludus de resurrectione Domini*), 1498-ban egy karácsonyi játékot rendeztek, 1512-ben idősebb Stöckel bírósága alatt a *Passio Christi* adták elő.⁵⁵

Nem helytálló Ábel megállapítása, hogy először Bártfán adtak elő protestáns iskolai színdarabot.⁵⁶ A többi észak-magyarországi városban bevett szokásnak számíthatott az iskolai darabok esetenként való színrevitele. Franciscus Polleranus körmöcbányai rektor már 1534-ben panaszkodott egy feljegyzésben, amelyet a városi jegyzőnek, Wolfgang Guglingernek címzett, hogy a régi szokás szerint latin nyelven folyó színjátékok elől elvonja az ifjúságot a német írnök, aki anyanyelvű darabokat tanít be nekik:

⁵⁰ De fine mundi collecta ex doctrina Doctoris Lutheri consentaneae testimoniis divinis, quae extant in libris ecclesiae Dei. Authore Leonhar. Stokelio. 1556.

⁵¹ „Ad presentem annum 1573 duravit annos 1539 (...)” Leonhard STÖCKEL, *Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572, 1572, 238.*

⁵² IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltség-történeti vázlat = Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok*, Budapest, Franklin, 1887, 257–415, 405.

⁵³ ÁBEL Jenő, *Színiügy Bártfán a XV. és XVI. században*, Századok, 18(1884)/1, 22–51, 50.

⁵⁴ *Uo.*, 35.

⁵⁵ *Uo.*, 45.

⁵⁶ *Uo.*, 46.

Gál ünnepére, a szokás és a régiek, akik a szabad művészetek szerelmesei és művelői voltak, tisztes rendelése szerint, az erkölcsi nevelés céljából rendeznem kellene egy színjátékot, de az ifjak az ilyen felette hasznos gyakorlatokról összecsendültek a német írnok legalja söpredékéhez. Az ugyanis az övével az én darabomat, a *Heautontimorumenost* rendezné, így én nem tudok ökörrrel nyúlra vadászni.⁵⁷

Leonhard Stöckel nyilván maga is ehhez a Németországban is tapasztalt és a hazai városokban is élő szokáshoz csatlakozott, amikor részben a nyelvoktatás érdekében, részben a diákok morális és hitbeli épülésére iskolai színjátékokat rendezett és írt.⁵⁸

1553-tól a meglévő számadáskönyvek tanúsága szerint a tanulók előadásai bizonyosan részei voltak a bártfai polgárok életnek, a diákok 1553–1560-ig, az 1557-es pestises év kivételével évente begyakoroltak és a város nyilvánossága előtt előadtak többnyire német, kisebb részben latin nyelven egy-egy vallásos tárgyú iskoladrámát.⁵⁹ Thomas Faber, Stöckel utóda ideje alatt egyik előadástól a másikig esetenként több esztendő is eltelt. Az előadások időpontja Bártfán ekkoriban rendszerint farsang idejére esett, helyszínéül pedig a városháza tágas tanácsterme szolgált.

Terentius-adaptációk és Heinrich Knaust komédiái mellett a legtöbb darab bibliai történetet vett alapul. Stöckel is írt bizonyára jó néhányat. Ezek közül azonban egyedül a Zsuzsanna-dráma (*Historia von Susanna in Tragedien weise gestellet, zu vbung der Iugent, zu Bartfeld in Vngarn*) maradt fenn, amelyet 1556-ban mutattak be, és 1559-ben nyomtatta ki wittenbergi műhelyében Hans Lufft.⁶⁰

A kortárs Purkircher előverse siet a nézők segítségére az értelmezésben. Eszerint Zsuzsanna bibliai történetét Stöckel a Felföldön terjedő protestantizmus helyzetével hozza párhuzamba. A főszereplő, a szeretetreméltó anya és feleség, Zsuzsanna az egyházat szimbolizálja, míg az erkölcstelen, házasságtörésre csábító Zedekia és Ahab a török és a pápa jelképes alakjai, akik a hitet fenyegetik. Az iskoladrámák sémája szerint egy moralizáló prologusban szól a nézőkhöz, amelyben a reformáció győzelmét jósolja meg a szerző.

1906-ban Ernyey József egy tanulmányában összefüggést keres a körmöci és a bártfai játékok között, s írása végén közli a legtovább fennmaradt körmöcbányai Zsuzsanna-játék szövegét is.⁶¹ Körmöcbányáról egy 1557-es számadáskönyvi bejegyzés tudósít először a Zsuzsanna-játék színreviteléről.⁶² Wolfgang Guglinger, a már említett körmöci jegyző Stöckellel szívélyes viszonyt ápolt, hihetőnek tűnik Ernyey számára, hogy a Stöckel-féle darab került előadásra itt is, bár a fennmaradt szövegek össze-

⁵⁷ „Mihi ad festum Galli, more solito, et honesto instituto veterum, qui fuerunt cultores et amatores liberalium artium, honestarumque disciplinarum agenda esset Comoedia, sed pueri ad istiusmodi utilissima exercitia idonei, confluxerunt in colluviem et sentinam scriptoris Germanici. Ille igitur cum suis, mea causa, comoediam Heautontimorumenos agat, dann ich kann mit Ochsen nicht Hasen jagen.” BREZNYIK János, *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*, I–II, Selmecbánya, 1883, I, 324–325.

⁵⁸ ÁBEL, *Színügy i. m.*, 46.

⁵⁹ *Uo.*, 47.

⁶⁰ Bevezető tanulmánnyal kiadta: SZILASI Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században*, Budapest, Pfeifer, 1918.

⁶¹ „Ein geistliches Schpil von der Frau Susanna.” ERNYEY József, *A körmöczi Zsuzsanna-játék*, Néprajzi Értesítő, 7(1906)/3–4, 245–262.

⁶² „Schulmeister von der Comedie Suzanne 1 fl 50 d.” *Uo.*, 248.

hasonlításából kisebb-nagyobb tartalmi különbségekre derült fény. A Zsuzsanna-játék továbbélését és népszerűségét illusztrálja Ernyey József egy általa közölt képen, amelyen egy XIX. század végi Zsuzsanna-játék szereplői láthatóak a németek lakta Oláh-láposbányáról.

A diákok előadásaira a felföldi városokban a tanulmányi időszakot záró vizsgák után, illetve a főbb ünnepek (karácsony, vízkereszt, húsvét, pünkösd) napján került sor. A színdarabok színrevitelének színhelyéül a korai időszakban a templom épülete is szolgált. 1601-ben már tiltani próbálta a körmöcbányai tanács a templom épületében a játékokat, de a polgárság tiltakozott, majd 1606-ban sikerült elérnie a tanácsnak, hogy a *comoediákat* a királyi kamara épületében (*Kammerhof*) tartásák.

Tovább éltek a diákság körében a katolikus gyökerű ünnepekhez kapcsolódó szokások is. Szent Gergely, Szent Márton és Szent Gál napján házról-házra járva játszottak a diákok a rektor felügyelete alatt. Nem minden ünnepen tartottak színjátékokat, ilyenkor különböző népszokássá lett mutatóványokkal álltak elő, például Szent Gál napján ilyen volt a kakasfejezés (*Hahnbeisen*).⁶³

A diákság saját külön ünnepei, a farsangi játékok népszerűbbek voltak a *comoediáknál* és *históriáknál*. Eleinte a tanács is támogatta ezeket, de később annyira elfajultak, hogy a résztvevők közül a polgárokat fogsággal, a diákokat pedig az iskolából való kizárással kellett büntetni. Az iskolai játékok becsülete egyébként az évtizedek folyamán egyre jobban csökkent. Az 1612–22-es években a tanács többször is tiltotta a haszontalan játékokat, mert az eredeti céljukkal ellentétben a jó erkölcsöket rontják, és a latin nyelv tanulásának is kárára vannak.⁶⁴ Ipolyi feltételezi, hogy ezek a színjátékok a városokban magyar nyelven is előadásra kerülhettek.⁶⁵ Ennek igazolását Huszár Gálnak a bányavárosok tanácsaihoz írt ajánlásában látja, amely 1559-ben Sztárai Mihály magyar nyelvű katolikusellenes színdarabjának kiadása elé készült.⁶⁶

A bártfai iskola két kevésé ismert tanítványa

Az alábbiakban két olyan kivételes személyiség életéről emlékezek meg röviden, akikre közvetve-közvetlenül hatást gyakorolt, hatást gyakorolhatott a Leonhard Stöckel által vezetett iskolában eltöltött idő. Időrendben haladva elsőként egy messzi földről Bártfára vetődött kalandorról lesz szó, aki életét arra tette fel, hogy Moldva trónjára üljön, és ott a protestánsná váló európai országokban szerzett tapasztalatai alapján újjászervezze az országot.

⁶³ *Uo.*, 249.

⁶⁴ *Uo.*, 250.

⁶⁵ Ipolyi szerint a magyar nyelv bizonyos fokú nyilvános használatára utal még Bél Mátyás feljegyzése, amely szerint „a toronyőrök kiáltása még az ő korában is magyarul hangzott: »Szólalj virrasztó, szólalj!« kiáltotta vigyázó a többi öröknek hajnalban. Mire a virrasztó ör egy dallamot énekelve válaszolt: »Hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon. Majd megvirrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal.« Sokáig, midőn már ezen régi magyar örkiáltásnak, mely más városokban is dívott, értelmét vesztek, kiálták még Besztercebánya tót posztló őrei a toronyból.” IPOLYI, *i. m.*, 405.

⁶⁶ *Comoedia lepedissima de sacerdotio*. Azaz: Az igaz papságnak tiüköre, melyet a Sztárai Mihály mester mostan szerzett. A semnecki, cremenczi és beszterczei bölcs tanácsoknak ajánlva. RMKT, V, 210–240.

A második szereplőnk bártfai születésűként koptatta kisgyerek korában a templom melletti iskola padjait, hogy aztán nyugatra kerülve ismertségben és tudományos teljesítményben is túlszárnyalja magyarországi tanárait.

Jacob Heraclides, a kalandor

Schesaeus életrajzi beszédében emlékezik meg arról, hogy Stöckel baráti kapcsolatba került a korszak egyik legnevesebb politikai kalandorával, Jacob Heraclidesszel.⁶⁷

A későbbi moldvai vajda ellentmondásos személyénél érdemes röviden elidőzni, hiszen míg élt, a kortársai rajongással vették körül, csúfos bukása után viszont Shakespeare sorai a *Julius Caesarból* érvényesek rá is: „A rossz, mit ember tesz, túléli őt | A jó gyakorta sírba száll vele”.⁶⁸ A magyarországi és erdélyi szerzők közül Schesaeustól⁶⁹ a szászországi származású Johannes Sommeren át Forgách Ferencig többen is megemlékeztek róla.

Eredeti neve Joannis Basilikos volt, és Kréta szigetén született egy tengerész fiaként, aki egy hajóskapitány szolgálatába adta. Ez a kapitány, Jacob Heraclides, aki magát Számosz és Párosz despotájának címezte, a fiút kitaníttatta, neves mestereként Joannis Laszkariszt tartják számon az életrajzok, akitől filozófiát és irodalmat tanult. Gazdája V. Károly szolgálatában egy görög zsoldoscsapat élén részt vett több csatában. Majd Németalföldön Heraclides a halálos ágyán örökösévé tette az ifjút, aki megkaparintva ura iratait, az örökös törvényes fiának adta ki magát, felvette címeit is, amit V. Károly is elismert.

1556-ban Wittenbergbe távozott, ahol, miután megismerkedett és szívélyes kapcsolatot alakított ki a reformáció helyi nagyságaival, lutheránussá lett. Áttérése, mint a későbbiek majd mutatják, nem felszínes szeszély volt. Innét a pénze fogytán Lengyelországba ment, ahol hallotta, hogy Moldva népe mennyire nem szereti Sándor vajdát (Alexandru Lăpuşeanu), s azt is kiderítette, hogy a vajda felesége, Roxanda szintén Heraclides-vérből származik. Elindult hát Moldvába azzal a céllal, hogy maga számá-

⁶⁷ Heraclidest sok kortársa csodálattal vette körül, többen is készítettek róla is életrajzot: JOHANN SOMMER, *Vita Jacobi despota Moldavorum*, szerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1987; FORGÁCH Ferenc, *Ghymesi Forgách Ferenc nagyváradi püspök Magyar története, 1540–1572 Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt*, szerk. MAJER FIDÉL, Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1866, XI. könyv; CONSTANTIN RADU, *Vita Despoti Principis Moldaviae = Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, Roma, Libreria di Scienze e Lettere, 1934, 1–41. Történetének XIX. századi feldolgozását lásd: HUNFALVY Pál, *Az Oláhok története*, I–II, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1894, II, 289–296; THALLÓCZI Lajos, *Csömöri báró Zay Ferencz 1505–1570*, Budapest, 1885. Röviden érinti a despota történetét OBORNI Teréz is: OBORNI Teréz, *A bécsi udvar terveit Erdély visszaszerzésére 1557–1563*, *Történelmi Szemle*, 45(2003)/1–2, 109–127. A Despota történetéről újabban lásd: GUITMAN Barnabás, *Héraklidész Jakab és a moldvai konfesszionalizáció kísérlete = Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Píliszabán rendezett konferencia előadásaiból*, szerk. BOJTO ANITA–NOVOTNIK ADÁM, Budapest–Píliszaba, PPKE BTK, 2016, 27–43.

⁶⁸ Vörösmarty Mihály fordítása.

⁶⁹ Schesaeus ekként ír a *Ruinae Pannoniae VII. énekében*: „tristia despotae memorabo fata Iacobo | Basilici, Herculeo qui sanguine duxerat ortum, | divinumque genus morum probitate fideque | Sincera excoluit, factisque illustrisbus auxit.” SCHESAEUS, *i. m.*, 246–255. Az ének történeti jelentőségéről SZABADI István, *Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás = Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, 1999, 13–20.

ra kaparintsa meg a vajdaság ingatag trónját. Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy terveket sző a vajda hatalmának megdöntésére, kénytelenségből Erdélybe, Brassóba szökött, ahol kinyomtatta nemzedéktábláját.

Híre ment, hogy Sándor vajda az életére tör a messziről jött vetélytársának, ezért inét Miksa főherceget környékezte meg Heraclides, de a bécsi udvarral sem boldogulván Lengyelország felé tekintett ismét. Útközben viszont, 1558-ban Késmárk kapitányánál, Laszki Jeromosnak, Szapolyai János, majd I. Ferdinánd diplomatájának a fiánál, Laszki Albertnél megváltoztatta terveit, mivel sikerült meggyőznie Laszkit, hogy támogassa a moldvai uralom megszerzésében. Gyalui Torda Zsigmond, Stöckel tanítványa és barátja, az éppen akkoriban kinevezett magyar kamarai igazgató vállalta el a közvetítő szerepet Heraclides és az udvar között.

Gyalui Torda Zsigmond naplója szerint 1559. november 29-én érkezett Bártfára Heraclides,⁷⁰ ahol feltehetően Stöckelnél kapott szállást, aki a legnagyobb szívéllyel fogadta a Wittenberget is megjárt vendéget. Minderről Schesaeus így emlékezik:⁷¹ „aki a száműzetésének idején ennél a Stöckelnél, mintegy kikötőbe és menhelyre menekült, akinek a családi szokásában hosszú időn keresztül oly nagy örömet talált, hogy az iskolába elkísérvén, feszült figyelemmel hallgatta, mikor az a szent olvasmányokat magyarázta”. Azaz Schesaeus szerint a száműzöttként menedékre talált vajdajelölt annyira megkedvelte Stöckelt, hogy még az iskolába is elkísérte hallgatni a tanítását. Heraclides öt-hat hónapot bizonyára Bártfán tartózkodott, 1560. április 4-én ugyanis – Stöckel halála előtt nem sokkal – a városban tartottak a hívei egy nagyobb megbeszélést, seregszemlét.⁷²

Miután a felföldi magyar nemesség egy részének (elsősorban Zay Ferenc és Forgách Ferenc⁷³) támogatását ígéretekkel elnyerte, a királyi tanács idősebb tagjainak rosszállása mellett csapatot gyűjtött, immár az udvar jóváhagyásával.⁷⁴ Míg Lőcsén gyülekeztek a hadak, hogy a föltűnést elkerüljék, Heraclides halálhírét terjesztették, sőt Laszki még egy ravasz cselt is kieszelt Sándor vajda Késmárkon tartózkodó embereinek a megtévesztésére: megrendezte az önjelölt uralkodó temetését.

Az első hadműveletet Moldva trónjának megszerzésére 1560 őszen indították el. Ez év szeptemberében két, eddig a kutatás számára ismeretlen latin nyelvű levelet is küldött a magát ekkor a görög fejedelmi ősökre hivatkozó kitalált családja alapján Despotának nevező Heraclides a bártfai tanácsnak.⁷⁵

⁷⁰ TORDA Zsigmond, *Sigismundi Tordae Ephemerides = Scriptorum rerum hungaricarum minores hactenus inediti synchroni, aut proxime coaevi quos e codicibus autographis, partim etiam apographis inter se rite collatis, desumptos et collectos auspiciis...*, ed. KOVACHICH Márton György, Budae, typis Regiae universitatis, 1798, 112–128, 113.

⁷¹ „Qui exilii sui tempore ad hunc Stockelium veluti portum et asyllum confugit, cuius familiari consuetudine per longum tempus adeo delectatus est, ut in auditorium secutus attentissime lectiones sacras eum interpretantem audierit.” SCHESAEUS, *i. m.*, 90.

⁷² THALLÓCZI, *i. m.*, 123.

⁷³ Forgách Ferenc komolyan remélte, hogy a despota segítségével Erdély újraegyesíthető lesz a Magyar Királysággal. Lásd: FORGÁCH Ferenc, *Deliberatio ad Ferdinandum imperatorem de negotio Transylvaniam a filio regis Joannis recuperandi cum succursu despotae...* = *Magyar reneszánsz írók*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Királyi magyar egyetemi nyomda, 1934, 120–130.

⁷⁴ Thallóczy egy érzékletes hasonlattal írja le a vállalkozás jellegét: „Akár csak egy mai bank-spekulációt látnánk magunk előtt. A bankalap: az elfoglalandó Moldva, a részvényesek: Laszki s társai, a protectio Bécsből jön, a gründer Heraclides, Zay meg financoirozza a vállalatot.” THALLÓCZI, *i. m.*, 133.

⁷⁵ A levelek kiadását lásd: GUITMAN, *Héraklidesz Jakab i. m.*

A szeptember 17-én minden valószínűség szerint Lófalván kelt levélben tájékoztatta a várost, hogy jogos örökségét indul Isten akaratából elfoglalni.⁷⁶ Célja, hogy a zsarnokságtól megszabadítsa felebarátait, és Isten dicsőségét szolgálja. Seregét, amely a város területén fog átvonulni, féken tartja, hogy a szinte szokásossá vált károkozást elkerülje, cserébe kéri viszont, hogy minden segítséget megadjanak neki, a fejedelmi száműzöttek. Egyúttal megígérte a magisztrátusnak, hogy ha sikerrel jár, százszerosan hálálja meg jóindulatukat.

Az öt nappal később, feltehetően a lengyel határ közelében lévő egyik magyarországi településről, Szvidnyikről keltezett második levelében megköszöni segítségüket, majd megemlékezik egy bizonyos brassói Petrus Armbrusterrel⁷⁷ kapcsolatos ügyről, továbbá kéri, hogy a tavasszal meghalt Leonhard Stöckel családját a bártfai tanács az elhunyt kimagasló érdemei miatt támogassa.⁷⁸

Egy harmadik misszilisből, amelyet 1560. szeptember 19-én a gyulai kapitányságát nem sokkal korábban feladni kényszerülő idősebb hevesi Bornemissza Benedek⁷⁹ küldött szintén a bártfai tanácsnak, viszont kiderül, hogy a Laszki vezette hadak fegyelme a Despota ígérete ellenére nem volt éppen kifogástalan.⁸⁰

A egyes összetételű kis seregnek végül a második próbálkozásra 1561-ben sikerült legyőznie az ellenfelét, a Despota ezt követően lehetett János vajda (Ioan Vodă) néven alig két évre Moldvának új uralkodója.⁸¹

Moldvai uralkodását a helyi körülmények, a határhelyzet állandó bizonytalansága eleve kudarcra ítélte, ugyanakkor egy szempontból a moldvai vajdákétól és a másik „magyar” szélhámosétól, Grittiétől különbözött ténykedése. A Despota számos olyan rendelkezést hozott, amelyek országa egyfajta korszerűsítését, nyugatosítását szolgálták volna.

Egy magyarországi bujdosók által lakott településen, Kotnáron, Jászvásártól nem messze evangélikus iskolát alapított történetírója, Johannes Sommer igazgatása alatt.

⁷⁶ Liboula (Lófalva?), 1560. szeptember 17. (ŠAB, missiles, Nr. 155/–) Lófalva ekkoriban Bártfa város birtoka volt. MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, Budapest, Akadémiai, 1990, II, 616.

⁷⁷ Petrus Armbruster neve később feltűnik az egyik moldvai követjelentésben is. A Despota udvarába érkező brassói kereskedővel szemben Ferdinánd követe, úgy tűnik, rendkívül bizalmatlan: „*Brassoviensis etiam quidam Petrus Armpruster heri appulit negocijs uti dicit in privatis, observandus tamen mihi erit an sit verus Orator vel explorator (...)*” Jászvásár 1562. június 6. Belsey János I. Ferdinándnak, Eudoxiu de HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, Acad. Rom. și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, 1891. II/1. 423–428, 427. Az Armbruster családról: FLÓRA Ágnes, *Nobilis vagy kliens? Mathias Armbruster, egy 16. századi nagyszabeni nemesedő polgármester*, Korunk, 18(2007)/1, 75–81.

⁷⁸ Schwilnik (Szvidnyik?), 1560. szeptember 22. (ŠAB, missiles, Nr. 155/–)

⁷⁹ A két közeli rokon hevesi Bornemissza Benedekről bővebben: BÖSZÖRMÉNYI József, KÜNSTLERNÉ VIRÁG Éva, *A két hevesi Bornemissza Benedek és armálisuk 1533-ból*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle: társadalom, tudomány, művészet, 40(2005)/1, 98–106; CSÁNKI Dezső, *Hevesi Bornemissza Benedek gyulai várkapitánysága = Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténeti Társulat Évkönyve 1881/82*, szerk. ZSILINSZKY Mihály, Gyula, 1882, 57–104; CSORBA Csaba, *Vég-Gyula várának históriája*, Budapest, Zrínyi, 1985.

⁸⁰ „*Esz en jobagym yewenek en hosznan nagy syrwan adak en elewmben esz hender marky [= Majorka] emberek, hogy asz Laszky wram hada belyek, kyk mostan oth asz kegyelmetek warassaban zallotanak, wytek el erevel tysz tysz en egy lowokat.*” Deméte, 1560. szeptember 19. (ŠAB, missiles, Nr. 154/–) A levéltári borítékon hibásan az 1560. június 22-i dátum szerepel.

⁸¹ Teljes címe: *Johannes Jacobus Heraclides Basilicus despota, insularum Phari, Sami et Doridis verus haeres, dominus regni Moldaviae atque palatinus finium terrae Transalpinensis, vindex libertatis patriae*. A kalandfilmbe illő trónszerzés és az azt övező tárgyalások és szövetkezések története bővebben: THALLÓCZI, i. m., 132–136; OBORNI, i. m., 109–127.

Neves tanárokat is igyekezett külföldről odacsábítani: Caspar Peucert, Melanchthon vejét, és Krakkóból a matematikus Georg Joachim Rheticust, de hiába.⁸² Ráadásul egy krakkói protestáns lányát jegyezte el, Lengyelországból pedig egy házas papot, egy bizonyos Lusinskit bízott meg azzal, hogy a helyi egyházi viszonyokat püspökként rendezze. Ő veretett először tallért Moldvában, bár erre a célra ortodox templomi kincseket áldozott fel. A kegyetlenkedésekhez szokott, amúgy is megbízhatatlan moldvai bojárok a görög-keleti egyház jogainak csorbítását kiváltképpen nehezen tűrték, 1563-ban fellázadtak, a despota udvarának különböző nemzetiségű tagjait legyilkolták, az iskolát pedig lerombolták. Sommer csak úgy menekült meg, hogy három hónapos bujkálás után Erdélybe szökött.⁸³ Jakabot magát, akihez legtovább a magyar testőrsége maradt hűséges, a lázadás vezére, Ștefan Tomșa, egy buzogánnyal végezte ki, miután Szucsáva várából kiostromolták.

Így ért véget a Despota kalandos élete, akiben minden bizonnyal azt a történelmi alakot tisztelhetjük, aki Stöckelnek a legrövidebb ideig volt a „tanítványa”.

Georg Henisch, a tudós

Georg Henisch⁸⁴ a tudomány területén elért eredményeit tekintve Stöckel iskolájának valószínűleg legsikeresebb növendéke volt.

A bártfai születésű Georg Henisch, akinek az atyja, Johannes városi jogász (*syndikus*) volt, a Stöckel vezetése alatt álló iskolában kezdte meg tanulmányait. A linzi gimnázium után 1566-tól Wittenbergben tanult Bártfa város költségén, majd sorban a lipcsei, a párizsi és a bázeli egyetemeket járta végig. Orvosi végzettsége mellett a többi tudománnyal is elmélyülten foglalkozott. Hieronymus Wolf javaslatára 1576-tól az augsburgi Szent Anna gimnáziumban kezdett tanítani, ahol szinte haláláig, 1617-ig logikát, matematikát, hébert, görögöt, latint és retorikát oktatott. Simon Fabricusszal együtt töltötte be a rektori tiszteletet 1580–1593 között. Elkészítette az első nyomtatott könyvtári katalógust. 1576-ban feleségül vette egy augsburgi patrícus leányát, ezzel végleg letelepedett a városban. Az augsburgi orvosi kollégium dékánjaként 1582-től jegyzőkönyveket vezetett, amelyek az orvostörténet fontos forrásaivá váltak. Alapított egy könyvkiadót, az *Ad insigne Pinust*, amely halála után ellenreformációs célokat szolgált. Orvosi kézikönyvet adott ki és egy Aretäus-kötetet. Évente adott közre csillagászati naptárt. Az első német értelmező szótár szerzője, amelyből az első kötet jelent meg (A–G). A tíznyelvű szótár magyar anyaga Hieronymus Megiser *Thesaurus Polyglottus*ából való.⁸⁵ Evangélikusként is elsősorban a tudomány embere volt, aki túllépett a felekezeti különbözőségeken, jezsuita tudósokkal ápolt jó kapcsolatot, a protestánsok

⁸² HUNFALVY, *i. m.*, II, 294.

⁸³ Sommer a kaland után Brassóban, Besztercén, Kolozsváron rektor. Számos teológiai művet adott ki, unitárius-sá lett, Dávid Ferenc lányát vette feleségül. BALÁZS Mihály, *Sommer, Johann = MAMŰL*, X, 355–356.

⁸⁴ Életről: MAX RADIKOFER, *Die humanistischen Bestrebungen der Augsburger Ärzte im 16. Jh.*, Zeitschrift des Historischen Verein für Schwaben und Neuburg, 20(1893)/1, 25–52; Leonhard LENK, *Henisch, Georg = NDB*, VIII, 524–525.

⁸⁵ SÁGI István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, Magyar Könyvszemle, 19(1920)/1–4, 97–116, 105.

közül ritka kivételként a naptárreform mellett szólalt fel.⁸⁶ Aktív tagja volt a Markus Welser által működtetett augsburgi késő humanista körnek.

Szülővárosa számon tartotta egykori polgárát, 1592-ben a bártfai tanács alkalmasabb hazai jelöltet nem találván őt hívta meg iskolája vezetésére, de a megbízatást nem fogadta el az ekkor már 43 éves családos ember. 1592. március 20-án kelt levelében a visszautasítás indokaként többek között azt hangsúlyozta, hogy életét az orvosi pályának szentelte.⁸⁷

Valóban haláláig népszerű, sűrűn hívott orvos volt. Szerinte a bártfai iskolának nem orvosra, hanem olyan tudósra van szüksége, aki képes az Evangéliumot magyarázni, a szentírás szövegét értelmezni, a klasszikus nyelveket tanítani, a főünnepeken az énekkart vezetni. Mindezekre a levél szerint nem tartotta magát alkalmasnak. Viszont azt javasolta, hogy inkább hazai jelöltet keressenek, olyat, aki ismeri a helyi szokásokat, és akinek az alkalmazása olcsóbb is, mindenekfelett pedig megtalálható benne a törekvés, hogy méltó legyen Stöckelhez és utódához, Thomas Faberhez, hiszen a bártfai iskola hírének fenntartása a Stöckel-féle rendszer megtartásának a függvénye.

⁸⁶ RADIKOFER, *i. m.*, 51.

⁸⁷ A levelet Ráth György ismerteti. RÁTH György, *Pilcz Gáspár és ellenfelei*, Magyar Könyvszemle, 17(1892)/1–4, 28–85, 81.

LEONHARD STÖCKEL HITVÉDELMI IRATAI

Kéziratos Apológia

Az 1550-es években a különböző protestáns irányzatok egyre hevesebb hitvitákat folytattak egymással. Az évtized vége felé írta Stöckel a felső-magyarországi evangélikusokat ért vádak (eretnokség és a bálványimádás) ellen a kéziratos latin nyelvű apológiáját.¹ A művet jelenleg a bécsi nemzeti könyvtárban (*Österreichische Nationalbibliothek*) őrzik egy két részből álló kolligátumban. A negyedrért kolligátum első része (1r–73v) a bártfai vonatkozású írást tartalmazza, míg a második része Luther Márton hasonló témájú művét szintén kéziratanban, a *Wider die himelischen Propheten von denen Bildern und Sacrament* címűt, amelyet eredetileg 1525-ben Straßburgban nyomtatott ki Wolfgang Köpffel műhelyében.

A szöveg lejegyzője különös gonddal járt el, a nehezebben olvasható szavakat szelvényzetben megismételte, néhol kiegészítést, javítást, értelmezést fűzött a szöveghez. A jól olvasható, a szokásos, főleg szóvégi rövidítésekben bővelkedő kéziratos nyomtatásra előkészített tisztázott benyomását kelti. A címlapon az 1558-as dátumon kívül a lap szélén az 1555-ös is szerepel, amely mintha Stöckel készmárki tartózkodására utalna. Az irat a címe, valamint a tartalma alapján egyaránt a radikálisabb hitújítók vádjaiival szemben védelmezi a bártfai reformációt. Ezzel az apológiával Stöckelnek nem csupán az lehetett a célja, hogy érveivel megszólítsa, esetleg meggyőzze a reformációs mozgalmon belüli, az ő nézőpontjából vadhajtásnak tekinthető tévtanokat hirdetőket, hanem talán az is, hogy az uralkodó és környezete számára igazolja, hogy az 1548 óta hozott egyházügyi országgyűlési törvények szakramentáriusokat és anabaptistákat elítélő cikkelyeit a felső-magyarországi város betartja, és – saját értelmezésük szerint – végrehajtja. Egyelőre az összekötő láncszem hiányában csak gyanítható, hogy erről az Apológiáról tehetett említést Schesaeus Stöckel életrajzában.²

Töredék az Antikrisztusról

Az 1596-os kiadású postillás kötetének ifjabb Leonhard Stöckel által írt előszavában olvashatunk részleteket a *De Antichristo* című iratból.³ Az előszó szerzője a saját korá-

¹ Leonhard STÖCKEL, *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haereticam et propugnatricem idolorum*, 1558. (BPV 13034. Suppl. 388.)

² „Aliquoties Apologiam istarum ecclesiarum invictissimo imperatori Ferdinando exhibuit.” SCHESAEUS, Christianus, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979, 91.

³ Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596. A *De Antichristo*ból idézett rész magyar fordítása a mellékletben olvasható.

nak heves evangélikus-református hitvitái miatt tartotta fontosnak, hogy ezzel a szemelvényel is alátámassza az egykori bártfai iskolamester ragaszkodását a lutheri tanokhoz, másrészt egyidejűleg Leonhard Stöckel tekintélyét mintegy pajzsul használva száll harcba a helvét hitűek széles táborával. Az idézett szöveg ugyanis éles hangon támadja, bírálja a lutheri ortodoxiától eltérő protestáns hitújítókat, név szerint Zwinglit, Oecolampadiust⁴ és Karlstadtot.⁵

A legfőbb bűneik Stöckel szerint:

1. Tagadják Krisztus valóságos létét az Oltáriszentségben.
2. Önkényesen Luther tekintélye fölé helyezték magukat.
3. Az adiaphorák, azaz a hit szempontjából közömbös dolgok, hagyományok ellen vannak, szerintük a papoknak nem kell liturgikus öltözetet viselniük a templomban, sem gyertyát gyújtaniuk, az oltárokat el kell távolítani, a leegyszerűsített liturgiából száműzni kell az éneket és a zenét, nincs szükség egyéni feloldozásra.

Stöckel az érvelése végén Luther nézeteihez csatlakozva kárhoztatja őket, amiért a pápisták ellen vallási okokból hiábavalóan fegyveres harcot kívánnak folytatni.

A török veszély kérdése

Ebben az alfejezetben azt a kérdést vizsgálom, hogy miképpen hatott a török tartós kárpát-medencei jelenléte a felső-magyarországi városszövetség életére. Három részre bontottam a témát, előbb a had-, a gazdaság- és a társadalomtörténet szempontjából egészítem ki az eddigi szakirodalmat néhány Bártfára vonatkozó, hasznosítható forrásadattal, majd röviden a nyugati protestáns közvéleményt befolyásoló Luther török-képeről szólók, végül a felső-magyarországi térségben meghatározó művelt személyek török veszélyre vonatkozó megnyilatkozásaiból kísérlek meg eszmetörténeti megközelítésből válaszokat találni. Vizsgálódásaim a szakirodalom mellett továbbra is elsősorban a bártfai városi levéltár 1550–1560 közötti misszilis anyagán, illetve a városszövetség „főideológusának”, Leonhard Stöckelnek írásain alapulnak.

A felső-magyarországi városszövetség török-élménye

A felső-magyarországi szabad királyi városok szoros együttműködése, városszövetsége a XV. század első negyedétől kezdett megszilárdulni. A városokat behálózó információs csatornák működési mechanizmusát, hírforrásaik háromlépcsős tipológiáját

⁴ Johannes Oecolampad a bázeli reformáció kiemelkedő alakja volt, Zwingli és Bucer álláspontján állt. Thomas Konrad KUHN, *Oekolampad = NDB*, XIX, 435–436.

⁵ Karlstadt, eredeti nevén Andreas von Bodenstein: a wittenbergi egyetem dékánjaként ő avatta Luthert 1512-ben teológiai doktorrá. A későbbiekben Luthernél radikálisabb hitújítást tartott szükségesnek, ezért 1524-ben a szász választófejedelemségből kiutasították, vándorlásai közben sokfelé megfordult, végül élete utolsó tíz évében Zürichben, majd Bazelben működött hosszabb ideig. Urs LEU, *Karlstadt, Andreas von Bodenstein = BBKL*, III, 1167–1171.

H. Németh István tanulmányából ismerhetjük.⁶ A szövetség tagjai egymást bevett rendszer szerint értesítették a különböző hírekről, eseményekről. Rendszeres gyűléseken hangolták össze lépéseiket, a korszak országgyűlésein pedig igyekeztek egységes álláspontot képviselni.⁷

A jelölt időszak missziliseit áttekintve szembetűnő, hogy bár ekkoriban építette ki felekezeti intézményeit a lutheri reformáció a térségben, továbbá az 1530-as évek végén megújított iskolája révén a tágabb régió elismert művelődési központjává vált Bártfa,⁸ mégsem a vallási, kulturális kérdések, hanem elsősorban anyagi természetű, illetve a török elleni harcokkal, a katonasággal kapcsolatos ügyek motiválták a levelek többségét.

A Magyar Királyság területén kialakuló török elleni védelmi rendszer fenntartásában a városoknak is részt kellett vállalniuk. Az állam egyik legfontosabb helyi szerve az illetékes felső-magyarországi kamarai igazgatóság források híján a védelmi szervezet működtetéséhez szükséges anyagiakat gyakran csak a városok által biztosított pénzkölcsönök révén tudta előteremteni.⁹ Az éppen az ebben az évtizedben kiépülő helyi kormány szerv működésére utal Zárkándy (Sárkándy) Pál egri másodkapitány 1556. május 11-én kelt levelében, aki a királyi számtartó és a ellenőr (*contrascriba*) felelőségévé teszi a tizedbérllet összegének emelését.¹⁰

A városok az adók és egyéb szolgáltatások mellett minden évben kötelezve voltak arra is, hogy a vármegyékhez hasonlóan bizonyos számú zsoldost – darabontot (a levelekben: *drabant*) – állítsanak ki, akik aztán vagy a végvidéki erősségek védelmében, vagy különböző hadjáratokban vettek részt. A felső-magyarországi városok, így Bártfa katonái elsősorban az egri végvidék váraiban szolgáltak.¹¹

A városösszetség tagjainak nem csupán darabontokat kellett küldeniük a végvárakba vagy a kisebb hadjáratokhoz, hanem magukban a városokban és a hozzájuk tartozó falvakban is elszállásoltak időnként királyi zsoldosokat. Kassán Dietrich Marzel, Bártfán Adam Teichwitz, Eperjesen Andreas Kielman, Kisszebenben Christoph Reick-

⁶ H. NÉMETH István, *Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban = Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, szerk. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeum, 1999, 117–127. A városösszetség kora újkori szerepéről bővebben lásd: H. NÉMETH István, *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városösszövetség*, I–II, Budapest, Gondolat, Magyar Országos Levéltár, 2004.

⁷ H. NÉMETH, *Információszerzés i. m.*, 121.

⁸ Daniel ŠKOVIERA, *Synovia Františka Révaia a bardejovský rektor Leonard Stöckel = Rod Révai v slovenských dejinách: zborník prác z interdisciplinárnej konferencie: 16.–17. september 2008*, Martin, zost. Miloš KOVAČKA–Eva AUGUSTÍNOVÁ–Maroš MAČUHA, Martin, Slovenská Národná Knižnica, 2010, 209–231; FRANKÓI Vilmos, *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555 = Egyház, műveltség, történetírás*, szerk. ROTTLER Ferenc, Budapest, Gondolat, 1981, 184–214; MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon, 996–1777 között*, Budapest, Akadémiai, 1981, 218–220. A bártfai iskola szabályzatát lásd: MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, Akadémiai, 1981, 153–158.

⁹ H. NÉMETH István, *Végvárak, városok, hadseregszállítók (A felső-magyarországi városok és a védelmi rendszer, 1526–1593)*, *Történelmi Szemle*, 42(2000)/3–4, 203–243, 219.

¹⁰ Zárkándy Pál egri kapitány az eperjesi tanácsnak Eger, 1556. május 11. (ŠAB, missiles, Nr. 141/–) A contrascribáról: KENYERES István, *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, I–II, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002, I, 56, 142–143.

¹¹ H. NÉMETH, *Végvárak i. m.*, 214.

hart, Lőcsén pedig Zacharias Wittolzhauer zászlóalja állomásozott.¹² A beszállásolások természetesen rengeteg problémával jártak együtt.¹³

A továbbiakban néhány, a törökökkel kapcsolatos misszilis ismertetésével illusztrálok, hogy a felső-magyarországi városszövetség az oszmán előretörést miként élte meg.

Az eperjesi tanács 1552. július 15–16-án Bártfára írt leveleiből értesülhetünk az aktuális háborús eseményekről, így Drégely, Ság és Gyarmat várának elvesztéséről, valamint Bebek Ferenc állítólagos haláláról Fülek alatt.¹⁴ Szó esik arról is, hogy a szultán behódolásra felszólító parancsot küldött a felföldi városoknak. 1558. május 21-i jelentésükben Georg Benyo és Marcus Keyl bártfai követek Pozsonyból Tata elvesztését írták meg.¹⁵

Nemcsak a veszteségekről, hanem az ellenség felett aratott győzelmekről is tájékoztatták egymást. 1553. október 17-én kelt levelében a bártfai tanács a Derecske mellett október 3-án lezajlott csatáról írt, ahol Petrovics Péter, akinek sorsáról bizonyosat nem közöltek a hírek, szenvedett vereséget.¹⁶

1557. június 3-án Marcus Keyl, a város követe örömmel írta Pozsonyból a bártfai tanácsnak, hogy Erdődy Péter szlavón bán a törökök felett valahol Horvátországban hatalmas győzelmet aratott.¹⁷ A foglyul ejtett agát a hírt hozó lőcsei követ Bécsben maga is látta.

1557 őszén rendelte a térségbe az uralkodó hűséges hadvezérét, Thelekessy Imrét, aki egyszerre próbált a töröknek ellenállni és a király ellenségeit jobb belátásra téríteni.¹⁸ Hadműveletei folytatásához Thelekessy a városok erejét igyekezett a lehetőségekhez mérten felhasználni. Szinte nem múlt el nap, hogy ne sürgette volna a városokat, hogy minél több hadianyagot, különféle nyersanyagot, ellátmányt küldjenek. Megérkezését követően például Nagyszőlős védelmére 2200 mázsa ólomgolyót rendelt a városoktól.¹⁹

1558 őszén Thelekessy éppen a lázadó Némethi Ferenc szerencsi várát ostromolta, miközben a török a polgárháborús zűrzavart kihasználva Szikszót prédálta fel. A füleki bég vezérelte, zsákmánnyal megrakott török csapatot Thelekessy Sajóközánál érte utol, ahol 1558. október 13-án a hozzá csatlakozó, pártot váltogató Bebek György hadával egyesülve megsemmisítette az ellenséget, a Szikszóról és környékéről elhurcolt

¹² *Uo.*, 211–212.

¹³ A beszállásolásokról összefoglalóan lásd: H. NÉMETH István, *A beszállásolások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 122(2009)/2, 281–320.

¹⁴ Eperjes, 1552. július 15.; Eperjes, 1552. július 16. (ŠAB, missiles, Nr. 130/–)

¹⁵ Pozsony, 1558. május 21. (ŠAB, missiles, Nr. 148/–)

¹⁶ Bártfa, 1553. október 17. (ŠAB, missiles, Nr. 134/–)

¹⁷ Pozsony, 1557. június 3. (ŠAB, missiles, Nr. 144/–) A csatáról Istvánffyfnál is olvashatunk: ISTVÁNFY Miklós, *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, Budapest, Balassi, 2003, I/2, 269–270.

¹⁸ Thelekessy valószínűleg az ezen a hadszíntéren elért sikerei miatt kapott a királytól nemességét megerősítő címeradományt tartalmazó oklevelet az évtized végén. Az oklevél latin szövege magyar fordítással: KOMÁROMY András, *Thelekessy Imre kassai kapitány, címeres levele. 1560*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2(1889)/1, 165–176. Thelekessyről bővebben lásd: KOMÁROMY András, *Thelekessy Imre 1497–1560*, *Hadtörténelmi Közlemények* 2(1889)/1, 101–124; /2, 209–232; /3, 463–483; /4, 638–672; KOMÁROMY András (közli), *Thelekessy Imre kassai kapitány végrendelete. 1560*, *Történelmi tár* 14(1891)/1, 139–145.

¹⁹ H. NÉMETH, *Végvárak i. m.*, 219.

kétezer foglyot pedig sikerrel kiszabadította. A méra-sajókazai, vagy másképpen szikszóinak is nevezett győztes csata a városok polgárságát is örömmel töltötte el.²⁰ 1558. október 19-én kelt levelében az eperjesi tanács a kassai városatyák javaslatát tolmácsolta a bártfaiaknak, miszerint a városokban a *kereszténység ősellensége*²¹ felett aratott győzelem ünneplésére vasárnap azonos időpontban énekeljék el a *Te Deumot*, és tartsanak hálaadó istentiszteletet.²²

A folytonos háború a látszólag biztonságban lévő városokat is jelentős mértékben sújtotta. A már említett 1553. október 17-i levélben a bártfaiak kétségbeesett hangon értesítették a Pozsonyból hazafelé tartó követeiket arról, hogy a király kétezer forintos új adót vetett ki a városra.²³ Kéri a követség egyik tagját, Marcus Keylt, hogy azonnal forduljon vissza, és tájékoztassa az uralkodót, hogy már fél éve is fizettek egy hatalmas összeget, az elmúlt időszakban a kereskedelem lehanyatlott, a termés visszaesett, a király számára katonaságot is kell tartaniuk, mindezzel együtt a város szegénysége miatt az új adót nem bírja megfizetni. „A szegény polgárság összességének kell ezt az elviselhetetlen és lehetetlen adót megfizetnie, akkor, amikor mindannyian nagy szegénységre jutottunk.” Egy nappal később Kisszeben és Eperjes tanácsa egy közös levélben kéri ugyanezt a bártfai követektől.²⁴ „Hírül adjuk, hogy a király új adóval terhel minket, és hatalmas taksát vetett ki ránk, amit nagy veszteséggel alig tudunk összekaparni, ha meg kell adni. Kérjétek a királynál, hogy ezzel az elviselhetetlen adóval a már szinte teljesen kimerült városokat ne akarja terhelni.”

1558 májusából két követutasítást őriz a levéltár. Május 13-án a bártfaiak a környéket megszállva tartó katonaság által okozott hatalmas károkról tájékoztatták követeiket.²⁵ A termés elpusztult: elfogyasztották vagy letaposták, sem kerítéssel, sem zárral nem tudnak védekezni. Május 20-án az öt szabad királyi város egy közös instrukciót küldött, amelyben Thelekessy Imrével való egyeztetésükről tájékoztatták a követeiket.²⁶ Thelekessy katonát, élelmet és hadianyagot kért a városoktól, hogy a szerencsi kastélyból kifüstöltesse a Ferdinánd király oldaláról elpártolt Némethi Ferencet.²⁷ A városok a levél szerint csak a kért hadianyag egy részével tudnak szolgálni.

A magisztrátusok tagjai természetesen nem csupán egymás között leveleztek, hanem a különböző királyi erődök és várak kapitányaival (például Thelekessy Imrével, Bornemissza Benedekkel), környező földesurakkal (például Tárczay Györggyel), hadimegbízottakkal, valamint királyi és vármegyei tisztségviselőkkel (például Pesthy Fe-

²⁰ A csatáról és háttéréről lásd: FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt*, Budapest, Szépirodalmi, 1982, 161; ISTVÁNFY Miklós, *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, Budapest, Balassi, 2003, I/2, 282–286; KOMÁROMY, *Thelekessy Imre 1497–1560 i. m.*, 665–667.

²¹ „Gott der almechtig seiner Christenhaidt wider der Erb feindt den Türcken, einen grossen sig itzund vorlihen hatt.”

²² Eperjes, 1558. október 19. (ŠAB, missiles, Nr. 149/–)

²³ Bártfa, 1553. október 17. (ŠAB, missiles, Nr. 134/–)

²⁴ Eperjes, 1553. október 18. (ŠAB, missiles, Nr. 134/–)

²⁵ Bártfa, 1558. május 13. (ŠAB, missiles, Nr. 148/–)

²⁶ Eperjes, 1558. május 20. (ŠAB, missiles, Nr. 148/–)

²⁷ SZABADI István, *Némethi Ferenc és a reformáció*, Egyháztörténeti Szemle, 6(2005)/2, 153–157; SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, Egyháztörténeti Szemle, 6(2005)/2, 158–164.

rencsel,²⁸ Georg Wernherrel) is sűrűn váltottak leveleket. E misszilisek bőségesen tájékoztatnak egyrészt a hadi helyzetről, másrészt pedig a városok magisztrátusainak a vármegyei, valamint a központi kormányzat képviselőivel folytatott, a katonaság kiállításával és ellátásával kapcsolatos alkudozásairól.

A királyi seregek tisztjei többnyire a városokra kirótt pénzt és egyéb szolgáltatásokat sürgették. Sárkándy (Zárkándy) Pál egri másodkapitány 1556. május 11-én kelt levelében kéri az eperjesi magisztrátust, hogy küldjék az adót, mert a gyalogosoknak már két, a lovasoknak pedig négy hónapja nem tudnak fizetni.²⁹

Thelekessy Imre Nagymuzsalyról 1557. november 29-én felszólította Eperjest, hogy küldjön pénzt a város által kiállított darabontok számára.³⁰ Ugyanezt megismételte 1558. január 22-én Munkácsról keltezett levelében.³¹ Szintén Thelekessy 1559 januárjában Bártfától és egész Sáros vármegyétől is sürgősen ellátmányt kért, mivel az ellenség megfosztotta csapatait készleteiktől.³² Ternyey János sárosi szolgabíró február elején megismételte a főkapitány kérését: büntetés terhe mellett a városoknak kell az élelmiszert szoros határidőre beszolgáltatni.³³ Ugyanezen év decemberében Thelekessy nyolcvan gyalogost követelt a városoktól felszereléssel, szekerekkel és ágyúkhöz való dolgokkal együtt.³⁴

A beszállásolásokkal kapcsolatos problémákról is értesülünk.³⁵ Thelekessy (1559. február 21.) szemére vetette a bártfaiaknak, hogy túl drágán adják az élelmiszert, pedig akár ingyen is elvehetnék tőlük.³⁶ Bornemissza János (1559. június 25.) Raszlavicáról viszont ígéretet tett a bártfaiaknak, hogy a falvaikra különös figyelemmel fog vigyázni.³⁷

Néha szerényebb kérésekkel is lehet találkozni a katonák levelei között. Hevesi Bornemissza Benedek³⁸ 1551. augusztus 14-én kelt levelében arra kérte a bártfai bírót,

²⁸ EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története, Mohácstól a török kiűzéséig*, Budapest, „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946, 150.

²⁹ Eger, 1556. május. 11. (ŠAB, missiles, Nr. 141/–)

³⁰ Nagymuzsaly, 1557. november 29. (ŠAB, missiles, Nr. 146/–)

³¹ Munkács, 1558. január 22. (ŠAB, missiles, Nr. 147/–)

³² Bártfának: Ajak, 1559. január 26. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–); Sáros vármegyének: Ajak, 1559. január 26. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–) Az előbbi kiadva: SZÁDECKY Lajos (közli), *Magyar levelek a bártfai levéltárból*, TT, 5(1882)/2, 388–394. 390.

³³ Ternye, 1559. február 1. (ŠAB, missiles, Nr. 153/–) A levéltár rendezője tévesen oldotta fel a kelteztést – „seredan bodog asson estyn anno 1559” – november 20-ra.

³⁴ Kassa, 1559. december 6. (ŠAB, missiles, Nr. 153/–)

³⁵ A beszállásolásokról összefoglalóan lásd: H. NÉMETH István, *A beszállásolások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban*, Hadtörténelmi Közlemények, 122(2009)/2, 281–320.

³⁶ Eperjes, 1559. február 21. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–)

³⁷ „Aztyz meg hattam hogy ha egyeb lehet benne, hogy az kegyelmetek falwyt ne bancza ottys az hova szalwnk noha ez most walamy wętek myat jgy eset, ennek utanna az kegyelmetek falwya en twlem meg nem bantatyk hanem inkab otalmazom az menyre en twlem lehet mert örömesben akarok kegyelmetek baratsagyal lennem hogy nem mynt wętnem kegyelmetek ellen.” Raszlavica, 1559. június 25. (ŠAB, missiles, Nr. 152/–)

³⁸ A két közeli rokon (testvér?) hevesi Bornemissza Benedek közül az aláírás alapján az idősebbik, aki később gyulai kapitány is lett rövid időre. Az alábbi közleményben feltehetően tévesen az ifjabbikat nevezik a szerzők Gyula várkapitányának. BÖSZÖRMÉNYI József–KÜNSTLERNÉ VIRÁG ÉVA, *A két hevesi Bornemissza Benedek és armálisuk 1533-ból*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle: Társadalom, tudomány, művészet, 40(2005)/1, 98–106. 100. További irodalom Bornemissza Benedekről: CSÁNKI Dezső, *Hevesi Bornemissza Benedek gyulai várkapitányága = Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténeti Társulat Évkönyve 1881/82*, szerk. ZSILINSZKY Mihály, Gyula, 1882, 57–104; CSORBA Csaba, *Vég-Gyula várának története*, Budapest, Zrínyi, 1985, 118–123.

hogy mivel a készülődő hadjáratban a király hadnagyságra jelölte, küldjön neki kölcsönbe két-három gyalogosnak való bárdot. Erősen ígéri, hogy a hadjárat után visszaadja azokat.³⁹ Ugyanő nyolc évvel később, amikor megkapta a királytól a gyulai várkapitányi tisztséget, egy lovat, illetve tizenhat aranyat kért a tanácstól.⁴⁰

A városok vezetői országos és közérdekű híreket is kaptak a kapitányoktól. 1558. január 26-án Pethő János kassai főkapitány híreket küldött Bártfának, a levelében figyelmeztette a várost Izabella nyolcezer fős, törökökből és oláhokból álló fosztogató seregére, s jelezte, hogy minden mozgósítható emberre szükség van ellenük.⁴¹ Thelekessy Imre 1559 nyarán a lengyelországi járvány miatt lezáratta a határokat, egyúttal egy közelgő török támadásra is figyelmeztetett: „Az Buday Bassa mynden erylwel az rakosra zaloth algywkkal, tharazkkokal, legietek azert kezen.”⁴²

A török hadjáratok csapásirányától távol fekvő városokat, ha azok délebbre lévő szőlőbirtokait nem számítjuk, közvetlenül nem pusztította a *természet szerint való ellenség*, a kor misszilisei ugyanakkor híven tanúsítják, hogy a török állandósult jelenléte közvetetten mint pénzügyi, gazdasági teher súlyosan érezte hatását. A XVI. század elején virágzó városok lakói a körülmények kedvezőtlen változásaira a reformáció horizontján belül keresték a magyarázatot.

Luther török-képének alakulása

A törökök Közép-Európában és a tengeren elért hadi sikerei hatására a nyugati közvélemény érdeklődése fokozottan megnőtt a kereszténység nagy keleti ellensége iránt. A török megjelenésében már a középkor folyamán is általában Isten büntetését látták, ami ellen az egyház híveinek fegyveres harca, keresztes háborúja természetes. Erasmusnak a valós helyzettől elszakadt vágyálmái voltak a török kérdés megoldására, bízott benne, hogy a török az iszlám útjáról a nyugati keresztény hitre téríthető.

³⁹ Som, 1551. augusztus 14. (ŠAB, missiles, Nr. 128/–)

⁴⁰ Deméte, 1559. február 13. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–)

⁴¹ Kassa, 1558. január 26. Feltehetően tévedésből júniusi levelek közé sorolták a levéltár rendezői. (ŠAB, missiles, Nr. 148/–)

⁴² Kassa, 1559. augusztus 14. (ŠAB, missiles, Nr. 152/–) Kiadva: SZÁDECKY, *Magyar levelek i. m.*, 391.

⁴³ Luthernek a török kérdésben kifejtett nézeteiről ma is alapvető Sólyom Jenő 1933-ban megjelent tanulmánya. Az ott leírtakat további adatokkal egészíti ki Siegfried Raedernek a *Luther Handbuch*-ban megjelent írása, továbbá Segesváry Viktor 2005-ben, Óze Sándor 1991-ben megjelent könyve, valamint legfrissebben Jan-Andrea Bernhard munkájának vonatkozó fejezetei. (Sólyom Jenő, *A török-kérdés* = Uő., *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*, Luther-Társaság, Budapest, 1933, 79–109; Siegfried RAEDER, *Luóther und die Türken* = *Luther Handbuch*, Hg. Albrecht BEUTEL–Mohr SIEBECK, Tübingen, 2005, 224–231; SEGESVÁRY VIKTOR, *Az iszlám és a reformáció. Tanulmány a zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550*, Mikes International, Hága, 2005; ÓZE SÁNDOR, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991; Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.) Lásd még a *Theologische Realenzyklopädie*, Walter de Gruyter, Berlin, New York vonatkozó szócikkeit: Gottfried SEEBASS, *Die Antichristvorstellung in der Reformation* = *TRE*, III, 28–43; Uő., *Die Apokalypik bei Luther und den Reformatoren* = *TRE*, III, 280–289. Melancthonnak a magyarországi helyzettel és az ország törökellenes harcával kapcsolatos nézeteiről: IMRE Mihály, *Melancthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához* = Uő., *Az isteni és az emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád, Sárospatak, 2012, 120–167.

A kora újkori közvélemény formálói érdeklődésének középpontjában ugyanakkor a hit megújulása, a katolikus egyház vagy a protestantizmus hívei elleni küzdelem, és a kialakuló új felekezetek megszilárdulása áll. Ebből következik, hogy a XVI. század első felében a török kérdés megközelítése is leginkább a Szentírás által megadott keretekben mozoghatott. Az egész emberi történelmet és a földi élet minden részletét a Szentírásban lévő eseményekre és érvelésekre vonatkoztatva magyarázták. Erről tanúskodik, hogy az iszlámmal kapcsolatos érvelésüket Dániel próféta jóslataival alapozták meg, minden történelmi eseményt a négy univerzális monarchiáról szóló elméletbe illesztve vizsgálták.

Míg az újrakeresztelkedők gyorsan terjedő mozgalma minden erőszakot elutasított, addig Luther követői bizonytalanságban voltak a török kérdés kezelésével kapcsolatban. Mivel Luther ellenezte a keresztes hadjáratot, továbbá mivel élete végéig kételyei voltak a törökellenes háború megítélésével kapcsolatban, ezért úgy tűnhetett sokak számára, hogy Luther ellenzi a hódító oszmán hatalommal szembeni fegyveres harcot.⁴³

Luther Mártont egész életében foglalkoztatta a török veszély és az iszlám vallás kérdése, lépéseket tett annak érdekében, hogy megismerje az iszlám valódi arcát, illetve támogatta azon törekvéseket is, amelyek az európai közvélemény ismereteit tágitották ebben a témában, s a svájci Theodor Bibliander⁴⁴ latin Korán-fordításának megjelentése mellett szólalt fel.

Luthernek és környezetének eleinte meglehetősen szegényes ismeretek álltak rendelkezésére,⁴⁵ alapvetően három művet használt fel: Nicolaus Cusanus a *Cribratio Alcoraniját*, Ricoldo da Monté Croce *Disputatio contra Sarracenos et Alchoraniját*,⁴⁶ és a magyar vonatkozású, a korszakban a legnépszerűbb törökismereti kézikönyvet, Georgius de Hungaria *Libellus de ritu et moribus Turcorumát*,⁴⁷ amelynek sokadik kiadásához maga írta az előszót.

Luther különböző szempontokból közelítette meg a kérdést, egyrészt mint kortársat az éppen lejátszódó események befolyásolták, másrészt mint teológus a török kérdést nagyobb, üdvtörténeti összefüggésbe helyezte. Mindezeket szorosán összekapcsolta a pápaság elleni és a hitújítás melletti állásfoglalásával. Luthernek a török megítéléséről szóló megnyilatkozásai egyfajta fejlődéstörténeti folyamatba illeszthetőek. Súlyom Jenő a különböző kapcsolódó nyilatkozatait megvizsgálva azt a megállapítást szűrte le, hogy Luthert a törökök ügye kezdettől fogva egyetemes szempontból érdekelte, Magyarország helyzete különös mértékben nem foglalkoztatta.⁴⁸

⁴⁴ Theodor Bibliander (Buchmann), svájci német reformátor, teológus és orientalista, Zwingli halála után a radikális zürichi reformáció meghatározó alakja volt. Korán-kiadása Robert Ketton angol teológus, csillagász, arabista 1140-es évek elején elkészített fordítására épül. Vö. Bruce GORDON, *Theodor Buchmann = Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History: Western Europe (1500–1600)*, ed. David THOMAS, Leiden, Brill, 2014, 643–653.

⁴⁵ Luther 1542-ben jutott hozzá az első Korán-példányhoz, a Robert Ketton által készített latin fordításhoz. SEGESVÁRY, *i. m.*, 52.

⁴⁶ Luther ezt a művet németre fordítva a saját kiegészítéseivel újra kiadta: *Verlegung des Alcoran Bruder Richardi*. WA, LIII, 261–396.

⁴⁷ Magyarul: Georgius de Hungaria, a „Szászsebesi Névtelen”, *Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról (1438–1458)*. = TARDY Lajos–DÁVID Géza, *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, Budapest, Gondolat, 1977 (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet), 49–153.

⁴⁸ SÓLYOM, *i. m.*, 79.

A török birodalom sikereit Luther eleinte a pápaság és általában a keresztények romlottságának tulajdonította. Luther az 1510-es évek második felében még nem érezte a veszélyt. Véleménye szerint a pápa egyházi büntetés alól adhat felmentést, de Isten büntetése alól nem.⁴⁹ Ez ellen csak a büntetést kiváltó okkal szembeni fellépéssel lehet Istennek tetsző módon küzdeni. Luthernek a 95 tézis ötödik pontjához fűzött, 1518-ra datált magyarázata szerint nem a pápa által közvetített bűnbocsánat, hanem az őszinte belső bűnbánat az egyetlen járható út, ezért elutasítja a török elleni hadjáratot; nem lehet eredményes a testi háború, ha otthon megemészt a lelki háború.⁵⁰

Spalatinnak⁵¹ írta egy levelében, hogy a római Curia már felülmúlja a törököt a Krisztus egyháza elleni harcban, ezért „nincs remény a jó háborúra és a szerencsés győzelemre. Isten – amennyire látom – ellenünk harcol. Itt először a könnyekkel, tiszta könyörgésekkel, szent étellel és tiszta hittel kell küzdeni.”⁵² A világi felsőbbbségről szóló 1523-as írása szerint a világi hatalom dolga karddal, az erőszak eszközeivel fellépni ott, ahol az igazságtalanság megjelenik.⁵³ 1526-os egyik írása kifejezetten azzal foglalkozott, hogy a harcoló katona mennyiben felel meg az isteni rend követelményeinek.⁵⁴ A szeretetparancs alapján igazolja, hogy a katonai hatalom joggal alkalmazható a támadó fél ellen, viszont a török esetében ennek ideje még nem jött el, mivel visszahúzódott.

1529 áprilisában, tehát még Bécs ostroma előtt adta ki a *Vom Kriege wider die Türken*⁵⁵ című könyvecskéjét. A török elleni eredményes harc csak jó lelkiismerettel valósítható meg, hiszen a török nem más, mint Isten büntető pálcaja és az ördög szolgája (*Gottes rute und Teüffels diener*). A két birodalom⁵⁶ (*Zwei-Reiche-Lehre*) elvének megszemélyesítésére építi az érvelését. Ketten küzdhetnek ellene, a *Keresztény úrnak*

⁴⁹ „A pápa nem akar elengedni és nem is engedhet el semmiféle büntetést azokon kívül, amelyeket a maga vagy a kánonok ítéletével kiszabott.” Idézi *Uo.*, 82.

⁵⁰ „Licet plurimi nunc et iidem magni in ecclesia nihil aliud somnient quam bella adversus Turcam, scilicet non contra iniquitates, sed contra virgam iniquitatis bellaturi deoque repugnatori, qui per eam virgam sese visitare dicit iniquitates nostras, eo quod nos non visitamus eas.” („S íme ma legtöbben s hozzá az egyház nagyjai egyébről sem álmodznak, mint a török ellen való háborúról. Mert ők nem a gonoszságok és a nagy bűnök, hanem ama fenyítő ostor ellen akarnak hadat viselni, amellyel Isten a gonoszságokat bünteti és hadakozni Isten ellen, aki azt mondja, hogy ostorával a mi gonoszságainkat látogatja meg, mivelhogy mi azokat nem vesszük észbe.”) Teljes szöveg: WA, I, 530–628, idézett részlet: WA, I, 535, 35–39. Magyarul: LUTHER Márton, *A bűncsú erejéről vitaikozó tételek magyarázata és igazolása* = Uó, D. Luther Márton művei. *Egyházreformáló iratai történeti rendbe szedve, bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel*, I–VI, Pozsony, Wigand, 1904. I, 42–225, 52. Vö. SÓLYOM, *i. m.*, 84; BERNHARD, *i. m.*, 97.

⁵¹ Georg Spalatin (Burckhardt) az erfurti egyetemen tanult, ott ismerte meg Nicolaus Marschalkót, az ő hatására vált humanistává. Bölcs Frigyes fejedelmi udvarában lett nevelő Torgauban. Ösztönözte Frigyeset Luther támogatására. Frigyes halála után, 1525-től lelkészként működött tovább. Kiterjedt levelezése fontos reformációkori forrásanyag. Robert STUPPERICH, *Die Reformation in Deutschland*, München, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1972, 242.

⁵² „Non est spes boni belli aut felicitis victoriae. Deus (quantum video) contra nos pugnat. Hic primum esset expugnandus lachrymis, puris orationibus, sancta vita et fide pura.” 1518. december 21. WETTE, I, 199–201.

⁵³ Martin LUTHER, Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei. (1523) = WA, XI, 246–280.

⁵⁴ Martin LUTHER, Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können? (1526) = WA, XIX, 623–662. Magyarul: LUTHER Márton, *Lehet-e üdvösséges a katonának hivatása is?* = Uó, D. Luther Márton művei *i. m.*, 1910, V, 5–53.

⁵⁵ Martin LUTHER, *Vom Kriege wider die Türken* = WA, XXX/2 107–148.

⁵⁶ A két birodalom-tanról: Karl-Heinz zur MÜHLEN, *Luther II. Theologie* = TRE, XXI, 530–567, 556–557.

kötelessége, hogy imával és bűnbánattal Isten kezéből kivegye a pálcát, míg *Keyser Karolus*nak fegyverrel kell fellépnie a török ellen.⁵⁷ Szemére vetette a töröknek, hogy az isteni világregd három alappillérét dönti romba: a Krisztusba vetett hitet, a világi hatalmat és a házasságot. Törökellenes érvelésében a kettős Antikrisztus-elmélet is megjelenik: „Aber wie der Bapst der Endechrist, so ist der Türck der leibhaftige Teuffel.” Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy amikor Luther a pápáról mint Antikrisztusról írt, sosem a mindenkori pápa személyére utalt, hanem magát az intézményt támadta.⁵⁸

Nem egyedül Luther állította párba a legfőbb ellenfelét a törökkel, a hitújítás küzdelmeiben a mindenre elszánt szembenálló felek érvelésében szokásos vádpont volt, hogy egymás tanait az iszlám pogánysághoz hasonlították, vele hozták kapcsolatba. A Sorbonne Luther 95 téziséét 1521. április 15-én mint a Korán tévelygéseiben osztozókat ítélte el, és maga V. Károly császár is Mohamedhez hasonlította Luthert, hiszen mindketten hamis hitet tanítottak, és a *Respublica Christiana*t támadták.⁵⁹ A korszakban kivételes Guillaume Postel megközelítése, aki az *Alcorani seu legis Mohamedi et Evangelistarum concordiae liber* című munkájában 28 pontban pozitív megközelítéssel foglalta össze a protestáns és muzulmán tanok közti egyezéseket, elismerve, hogy mindnyájan az *Ecclesia generalis* részét képezik.⁶⁰

Luther érdekes módon elismerésre méltó tulajdonságokat is talált a törökökben, hiszen ők is emberek, képtelenség, hogy ne legyen bennük jó. Egymás között hűségesek és barátságosak, dicsérte őket azért is, hogy nem tisztelnek képeket.⁶¹ A mű záró gondolatai a mindenkori császárhoz szólnak. Amíg a keresztény világ bűnbánattal és imával nem teljesítette a feladatát, senki ne támadjon a törökre, mivel a kardja nem hitből van.⁶² Luther óvott attól a vágyálomtól is, hogy a török alatt jobb lenne az élet, ha önként és alázattal meghódolnának neki, a pápa ellen való fegyveres harcot viszont szintén nem tanácsolta. A török hit és a kereszténység között a döntő különbséget a Krisztussal kapcsolatos eltérő hitelvekben látta.

A Bécs ostroma utáni megváltozott hangulatban adta ki az *Eine Heerpredigt wider die Türken* című iratot.⁶³ Ebben már hangsúlyosan megjelenik a lutheri apokaliptika és a kettős Antikrisztus-elmélet. A *translatio imperii* elve alapján, Dániel jóslatát értelmezve (Dán 7) rendületlenül bízunk benne, hogy bár a törökök a magyarokat és a németeket megtépázzák, el nem törölhetik teljesen, mert a birodalom az ítéletnapig fennáll majd. Aki törököt öl, biztos lehet benne, hogy Krisztus ellenségét öli a harcban, de továbbra is elutasítja a keresztes háborút, hogy Krisztus nevében hirdessenek harcot a török ellen.

⁵⁷ „Der selbigen menner sind zween und sollen auch allein zween seyn: Einer heist Christianus, der andere Keyser Karolus. Christianus sol der erst sein mit seinem heer... Herr Christianus, das ist der frumen heiligen lieben Christen hauffe, das sind die leute, so zu diesem kriege gerust sind. (...) Keyser Karolus hat die seinen zuverteydingen als eine ordentliche Oberkeit von Gott gesetzt.” LUTHER, *Vom Kriege i. m.*, 116; SÓLYOM, *i. m.*, 92.

⁵⁸ SEEBASS, *Die Antichristvorstellung i. m.*, 29.

⁵⁹ SEGESVÁRY, *i. m.*, 53–54.

⁶⁰ A 28 pontot lásd: *Uo.*, 53–54.

⁶¹ RAEDER, *i. m.*, 229.

⁶² „Schwerd hat nichts zuschaffen mit dem glauben.” LUTHER, *Vom Kriege i. m.*, 131.

⁶³ Martin LUTHER, *Eine Heerpredigt wider die Türken* (1529) = WA, XXX/2, 160–197.

A török sikerek láttán egyre inkább apokaliptikus irányt vett Luther a török megítélésében.⁶⁴

Ennek ellenére az 1540-es években a töröknél komolyabb ellenségként jelenik meg a pápaság intézménye, amelyet a valódi Antikrisztusnak nevez. A török hite, mivel világosan elhatárolta az evangéliumtól, nem jelent veszélyt az igaz hitre, ellentétben a pápa megtévesztő tévtanaival. A törökök már csak pusztán öntudatlan eszközei Istennek, akik annyival még különbek is, hogy míg a pápa a kárhozatba vezeti a híveit, addig ők mártírokkal töltik meg a mennyországot.⁶⁵

Vélekedések a török kérdésről Leonhard Stöckel írásaiban

Az 1550-es évekre a kelet-felföldi városszövetség tagjai alulról szerveződő, illetve a magisztrátusi konfesszionalizáció keretében kialakították saját evangélikus egyházkezületüket. A tudatosan vagy a körülmények hatására alattvalóikkal együtt evangélikussá váló polgárság az élet nagy kérdéseire elsősorban a protestáns tanokat hirdető prédikátoroktól, tanítóktól várta a válaszokat. Közülük kiemelkedik Stöckel, aki két évtizednyi iskolamesteri ténykedése alatt több nemzedéknyi polgári, valamint főúri gyermek kialakuló világnézetére gyakorolt döntő befolyást. Stöckel gondolatvilága különböző kiadott és kiadatlan műveiből és részben ismert levelezéséből hitelesen megidézhető.

A halála után több évtizeddel megjelent latin nyelvű posztillás kötetében számos utalást találhat a figyelmes olvasó a törökökre vonatkozóan. A török nép és a mohamedán vallás legtöbbször a római Szentszékkel, a pápista ellenséggel együtt jelenik meg írásmagyarázataiban. A Luther-tanítvány Stöckel a törökkel kapcsolatban többnyire következetesen a wittenbergi álláspontot képviselte. A pápai és a török hatalmat egyaránt az Antikrisztus birodalmának nevezte, de a tan tisztasága szempontjából – Lutherhez hasonlóan – veszélyesebbnek tartotta az egyházon belüli áltanítókat a törököknél, akik nyíltan ellenségei a keresztény hitnek.⁶⁶ Az egyházon belüli álprófétákhoz

⁶⁴ „Denn die zwey Reiche des Babsts und Tuercken sind die letzten zwen grewel und Gottes zorn, wie sie Apocalip. nennet, den falschen Propheten und das Thier, und müssen miteinander ergriffen und in den feurigen pfuhl geworffen werden.” Martin LUTHER, *Vermahnung zum Gebet wider die Türken* (1541) = WA, LI, 585–624, 620.

⁶⁵ „Und ich halt den Mahmet nicht für den Endechrist, Er machts zu grob und hat einen kendlichen schwartzen Teuffel, der weder Glauben noch vernunft betriegen kann, Und ist wie ein Heide, der von aussen die Christenheit verfolget. (...) Aber der Babst bey uns ist der rechte Endechrist, der hat den hohen, subtilen, schönen, gleissenden Teuffel, Der sitzt inwendig in der Christenheit.” Martin LUTHER, *Verlegung des Alcoran Bruder Ricardi, Prediger Ordens* (1542) = WA, LIII, 261–396, 394. Idézi: Edmund WEBER, *Die Bedeutung der Theologie Martin Luthers für die Begründung einer multireligiösen Gesellschaft*, Journal für Religionskultur, 1(1997)/1, 1–15. 2.

⁶⁶ „Non intelligit eos, qui sunt extra Ecclesiam, ut sunt Turcici doctores, Judaeorum Magistri, et alii manifeste impii et adversarii doctrinae Christinae. Hos enim facile est cavere, si cui religio Christiana curae est, cum palam negent Christum, eiusque verbum reiiciant. Sed ostendit Pseudoprophetas in ipsa Ecclesia esse.” („Nem azokra gondol, akik az egyházon kívül vannak, hogy vannak tanult törökök, zsidó mesterek, más nyilvánvaló istentelenek és Krisztus tanításának ellenségei. Őket ugyanis könnyű elkertülnie annak, akinek a keresztény vallására gondja van, mivel nyíltan tagadják Krisztust, és az ő igéjét elutasítják. De megmutatja, hogy magában az egyházban is vannak álpróféták.”) Leonhart STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotomaticae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, David Gutessel, Bartphae, 1596, 258.

sorolta a pápistákat, az anabaptistákat és a *manicheusokat*, akik alatt a kálvinista és Szentháromság-tagadó hitújítókat értette. Minden egyes áltanításnak kétféle eredményét lehet megkülönböztetni: egyik minden esetben a *corruptio doctrinae*, míg a másik valamilyen jellegzetes erkölcsi romlottság. A *manicheusok*nál a csúf vágyak, az anabaptistáknál a társadalom rendjének megsemmisítése, a pápistáknál a közismerten szégyenteljes élet.⁶⁷

„Jóllehet a török mocsok felette elhatalmasodott, mégis a pápa kegyetlensége messze nagyobb azok ellen, akik tisztátalanságában nem utánozzák. Pápán nem azt a személyt értem, aki Rómában székel, hanem az Antikrisztus teljes országát, amely az Evangélium és Krisztus országa ellen összeesküdött. (...) A pápa ugyanis a heródesi szajha, aki magát Heródeshez kötötte, és magát annak teljesen alárendelte.”⁶⁸

Ez utóbbi meghatározás szintén egybecseng Luther álláspontjával, aki amikor a pápáról mint Antikrisztusról írt, nem konkrét pápára utalt, hanem magát az intézményt támadta.⁶⁹ Stöckel arra is többször figyelmeztetett, hogy bár a pápát követők a lutheri tanokat vallókkal a krisztushitben egynek tűnnek, de ez nem így van, mivel Krisztus dicsőségét a pápa a maga számára sajátította ki.⁷⁰

Míg, – amint az fentebb olvasható – Luther elismerésre méltó tulajdonságokat is talált a törökökben, addig Stöckel Bécsben őrzött kéziratos *Apológiájának* egyik fejezetében nemcsak határozottan és egyértelműen elítélte azokat, akik a törökök segítségébe, védelmébe vetették bizodalmukat, hanem a törököktől egyúttal minden emberit elvitatott.⁷¹

Quid nunc Hunjadis, aliisque heroes patrium amatissimi, qui nulla pericula quamvis difficillium recusarunt adire, pro libertati et salutis comunis patriae, et ad avertendam servitutem turcicam, qua nihil unquam fuit, nec est turpius aut intollerabilius: quid (inquam) illi dicerent? Si a mortuis excitati, viderint suos posteros non tueri patriam, sed tueri conantibus

⁶⁷ „Est ergo primus et praecipuus fructus Pseudoprophetarum, impia doctrina, etiamsi in aliqua parte doctrinae recte sentiant, quod facere coguntur ad fraudes suas tegendas. Sicut boni doctoris praecipuus fructus est, sana et integra doctrina, eiusque defensio. Secundus fructus impiorum doctorum est, insignis aliqua nota in moribus. Vt in Manichaeo, foeda libido. In Anabaptistis, quod ciuiliem societatem turbant, quod Magistratus damnant, quod rerum distinctionem tollunt. In Papistis quanta sit turpitudine vitae, nemo ignorat.” STÖCKEL, *Postilla i. m.*, 259v.

⁶⁸ „Papam enim appello non unam illam personam, quae Romae sedet, sed totum illud Antichristi tegnum, quod aduersus Evangelium et regnum Christi coniuravit, longe potentius, quam Herodes cum amica sua aduersus Johannem Baptistam. Papa enim est Herodias meretrix, quae sibi Herodem suum adiungit, totumque sibi obnoxium facit, quemadmodum sit in turpi amore.” STÖCKEL, *Postilla, i. m.*, 492v.

⁶⁹ Vö. SEEBASS, *Die Antichristvorstellung i. m.*, 28–43.

⁷⁰ „Nostris vero Pontifices, qui ab altera parte oppugnant Ecclesiam, quanquam videntur vna nobiscum fateri, Iesum esse Christum, reuera tamen negant, cum ei gloriam detrahant.”; „Clam autem negant Papistae et Sacramentarii, Iesum esse Christum, filium Dei viui, quia officia diuinitatis et infinitae potentiae ac maiestatis ei detrahunt.” („A főpapjaink pedig, akik a másik oldalról támadják az egyházat, ámbár úgy tűnnek, hogy velünk egyet vallanak, Jézus a Krisztus, valójában mégis megtagadják, amikor megvonják tőle a dicsőséget.”; „A pápisták és a szakramentáriusok titkon tagadják, hogy Jézus a Krisztus, az élő Istennek fia, mivel az isteni természetnek, a végtelen hatalomnak, valamint a fenségességnek járó tiszteletet megtagadják tőle.”) STÖCKEL, *Postilla i. m.*, 466, 469.

⁷¹ RAEDER, *i. m.*, 229; STÖCKEL, *Tractatus i. m.*, 59v–60v.

bellum indiceri, miscere, et turbam omnia sine modo. Quodque omnium miserrimum est ipsos ecclesiarum doctores ita affectos esse, ut turcis viam sternant ad quoque reliquias miserae pannoniae funditus perendas. Nam illi talis homines omnibus diris devovendos esse putarent, nobisque assentirentur, qui ex sentimus, et fatemur, omnes qui ad societatem et amicitiam turcicam confugiunt, eoque modo et patriae et ecclesiae inseviri putant, a multis, ut dixi millibus diabolorum obsessus esse. Namsi maledictus est, qui confidet in hominum, sicut Hieremias ait, quanto illi magis meretur maledictionem, qui in turcos confidit, qui non sunt homines, sed barbares a diabolo constituta, ut omnia quae divina et humana sunt, ex ipsa hominum memoria deleantur. Sicut igitur eorum scelera cum quibus agimus, longe sunt atrociora, quam illorum, qui vel creatures, vel symulachra manibus hominum facta adorant. Ita poenas quoque graviores pro merito suo daturi sunt, una cum turcis et diabolis amicis suis.⁷²

Stöckel okfejtésében nem pusztán teológiai érveket használ, a török elleni küzdelemben hősi halált halt és Wittenbergben is tisztelt magyarországi kiválóságok megidézésére építi gondolatmenetét.

A reformáció magyarországi terjesztői között a század 40-es éveitől egyre gyakrabban feltűnik az a vélemény, hogy a törökök Isten kegyelmének eszközei, többen reménykedtek abban is, hogy a muszlim hódítók megtérésük révén integrálódni fognak a formálódó, megújuló európai kereszténységbe.⁷³ Az oszmán hódítók gyakorlati szempontú valláspolitikájával kapcsolatos hiú ábrándok Stöckelnél csak mint kárhoztatandó vélekedések jelennek meg. A bártfai iskolamester ugyanis szenvedélyesen kikelt azoknak a meggyőződése ellen, akik a törökben akár politikai céljaikhoz, akár a hitújítás előmozdításában lehetséges támogatókat láttak. Egy Melanchthonhoz írt levelében arról írt például, hogy a törökök hódítása és az árulások miatt kialakult zűrzavaros helyzetről csak az örültek gondolhatják, hogy hasznos lehet a kereszténység számára.⁷⁴

A felső-magyarországi térségben ennek a törökben reménykedő álláspontnak a nyomai többek közt gyalui Torda Zsigmond⁷⁵ leveleiben tűnnek fel. Az ő vélekedése azért is érdekes, mert ugyanabban a közegben mozgott, mint Stöckel, az ismeretei is hasonlóak lehettek, mégis más következtetésekre jutott. Torda Melanchthonnak részletesen írt a magyarországi politikai és katonai hírekről 1545 karácsonyán Eperjesről keltezett levelében. Sajnálkozik ugyan a török pusztítás miatt, ám a török irányában egyfajta reményt is megfogalmazott: a hírek szerint bár szolgaságban tartják a meghódított lakosságot, de a vallásgyakorlat mikéntjébe nem szólnak bele, sőt inkább a protestánsokat pártolják, nagyobb szabadságot adva nekik, mint ami a király hatalma alatt álló terüle-

⁷² STOECKEL, *Tractatus cuius titulus i. m.*, 59v–60v. A szöveg fordítása a mellékletben található.

⁷³ Vö. VARGA Szabolcs, *A reformáció folyamata a Pécsi egyházmegyében a 16. században* = „Örökségünk a tér és az idő”: *tanítványi tisztelgés Filep Antalnak*, szerk. KÜRTÖSSY Péter–MÁTÉ Gábor–VARGA Szabolcs, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2014, 223–242., 227–230.

⁷⁴ „Sed omnes alios furores hoc scelus antecellit, quod somniant hunc statum evangelio profuturum esse.” Bártfa, 1557. január 23. Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.* 347.

⁷⁵ Életének, munkásságának legbővebb magyar összefoglalója Zeman László Miloslav Okál francia nyelvű Torda-tanulmányának recenziója. ZEMAN László, *Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága*, Magyar Könyvszemle, 99(1983)/1, 102–110.

teken élőknek jutott.⁷⁶ Egy másik 1545-ben kelt levelében szintén nagyon kedvezően nyilatkozott a törökökről. Senkit se kényszerítenek a hitüket felvenni, még abban is reménykedik, hogy Isten a törököket az igaz keresztény hitre vezeti.⁷⁷

Stöckelnél az ilyenfajta megengedőbb hangnem azonban, mint láthattuk, teljesen hiányzik. Tanóráin lediktált jegyzeteiből állhatott össze a *Meditatio passionis Christi* címet viselő kéziratot anyag, amelyet jelenleg Pozsonyban őriznek. A legérdekesebb talán a 225–240. oldalig terjedő része, amely Luther tanítása alapján a világ végéről szól.⁷⁸ A szöveg nem teljesen Stöckel munkája, lejegyzője kiegészítette, aktualizálta a tartalmát. Az eszme-futtatás szerint a világ végének vizsgálatánál három kérdésre szükséges válaszokat keresnünk. Vajon lesz-e ennek a világnak végítélete? Mikor? Miképpen? A kérdésekre elsősorban a Szentírásban találta meg a szerző a válaszokat. Hivatkozik többek között a Dániel által megjósolt négy birodalomra: asszír (babiloniai), perzsa, görög és római. A római szerinte utóbb két részre oszlott, az egyik a pápa, a másik a török elnyomása alá került. Úgy gondolja, azért sem lehet messze az apokalipszis, mivel a negyedik és egyben utolsó birodalom széthullásának és pusztulásának tüneteinek szembevetődnek.⁷⁹

Azért nem lehetnek már messze az utolsó napok (ti. ítélet napja), mivel a negyedik és egyben utolsó monarchia/birodalom a számítások szerint a jelen 1573-hoz képest már 1161 éve jött létre és töredezni, valamint pusztulni kezdett, továbbá ebből a korszakból két igen kegyetlen lator, Mohamed és a pápa iszonyú felfordulást támasztottak és alapjaiban pusztítják a gazdaságot és a közügyeket, az iskolákat és az egyházakat, hogy a megmaradt országok között nincs egy se, ami ne lenne teljesen összezavarva. Semmi módon nem lehetséges azonban hosszabb ideig fennmaradnia ennek az igazságosságtól teljesen idegen állapotnak. Dániel körül szóló próféciája szerint, amelyben a kő az emberi kéz érintése nélkül leszakadva összetört a hatalom négy királyságát jelképező szobrot, és amely egyedül fogja elfoglalni a földkerekséget, úgy fogja majd Krisztus az igazságtalanok elpusztítása után a világ birodalmaitól magához ragadni a teljes hatalmat.

Stöckel, úgy tűnik, a török elleni harcot nem kötötte olyan feltételekhez mint Luther, viszont a korszellemmel egybevetően beillesztette egy Isten által szabályozott apoka-

⁷⁶ „Tudd meg, hogy a törökök fenhatósága alatt mindenütt szabadon lehet hirdetni az evangéliumot, ezért Isten legnagyobb áldásának tartják, hogy ezeket a földeket megengedte a barbároknak alávetni. Mert ha a testeknek szolgálnak, az Evangélium nagy fénye biztosan kialszik, és igen nagyszerű a lélek szabadsága, amit a királyaink, ha a főhatalmat megszerzik, fegyverrel és hadsereggel akadályoznak.” Eperjes, 1545. december 25. *ETE*, IV, 448–453, 451; *MBW*, IV, T XIV, Nr. 4107.

⁷⁷ „Propterea Deus adduxit Turcas, qui concedunt libere doctrinae coelestis confessionem.” („Azért vezette be Isten aztán a törököket, akik szabadon hagyják a mennyei tanítás vallását.”) Boroszló, 1545. május. *ETE*, V, 596–597. (Az *ETE*-ben téves keltezéssel, 1551-re dátumozva.) *MBW*, IV, T XIV, Nr. 3907a.

⁷⁸ *De fine mundi, quaedam collecta ex doctrina doctoris Lutheri consentanea testimoniis divinis, quae extant in libris Ecclesiae dei. Authore Leonharto Stöckelio 1556.* (SAV Š A III 281. 225–240.)

⁷⁹ „Quamobrem non potest novissimus dies procul abesse, cum Monarchia quarta et ultima jam ante annos 1161 facta computatione ab anno praesenti 1573 frangi ac deleri coeperit, atque ex eo tempore duo crudelissimi latrones Mahometui et Papa horrendis motis turbant ac funditus perdunt Oeconomias et Politias, Scholas et Ecclesias, ut reliqua regnorum nihil sint, nisi scopae dissolutae. Hic status a iusticia vehementer alienus longo tempore durare nullo modo potest. Christus ergo delectis iniustus mundi imperis omnem potestatem sibi uni vendicabit iuxta Prophetiam Danielis de lapide, qui sine manibus hominum abscissus comminuit statuum, quae quator regna potentiae significavit ac solus occupabit orbem terrarum.” *Uo.* 235. Vö. Dán 2:28–35.

liptikus folyamatba. Egyik prédikációja szerint az utolsó idők nehézségei, megpróbáltatásai elől nincs mód a menekésre, Európa bármelyik országában utolériek azok a menekülők, mert nem az emberi akarattól függ a végidő eljövetele, hanem isteni rendelésből következik be, és a föld minden területét egyaránt sújtani fogja.⁸⁰

Ezért nem emberi terhek ezek, hanem korszakosak, melyek mindenkit közösen elnyomnak, és amelyek elől senkinek sem szabad kitérni. Nem csupán egy vagy néhány olyan város van, ahonnan menekülni kell, s nem csupán egy vagy néhány nemzet, hanem egyszerűen mindegyik olyan: ha Pannóniából Lengyelországba akarsz futni, ha Lengyelországból Germániába, onnan Galliába, Itáliába vagy akár Hispániába, mindenütt ugyanazt a terhet találod, és az téged minden helyen körülvesz. Ily módon a korszak maga rossz, amely nem annyira csak a tied, vagy a családodé, vagy a szomszédodé, vagy a polgároké, hanem minden helyé, és minden emberé akárhova csak fordulsz.

Stöckel szavait életével hitelesítette, a zűrzavaros negyvenes-ötvenes években többször lett volna lehetősége Boroszlóban vagy még nyugatabbra biztonságos, jól fizetett állásra, végül polgártársai rábeszélésének hatására mindannyiszor kirtartott a felsőmagyarországi városok mellett.⁸¹

Stöckel szeretett mesterével, Melanchthonnal folytatott levelezésében személyesebb hangon osztja meg keserű tapasztalatait a magyarországi helyzetről.

1544. augusztus 25-én kelt levelében párhuzamot vont a városok és az oroszlánok elé vetett Dániel próféta között.⁸² A bibliai oroszlánokat hasonlatában a király kegyetlen gondolkodása, a török embertelensége, a nemesség vadsága és a polgárok irigysége jelenítette meg. A pogány veszedelem nagyságával egyenértékűnek festette le az ország vezetőinek becstelenségét. György barát miatt lett az ország a török prédája, Bebek Ferenc nyíltan szövetekezett a törökkel.

1551 őszén küldött levele szerint már annyi vár elveszett, hogy Pannónia védőbástyáiként egyedül csak a szász települések maradtak meg.⁸³ 1557 telén pedig úgy vélekedett, hogy az országot az elkerülhetetlen végső pusztulás fenyegeti.⁸⁴ Ferdinánd király kétfrontos háborúja a török és a lázadók ellen csak kezdetben volt szerencsés, sorozatos árulások miatt megszakadtak a hadműveletek. Eger hős védőinek vezérei az ellenséghez álltak át. A katonák pedig jelenleg a téli szállásaikra visszavonulva a városokat pusztítják.

⁸⁰ „Sunt praeterea non hominum onera, sed temporum, quae communiter omnes premunt, et quae nemini prorsus licet euadere. Non enim sunt vnus ciuitatis aut paucarum, vnde liceat in alias fugere, neque vnus nationis aut paucarum, sed simpliciter omnium: vt si velis ex Pannonia fugere in Poloniam, ex Polonia in Germaniam, inde in Galliam, Italiam, vel Hispaniam, vbique reperias idem onus, idque tecum per omnia loca circumferas. Eiusmodi mala sunt temporum mala, quae non tua sunt tantum, aut familiae tuae, aut vicinorum, aut ciuium, sed omnium locorum, et hominum quocunq; te verteris.” STÖCKEL, *Postilla i. m.*, 83r.

⁸¹ A mansfeldi meghíváshoz: Bártfa, 1545. június 12. ŠKOVIERA, *Epistulae, i. m.*, 323–325; továbbá: Melanchthon levele, 1544. augusztus 10. CR, III, Nr. 1987, MBW, IV, T XIII, Nr. 3650; a boroszlói meghíváshoz: Bártfa, 1551. november 21; Bártfa, 1556 körül. ŠKOVIERA, *Epistulae, i. m.*, 326–328; 345–346; továbbá: Boroszló, 1551. augusztus 25. Eugen ABEL, *Unedierte Briefe von Luther, Melanchton und Leonhard Stöckel*, Ungarische Revue, 7(1887)/10, 710–713, 718.

⁸² Bártfa, 1544. augusztus 25. ŠKOVIERA, *Epistulae, i. m.*, 318–322.

⁸³ Bártfa, 1551. november 21. *Uo.*, 326–328.

⁸⁴ Bártfa, 1557. január 23. *Uo.*, 346–348.

A felső-magyarországi városok életére, mindennapjaira a török természetesen éppúgy fenyegető árnyékot vetett, mint az ország többi szabadon maradt részére. Az oszmán hatalom azáltal, hogy visszasegítette az országba Szapolyai Jánost, és megakadályozta, hogy az egyetlen király jogara alatt egyesüljön, egyúttal egy négyszáz évig tartó polgárháborús feszültséget is konzervált, amely ciklikusan fegyveres felkelésekbe, lázadásokba torkollott tulajdonképpen egészen a XX. századig. Ezeknek a harcoknak a pusztításai, költségei éppúgy sújtották a XVI–XVII. században a városokat, mint a török elleni védekezés óriásira nőtt terhei. Míg ezek a terhek a XVII. században egyértelműen meghaladták a városok teljesítőképességét,⁸⁵ addig a XVI. század derekán még csak a tűrőképességük határát feszegették.

Az evangélikussá lett városok a zűrzavaros helyzetben a biztonságot, a rendet és a támogatást – kérvényeik alapján – a királyi hatalomtól és a vallási megújulástól várták. A törökben az ősellenséget látták, akivel szövetkezni megengedhetetlen. A kereszténységben belül újonnan kialakult felekezeti szembenállás feloldását – néhány kivételtől eltekintve – nem a török védőszárnyai alatt képzeltek el. A reformáció tanai révén felfrisített hittel, egyfajta „apokaliptikus derűlátással” tekintettek előre, bizalmukat Isten kegyelmébe helyezték.

⁸⁵ Vö. H. NÉMETH István, *Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez = A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, szerk. BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal, Budapest, Győr, Magyar Országos Levéltár, 2012, 167–185.

STÖCKEL ÁLLÍTÓLAGOS MUNKÁJA A LIBETBÁNYAI VÉRTANÚKRÓL

Leonhard Stöckel tevékenysége után kutatva, immár csaknem egy évtizede bukkantam a libetbányai evangélikus vértanúk évszázadokon át vitatott történetére.¹ A XVII. század elejétől kezdve ugyanis több helyen a bártfai iskolarektort tüntetik fel egy, a libetbányai eseményeket a többi forráshoz képest részletesebben tárgyaló beszámoló szerzőjeként. A helyi tanító és lelkész kivégzésére utaló, az eseményekkel egy időben keletkezett forrást ugyanakkor mind ez ideig nem találtam. A történet hitele, értékelése évszázadokon át attól függött, hogy katolikus vagy protestáns szerző számolt-e be róla.

A korábbi katolikus álláspontot a XIX. századból jól tükrözi az *Új Magyar Sion*ban megjelent cikk, ahol a szerző így fogalmaz: „Nem is tudunk egyetlen egy példát arra is, hogy Magyarországon valaki 1526 után protestáns hite miatt halállal bűnhődött volna.”² A XX. század elején úgy tűnt, kiegyenlítődek az álláspontok, s Payr Sándor elégedetten jelentette ki, hogy a vita véglegesen lezárult.³ A későbbiekben Szekfű Gyula, aztán Hermann Egyed és Heckenast Gusztáv egyaránt hitelt adott a történetnek, bár egyikük sem tért ki a különböző tudósítások ellentmondó adataira, viszont mindhárman úgy vélték, hogy a kemény büntetés oka nem a Luther tanaihoz való ragaszkodás, hanem sokkal inkább a bányászmozgalomban való részvétel volt.⁴ Ismereteim szerint az első olyan tanulmány, amely alaposan utánajárt a libetbányai lelkész és tanító vértanúságának, és kísérletet tett a kora újkori, újkori vonatkozó tudósítások között az eligazodásra, a szlovákiai Peter Ratkoš tollából született 1964-ben.⁵ A szlovákul megjelent írásában a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a történet a hitviták tüzeiben kialakult legenda, aminek egyedüli valóságalapja egy rövid megjegyzés Conrad Cordatus prédikációs könyvében. Ratkoš ugyanakkor mellőzte a magyarországi őrzőhelyeken található források vizsgálatát, az általa közölt szövegváltozatok pedig több átírási hibát, vagy elgépelést is tartalmaznak. Mindezek miatt némely feltevése pontosításra szorul. A szlovákiai evangélikus egyháztörténet-írásban nem vált elfogadottá Ratkoš

¹ GUITMAN Barnabás, *A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez = A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna–PILECKY Marcell, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 177–186.

² VESZPRÉMI [a keresztnév hiányzik], „*Lutherani comburantur*”, *Új Magyar Sion*, 11(1880)/6, 401–411, 411.

³ PAYR Sándor, *Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról*, Budapest, Luther-Társaság, 1929. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 10), 6.

⁴ 1527-ben János király a libetbányai papot, Nikolai Fülöpöt, Gergely nevű tanítójával együtt kivégeztette, minden valószínűség szerint inkább a bányászok lázadásában való részvétel, mint új hite miatt – írta Szekfű Gyula a két háború között. HÓMAN Bálint–SEKFI Gyula, *Magyar Történet*, I–V, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928, IV, 251; HECKENAST Gusztáv, *A besztercebányai bányászfelkelés*, Századok, 86(1952)/2, 364–396, 396; HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora Könyvek, 1973, 206.

⁵ Peter RATKOŠ, *Vznik povesti o ľubietovských martýroch*, Historica. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 15(1964)/1, 199–211.

következtetése, egy 1998-ban megjelent összefoglaló munkájában a hagyományos felekezeti jellegű narráció szerepel.⁶

A továbbiakban – néhol csak feltételezhető időrendben – áttekintem azon forrásokat, amelyek megőrizték számunkra a zólyom vármegyei esemény emlékét.⁷ A kézirat, illetve régebbi nyomtatott források feltérképezésében elsősorban Kulcsár Péter inventáriuma, valamint Zoványi Jenő egyháztörténetének és a már említett Ratkoš-tanulmányának a hivatkozásai szolgáltak útmutatóul. Két csoportra oszthatóak ezek a források, egyrészt a hitvitázó irodalomban találunk a tárgyra rövidebb utalásokat, másrészt a XVII. századtól kezdődően főleg a protestáns forrásgyűjtők, illetve történetírók emlékeznek meg bővebben az eseményről.

Időrendben az első adatot a már említett Conrad Cordatus⁸ 1556-ban megjelent postillájának második kötetében olvashatjuk. Cordatus szűkszavú utalása a lelkészt nem említi, szerinte Zólyomban egy iskolamestert égettek meg.⁹

A következő két szöveg pontos keletkezésének idejére csak következtethetünk, mivel mindkettőt egy-egy, a XVI. század második felében megjelent könyv üres lapjaira másolták gondos kezek.

Az egyik változat Zsámboki János 1568-as bázeli Bonfini-kiadásának végén található. A kötetet jelenleg a szegedi Somogyi-könyvtárban őrzik, első tulajdonosa 1582-től a possessor bejegyzés szerint a besztercebányai Johannes Georgius Grynaeus volt.¹⁰ A könyv a XVII. első felében még biztos Besztercebányán maradt, erre utal a címlapon a városban 1631-ben történt tűzvész rövid leírása. A libetbányai események leírása tartalmilag megegyezik azzal a szövegváltozattal, amit a későbbiekben Stöckelnek tulajdonítottak, illetve amelyik Johannes Burius kézírata nyomán terjedt el. A bejegyzésben azonban nem kapott helyet sem a szerző neve, sem a hozzátoldás dátuma.

A másik szöveg lejegyzése nem történhetett 1584 előtt, mivel egy 1584-ben megjelent könyv utolsó levelének verzóján található a kézzel írt feljegyzés.¹¹ Az OSZK-ban őrzött forrás számos érdekességet tartalmaz. Ilyen például, hogy található benne egy-egy olyan ritkán használt görög (παραστάτης = bajtárs) és latin (taeter) szó, amelyek helyett a későbbi másolatokban részben vagy egészben romlott, eltévesztett vagy átfozgalmazott alakok szerepelnek. Egy variáns kivétel csupán a szövegromlás alól, ez a Li-

⁶ Daniel VESELY, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, Bratislava, Evanjelická bohoslovecká fakulta, Univerzity Komenského v Bratislave, 1998, 37.

⁷ A téma Magyarországon fellelhető kézirat forrásainak jegyzéke megtalálható: KULCSÁR Péter, *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Balassi, 2003, 674. A nyomtatott anyag feltérképezésében Zoványi Jenő munkája (ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1922, 101.) és Ratkoš fentebb hivatkozott írása szolgáltak kiindulópontul.

⁸ PAYR Sándor, *Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja*, Budapest, Luther Társaság (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 5. sz.), 1928.; Uő., *Cordatus Konrád könyvecskéje i. m.*

⁹ „Die Ev. Gregorien von Bragman, Ev. Hansen Baumgartner aus dem Landte ob der Ens und einen Schulmeyster im Alten Sol verbrandten, aufrichtige und rechte Christen.” Idézi PAYR, *Cordatus Konrád budai i. m.*, 5; Conrad CORDATUS, *Auflegung der Euangelien / an Sontagen unn fürnembsten Festen [...] / Durch Conradum Cordatum / der heyligen Schrifft Doctor. Sampt einer Vorrede Philippi Melanthonis*, Nürnberg, Georg Merkel, Johann VomBerg & Ulrich Neuber, 1556, II, 361.

¹⁰ Grynaeusról: Johannes Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Pest, Hornyánszky, 1873, III, 164–165.

¹¹ *Relatio historica de ministro ecclesiae Libetensis* = Abraham BUCHOLZER, *Chronologia*, Gorlicii, Fritschius, 1584. Kézirat bejegyzés a könyv utolsó levelének verzóján. (OSZK, Fol. Lat. 3900.)

betbányán lelkészkedő Schulek József¹² által az 1780-as évek végén, 90-es évek elején összeállított, iratmásolatokat tartalmazó 36 kötetes gyűjtemény 27. kötetében található, ahol mindkét szó helyesen szerepel.¹³ Megítélésem szerint ez a változat állhat legközelebb az eredeti, elveszett, vagy lappangó Stöckel-kézirathoz.

A másik érdekessége az OSZK-ban található bejegyzésnek, hogy a lejegyzője biblikus cseh nyelvű ószövetségi széljegyzeteket fűzött a történethez, illetve a sérült címlapon található nagy „E” és „L” betű, amelyek kapcsán felvetődött bennem, hogy talán nem épp annak a Lányi Illésnek a keze vezette-e a tollat, aki egyik nyomtatott művében maga is tudósított az eseményekről. Lányi Illés ugyanis a *Petschius Petrus* álnév alatt 1612-ben megjelent hitvitázó munkájában a történet forrásaként először hivatkozott Stöckelre.¹⁴ Lányi így ír 1527. augusztus 24-re datálva az eseményt: „Exstat etiam literis a Leonhardo Stöckelio proditum, quo pacto et pastor ecclesiae Libethensis et scholae ejusdem rector ob denegatum Mariae invocationis honorem vivi ustulati et incinerati fuerint, alter Veterosolii, alter prope Dobronam.”

Bár Stöckel szerzőségét egykorú dokumentum nem támasztja alá, a mintegy két nemzedékkal későbbi Lányi állítását esetleg az igazolhatja, hogy Stöckel, aki bártfai iskolarektorként Melanchthon és Luther munkamegosztását valósította meg lelkész-társával, Radaschinnal, a libetbányai lelkész és tanító vértanúságában lelkesítő példát láthatott, amely méltó a megörökítésre. Ha feltesszük, hogy valóban Stöckel az alapszöveg szerzője, akkor azt is szükséges hozzátenni, hogy már a legkorábbi, XVI. század végére, XVII. század elejére datálható szövegváltozatok is inkább átdolgozásai a feltételezett eredeti Stöckel műnek, mintsem hű átíratai. Stöckelnél ugyanis a katolikus egyház kifejezés még nem a pápa hatalmát elismerő egyházat jelölte, ő a reformáció ellenzőire inkább a pápista jelzőt használta, míg a libetbányai vértanúk történetét elbeszélő, a hagyomány szerint a bártfai iskolamesternek tulajdonított szövegben a katolikus egyház fogalma annak a XVI. század végétől használatos értelmében szerepel.

Pázmány Péter, aki katolikus oldalról jelentetett meg választ Lányi Illés írására, kételkedő álláspontot fogalmazott meg a vértanúk történetével kapcsolatban, ám fontosnak tartom kiemelni, hogy egyértelműen nem vonja kétségbe, nem cáfolja sem a halálbüntetések tényét és számát, sem az eseményről írt beszámoló szerzőjének kilétét:

Nem sokkal később Stöckel (tekintélyes, jeles, hitelt érdemlő férfiú) tanúságát idézi, aki azt írta, hogy Dobronyán és Zólyomban Mária segítségül hívásának tagadásáért a lelkészt és a tanítót megégették. [...] Magyarország közepén születtem, nem vagyok járatlan országunk semmilyen dolgában: emlékezetem szerint senkit sem tudok megnevezni az elmúlt időben,

¹² Schulek József több városban volt tanító, evangélikus lelkész, életének utolsó 18 évében Libetbányán működött, az általa 36 kötetben összegyűjtött, egyháztörténeti szempontból különösen értékes forrásanyagot az Evangélikus Országos Levéltárban őrzik.

¹³ Leonhard STÖCKEL, *Historica descriptio Martyrii, quod Pastor Evangelicis Lybeth-Bányensis cum Rectore Loci anno 1527. subiit, = Collectanea, ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek Annis 1787–1792. congesta*, Tom. XXVII. (EOL, V. 57), 161–164.

¹⁴ Petrus PETSCHIVS [Elias LANI], *Malleus Peniculi Papistici adversus Apologiam Solensis synodi editi*, Cassoviae, Fischer, 1612, 9; RATKÓŠ, i. m., 200.

akit lutheránus hite miatt súlyosabban büntettek volna. Koholmányt vagy megtörtént dolgot mond-e Stöckelről, nem tudom megmondani.¹⁵

Elias Lanyi könyvével körülbelül egy időben illesztett be a *Matricula Mollerianába* Xylander István, a szepes-sárosi evangélikus egyházkerület szuperintendense a vértanúkról egy bejegyzést *Martyres Hungariae* címmel, ennek szövege az *Egyháztörténelmi emlékek* második kötetében olvasható.¹⁶ Ebben Lanyi szűkszavú megjegyzésével ellentétben egy teljes történetet olvashatunk, amelyik ugyanakkor némely lényeges pontban ütközik a Stöckel-féle elbeszéléssel.

A következő szöveg a Josef Rydel által 1886-ban kiadott kézirat, amely Samo Chalúpka hagyatékából a Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich tulajdonába került egyik kolligátumban található.¹⁷ Ez a legkorábbi, pontos keltezési dátummal (1624. május 4.) ellátott kéziratossá változtat, amely lényegileg egyezik a Stöckelnek tulajdonított szöveggel.

Elias Lanyi fia, Daniel *Igneae Veritatis Columna...* című könyvében ugyancsak említi az esetet.¹⁸ Édesapjával ellentétben, aki a lelkész halálának napját, augusztus 24-ét adja meg, ő augusztus 22-ét, a tanító kivégzésének napját közli.

Johannes Burius az a történetíró, aki *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae* című munkájában a történetnek szintén azt a szövegváltozatát közli, amelyet a források többsége Stöckel írásának tart,¹⁹ és amelynek további változataival több kéziratban találkozhatunk.²⁰ Buriusnak az 1677-ben leírt szövegéhez ifjabb Burius 1727-ben fűzött széljegyzeteket, ezekkel a javításokkal vette át aztán a leírást Michael Rotarides 1742-ben.²¹

¹⁵ „Non multo post Stöckelium (gravem, superi, ac fide dignum virum) testem laudat, Dobronae et Veterosolii, ob denegatam Mariae invocationem, Pastorem, et Scholarcham ustulatum, scribentem. (...) In media ego natus Ungaria, nec domesticarum rerum nostrarum undequaque imperitus: neminem retro acti temporis cursu nominari memini, in quem ob fidem Lutheranam gravius sit animadversum. De Stöckelio, somniet, an rem gestam narret, non habeo dicere.” IEMICIUS, Ioannes [Pázmány Péter], *Logi alogi, quibus Baptae calamosphaetae Peniculum Papporum Solnensis conciliabuli et Hyperapisten legitimae Antilogiae vellicant*, Posonii, [typ. archiepiscopalis] 1612. = PÁZMÁNY Péter, *Opera omnia*, rec. Ioannes KISS, Budapestini, Typ. Regiae Scientiarum Universitatis, 1904, VI, 287–468, 323–324.

¹⁶ A szöveget közli: ETE, II, 424.

¹⁷ Joseph RYDEL, *Bericht über das Martyrium zweier Lutheraner im Sohler Comitate vom 24. August 1527*, Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, 1886, 43–46.

¹⁸ „Sicut in patria nostra Pastor ecclesiae Libetensis in Montanis Civitatibus et Scholae ejusdem Rector ob denegatam Mariae invocationis honorem, viti ustulati sunt Anno 1527. die 22. Augusta, alter Vetu Solie in foro, alter prope arce Dobronem. Isti et alii similes non sunt haeretici sed martyres.” Daniel LANI, *Igneae Veritatis Columna...*, Wittenbergae, Wendt, 1654, 558.

¹⁹ Ribini például így nyilatkozik: „Hactenus Burius, qui ad libros ecclesiasticos Vallenses M. S. provocat, et simul Leonhardi Stöckelii testimonium profert. [...] Rem indubitate ita evenisse, mihi quidem amicus fide dignissimus, firmissime asseveravit, cui tragicam historicam, in ipso Libethensium regesto, quod alias matricem vocare solent, legere licuit.” Joannes RIBINI, *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III., I–II*, Posonii, Carolus Gottlob Lippert, 1787, I, 20.

²⁰ A Burius munkájában található, a libetbányaiakat érintő szövegrészrt Ratkoš közölte a már hivatkozott tanulmányában (RATKOŠ, 201–203). A *Micae* 1864-es kiadásába nem került bele a libetbányai történet. Johannes BURIOUS, *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae*, Posonii, Wigand, 1864. A Burius-féle szöveg-hagyományhoz tartoznak a mellékletben feltüntetett, Pozsonyban, Esztergomban és Győrben őrzött kéziratmásolatok.

²¹ Michael ROTARIDES *Micae micarum Burianarum collectae a. s. 1742* című kéziratossá munkáját idézi RATKOŠ, i. m., 203.

A továbbiakban többek közt Schmal András, Joannes Ribini, Klein írt a tárgyról, a náluk olvasható szövegek a Burius által is lejegyzettek parafrázisai, a *Matricula Molle-rianára* egyikük sem hivatkozik, illetve nem ismerteti azt.²²

Ratkoš tanulmányában közli a Burius-féle szöveg feltételezett archetipusát, amelynek alapja szerinte egy, a libetbányai evangélikus levéltárban fennmaradt XVII. század közepi kéziratmásolat, továbbá szintén közli az ezzel terjedelemben szinte megegyező bevezető részt is Burius kézírata alapján.²³ Ez a rekonstruált változat azonban nem állja meg a helyét. A bőven előforduló sajtóhibák, elgépelések mellett (pl. „sex” helyett „ex”) több olyan stilisztikai, nyelvtani és egyúttal terjedelmi eltérést találtam a Budapesten és Szegeden őrzött kéziratokkal összevetve, amelyek véleményem szerint egy eredetibb változat rekonstruálására adnak módot. Ahogy már említettem, a szövegvariánsok összehasonlítását követően az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött, az alábbiakban közölt Schulek-féle XVIII. század végi másolat tűnik számomra a legeredetibbnek.

Memorabilis et notatu digna Relatio Historica de Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore eiusdem, qui uterque (hic Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam) sunt concremati et martyrii coronam consecuti. Anno a nativitate Cri[sti] MDXXVII.²⁴

Valde prodest martyrum exempla ac eorum memoriam in Eccl(esi)a exstare, eaque studio et diligenti opera saepius animis h[omi]num inculcare ut penitus animis inhaereant ne fractae imbecilliorum mentes facile se patiantur se suppliciis a doctrina Chri[stiana] deterri et excuti.

Ac constantia confessorum ac fortitudo martyrum confirmat alios non solum, quia miraculum est, quo Deus ostendit se robur addere infirmis²⁵ contra terrores et supplicia et praesentiam suam multipliciter declarat: sed etiam, quia celsitudo animorum in his, qui supplicia placide sustinent, ostendit Evangelium efficax esse in ipsis et semen esse Dei, quo inchoatur vita aeterna, justitia et laetitia. Quare optime de Eccl(esi)a merentur, qui scriptis suis posteritati, martyria piorum fide bona conservant. Et mirum est profecto nationes alias Christianas suorum martyria accuratiori diligentia consignare, nostram vero patriam²⁶ suorum ingrato silentio praeterire qualia fortassis plura exstant quam credi possent. Sed nos referamus ea tantum, quae hic apud nos Veterosolii et Dobronae facta sunt, ea fide, qua nobis relatum est ab iis, qui meminere et oculati testes fuere.²⁷

²² Andreas SCHMAL, *Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia*, 1765. = FABÓ András, *A magyarországi ág. h. evangélikusok tört. emlékei*, Pest, Osterlamm Károly, 1863, II, 184–187.; RIBINI, *Memorabilia i. m.*, 1787. I, 19–20.; Johannes Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig und Ofen, Diepold und Lindauer, 1789, I, 24.

²³ RATKOŠ, *i. m.*, 202.

²⁴ Ratkoš (Burius): MDXXVII, 22. et 24. Augusti ex variis documentis MSS – tis collatum M. J. Burio.

²⁵ Ratkoš (Burius): hiányzik: infirmis.

²⁶ Ratkoš (Burius): nostram vero patriam helyett Hungariam vero.

²⁷ Ratkoš (Burius): Nos referemus ea tantum, quae in nostro comitatu Zoliensi ante sesqui saeculum accidere ea fide qua in agendis et libris ecclesiarum nostrarum publicis consignarunt illi, qui ab oculatis testibus relata haec ipsa habuere, nobisque reliquere.; ifj. Burius: ante sesqui saeculum helyett: ante duo plus minus saecula.

Anno 1527. metallici Novisolienses saepius questi tardius quam par esset sibi satisfieri, seque sua fraudari mercede, consensu unanimi, Regis infra villam²⁸ armati consedere, sed Joannes Scepusiensis Vajvoda Transylvaniae (Rex) expeditis, Michaële Szobi, magistro Stephano et Gasparo Ratskay demandavit, ut sopito tumultu, rem componant.²⁹

Inclarescere tum incipiebat in Hungaria, praecipue in Montanis Civitatibus lux Evangelii, sed obscurius apud Libethenses tamen faciliiori progressu opera R[evere]ndi cuiusdam Nicolai, Ministri Verbi Divini, qui fuit vir doctus et masculo animo, adjuncto sibi velut parastata³⁰ Rectore Scholae loci ejusdem, viro religionis sincerioris studiosissimo.

Dolebat Sathanas³¹ suas sensim pelli tenebras, neque prius quievit, quam per sua flabella incendisset hosce Regni Commisarios, ut in istos novos sectatores saevire inciperent: missis itaque suis apparitoribus, a Libethensibus Eccl(esi)ae ministrum exposcunt sibi dari, in quem, ut in haereticum sceleratissimum, ex officio et fide, qua sunt devincti Cath. animadvertunt. Renuunt illi primum, et ministro, ut se in locum tutiorem recipiat tantisper dum impetus iste resideat, consulunt. Paret is, et montes quos vocant veteres³² migravit. Commisarii, quos jam diximus suas administros manu armata Libethenses invadere praecipiunt. Capti sunt itaque ex ordine Senatorum sex, unaque cum Rectore Scholae, qui sibi incautius cavit, Veterosolium bini et bini, catenis vincti adducuntur. Examinantur in religione, veritatem fatentur ingenue et aperte. Monent primum eos, ut sathanica illa haeresi abjurata, redeant in Eccl(esi)ae Catholicae gremium, recusant illi, veritatem contra conscientiam abnegare, hominis esse fanatici, asserentes.

Minis tum eos absterrere tentant, sed nullo prorsus effectu. Quos cum usque adeo constantes vident haereticos, et qui igne sunt digni, palam, nullo contradicente, proclamant.³³

Rapitur ad rogam, qui ad statuam publicam³⁴ aggressus fuit, Scholae moderator tanquam qui et confidentius responsaret adversariis et ad constantiam suos cives hortaretur animosius, qui rogo cum impositus in carpento quodam esset, acclamabatur, ut Mariam, tanquam suam Patronam et Advocatam compellaret, fore ut hoc pacto liber evadat: quod ut faciat, se adduci nullatenus passus est, Jesum Christum suum interventorem³⁵ unicum, in quo solo acquiescat, nec alios exoptet, agnoscens. Constanti tum animo perfert supplicium et inter preces animam exhalat die 22. Aug. 1527.³⁶

Spectatum fuerant producti et senatores vincti, quibus etiam minitati sunt, eos eundem vitae exitum manere, nisi ministrum Eccl(esi)ae suae patefaciant et ex latibulis producant, ipsique poenitentia seria repudiatis erroribus se denuo matri Eccl(esi)ae incorporent.

Veniunt interea Legati Montanarum Civitatum et pro captivis intercedunt, neve ad supplicium cum illis properetur, obnixè orant, quod etiam impetrant.

²⁸ Ratkoš (Burius): Regis infra villam vulgo Kyriall Falva. (Királyfalva)

²⁹ Ratkoš tanulmánya szerint innen kezdődik az eredeti szöveg. (RATKOŠ 1964. 201).

³⁰ A szó jelentése szószerinti értelemben: παραστάτης: bajtárs. Helyesen szerepel az alábbi változatokban: Fol. Lat. 3900.; görög betűkkel, RYDEL, *i. m.*, 45.; parasaty javítva utólag: parastata: OSZK Fol. Lat. 3415. Nem lehetett közismert szó. A Ratkoš által közölt szövegből hiányzik, *fidei* áll helyette. A többi változatban parasaty áll, még Schuleknél is: EOL V. 73.

³¹ Schulek EOL V. 73.: kihagyja az ördögi ösztönzésre utaló félmondatot.

³² Schulek EOL V. 73.: montes quos vocant veteres (Stare Hory).

³³ Ez a bekezdés Schulek kéziratában valószínűleg elírás miatt a következő bekezdés után áll, míg a többi változat egységesen eggyel előbbre teszi. Itt változtattam egyedül Schulek kéziratán.

³⁴ Ratkoš: qui ad statuam (vulgo pranger).

³⁵ Ratkoš: interventorem helyett: intercessarem.

³⁶ Ratkoš: hiányzik a dátum.

Non potuunt autem minister diu latere productus ex fodinis loci, in quem concesserat, in manus inquisitorum venit. Hinc postquam diu multumque deliberassent, Budam ad Regem una abducendum censent. Progressi uno milliari ad Dobronyam Castellum usque (nescio, quo spiritu eos exagitante) mutant animum. Varie ubi tum dehortati illum sunt a proposito, utque redeat per sacra obtestantur, impunitatem pollicentur, beneficiis allicere student, gratiam et Regis favorem prolixè offerunt, aut si quod majus et igne, poena denique inferni, avocare pertentant, sed Dei spiritu eum confortante, invictus intrepidusque permanet. Stat sententia, quod Deus velit, sumque paratus tetriorem³⁷ etiam mortem subire (addit praeterea) se sibi bene esse conscium, se verum ad coelestem patriam iter tenere, nec expedire, ut gradum revocet. Seque nihil morari ipsorum aut Regis quoque in se futuram quam promittant, benevolentiam, se praeferre Christi Sui Salvatoris³⁸ gratiam, et impensum erga quosvis, qui vera fide ad ipsum confugiunt amorem, nihil insuper se terrori flammis gehenae, Christum esse suum refrigerium, qui sit ipsum in coelestem patriam translaturus, simulac hisce flammis dissolvetur.

Quo responso accepto, inquisitores ipsum cremare iubent. Sic in vera filii Dei agnitione, professione invocationeque mortuus est, quod factum est ipso die 3. Februar A. 1528.³⁹ (Leonhardus Stoekelius)⁴⁰

Mindezek után szükségesnek tartom, hogy röviden az események történeti hátterét is kifejtsem. Legenda vagy valóság a libetbányai tanító és lelkész vértanúhalála? Valamint kérdés az is, hogy feloldhatóak-e a szepességi plébánosok anyakönyvében található történet és a Stöckel-féle elbeszélés közti ellentmondások? Problémát jelent azt is, ha valóban történt kivégzés, akkor az összefüggésben állt-e az alig tíz hónapig hatályos 1525. évi 4. törvénycikkkel, amely a lutheránusok megégetését rendelte el?⁴¹

A Schulek által másolt történet szerzője, Stöckel a leírás szerint szemtanúktól hallott az eseményekről. „Sed nos referamus ea tantum, quae hic apud nos Veterosolii et Dobronae facta sunt, ea fide, qua nobis relatum est ab iis, qui meminere et oculati testes fuere.”⁴² A történet a bányászlázadással kezdődik, amelynek csillapításával Szapolyai vajda Szobi Mihályt, István magistert (Werbőczy) és Ráskay Gáspárt bízta meg. Ahogyan történetíróról történetíróra száll a leírás, úgy változtak egyébként a commissariusok nevei. Ifj. Buriusnál: Mihael Czobor, Stephanus mester, Caspar Rudkay; Kleinnél: M. Czobor, Stephan Magocz és Kasper Ratkay; Hornyánszkyánál: Mihael

³⁷ Ratkoš: sumque paratus tetriorem helyett: sequi paratus deteriorem. A *taeter* szó megfelelő alakját a források többsége hibásan írja, vagy *deterior* áll helyette. Kivétel: OSZK Fol. Lat. 3900. Schulek a másik iratában szintén a romlott *deteriort* használja (EOL V. 73.).

³⁸ Ratkoš: Christi Sui Salvatoris helyett: Salvatoris sui Christi.

³⁹ Ratkoš: nem közöl dátumot; OSZK Fol. Lat. 3900. ugyanezt közli; a többinél: in ipso die S. Bartholomaei Apostoli A.D. 1527. Szent Bertalan ünnepének említése valószínűleg utólagos betoldás, ami az 1578. augusztus 24-én Franciaországban történtekre utal. Az 1528-as dátumra nem találok logikus magyarázatot, aligha hihető, hogy addig elhúzódtott volna az ügy.

⁴⁰ Egyedül Schuleknél (EOL V. 57.) szerepel Stöckel mint szerző, ez biztosan nem Schulek hozzáköltése, forrását azonban sajnos nem jelölte meg. Alapos filológiai elemzés során lesz talán megválaszolható ez a kérdés.

⁴¹ A törvénycikkely tényleges alkalmazásának kérdéséről lásd bővebben: CSEPREGI Zoltán, „Lutherani omnes comburantur”: *Legenda, források, rekonstrukció = Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2015, 30–40.

⁴² STÖCKEL, *i. m.*, 161.

Czobor, Stephanus Magacz, Caspar Ratkay; Heckenastnál: Szobi Mihály, Magócsi István, Ráskay Gáspár.⁴³

A történet szerint a fenti megbízottak fegyverrel kényszerítették a libetbányaiakat, hogy a lelkészüket, Nicolait és az iskolamesterüket eretnekségük miatt szolgáltatassák ki nekik.

A királyi biztosok mellett az áldozatok nevét is bizonytalanság lengi körül. Ratkoš szerint a szöveg eredetijében nem szerepelt név, azt csak később találták ki a XVII. század második felében. Ezzel ellentétben az OSZK, Fol. Lat. 3900. jelzetű iraton, mely a XVI. század végére, XVII. század elejére datálható, már szerepel a lelkész neve: Nicolai-Nicolaus. Továbbá Schulek forrásgyűjteményében közli az általa kijegyzetelt úrvölgyi (Herregrund) iskola anyakönyvét. Ebben található egy olyan bejegyzés, mely szerint Philip Nicolay és N. Gregory 1524 után Úrvölgyről távozott Libetbányára.⁴⁴ Amennyiben ez a másolat hiteles, úgy a tanító és a lelkész neve is hitelesnek tekinthető.

A pap elmenekült és csak a rektor kivégzése után – ez a hagyomány szerint 1526. aug. 22-én történt Zólyomban –, került elő. Szapolyai megbízottjai túsul ejtettek polgárokat is, de őket a bányavárosok küldöttsége kikönyörögte a fogvatartóik keze közül. Az időközben elfogott pap ügyében nem tudtak határozni, ezért Budára szállítása mellett döntöttek. De a dobronyai vártól nem messze megváltoztatták szándékukat és őt is megégették. Ennek dátumát a Schulek-féle irat 1528. február 3-ára teszi. Több változat az 1527. augusztus 22. mellett az augusztus 24-i dátumot közli a lelkész kivégzésének napjaként. Szent Bertalan ünnepének említése elképzelhető, hogy tudatos módosítás, ami az 1578. augusztus 24-én Franciaországban történetekre utalhat.

Az 1527 nyár végi dátum, legyen az 22-e vagy 24-e, a történet leggyengébb pontja. Korabeli adatok ugyanis egyértelműen cáfolják, hogy az említett vajdai-királyi tisztségviselők ekkoriban Zólyom vármegyében tartózkodtak volna. Ugyan 1526-ban, megbuktatása után Werbőczy dobronyai birtokára vonult vissza Szobi Mihállyal együtt, ám források szerint 1527 nyarán János király táborában tartózkodott,⁴⁵ Szobi Mihály pedig éppen ez év tavaszán halt meg. Ráskay Gáspár feltehetően szintén a király mellett volt, bár tény, hogy neki is voltak zólyomi birtokai. Az 1528-as dátum pedig még inkább zárja annak a lehetőségét, hogy János megbízottjai a felelősek az ítéletekért.

Stöckel tudósításával ellentétben a *Matricula Mollerianában* lejegyzett szöveg mindkét vértanút Gregoriusnak nevezi, nem hozza összefüggésbe halálukat az előző évi bányászmozgalommal, pusztán a helyi, zólyomi hatóságot jelöli meg felelősként Thurn Kristóf⁴⁶ várkapitány személyében.⁴⁷ Különbség még, hogy Xylander változata

⁴³ Uo. 203; KLEIN, *Nachrichten, i. m.*, 25; HORNYÁNSZKY Viktor, *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*, Pest, Hummel, 1863, 117. HECKENAST, *i. m.*, 395.

⁴⁴ *Fragmenta Matriculae Scholae Ev. Vallis-Dominorum, que ex authentica Anno demum 1800 Josephus Schulek, Eccl. pt. Lybeth Banyensis VDM depromsit = Ecclesiarum Evangelicarum Augustanae Confessionis Comitatus Zoliensis fragmenta historica collecta a Josepho Schulek, annis 1795–1813*, 796. (EOL V. 73.)

⁴⁵ Werbőczy így datálja levelét Tomicki lengyel alkancellárnak: „ex castris regiis prope Pesth positis, decima septima die mensis Augusti anno domini 1527.” AT, IX, Nr. 251.

⁴⁶ Thurn (néhol tévesen Thury) Kristóf Mária királyné Stájerországból ide került zólyomi tiszteje, 1530–1535 között a garamszentbenedeki apátság kommandátora, 1542-ben halt meg a Roggendorf által irányított budai ostrom idején. SÖRÖS Pongrácz, *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története: a Magyar kereszténység, királyság és Benczés-Rend főnnállásának kilencszázados emlékére*, Budapest, Stephaneum, 1912, 12. köt., 2. rész, 115.; VERESS Endre, *Izabella királyné 1519–1559*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1901, 170.

⁴⁷ ETE, *i. m.*, II, 424.

nem említi a városok küldöttségét, leírja azonban a kétgyermekes tanító feleségének könyörgését. Továbbá újszövetségi parafrázisként legendaszerű elemet beszél el, miszerint a máglya mellett történetesen két gonosztevőt is akasztani vittek, akiknek a lelkész már a máglyára helyezve adott lelki vigaszt; az egyik megtért, a másik pedig kinevette őt.

A stájer származású Thurn Kristóf Mária és Ferdinánd híveként 1527-től foglalta el a Szapolyai-pártiak zólyomi birtokait.⁴⁸ Bár Ratkoš kizárja, hogy Thurn szerepet játszott volna az ítéleteknél, mivel egy 1541-es forrás szerint a reformáció híve volt, ez nem teljesen helytálló érv, hiszen aki 1541-ben támogatja a hitújítást, az 1527-ben minden aggály nélkül még üldözhetett minden reformációs mozgalmat.⁴⁹ A besztercebányai levéltárban őriznek két olyan 1539-ben, Bécsben kelt levelet, amelyekből kiderül, hogy a libetbányai polgárok és Thurn kapcsolata kifejezetten ellenséges volt.⁵⁰ A polgárok a város szabadságának megsértése miatt több esetben panaszt tettek Ferdinánd királynál Thurn Kristóf ellen, sérelmezték egyebek mellett, hogy a kapitány közülük többeket önkényesen foglyul ejtett, a városaik javait fosztogatta, valamint a katonáival különböző módon akadályozta őket, hogy a mindennapi munkájukat elvégezhessék. Az uralkodó a levelekben arra utasította a megvádolt Thurnt, hogy ne zaklassa a városiakat, hanem inkább védelmezze és támogassa őket.

A dátumok ellentmondásaira két megoldás lehetséges. Egyik, hogy valóban János emberei jártak el a libetbányai ügyében, de akkor annak a mohácsi csata előtt kellett történnie és akkor a legendaszerű eseményszál a besztercebányai bányászlázadás lecsendesítésének történetéből sarjadt ki, hiszen a rendteremtés valóban Werbőczy vezetésével történt 1525-ben, az ő esetében az sem kétséges, hogy a kezdetektől egyértelműen és aktívan ellenezte a lutheri reformációt.⁵¹ Ez esetben a Stöckel-féle tudósításban a dátum hibás. A másik lehetőség, ha a dátumot fogadjuk el helyesnek, akkor viszont valamiért Stöckel, vagy az ő forrásai az 1542-ben Buda ostroma alatt elhunyt stájer Thurn Kristóf helyett a bártfaiak által sem különösképpen kedvelt Szapolyai-pártiakra hárítják az ördög eszközének a szerepét. Harmadik lehetőség is adódik, a tanítót még Mohács előtt, vagy közvetlenül a csata után Szapolyai kormányzatának első hónapjaiban végezték ki, a később elfogott lelkészt pedig már a Ferdinánd-párti hatóság ítélte el. Ez a megoldás megmagyarázná a két kivégzés között a Schulek-féle másolatban jelzett hat hónapos különbséget, és megmagyarázná azt is, hogy Cordatus miért csak az iskolamester vértanúhaláláról tudósít.

Meggyőződésem, hogy akár a hazai, akár a külhoni, elsősorban felföldi, szlovákiai levéltárakban még lappanghatnak olyan korabeli dokumentumok, amelyek alapján közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a pontos megválaszolásához, hogy miért és ki által kellett meghalniuk a libetbányai lelkésznek és tanítónak.

⁴⁸ Az 1542-es besztercebányai országgyűlés az örökösaitől elvette és visszaszolgáltatta az eredeti tulajdonosaiknak a birtokokat. *CJH*, IV, 63.

⁴⁹ RATKOŠ, *i. m.*, 206.

⁵⁰ ŠAL, 1282–1885. ML 41 1/10 és ML 42.

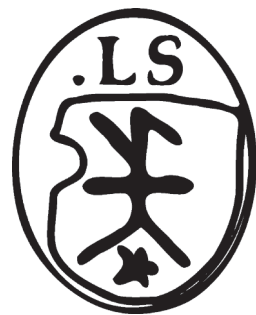
⁵¹ HANUY Ferenc, *A lutheránizmus Magyarországon a mohácsi vesz előtt (Első közlemény)*, *Katholikus Szemle*, 20(1906)/3, 245–260, 252–253.

LEONHARD STÖCKEL UTOLSÓ ÉVEI ÉS ÍROTT HAGYATÉKA

Leonhard Stöckel utolsó néhány éve meglehetősen zaklatottan telt el. 1555-ben a tanács szerette volna, ha Stöckel nagyobb szerepet vállal a város irányításában, ezt ő azonban visszautasította, mivel neki Isten a tanári pályát jelölte ki hivatásul.¹ E hivatalviselési ügy körüli viták is indították arra, hogy rövid időre Késmárkra távozzon.² Melanchthon pedig arra ösztönözte, hogy Wittenberghez közelebb, Boroszlóba tegye át székhelyét, de ő itthon maradt, noha Ambrosius Moiban és Andreas Winckler tárt karokkal várták Boroszlóban.

1555 júliusa és 1556 januárja között tehát Késmárkon tanított („Aztán egy jó ember gyermekeit kezdtem el tanítani az-
zal a reménnyel, hogy télen is velük leszek” – írta egyik leve-
lében Késmárkról).³ Kérdéses, hogy a városi iskolában-e vagy
magánúton. Biztos viszont, hogy a század hatvanas éveiben
Késmárkon is a melanchthoni *Ratio Studiorum*ot vezették be,
elsősorban Stöckel és tanítványa, Simon Gergelius⁴ hatására.
1556 telén visszatért Bártfára, a város vezetése kiengesztelte,
de ekkor már betegen látott újból munkához. Kassára és Lő-
csére is meghívták, hogy vegye át az iskola vezetését.⁵ S bár
azt írta Lőcsére 1557. július 17-én, hogy az Bártfánál alkalma-
sabb és kényelmesebb hely iskola számára, sem szíve, sem
betegsége nem engedte Bártfáról elmenni.⁶

10. Leonhard Stöckel
pecsétjének lenyomata
(1534), ŠAB, missiles,
Nr. 78/7591.

¹ „Meine bit Göttlich ist, weyl Got wil, das die leerer ynn Schulenn unnd kirchenn mit andern emptern unnd sorgenn nicht sollenn beladen werdenn, auff das sie zu yhrem thun deste gescickter sein mügenn (...) ich wil viel lieber nur ein halber man oder ein menlin sein, denn ein hunderman.” („A kérésem kegyes, mert Isten akarja, hogy a tanárt az iskolákban és a templomokban más hivatalokkal és gondokkal ne terheljék, hogy a feladatát annál jobban tudja ellátni, (...) szívesebben lennék egy félemler, egy emberke, mint a százas tanács tagja.” Az eredeti szöveg szójátéka nehezen visszaadható, fél ember ↔ százember.) Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359., 335–336.

² Távozásának oka lehetett óvatosság is, mivel akkoriban Eperjest pestis sújtotta. DEMKÓ Kálmán, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890, 30; ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 275, Bártfa, 1551. november 21. *Uo.*, 326–328.

³ „Dann ich hab gutter leut kinder alhie zu lerenn angenommen, der hoffnung, das ich den winter sie nicht lassen wil.” Késmárk, 1555. szeptember 20. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 339.

⁴ Simon Gergelius bártfai születésű, 1554-ig Kassán helyettes iskolamester volt, majd 1554–1556 között Stöckel helyettese, aztán 1556-tól a kassai iskolát vezette, 1558-tól Bártfán volt jegyző. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 343. 7. jegyzet.

⁵ Késmárk, 1555. november 28. ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 340, Bártfa, 1556. július 17. *Uo.*, 344.

⁶ „Demnach ich erstlich E. W. fürgebenn ynn keinem stück wil gestrafft habenn, das die Stadt Leutsch gelegener unnd bequemer ist, denn Bártfeld, zu einer schulenn. Dartzu mir unnd den meinen zur narung, welche mich alhie gar schwer ankempt, fürderlicher.” *Uo.*, 344.

Az 1550-es években egyre elkeseredettebben figyelte azt a zűrzavart, ami a reformáció különböző irányzataival áramlott be hazánkba, és a politikai bizonytalanságot, ami az ország három részre szakadásával következett be. „Nem csökkentek, hanem növekedtek az Isten egyházát fenyegető veszélyek” – írta Melanchthonnak egyik levelében.⁷

Leonhard Stöckel magánéletéről kevés adat derül ki a forrásokból. Feleségéről semmit nem árulnak el az ismert kútfők, gyermekei neve viszont fennmaradt. 1550-ben született Johannes nevű fia, majd később David és Leonhard. Lányait Annának, Fidesnek és Dorotheának hívták.⁸ Anna nevű lánya Thomas Faber felesége lett.⁹ Péter testvérét, aki 1544-ben tért vissza Wittenbergből, Stöckel utódául szánta, illetve Lőcsére kívánta küldeni tanítani. 1555–56-ban távollétében Péter helyettesítette Bártfán.¹⁰

Stöckelt 1560-ban húsvét táján súlyos rosszullet lepte meg, Schesaeus leírása szerint egy hétig ágyban fekvve, míg bírta, diktálva tanított. Melanchthon halálhíre megelőzte Stöckelnek írt utolsó levelét. Miután könnyek között elolvasta, a körülötte állóknak azt mondta, hogy hamarosan személyesen válaszol Melanchthonnak.¹¹ A Szentháromság ünnepét megelőző vasárnap előtt halt meg június hetedikén, pénteken májbetegségben. Tanítványai és barátai közül Schesaeus, a három Rakovsky testvér és Georg Purkircher költött tiszteletére sírverset.¹²

Ha végigtekintünk életpályáján, egy elveihez hű, jellemes, szülőföldjét szerető egyéniség képe rajzolódik ki. Míg pályatársai közül sokan néhány évente váltogatták lak- és munkahelyüket, addig Stöckel hű maradt a magisztrátusnak tett ifjúkori ígéreteihez, a számára talán kedvezőbb lehetőségeket és körülményeket biztosító külhoni és hazai álláslehetőségeket egyaránt visszautasította, egy rövid ideig tartó kényszerű távollét kivételével haláláig Bártfán dolgozott. Bár nem alkotott olyan kimagasló értékű irodalmi műveket, mint tanára, Eck, vagy tanítványai közül néhányan, tanári munkája évtizedekre meghatározó volt a térség számára. Nemcsak a helyi közösség, hanem a magyarországi rendi elítthez tartozó ifjak oktatásában, jellemformálásában is döntő szerepet vállalt. Nem véletlen, hogy a felföldi nemesi családok tagjai anyagilag támogatták az utódai által sajtó alá rendezett prédikációs köteteinek kiadását. Halála után harminc-negyven évvel egykori tanítványai szinte kultikus tisztelettel emlékeztek rá. Talán ennek is köszönhető, hogy az Ötvárosi hitvallás szerzőségét is neki juttatta a hagyomány.

Utódai alatt a bártfai felekezetszervezés lendülete nem csökkent. Radaschint, amint már említettem, 1563-ban a szebeni zsinaton újraválasztották. A század második felé-

⁷ „Neque tamen minuuntur ecclesiae Dei pericula, sed augeuntur (...)” Bártfa, 1551. november 21. *Uo.*, 326; *MWB*, VI, Nr. 6261.

⁸ ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*, 278.; Jozef PETROVIČ, *Príspevok ku genealógii Bardejovského rodu Stöckel*, Acta Collegii Evangelici Prešovienis, 5(2000)/1, 69–74. 74.

⁹ 1561-ben vette el Thomas Faber Annát. Selmezbányára küldött esküvői meghívólevelét lásd: *Oklevelek a reformáció első századából = MPEA*, XI, 1–119, 91–94.

¹⁰ Jozef PETROVIČ, *Nové poznatky ku genealógii bardejovského rodu Stöckel = Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. KÓNIA Peter, Prešov, Prešovskej univerzity, 2011 (Acta Collegii Evangelici Prešovienis 11.), 102–110., 104.

¹¹ Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979, 92.

¹² *Uo.*, 93.

ben a lelkészek (Severin Sculteti,¹³ Martin Wagner, Elias Lanyi) és a rektorok (Thomas Faber, Nikolaus Erhard¹⁴ és Konrad Gera¹⁵) a városi tanáccsal szorosán együttműködve szilárdították az ortodox lutheri álláspontot, erélyesen felléptek a kriptokálvinista tanítók ellen. A XVI. század második felét jellemző kavalkádban eredményesen őrizte Bártfa a lutheri tanokat a kálvinista, unitárius, anabaptista hatásoktól, és főleg a Melancthon halála után az evangélikusság körében jelentkező belső meghasonlástól.

Leonhard Stöckel műveinek jegyzéke

Stöckel írott hagyatékáról részletesen a kapcsolódó fejezetekben írtam. Szükségesnek tartom azonban az áttekinthetőség végett, hogy a műveket csoportosítva alább együttesen is feltüntessem.

PRÉDIKÁCIÓS KÖTETEK, ÉRTEKEZÉSEK

- *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in vsum ecclesiae Christi collectae, authore Leonarto Stoeckel. Bartphae MDLXXVIII Excvdebat Daudid Guttgesel.*
- *Postilla Sive enarrationes erotematicae epistularvm et evangeliorm tam dominicalivm qvam festorum dierum, quibus etiam nonnulli Sermones in Festis sollennioribus vtiles adiuncti sunt. Avthore clarissimo viro D. Leonharto Stöckelio Bartphensi, olim rectore scholae Bartphanae, annis contimuis viginti vno, fidelissimo. Bartphae. Imprimebat Daudid Gutgesel. Anno MDXCVI.*
- *Commentar super Joannem Evangelistam.* Wirth Mihály eperjesi bíró levele említi, amelyben tájékoztatta a bártfai városatyákat, hogy Kubiny Kristóf hajlandó nagyobb összeggel támogatni a Stöckel munkájának kinyomtatását.¹⁶ Kubiny támogatta az 1596-os postillás kötet megjelentetését is.

HITVÉDELMI MUNKÁK

- *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis contitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et*

¹³ Sculteti Severin 1565-ben a már Thomas Faber vezette bártfai iskolát látogatta, mint különlegesen tehetséges és szorgalmas diákot 1573-ban az iskola lektorának nevezték ki. 1575-től a breznóbányai iskolában tanított, 1580-tól Eperjesen, 1591-től ismét Bártfán volt, de már mint rektor és városi lelkész. 1593-ban az öt város főesperesévé választották, s mint a felső-magyarországi ortodox lutheránusok vezetője lép fel a különböző teológiai vitákban, melyek Flacius követőivel, továbbá a kriptokálvinistákkal robbannak ki. Sculteti, mind a zsinatokon, mind az írásaiban szigorú lutheri álláspontot követve sokat fáradozott a protestáns egység megeremtéséért, hogy az általa is oly fontosnak tartott vallásbéke a közösségeket erősítse és az egyház és a világi hatalom közötti kapcsolatot megszilárdítsa. Az, hogy a szlovákság közt is széles rétegek lettek a lutheri tanok követőivé, szintén Sculteti tevékenységének köszönhető. SEBŐK Marcell, *Sculteti Severin = MAMÚL*, X, 275–276.

¹⁴ Nikolaus Erhard, dalheimi származású tanár, 1592-től volt iskolarektor Bártfán, 1600-ban itt is halt meg a pestisjárvány idején. *RMSZ*, 222; *SZINNYEI*, III, 1137.

¹⁵ A szárszországi Tangermündéből származó Konrad Gera 1595–97 között volt Bártfán iskolarektor. *RMSZ*, 282.

¹⁶ „Hern Leonhardi Stöckelii Commentar super Joannem Evangelistam nicht im vorkorbenen wolten liegen laßen sondern durch die löbliche kunst der druckerey aus dem finstern an das tag licht bringen (...)” Eperjes 1599. június 2. (ŠAB, missiles, Nr. –)

propugnatrix idolorum, 1558. A magyarországi kutatás számára lappangónak tekinthető művet a bécsi udvari könyvtár XIX. században kiadott kéziratkatalógusa vette lajstromba, ez alapján említi meg Csontos János a Magyar Könyvszemlében.¹⁷ – *De Antichristo*. Említi és néhány bekezdést idéz belőle az 1596-ban megjelent Stöckel prédikációs kötet *Praefatiója*.

PEDAGÓGIAI MUNKÁK

- *Catechesis D. Leonardi Stoeckelii pro iuventute Bartphensis composita* (Bártfa, 1556 körül). Zoványi egyik 1925-ös cikkében ismerteti, Debrecenben a református kollégium könyvtárában őriznek belőle egy példányt.¹⁸
- *Historia von Susanna in Tragedien wise gestellet, zu vbung der Iugent, zu Bartfeld in Vngarn*. Wittenberg, 1559.
- *Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melancthonis*, Basileae, Ionnes Oporinus, 1561 = Philip MELANCHTHON, *Loci Communes Theologici*, Basileae, Ionnes Oporinus, 1561.¹⁹
- *Apophthegmata illustrium virorum expositione Latina et rythmis Germanicis illustrata per Leonhartum Stoeckelium, scholae Bartphanae rectorem*. Vratislavia, 1570.²⁰
- *Compendium officiorum Ciceronis*. 1574, elveszett.

LEVELEZÉS

- *Epistulae Leonardi Stöckel*²¹

BIZONYTALAN SZERZŐSÉGŰ, A TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY ÁLTAL

STÖCKELNEK TULAJDONÍTOTT MUNKÁK

- *Leges scholae Bartphensis*, 1540.²²
- *Quinque civitatum, nempe Cassoviensis, Leutscheviensis, Bartphensis, Eperiensis, Cibeniensis nomine elaborata confessio christiana doctrinae*. Cassovie, 1613.
- *Memorabilis et notatu digna Relatio Historica de Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore eiusdem, qui uterque (hic Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam) sunt concremati et martyrii coronam consecuti. Anno a nativitate Cristi MDXXVII*.
- *Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572*. SAV Š A III 281. Iskolai jegyzet.

¹⁷ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, kiad. Academia caesarea Vindobonensis, Vindobona, Gerald, 1875, VII, 179; CSONTOSI János, *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*, Magyar Könyvszemle, 9(1884)/1–6, 157–308, 297.

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Adatok Stöckel Lénárd irodalmi működéséhez*, Theologiai Szemle, 1(1925)/2, 168–169. Kiadás: Michael VALČO–Daniel ŠKOVIERA, *Catechesis Stöckelii pro iuventute Bartphensi composita [1556]: Katechizmus Leonarda Stöckela a jeho toelogicko-filozofický odkaz*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014.

¹⁹ Melancthon munkájával együtt, kolligátumként jelent meg. Vö. ZOVÁNYI, *Adatok i. m.*, 168–169.

²⁰ *RMK*, III. 607.

²¹ ŠKOVIERA, *Epistulae i. m.*

²² Kiadások: Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, Leipzig u. Ofen, 1789, I, 332–341; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, Akadémiai, 1981, 153–158.

- *Arithmetica Leonharti Stöckelij*. Scriptum Belae 1567. In: Compendium. Késmárki Evangélikus Líceum (Lyceálna knižnica v Kežmarku) 38956. 144r–159r. Iskolai jegyzet.
- *De Musica*. Scriptum Belae 1567. In: Compendium. Késmárki Evangélikus Líceum (Lyceálna knižnica v Kežmarku) 38956. 242r–253r. Iskolai jegyzet.

ANNOTATIO-
nes Locorum commu-
nium doctrinae Christianae PHILIPPI MELANCHTHONIS, Per
LEONARDVM STECKELIVM
Bartphensis scholae Rectorem
conscriptæ,

BASILEAE, PER
Ioannem Oporinum.
1561.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADATOK A BÁRTFAI LEVÉLTÁRBÓL

Egyházi személyek levelei

A bártfai városi levéltár XVI. századi anyaga számos olyan misszilis levelet is tartalmaz, amelyeknek a szerzői a város szűkebb vagy tágabb környezetében élő egyházi személyek közül kerültek ki. Találhatunk közöttük magyarországiakat és külföldieket egyaránt, katolikusokat és evangélikusokat és olyanokat is, akiknél a felekezet nem dönthető el egyértelműen, bár a protestáns egyházszervezet kiépülése, ahogy fentebb láthattuk, megkezdődött, a különböző hitvallások közötti határvonalak mégis eléggé képlékenyek, átjárhatóak voltak a korszakban.

A katolikus levélírókról röviden emlékezem csak meg, mivel ők többnyire állami-királyi hivatalviselői minőségben fordultak a városokhoz, nem mint egyházi személyek. Ebből következik, hogy egyházi-felekezeti vagy magántermészetű ügyekre az általuk jegyzett iratok között alig lehet példát találni. Személy szerint vagy püspökök, mint például Forgách Ferenc,¹ Oláh Miklós, Thurzó Ferenc,² Újlaky Ferenc,³ Verancsics Antal,⁴ vagy a hiteleshelyi feladatokat végző káptalanok, konventek tagjai, mint Bártfai Máté magiszter szepesi kanonok, Sopronczai Hejzei Mihály egri prépost, fráter Ollyas György, az utolsó jászói prépost, Body György leleszi prépost. Magántermészetű például Verancsics Antalnak a már említett levele, amelyben unokaöccsének bártfai taníttatásáról esik szó.⁵

Számos levél szerzője a városi tanács megkeresésére válaszolt, a magisztrátus ugyanis tudatosan hívott meg arra kiválasztott személyeket, hogy a városban különböző egyházi szolgálatot lássanak el. Az esetek többségében a válaszok udvarias, de határozott elutasítást tartalmaznak. Például, bródi Vencel⁶ (ismertebb nevén Vaclav Mitmáne) teológiai doktor Wittenbergből 1546. október 24-én írta a magisztrátusnak,

¹ SÖRÖS Pongrác, *Forgách Ferencz élete*, Budapest, Athenaeum, 1896; BÁRTFAI SZABÓ László, *Ghymesi Forgách Ferencz, 1535–1577*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1904.

² GECSÉNYI Lajos, *A rejtélyes Thurzó. Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke, 1549–1563*, Levéltári Közlemények, 81(2010)/1–2, 3–31; PÁLFFY Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában*, Történelmi Szemle, 53(2011)/1, 63–84.

³ SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Budapest, Szent István Társulat, 1984, 254.

⁴ SÖRÖS Pongrác, *Verancsics Antal élete*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1898; GÁL-MLAKÁR Zsófia, *Verancsics Antal korának humanista hálózatában: Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, 14(2009)/1, 115–144.

⁵ Verancsics a bártfai tanácsnak, Eger, 1559. január 4. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–); Karl SCHWARZ, „*Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae.*” *Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560) – ein Schul und Kirchenreformer im Karpatenraum = Philipp Melanchthon – praeceptor Europae. Vorträge der Tagung „Philipp Melanchthon – Praeceptor Europae” vom 16. April bis zum 18. April 2010 in Erlangen*, Hg. Peter BUBMANN, Erlangen, BeE, 2010, 52–69.

⁶ Josef JIREČEK, *Dr. Václav Mitmáne z Uherského Brodu*, Časopis Matice Moravské, 5(1873)/1, 101–127.

hogy bár hálára kötelezi a meghívásuk, de nem mehet.⁷ A levélből megtudjuk, hogy Mitmánék korábban Prágában működött tanárként, ahol ösztönözte nemcsak a szentek közbenjárását kérő istentelen gyakorlat eltörlését, hanem az úrvacsora szerinte eredeti értelmezését is hirdette. I. Ferdinánd azonban börtönbe záratta emiatt és csak azzal a feltétellel eresztették el fogvatartói, ha szavát adja, hogy többé a Habsburg-uralkodó országában nem működik igehirdetőként.⁸

Volt olyan is, aki viszont élt a város által felkínált lehetőséggel. A levelek tanúsága szerint a Radaschin mellé rendelt német és a szláv hitszónokok különböző okok miatt csak néhány évet töltöttek el Bártfán, így a város újra és újra rákényszerült, hogy a megürült prédikatori állásokat valamiképp betöltse. Így sikerült több éven át tartó levélváltások révén Adam gölnicbányai lelkészt rábeszélni, hogy Bártfán vállalja el a német prédikatori állást. Thurzó János szepesi főispán 1551. április 30-án Szepesváraljáról írt Bártfára Adam plébános ügyében.⁹ A főúr elismeréssel szólt Adam lelkészi ténykedéséről, véleménye szerint ilyen emberekből nagy hiány van. Ezért nem is engedte el, és kéri a bártfaiakat, hogy ne akarják elcsábítani őt. Ádám ennek ellenére elment Bártfára, mivel 1553 őszén a Matthias Lauterwaldot köszöntő és egyben udvariasan figyelmeztető levél aláírói között ott találjuk az ő nevét is.¹⁰

A következő években viszont ismét Gölnicbányáról küldi a missziliseit a bártfai tanácsnak.¹¹ 1554. november 21-én kelt válaszában kifejezi örömét, hogy a korábbi feltevésekkel szeretnék továbbra is alkalmazni Bártfán. Szívesen megy hozzájuk és várja ez ügyben a levelüket. 1554. december 11-én írt levelében Adam Isten akaratának véli, hogy egyhangúlag választották meg a bártfai egyházi szolgálatra. Viszont két szekeket is kér gyerekei, valamint ingóságai szállításához, továbbá kéri, hogy a megbeszéltek szerint a neki járó tizenöt arany átadásának napját is határozzák meg. Az egyeztetés nagyrészt feltehetően bizonyos pénzügyi okok miatt továbbra sem folyt gördülékenyen, mivel 1555 januárjában írt két misszilisét még mindig Gölnicbányáról címezte.

Ádámnak az 1554-es őszi levelében megfogalmazott nagy lelkesedése nem tartott sokáig. 1558. augusztus 20-án Kassa városa kérte ugyanis a bártfaiak segítségét.¹² Az addigi kassai német prédikátor, Gregorius Meltzer¹³ ugyanis otthagyta állását, és mivel értesültek róla, hogy Adam viszont Bártfától búcsúzik, felajánlják neki a megüresedett kassai állást. Arra kéri a bártfai tanácsurakat, hogy járjanak közben korábbi hitszónokuknál, hogy elfogadják a kassai meghívást.

⁷ Václav Mitmánék a bártfai tanácshoz, Wittenberg, 1546. október 24. (ŠAB, missiles, Nr. 114/–)

⁸ „Ibique [in Prag] suasu et me impulsore non solum impiae et abominandae invocationes sanctorum mutatae essent, sed et coena domini, prout potuit fieri, suo loco et dignitati esset restituta.” (ŠAB, missiles, Nr. 114/–)

⁹ ŠAB, missiles, Nr. 126/–.

¹⁰ Johannes REZIK, *Gymnasiologia*, II. Sec. I. Cap. IV. par. (OSZK, Quart. Lat. 29.); GUITMAN Barnabás, *Trojaká identita inteligencie mesta Bardejov v 16. storočí = K dejinám Podolínca a novovekého Spiša*, zost. Miroslav ŠTEVÍK, Stará Ľubovňa, Ľubovnianske Múzeum, 2006, 238–243; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi Kiadó, 2013, 424–425.

¹¹ Adam a bártfai tanácsnak, 1551. április 9. (ŠAB, missiles, Nr. 126/–); 1554. november 21. (ŠAB, missiles, Nr. 137/–); 1554. december 11. (ŠAB, missiles, Nr. 137/–); 1555. január 10. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–); 1555. január 25. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–)

¹² A kassai tanács a bártfai tanácsnak, 1558. augusztus 20. (ŠAB, missiles, Nr. 149/–)

¹³ 1559 januárjában Meltzer mint malduri lelkész írt a bártfaiaknak. Meltzer Marcus Keylnek, Maldur, 1559. január 31. (ŠAB, missiles, Nr. 151/–); *ELEM*, I/2, 65.

Stanislaus Semidalius, az Újszandec melletti kórház egykori elöljárója,¹⁴ aki a lengyel szakirodalomban mint protestáns egyházi énekszerző ismert, néhány művének címét ugyanis tartalmazza Jan Zaremba 1558-ban Brest-Litovskban kiadott protestáns énekeskönyvének fennmaradt töredéke, szintén elfogadta a bártfaiak hívását.¹⁵

Semidalius 1551. augusztus 4-én Krakkóban kelt levelét a megszokott lutheránus köszöntés – kegyelmet és békességet – módosításával kezdi, igazságot és békességet azaz *iusticiam et pacem*.¹⁶ Levelét ezt követően hosszabb, a saját korszakukra vonatkozó öszövétségi példázattal folytatja, majd udvarias stílusban elfogadja a bártfai meghívást. Sietett is volna már hozzájuk néhány héttel ezelőtt, csak a betegsége visszatartotta. Hogy mikor érkezett meg pontosan, nem derül ki, viszont az 1552. március 4-én Bártfán, az otthonából kelt panaszos leveléből biztosan tudjuk, hogy már néhány hónapja a városban tartózkodott.¹⁷

Hálás a városnak, hogy befogadták, és mivel saját vagyona nem volt a létfenntartáshoz, ezért az egyházi szolgálat felkínálásával biztosították számára a megélhetést. Sajnos azonban szűkös és elhanyagolt állapotban lévő lakást kapott, ahol az ingóságaival nem fért el kényelmesen. A tél elmúltával a tanulmányait se tudja békében folytatni, mivel a házba behallatszik a jó idő miatt már kint kiabáló, éneklő és síró gyerekeknek a zajongása, amitől egészen beteggé lesz. Ezért kéri a tanácsot, hogy a templomhoz kaphasson saját kulcsot, hogy ott mindenki távollétében zavartalanul a munkájának szentelhesse magát. Semidaliustól még egy keltezetlen, Peter Gorskinak 1555 táján írt lengyel levél található a levéltárban.¹⁸ Ezenkívül ő is aláírta a Matthias Lauterwaldot köszöntő és egyben figyelmeztető levelet még 1553. november 14-én.

Miután Semidalius 1555-ben meghalt, a bártfai városatyák Herkó Simon korompai lelkészt szemelték ki a szláv hitszónoki állásba. Herkó Simon 1556. május 1-jén kelt magyarázkodó leveléből kiolvasható, hogy vele kapcsolatban nemcsak írásban, hanem szóbeli meggyőzéssel is próbálkoztak a bártfai városatyák, Adam lelkész ugyanis személyesen is meglátogatta az alkalmazásának ügyében.¹⁹ Herkó levele nem egyértelmű visszautasítás, különböző külső körülményekre hivatkozik, amiért nem vállalja el a felkínált állást. Korábban például a földesura akadályozta, hogy elutazzon máshová, és jelenleg is különböző akadályok merültek fel.

Krosznói Kelemen (Clemens Kroszczenko) grybówi prédikátor 1558. október 4-én arról tájékoztatta a tanácsot, hogy ne küldjék még érte a szekeret, mivel ura és patrónusa, Stanisław Pieniążek krakkói tribunusnak távolléte miatt nem tudta a távozásához

¹⁴ 1558. augusztus 20. „olim prepositus prochodochy apud novam sandecz” (ŠAB, missiles, Nr. 127/–)

¹⁵ Günter KRATZEL, *Die altpolnischen protestantischen Kantionalfrühdrucke*, Die Musikforschung, 18(1965)/3, 253–267, 261.

¹⁶ Semidalius a bártfai tanácsnak 1558. augusztus 20. (ŠAB, missiles, Nr. 127/–) Az apostoli üdvözlőformulához lásd: CSEPREGI Zoltán, *Gratiam et Pacem! A reformátorok ismertetőjele = Uő, A reformáció nyelve i. m.*, 38–52; Uő, *Die Anfänge der Reformation im Königreich Ungarn bis 1548 = Die Reformation in Mitteleuropa: Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, 2008 = Reformacija v srednji Evropi: prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008*, ed. Vincenc RAJŠP–Karl SCHWARZ–Bogusław DYBAŚ–Christian GASTGEBER, Ljubljana, Wien, Založba ZRC SAZU, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2011, 127–147.

¹⁷ Semidalius a bártfai tanácsnak, 1558. augusztus 20. (ŠAB, missiles, Nr. 129/–)

¹⁸ Semidalius Peter Gorskinak, 1555. (ŠAB, missiles, Nr. 129/–)

¹⁹ Simon Herko a bártfai tanácsnak, 1556. május 1. (ŠAB, missiles, Nr. 141/–)

szükséges ügyeket elintézni.²⁰ Valamivel több mint egy hét múlva, október 19-én viszont örömmel értesítette Bártfát, hogy ura megérkezett és megkapta az engedélyt a távozásra. Bár igen megijedt a hallott hírektől, miszerint ellenség és mindenféle menekültek garázdálkodnak a felső-magyarországi városok környékén.²¹ Ennek ellenére kéri a szekeret továbbra is, mivel mint írja, ha Isten velünk, kicsoda ellenünk. Kelemen végül biztonságban megérkezett és tudjuk, hogy egészen 1564-ig szolgálta a bártfai szláv ajkú híveket.

A sziléziai klein-heinersdorfi idősebb Johann Scholtz magister 1552-ben nyerte el a prédikatori állást a boroszlói Szent Erzsébet-templomban a templomhoz tartozó iskola vezetésével együtt.²² Scholtzról tudható még, hogy 1545-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, tanulmányait követően pedig négy évig Bártfán volt lelkész. Melanchthon, akitől a humanista *Praetorius* nevet kapta, ajánlotta Johann Morenberg figyelmébe, akinek a meghívására Scholtz, miután 1552 telén Wittenbergben magiszteri fokozatot szerzett, távozott végleges állomáshelyére, a sziléziai Boroszlóba. Míg feltehetően Stöckellel jó kapcsolatot ápolt, addig az 1552. július 31-én Boroszlóból írt levélből kitűnik, hogy még ekkor is elszámolási vitái voltak a bártfai tanáccsal.²³ A levélből ezenkívül kiderül, hogy pontosan 1547. július 16-án érkezett Bártfára, ahol egészen 1551. május 6-ig maradt szolgálatban.

Külön csoportot képeznek az egyháziak által írt levelek között a Bártfa által támogatott városi ifjak misszilisei, akik külföldön, elsősorban a wittenbergi egyetemen folytatták tanulmányaikat.²⁴ A vizsgált évtizedből három ilyen diáktól maradtak fenn levelek: Salamon Scherer-Curaeustól, Johann Schaidertől, és David Stöckeltől, aki a két ismert David közül valószínűleg Leonhard Stöckel unokaöccse és nem a fia volt.²⁵

Közülük Johann Schaidner iratkozott be legkorábban, 1550. október 13-án a wittenbergi egyetemre.²⁶ Előtanulmányairól sejthető, hogy több társához hasonlóan Boroszlóban végezhetett, mivel az egyik misszilisében említi, hogy a fentebb említett, a sziléziai városban tanító Johann Scholtzhoz tartozik, és az adósság törlesztésére Georg Wernher tett neki ígéretet.²⁷

Schaidner szépen megfogalmazott missziliseit latin nyelven írta. 1554 telén valamilyen ügy miatt Krakkóban járt, innen keltezte január 28-án azt a levelét, amelyben a tanácsot kéri, hogy a város határában lévő kertet, amely családja tulajdonában van, a közút rendezése miatt ne sajátítsák ki, mivel ott komlót termelnek, amely szükséges

²⁰ Clemens Kroszczenko a bártfai tanácsnak, 1558. október 4. (ŠAB, missiles, Nr. 149/–)

²¹ Clemens Kroszczenko a bártfai tanácsnak, 1558. október 19. (ŠAB, missiles, Nr. 149/–)

²² Gustav BAUCH, *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation*, Breslau, Josef Max & Comp., 1911 (Codex Diplomaticus Silesiae 25), 175.

²³ Johann Scholtz a bártfai tanácsnak, Boroszló, 1552. július 31. (ŠAB, missiles, Nr. 130/–)

²⁴ SZÖGI László–PETER KÓNYA, *Sáros megyei diákok az európai egyetemeken 1387–1918 = Šarišské študenti na európskych univerzitách 1387–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2012; *Lőcsei stipendiánsok és literátusok: külföldi tanulmányutak dokumentumai, 1550–1699*, szerk. KATONA Tünde–LATZKOVITS Miklós, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990.

²⁵ Jozef PETROVIČ, *Nové poznatky ku genealógii bardejovského rodu Stöckel = Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej univerzity, 2011 (Acta Collegii Evangelici Prešovien-sis 11.), 107.

²⁶ AAV, I, 259.

²⁷ Johann Schaidner a bártfai tanácsnak, Wittenberg, 1555. április 19. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–)

a megélhetésükhöz.²⁸ Ha a közutat mégis akadályozná a kertjük, akkor gondoskodik róla, hogy az utazóknak ne kelljen panaszkodniuk.

Schaider 1554 augusztusában már Wittenbergből címezte levelét, amelyben az iránta tanúsított jótéteményeiért hálálkodik a tanácsnak, köszönetképpen Melanchthon művei közül küldött néhány rövidebbet.²⁹ Klasszikus műveltségéről tanúskodik, hogy Pindarosz iszthmoszi ódájának egy sorát görög nyelven idézte a misszilisben.³⁰

1554. október 2-án kelt levelében egy közelebről meg nem nevezett vallási nézeteltérés miatt fejezi ki fájalmát.³¹ Itt minden bizonnyal a frissen érkezett eperjesi lelkész, Matthias Lauterwald tanai miatt kialakult vitára célzott Schaidler, amelynek a híre Wittenbergig is eljutott. A levélben dicséri a tanácsot, hogy helyesen cselekszik, és külön gondot fordít az ifjak taníttatására, ami az egyik legfontosabb feladata. Schaidler Wittenbergből küldött levelei közül még két továbbit őriz a levéltár (1555. március 9.; 1555. április 19.), ezekben a missziliseiben további támogatást kért a bártfai városi tanácstól, panaszkodott az őt sújtó adósságok terhe miatt, amelyek következtében tanulmányait is meg kellett szakítania.³² Kétségbeesésében Isten haragjával riogatta az őt elhanyagoló, hálátlannak minősített patrónusait. Úgy véli ugyanis, hogy az állam számára hasznos tanulmányok támogatásának mellőzése Istennel szembeni hálátlanság, amiért komoly büntetésre lehet számítani. Johann Schaidler későbbi életútjáról tudható, hogy egyetemi tanulmányait követően előbb 1564 körül Libetbányán, majd 1567-től haláláig Bártfán látott el lelkészi szolgálatot. Lelkészi ordinációjának helye és ideje azonban nem ismert.³³

Schaidlerrel ellentétben beiratkozott a wittenbergi egyetemre 1555 áprilisában Salamon Scherer, aki Emericus Scherer városi tanácstagnak volt a fia, mindhárom innen küldött, ismert levelét németül írta.³⁴ Ezeknek fő témája szintén a rossz anyagi helyzet, a csekély támogatás miatti udvarias, ugyanakkor határozott panasz.³⁵ Kiderül belőlük, hogy a tanácstól kapott támogatásból nem lehetett megélni Wittenbergben. Scherer nem kívánt úgy járni, mint diáktársa, Johannes Schaidler, de neki is hitelezőkhöz kellett fordulnia. Sürgeti missziliseiben a bártfai magisztrátust, hogy egyértelmű választ küldjenek neki, ha nem kap tőlük segítséget, féláron kell majd eladnia holmijait, hogy pénzhez jusson.

²⁸ Johann Schaidler a bártfai tanácsnak, Krakko, 1554. január 28. (ŠAB, missiles, Nr. 135/–)

²⁹ Johann Schaidler a bártfai tanácsnak, Wittenberg, 1554. augusztus 18. (ŠAB, missiles, Nr. 136/–). „Mitto itaque nobis libellum Domini Philippi de iuramentis et coniugio, cuius nuper mentionem feceram, sed tunc propter tabellarum petulantiam hic relictus erat, eique adiunxi vitam Lutheri, libellum de haereticis et orationes quasdam.” Az alábbi Melanchthon-írásokról lehet szó: *De coniugio sacerdotum*, Wittenberg, 1549 = CR, XXXIII, 673–692; *De iuramentis* = CR, XVI, 453–470; *Vita Martini Lutheri*, CR, XX, 429–438 (a számos kiadásban megjelent Luther-életrajz adatai).

³⁰ „De bizony a régi | hőstett már szunnyad, elfelejtik a halandók” („παλαιά γάρ | ειῆδει χάρις, αμναμονες δε βροτοί”), Pindarosz, *Iszthmoszi óda* (7.16–17.); vö. AGÓCS Péter, *Felejtés és emlékezés Pindarosz 7. Iszthmoszi ódájában* = *Aranykor – Árkádia. Jelentés és irodalmi hagyományozódás*, szerk. KROÓ Katalin–FERENCZI Attila, Budapest, L’Harmattan, 2007, 29–62. 41.

³¹ Johann Schaidler a bártfai tanácsnak, Wittenberg, 1554. október 2. (ŠAB, missiles, Nr. 136/–)

³² Johann Schaidler a bártfai tanácsnak, Wittenberg, 1555. március 9. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–); Wittenberg, 1555. április 19. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–)

³³ *ELEM*, I/3, 26.

³⁴ *AAV*, I, 302.

³⁵ Salamon Scherer a bártfai tanácsnak, Wittenberg, 1555. március 26. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–); 1555. április 20. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–); 1555. június 14. (ŠAB, missiles, Nr. 138/–).

A levéltár megőrzött egy Scherer számára 1555. augusztus 21-én kiállított wittenbergi ajánlólevelet is.³⁶ A dokumentum érdekessége, hogy a kézírás kétségkívül árukkodik a szöveget lejegyző, másoló személyről, aki nem más, mint Scherer diáktársa, Johann Schaider. Az anyagi támogatásra buzdító ajánlólevelet Salamon kérésére állította ki Christoph von Barby und Mühligen, az 1555 tavaszán választott egyetemi rektor. Kiderül belőle, hogy Scherer Leonhard Stöckelhez hasonlóan wittenbergi tanulmányai előtt Boroszlóban, az Elisabethaneum akadémiai gimnáziumban tanult, Andreas Winckler diákkaként. A rektor megállapítja, hogy Scherer alkalmas tanári állás betöltésére, amire kifejezetten ajánlja is.

Hasonlóan nyilatkozik Schererrel kapcsolatban Melanchthon is egy levelében, amelyet jelenleg a budapesti Evangélikus Országos Levéltárban őriznek. Az 1555. augusztus 20-án kelt levél a bártfai tanács figyelmébe ajánlja Scherert, aki műveltsége és tisztessége révén wittenbergi tanulmányait követően nagy hasznára lehet szülővárosának. Kéri a magisztrátust, hogy küldjenek neki 16 tallért, mert hitelt kellett felvennie. Melanchthon arról is tájékoztatja a bártfaiakat, hogy Scherer a nagyobb eladósodás elkerülése végett Boroszlóba tért vissza.³⁷ A bártfai ifjú további sorsáról annyi derült ki még a forrásokból, hogy két év múlva is a sziléziai városban élt, innen címezte rövid levelét szülővárosa tanácsának.³⁸ A misszilisben ismét feltűnik Johann Scholtz neve, tőle kért ugyanis kölcsön, hogy a betegségéből kigyógyult rokonát ki tudja segíteni.

David Stöckel Wittenbergből írta 1568 augusztusában kelt hosszú latin levelét.³⁹ A misszilis keltezése első látásra megtévesztő, a levéltár rendezőjét éppúgy, mint engem, tévútra vitt, e figyelmetlenség miatt korábban 1556-ra datáltam a misszilit, jól lehet a levél kiállítója nem 1556-ra, hanem a teutoburgi csata akkor ismert dátumához képest – Kr. u. 12. – datálta 1556 évvel későbbre a levelét.⁴⁰ Az 1567. október 11-én a wittenbergi egyetemre beiratkozott David Stöckel a szövege elején szabadkozik, hogy esetleg terheli a tanácsot hosszú soraival és a már eddig is elküldött számos levelével.⁴¹ Felpanaszolja továbbá, hogy már fél éve nem kapott otthonról támogatást, amit rendkívül fájlal, mert szűkös helyzete akadályozza tanulmányai folytatásában.

Miután David Stöckel 1569-ben hazatért szülővárosába, a városi önkormányzatban látott el különböző tisztségeket, tanácsstag lett belőle, 1582–1583-ban pedig bíróként állt Bártfa élén.⁴²

Szoros értelemben nem tartozik sem az írója, sem a címzettje nem tartozik kifejezetten az egyházi személyek közé, de a témája miatt mindenképpen érdekes (Kis)Palugyai Imre kancelláriai titkár levele, amelyet Bécsből küldött sürgősen 1554. január 18-án Valentin Ecknek.⁴³ Palugyai, Oláh kancellár hivatalában dolgozván naprakészen ér-

³⁶ *Testimonium Salomonis Curaei Bartphani a Rectore Witebergensis*, ŠAB, missiles, Nr. 139/–.

³⁷ 1555. augusztus 20. EOL I. A. 24/4(6); KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn*, Magyar Könyvszemle, 117(2001)/1, 153–164, 156. A Melanchthon-levél kiadása: *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 3. (1860), 14. sz. 424–425; MBW, VII, Nr. 7557.

³⁸ Boroszló, 1557. június 24. (ŠAB, missiles, Nr. 144/–)

³⁹ David Stöckel a bártfai tanácsnak, 1556. augusztus 2. (ŠAB, missiles, Nr. 142/–)

⁴⁰ Barnabás GUITMAN, *Über einige Briefe von geistlichen Intellektuellen aus den Bartfelder Archiven aus der Mitte des 16. Jh.*, In: *Od reformácie po založenie cirkvi*, zost. Peter KÓNYA–Annamária KÓNYOVÁ, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2015, 184–194, 192.

⁴¹ AAV, II, 135.

⁴² PETROVIČ, *Nové poznatky i. m.*, 107–109.

⁴³ Palugyai Imre Valentin Ecknek, 1554. január 18. (ŠAB, missiles, Nr. 135/–)

tesült Oláh terveiről, és bár rendkívül elfoglalt, ezeket osztja meg Eckkel. Nem sokkal azután, hogy Eckék onnan távoztak (Eck és Keyl Márk 1553 őszen Bécsben képviselték Bártfát), Oláh Miklóssal együtt Pozsonyba, majd Nagyszombatba mentek. Egy hónapot voltak Bécsből távol, mialatt – írja Palugyai – az ura megreformálta az Egyházát, értve ez alatt Oláh nagyszombati intézkedéseit, amelyek az ottani káptalant és iskolát érintették.⁴⁴ A Szent Adalbert napján tartott zsinatot is említi, amelyen Oláh személyesen elnökölt. Uralkodói megerősítéssel döntöttek az egyházközségek főesperesi vizitálásáról, az erről szóló irat másolatát titokban küldi Ecknek, hogy legyenek óvatosak, és ne beszéljenek róla kívülállóknak, mert nagy veszélybe sodorják ezzel őt. Fél, nehogy a vizitáció és a zsinat az övéik, azaz a Luther tanait követők üldözésére adjon lehetőséget. Oláh más, mint az elődje, a levélfő szerint a kancellár rendkívüli adottságokkal bír. Palugyai alig várja az órát, hogy kimeneküljön a jelenlegi helyzetéből. Stöckelt és az egyik előkelő polgárt, Gregorius Heydet üdvözli külön is.

A XVI. század derekán Bártfa volt az egyik legjelentősebb központja a felső-magyarországi reformációnak. A városi levéltárban őrzött, egyháziak által írt levelekből mozaikszerűen bővíthetők, árnyalhatóak azok az ismeretek, amelyek a térség konfesszionalizációjának kezdeti időszakára vonatkoznak.

Laudáció és világboldogítás

Alább két olyan kis írásról szölok részletesebben, amelyeknek hangvétele a háttérükben álló motivációk és keletkezési körülményeik különbözőek. Egyiknek szerzője egy neves humanista költő, a másiknak pedig az egyháznak egy ismeretlen római kritikusa. Mégis összeköti őket közép-európai beágyazottságuk. Önmagukban állva is meggyőzően igazolják, hogy a XVI. század első felében a felső-magyarországi városi művelt elit szerves része volt a Közép-Európát behálózó, elsősorban, de nem kizárólag német gyökerű humanista közegnek, amely a kultúrtranszfer révén az itáliai reneszánsz műveltség gyümölcseit és a németországi reformáció tanait egyaránt közvetítette hazánk területére.

Az első bemutatandó, keltezetlen szöveg címe szerint – *G. Logus ad Vuernerum et Ecchium* – a városhoz, illetve a térséghez kötődő két jeles személyiség, Georg Wernher és Valentin Eck dicséretére készült latin beszéd, amelyet Iványi Béla az 1550-es évekre datált. Szerzője a sziléziai származású ismert neolatin költő, boroszlói prépost Georg von Logau⁴⁵ (humanista néven: Georgius Logus).

Az ősi, de elszegényedett nemesi családba született Logau női (Nysa) plébániai iskolai tanulmányait követően Thurzó János boroszlói és Thurzó Szaniszló olmützi püspök pártfogását egyaránt elnyerve került 1514-ben a krakkói, majd 1516-ban a bécsi egyetemre.⁴⁶ Krakkói diákévei alatt kötött életre szóló barátságot Valentin Eckkel

⁴⁴ FAZEKAS István, *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*, Történelmi Szemle, 45(2003)/1, 139–153.

⁴⁵ GUSTAV BAUCH, *Der humanistische Dichter George von Logau. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des schlesischen Humanismus*, Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur, 73(1895)/3, 5–33; MICHAEL ERBE, *Georg von Logau = CoE*, II, 338–339; HEINRICH GRIMM, *Logau, Georg von = NDB*, XV, 117; LAKATOS Bálint, *Logau, Georg von = MAMŰL*, VII, 2007, 78–79.

⁴⁶ MIKÓ Árpád, *Thurzó János = MAMŰL*, XII, 2011, 42–44; Uő., *Thurzó Szaniszló = MAMŰL*, XII, 44.

és Georg Wernherrel, laudációjának két címzettjével, Bécsben pedig földije, a jeles humanista, I. Ferdinánd későbbi történetírója, Caspar Ursinus Velius⁴⁷ és Joachim Vadianus⁴⁸ köréhez csatlakozott, de itt ismerkedett meg a szintén egyetemi tanulmányokat folytató Nádasdy Tamással⁴⁹ is.

A Thurzók, illetve a tehetős rokon Georg von Loxau⁵⁰ (Loxan, Logschau, Lokschan, Jiří z Lokšan), tették számára lehetővé a bolognai tanulmányokat (1519–1521), ahol az itáliai humanista tudós közösség elismert tagjává vált. 1522–1525-ben hosszabb időt töltött Rómában, tagja lett a *Sodalitas Coritianának*,⁵¹ több ízben is találkozhatott VII. Kelemen pápával. Pályáját magyarországi kötődésű ismerősei biztatására II. Lajos udvarában tervezte folytatni, a tragikus kimenetelű mohácsi csatát követően azonban I. Ferdinánd titkára lett, elkísérte az ifjú királyt Prágába és Boroszlóba, majd Loxauval lengyelországi és magyarországi követségek tagjai között tűnt fel. 1530-ban a király kíséretében részt vett az augsburgi birodalmi gyűlésen, ahol a Fugger család bizalmát is elnyerte. Az ő támogatásával tudott további éveket (1531–1534, 1535–1536, 1538) Itáliában, Padovában, Velencében, Rómában eltölteni. Ez idő tájt szerzett jogi doktorátust Ferrarában.

A harmincas évek végén, miután udvari palotagrófi címet kapott, Boroszlóban telepedett le, azonban számos követi megbízatása miatt ezután is sokat utazott a közép-európai térségben. 1540-ben például ismét a királyt képviselő Loxau kíséretében utazott Krakóba, ahol felújította még a tízes években kötött kapcsolatait. Logau haláláig aktívan részt vett az irodalmi életben, boroszlói kanonokként és prépostként ellenállt a reformáció csábításának, és a katolikus érdekeket védte.

Logaut a művelt utókor a klasszikus műveltség egyik legjelentősebb újraélesztőjeként tartja számon német, magyar, lengyel, cseh területeken egyaránt. Számos verse kötődik magyarországi személyiségekhez vagy történelmi eseményekhez.⁵²

Bártfán található rövid kéziratot beszéde nem teljesen ismeretlen a kutatás előtt. A szlovákiai filológus, Daniel Škoviera több mint két évtizeddel ezelőtt egy rövid kísérő tanulmánnyal kiadta.⁵³ A szöveg újraközlését azért látom mégis indokoltnak, mivel álláspontom szerint Škoviera kiadásába egy apró olvasati hiba került, ami téves következtetésekhez vezethet.

Škoviera helyesen állapította meg a szöveg lejegyzőjének személyét, a kézírás alapján kétségtelen, hogy az egyik érintett, Valentin Eck volt, aki megörökítette Logau mű-

⁴⁷ LAKATOS Bálint, *Ursinus Velius, Caspar* = *MAMŰL*, XII, 232–234.

⁴⁸ Armin KOHNLE, *Vadian, Joachim* = *TRE*, XXXIV, 489–492.

⁴⁹ BESSENYEI József, *Nádasdy (I.) Tamás* = *MAMŰL*, VIII, 2008, 73–75.

⁵⁰ Georg von Loxau előbb II. Lajos cseh titkára, majd 1526 után I. Ferdinánd szolgálatában királyi titkár, azután királyi tanácsos, a csehországi németek alkancellárja, az 1546-os regensburgi vallásügyi értekezleten a katolikus oldal csehországi auditora, Karlsberg és Bresnitz várainak nagyhatalmú ura, számos királyi követség tagja, bőkezű mecénás volt. FOGEL József, *II. Lajos udvartartása 1516–1526*, Budapest, 1917, 44, 75; BAUCH, *Der humanistische Dichter i. m.*, 9. skk.

⁵¹ A *Sodalitas Coritiana* Janus Coritius luxemburgi származású humanista által Rómában létrehozott tudós társaság volt. Heinrich GRIMM, *Corycius Johannes* = *NDB*, III, 372.

⁵² RÉCSEY Viktor, *Silesius Logus (Logau György) humanista írónak magyar vonatkozású költeményei* = *Analec-ta recentiora ad historiam renascentium in Hungariae litterarum spectantia*, ed. Stephanus HEGEDŰS, Budapest, 1906, 237–275.

⁵³ Daniel ŠKOVIERA, *Eine Eloge an zwei ostslowakische humanisten von Georg Logus*, *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2 – Graecolatina Pragensia*, 14(1993)/1, 125–129.

vét. A keletkezési idejére vonatkozóan azonban egyelőre semmilyen biztos támpont nem áll rendelkezésünkre. Škoviera abból indult ki, hogy a szóhasználatában és gondolatosságában egyaránt cicerói hatásokat mutató laudációban megemlített másik személy, akivel Logau együtt magasztalja barátait, nem más, mint az angol vándorhumanista, Leonhard Cox (*Coxano*).⁵⁴ Amennyiben ezt elfogadjuk, valóban Cox kassai-krakkói (1518–1528) tartózkodásának éveiből származhat az irat, hiszen a későbbiekben visszatért Angliába, és nincs rá adatunk, hogy ápolta volna a közép-európai kapcsolatokat.

A kéziratban azonban nem Cox, hanem egyértelműen Logau gazdag unokabátyja, Georg von Loxau (*Loxano*) neve szerepel. A kettejük közötti bensőséges viszonyról több alkalommal is tanúságot tett írásaiban Logau. Verseinek első összkiadásában található egy külön Loxaunak címzett mű (*Georgio Loxano, affini suo*).⁵⁵ Támogatója esküvőjének tiszteletére egy egész nászdalcsokrot adott ki 1535-ben.⁵⁶ Anton Fuggernek ajánlott antik szövegkiadásának előszavában pedig így vallott kapcsolatukról:

Bevallom, hogy a Thurzókön kívül valójában elsősorban Georg Loxaunak, a felette olvasott férfiúnak, felséges királyunk, Ferdinánd tanácsosának tartozom jóssággal a leveleiért éppúgy, mint ugyanazon rokonomnak érdemeiért is, annál is inkább mivel az ő kitűnő rokon-szenve és barátság feléd is irányul.⁵⁷

A betűalakon kívül, úgy vélem, ezek az írásos megnyilvánulások is inkább a Loxano-olvasatot támogatják.

Mindezek alapján a Bártfán őrzött laudáció lehetséges keletkezési ideje széles spektrumot ölel át, hiszen a szerző számos alkalommal és huzamosabb ideig tartózkodott unokabátyja társaságában 1519-től annak 1551-ben bekövetkezett haláláig.

Ugyanakkor a szövegben található utalások a veszélyes követségekre, valamint Magyarország címerének említése arra az időszakra engednek következtetni, amikor Eck és Wernher egyaránt aktívan részt vett a hazai politikai életben. Ez az 1520-as évek végére, amikor határozottan kiálltak Ferdinánd király mellett, éppúgy igaz, mint a következő két évtizedre. Wernher királyi tanácsosként 1535–1540 között több diplomáciai küldetésben vett részt, Felső-Magyarországon sárosi várkapitányként, kamarai tisztségviselőként játszott fontos szerepet. Eck pedig, aki többször is viselte Bártfán a főbírói tisztséget, továbbá harmincados is volt, számos alkalommal képviselte a várost országgyűléseken és különböző tanácskozásokon.

A beszéd szerzésének lehetséges időpontjaként tehát éppúgy elképzelhető 1528, mint az utána következő évtizedek, akár a már említett 1540-es krakkói követjárás is

⁵⁴ *Uo.*, 128–129.

⁵⁵ Georgius LOGUS, *G. Logi Silesii ad inclitym Ferdinandvm, Pannoniae et Bohemiae regem invictissimvm, Hendecasyllabi, Elegiae et Epigrammata*, Viennae Pannoniae, Hieronymus Vietor Silesius, 1529, 97–98.

⁵⁶ Georgius LOGUS, *In laudem Catherinae, Aquilae Augustanae, Philippi filiae, Georgii Loxanii Silesii coniugis*, Wien, Johann Singriener, c. 1535.

⁵⁷ „Post Thursones uero cum Georgij Loxani lectissimi uiri et Incltyto regi nostro Ferdinando a consilijis, et epis-tolis, atque eiusdem consanguinei mei meritis et benignitati in primis me debere agnoscam: cum illo quoque egregia quaedam coniunctio, et familiaritas tibi intercedit.” GRATTIUS, *De venatione liber I*, ed. Georgius LOGUS, Lvgdvni, Sebastian Gryphius, 1537, 5.

adhatta az alkalmat Logaunak, hogy laudációval köszöntse régi barátait. Ha a beszéd tartalmából indulunk ki, és feltételezzük, hogy Logau nem átvitt értelemben tulajdonítja a megszólítottaknak a megszerzett nemességet, akkor talán biztosabb datálásra nyílt lehetőségekünk. Wernher és Eck ezek szerint az uralkodótól egyszerre kapott nemességet, amire valamikor az 1530-as években kerülhetett sor.

A beszéd szövege:

G. Logus ad Vuernerum et Ecchium⁵⁸

*Sitque Nobilitatis, virtute, constancia, et singulari fidelitate vestra, partē, vobis origo et perpetuum testimonium et monumentum. Multi, inquit vir ille divinus, virtutis insignia absque virtute consecuti sunt.*⁵⁹ *Talia vero virtutis p̄mia nisi virtus p̄stare potest nemo. Itaque cum laurea et victoria ergo Imperatoribus re fortiter et feliciter gesta p̄mium et insigne ornamentum dari solita sit, Atque eadem veluti perpetuo virore immortalitatem quandam repr̄sentans Apollinis et Musarum sacra arbor, divinis poetis imponi consueuerit, vos vero et pace et bello Egregii atque eximii vates, vestra virtute, fide, industria et constancia singulari, urbes et provinciam vestram, quantum in vobis fuit in officio retinueritis consilio ac opera vestra in periculosissimis legacionibus missis, omnibus modis Regi ac Civibus vestris eorumque commodis inservieritis, Eapropter merito vestro optimo non absurdum neque indecorum Loxano mihi que visum est ut insigne vestrum corolla sive sertum laureum haberet, in cuius medio insigne Regni Pannoniē quattor flumina comprehenderetur, ut constaret de quibus bene meriti essetis, et ubi p̄cipue virtus vestra enituerit etc.*

A második szöveg egy rövid párbeszéd Pasquillus és Morphorius között. A levéltár rendezője, Iványi Béla az 1560-as évekre datálta a kézirat keletkezését, amely az általa írt cédula szerint „világboldogító eszmék”-et tartalmaz. A reformáció vitáinak hevében íródott, egyházkritikus dialógus, a XVI. század elején hódító útjára indult pasquillus-irodalom egyik korai darabja. Pasquillus ironikus felsorolása, hogy a kor európai uralkodóinak milyen erényeket ajándékozna, egyúttal annak kijelentése is, hogy a pápa és a királyok mindezeknek híján vannak. Szellemes játék a szavakkal a VII. Kelemen pápának kívánt szelídség (*Clementi, Clementiam*). A szöveg második felében az egyházi erkölcsseire tesz megjegyzéseket a szerző.

A beszélgető partnerek, Pasquillus és Morphorius (Marphorius, ritkábban Mercurius) Rómában található antik eredetű megszemélyesített szoboralakok, akikre hivatkozva bármilyen véleményt szabadon meg lehetett fogalmazni, miként a konstanzi

⁵⁸ ŠAB, missiles, Nr. 125/–.

⁵⁹ „Insignia enim virtutis multi etiam sine virtute assecuti sunt.” Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad familiares*, 3,13.

prédikátor, Johannes Zwick megjegyezte „egyedül Pasquillusnak szabad büntetlenül bármi”.⁶⁰

A Bártfán található szöveg apróbb eltérésekkel az itáliai származású, de Svájcban alkotó protestáns humanista Coelius Secundus Curione⁶¹ 1544-ben Bázelen megjelent, a korban óriási népszerűségnek örvendő pasquillus-gyűjteményében is megtalálható.⁶² A dialógus népszerűségére utal, hogy a bártfain kívül más európai gyűjteményekben is fellelhető kézirat formában.⁶³

Legkorábbi ismert változatai 1533-ból valók, ezért is véli úgy a Melanchthon-levéladatbázis jegyzetírója, hogy a pasquillus tartalma egyértelműen V. Károly és VII. Kelemen 1532 decemberétől 1533 februárjáig tartó bolognai találkozója alkalmából született.⁶⁴ Melanchthontól két példányban maradt fenn, egyrészt egy Leonhard von Ecknek szóló levél keltezés nélküli átiratában, másrészt Melanchthon egy sajátkezü iratában, ahol a wittenbergi tudós 1532-re datálja a satirikus párbeszédet.⁶⁵

Egy másik variáns olvasható Johannes Zwick⁶⁶ Heinrich Bullingernek Zürichbe küldött, 1533-ra keltezett levelében.⁶⁷ Zwick annak bizonyosságául mellékeli a vallási kérdésekben nehézségekkel küzdő zürichieknek a párbeszédet, hogy a rómaiak és más nemzetbeliek is úgy gondolkodnak és éreznek már, mint a reformátorok.⁶⁸

Az alább közölt bártfai szövegvariáns a Zwick-féle változattól eltérő Curione-féle kiadáshoz áll közelebb, pontos forrásának megállapítása azonban még további vizsgáldásokat igényel.

Morforius⁶⁹ et Pasquillus⁷⁰

Mor: Quid suspiras Pasquille?⁷¹

Pas: Vides Rempublicam tum?⁷² principum tum privatorum opera perditam iri.

Mor: Est quod in his desideres? Pas: Multum et multa.

Mor: Si deus esses, quidnam his potissimum concederes?

⁶⁰ „Uni Pasquillo omnia licent impune.” Az idézet Johannes Zwick leveléből. Heinrich BULLINGER, *Werke, Abteilung II, Briefwechsel III: Briefe des Jahres 1533*, bearb. von Endre ZSINDELY–Matthias SENN, Zürich, Theologischer Verlag, 1983, 58.

⁶¹ Markus KUTTER, *Curione, Celio Secundo = NDB*, III, 442.

⁶² Pasquillorum Tomi duo Quorum primo uersibus ac rhythmis, altero soluta oratione conscripta quamplurima continentur, ad exhilarandum, confirmandu[m]q[ue] hoc perturbatissimo rerum statu pij lectoris animum, apprime conducentia, Elevationi [Basel], Johannes Oporinus, 1544, 296. Köszönöm Ekler Péter szíves közreműködését a dialógus egyik lehetséges forrásának azonosításában.

⁶³ Például: Heidelbergi egyetemi könyvtár, Pal. lat. 1984, 139. – Karl CHRIST, *Die altfranzösischen Handschriften der Palatina*, Leipzig, Harrassowitz, 1916, 99; Michael KLEIN, *Die Handschriften der Sammlung im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1980 (Die Handschriften der Staatsarchive in Baden-Württemberg, 1), 184–185, 134. számú tétel.

⁶⁴ *MWB* Online: <http://www.adw.uni-heidelberg.de/melanchthon/utills/regist.php?pwin=1&rn=1303a>

⁶⁵ *MWB*, V, Nr. 1303a.

⁶⁶ Paul TSCHACKERT, *Zwick, Johann = ADB*, XLV, 533.

⁶⁷ BULLINGER, 57–58.

⁶⁸ „Sed ecce, lepidissimum sane dialogum Theodoro et tibi mitto, ex quo intelligetis etiam Romanos et exterarum nationes sapere et idem sentire nobiscum.” *Uo.*, 57.

⁶⁹ Curione gyűjteményében: Morforius.

⁷⁰ ŠAB, missiles, Nr. 156/–.

⁷¹ Curione gyűjteményében: o Pasquille.

⁷² Curione gyűjteményében: cum.

Pas: Clementi.⁷³ Clementiam et pietatem.
 Carolo⁷⁴ Magnanimitatem et diligentiam.
 Ferdinando⁷⁵ Comici⁷⁶ sentetiam, ut velit quod possit.⁷⁷
 Francisco⁷⁸ Fortunam⁷⁹ iudicium et fidem.
 Henrico⁸⁰ Religionem et sanam mentem
 Lusitano⁸¹ Tantum potentie quantum arrogantie, si quidem hoc per me preestari possit.
 Senatui purpureo. Literas et Venerem non preposteram
 Episcopis darem quod nolunt literas, et adimerem
 quod⁸² ambiunt voluptates et dominia.
 Sacerdotibus darem uxores, ut abiicerent concubinas.
 Monachis concubinas, ut uxores et mariti esse desinant.

⁷³ VII. Kelemen pápa (ur.: 1523–1534).

⁷⁴ V. Károly (ur.: 1519–1556) római császár.

⁷⁵ I. Ferdinánd (ur.: 1526–1564) magyar és cseh király.

⁷⁶ Curione gyűjteményében: iuxta comici. A comicus szó Terentiusra utal, akinek az Androszi lány (Andria, 305) című művéből idéz a párbeszéd szerzője. TERENTIUS, *Az androszi lány*. *Andria = Római vígjátékok*, Budapest, Európa, 1961, 309–372.

⁷⁷ Curione gyűjteményében: vellet quod potest.

⁷⁸ I. Ferenc (ur.: 1515–1547) francia király.

⁷⁹ Curione gyűjteményében: fortunatum.

⁸⁰ VIII. Henrik (ur.: 1509–1547) angol király.

⁸¹ A portugál (*Lusitanus*) megnevezés alatt a Bullinger-levélkiadás jegyzetírója III. János (ur.: 1521–1557) portugál királyt jelöli meg, a Melanchthon-adatbázis szerint pedig V. Károly korábbi gyóntatója, a ferences rendfőnök, a leóni származású Francisco Quinoñes bújjik meg a jelző mögött. BULLINGER, 58; *MWB Online*: <http://www.adw.uni-heidelberg.de/melanchthon/utills/regest.php?pwin=1&m=1303a>

⁸² Curione gyűjteményében: Episcopis literas darem quas uolunt, adimerem autem quas.

A KONFESSZIONALIZÁCIÓS MODELL ÉS BÁRTFA – ÖSSZEGZÉS

A középkori európai egységnek, amelyet mai kifejezéssel élve globalizált Európának is nevezhetnénk, és amelyet a kortársak *Res publica Christianának* neveztek, az egyik fénykora, virágzása paradox módon éppen arra az időszakra esett, amikor a máig ható, visszafordíthatatlan felbomlása megkezdődött.¹ Virágzáson értem itt a humanista műveltségnek a vallás, a művészetek, az irodalom és az oktatás területére való kiáradását, illetve a vallásos, kegyességi élet Európa-szerte, elsősorban a városokban tapasztalható élénkülését. A nemzeti nyelvek jelentőségének növekedése mellett természetesen a latin nyelv még hosszú ideig megőrizte kitüntetett helyét. Számtalan példát lehetne felhozni arra, hogy Magyarországon született iskolázott személyek külföldön, külföldi születésűek Magyarországon miként érvényesültek, működtek, alkottak az egység, a határtalanság jegyében. Az egyes ember mellett a közösségek, hasonló helyzetű, állapotú települések, régiók is mint egy nagyobb egység részei párhuzamba állíthatóak. Ezért láttam célszerűnek, hogy amikor a XVI. század első felének Bártfájáról írok, a vizsgálatot kitágítsam más városok irányába. Így kerültek a képbe a felső-magyarországi városszövetség tagjain kívül azon külföldi városok (elsősorban Boroszló és Wittenberg), amelyekkel Bártfának jelentős kapcsolatai voltak.

A fent említett kulturális egybefonódás, egységesség miatt a szakirodalom és a források feldolgozása során számomra legelfogadhatóbb szemléleti keretnek a Németországban kidolgozott Konfessionalisierung-, azaz felekezetszerveződés-elmélet és az ezzel együtt járó korszerű reformációértelmezés tűnt, amely a különböző felekezeteket nem egymástól elválasztva, elszigetelve kutatja, hanem egyenrangú szereplőként a közös jellemzőiket vizsgálja, és talán leginkább alkalmas az elfogulatlan, objektív ábrázolásra.² Ugyanakkor a felekezetszerveződés fogalmának, elméletének hazai viszonyokra való vetítése vitatható.³ Annál is inkább jogosnak tűnhet bíráló álláspont, mivel

¹ Dülmen úgy fogalmazott, hogy a nagy szabadságot biztosító felbomlott középkori egyetemesség helyébe a szigorú normák és alárendeltség világa lépett. Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, I–IV, München, C. H. Beck, 1999, III, 7–8.

² Bár a témáról, úgy gondolom, nem lehetséges úgy írni, hogy az teljesen mentes legyen az elfogultságtól, sőt általában véve a legtöbb történeti munkából a dolgok természetéből kifolyólag nem hiányozhat a felekezeti-világnézeti elfogultság. Ez természetes, s nincs is vele egészen addig semmi baj, amíg az adott munka szerzője ezzel tisztában van, az olvasók számára is jelzi, és akarva, nem akarva nem kelti az objektivitás hamis látszatát. Vö. erre vonatkozólag Péter Katalin hasonló megjegyzésével: „túlzás nélkül mondhatom, hogy szinte a mai napig érzékelhető a tények elrendezésénél a kutatók felekezeti hovatartozása.” PÉTER Katalin, *Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI–XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban = Fiatalsági egyháztörténeti írások*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999, 7–12, 7.

³ Vö. KÁRMÁN Gábor, *A konfessionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*, szerk. LUKÁCS Anikó, Budapest, Hajnal István Kör, 2013, 27–40.; BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái. A német konfessionalizációs modell és az erdélyi reformáció*, Korall, 15(2014)/57, 5–26.

a külföldi, német és angol nyelvű szakirodalomban sem kristályosodott ki egy, a kutatás által általánosan elfogadott megközelítés.

Az egyik nehézséget a konfesszionalizálódás időrendjének meghatározása jelenti a kutatás számára. Természetes, hogy nem lehet olyan határok közé szorítani, mint a harmincéves háborút, vagy akár a felvilágosodás időszakát. Ugyanakkor itt nem az időhatárookra, hanem a párhuzamos, egy irányba mutató jelenségek együttes feltűnésére, ezek azonosítására érdemes a hangsúlyt helyezni. Természetesen a három részre szakadt ország más területein, ahol a körülményekből kifolyólag később, más formában került sor a reformációra vagy a katolikus reformra, évtizedekkel vagy akár évszázaddal későbbben számolhatunk csak a felekezetszerveződés megvalósulásával. A német szakirodalom által megfogalmazott és sokat idézett jelenségegyüttesek megjelenését viszont Bártfa esetében a XVI. század 40-es éveitől kimutathatónak vélem, teljes kibontakozásukat a század második felére részlegesen megvalósultnak. A Wolfgang Reinhard által megállapított hét, a felekezetszerveződést jelző gyakorlati vonulat az alábbiak szerint jelent meg Bártfán.⁴

1. A hitelvek egyértelmű lefektetése, a kezdeti bizonytalanságokból fakadó ellentmondások kirotálása

Bártfán az első hitvallásszerű szövegek elsősorban külső nyomásra az 1546-os és 1549-es évhez kapcsolódva jelentek meg, a fő feladata ezeknek a szövegeknek az volt, hogy az összeállítóik a királyi hatalom képviselői előtt igazolják vele magukat. Ugyanakkor a század második felében a felső-magyarországi városok vallásügyeinek rendezésében és a különböző felekezeteken belüli viták lefolytatásában is egyre nagyobb szerepet kaptak.

2. A megújult elvárásokhoz megfelelő személyek gondos keresése, alkalmazása

Számtalan levél tanúsítja, hogy milyen nagy hangsúlyt helyeztek Felső-Magyarország városai, akár egymással versengve, a legalkalmasabb prédikátor vagy iskolamester felkutatására, megszerzésére.⁵

Bártfa esetében szerepelt már, hogy a 1530–40-es években milyen körültekintő alaposággal és kitartással kerestek alkalmas lelki vezetőt. Az eperjesi tanács 1591-ben szinte könyörög, hogy a bártfai magisztrátus engedje át nekik Sculteti Severint iskolájuk vezetésére, a levél utóiratában még arra is kitérnek, hogy futárjukat biztos és kedvező válasz nélkül vissza ne küldjék.⁶

⁴ Wolfgang REINHARD, *Was ist katholische Konfessionalisierung? = Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*, Hg. Wolfgang REINHARD–Heinz SCHILLING, Münster, Aschendorff, 1995, 419–455, 426–427.

⁵ Például: *ETE*, II. 236–237, 251–252; III. 350–351, 543.

⁶ Eperjes, 1591. április 3. (ŠAB, missiles, Nr. –)

3. Létrejött a modernkori cenzúra és propaganda előzménye

A reformáció az első olyan korszakos jelentőségű mozgalom, amelyik tudatosan kihasználta a nyomdászatban rejlő lehetőségeket. Wittenbergben hét nyomda csak Luther műveinek kiadására rendezkedett be.⁷

Bártfán ugyan viszonylag későn alapítottak nyomdászműhelyt, viszont a nagyszombati katolikus nyomda mellett ez lett az egyetlen a XVI. századi Magyar Királyságban, amely állandósítani tudta tevékenységét. A város első nyomdása, David Gutgesell, egykori Stöckel-tanítvány alig egy éve dolgozott, amikor a város tanácsa megkapta Rudolf királynak 1579. február 8-án Prágában kelt rendeletét, amely szerint a császári engedélyt felmutatni nem tudó nyomdákat be kell zárni, fölszerelésüket és kiadványaikat pedig el kell kobozni. A királyhoz írt kérelmében a tanács hangsúlyozta, hogy Bártfának szüksége van nyomdára, s jobb, ha az itt működik, mintsem hogy Lengyelországba települjön át, ahonnan felülvizsgálatlan könyvekkel árasztaná el Magyarországot. A fellebbezéssel elérte a városi tanács, hogy a kancellária öt év múltán, 1584-ben, elsőként a Magyar Királyságban működési engedélyt adott a nyomdának.⁸ A nyomda első kiadványai között Stöckelnek éppen azt a prédikációs kötetét tartják számon, amelyikben a szerző az előszóban a cenzúra mellett érvelt.⁹

4. A képzés rendszerének, tartalmának megújítása

Mindegyik felekezeti felismerte az oktatás jelentőségét, vagyis azt, hogy képzettebb képviselőkkel eredményesebben szerepelhetnek a hitküzdelmekben, hatékonyabban védelmezhetik saját vélt hitigazságait. Nyilvánvaló természetesen, hogy ez a merőben gyakorlati motívum párosult azzal az őszinte hittel, hogy a hitelvek és a tudományok tanítása Istennek tetsző cselekedet.

Bártfán Stöckel a kortársak szerint a kor mércéjét meghaladó módon újította meg a korábban is jó eredményeket felmutató városi iskolát. A források szerint a bártfai iskola Stöckel korában az ország egyik leglátogatottabb iskolája lett, és ezt a helyzetét a kiváló rektor halála után is hosszú ideig megőrizte.

5. A hívők életének ellenőrzése, az elfogadott hitvallással ellenkező minden megnyilvánulás kiküszöbölése

A hittételekből levont életvezetési gyakorlattal egybeépült világi és egyházi rendszabályokhoz igazították a hívők mindennapi életét, az egyházfegyelem betartását pedig gyakori vizitációkkal, egyházlátogatásokkal ellenőrizték. A lelkészekről, papokról

⁷ Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag i. m.*, III, 25.

⁸ Marta FATA, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster, Aschendorff, 2000, 147; FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Budapest, Magyar Helikon, 1959, 134–136.

⁹ A már fentebb idézett rész: Leonhard STÖCKEL, *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae*, Bartphae, Gutgesell, 1578, Praefatio.

megkövetelték, hogy a különböző anyakönyveket rendszeresen vezessék, s ezt ellenőrizték is.

Bártfa esetében ennél a pontnál az ismert hitvitákat idéztem fel (Lauterwald, Szegedi, Stancaro), de ide lehetne sorolni az iskolai nevelés jelentőségét és a különböző, a világi élet rendjét is szigorúan szabályozó normákat is. A legkisebb kihágásért, botlásért is súlyos büntetés fenyegette az elkövetőt, amely szankció elkerülése, míg a középkori szokás szerint zárandoklatok és kegyes cselekedetek révén viszonylag könnyen megoldható volt, az újkor az intézményesült kínzás és a halálos ítéletek világával köszönt be. A kíméletlen bártfai ítélkezési gyakorlatra a korszakból a legfőbb forrás a városi levéltárban található jelzet nélküli jegyzőkönyv.¹⁰

6. Intenzívebb szertartások, közösségi események révén a hívek felekezeti tudatosságát erősítik, a közösségi, az összetartozás-érzést fokozzák

Az istentiszteleteken való megjelenés alapvető elvárás volt, ennek elmulasztása súlyos hátránnyal járhatott, az onnan való kitiltás pedig egyenlő a száműzetéssel.

Stöckel munkásságának számos olyan vonulata volt, amelyekkel a közösséget kívánta mozgósítani. Ide sorolható az iskolai színjátékok színrevitele, de a templomi énekkar lelkes vezetése is. Az Ötváros esperesei által összehívott zsinatok, ahol a lelkeseken kívül az iskolamesterek és a tanácstagok is megjelentek, szintén ebbe a körbe tartoznak.

7. Sajátos, a felekezetre jellemző nyelvhasználat kialakulása

Egyszerre spontán és tudatos, akár máig ható eltérések jelentek meg a nyelvhasználat területén. A keresztnévadási szokások alakulása jó példa erre: a protestánsok inkább ószövetségi neveket adtak gyermekeiknek, a katolikusokra a szentek nevei jellemzőek.¹¹

Bártfán a nyelvhasználat változására példaként szolgálhat, hogy míg Radaschint kezdetben a katolikus titulussal még *archidiaconus*nak nevezték, ehelyett a század közepétől a szuperintendens kifejezés kezdett általánossá válni.

A fentiek következménye, hogy a megújuló egyházszervezettel a felekezetre jellemző képzési, oktatási intézmények alakultak ki, felekezetjellemező ellenőrző rendszerekkel. Mindez együtt járt azzal, hogy az adott felekezet a világi hatalommal – Bártfán a magisztrátussal – a középkorinál erőteljesebb szimbiózisba került, ami az esetek többségében az egyháznak a világi hatalom alá rendelését eredményezte. Stöckel

¹⁰ *Sententiae Criminales e Protocollo Liberae ac Regiae Civitatis Bartfensis excerptae*. A jegyzőkönyvet kisebb hibákkal kivonatosan közölte Miskovszky: MISKOVSKY Viktor, *Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek műrégészeti leírása*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879, II, 90–101.

¹¹ Míg Genfben 1546-ban szigorúan betiltották a pápista babonához tartozó keresztneveket, addig katolikus részről 1566-ban előírták, hogy csak a szentek neveit adhatják a szülők a gyermekeiknek a keresztségben. Wolfgang REINHARD, *Glaube und Macht: Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung*, Freiburg im Breisgau, Herder, 2004, 19.

az ókori filozófusra hivatkozva írja egyik prédikációjában: „Ilymódon a jókat csodálatosképpen lelkesíti az erények és mindenféle tisztességes dolgok elsajátítására, a rosszakat pedig elrettentí, hogy annál kevésbé engedjenek saját vétkeiknek. Ezért is nevezi Arisztotelész a városi tanácsot élő törvénynek, mivel a törvényekhez igazítja az akaratot.”¹² A város, az állam vezetésének különleges felelősséget tulajdonítottak a közjó és a közösség tagjainak üdvössége ügyében. A földi jólét és az üdvösség egyfajta folytonos, kontinuus rendszert alkotott a korabeli világképben.¹³

A felső-magyarországi városszövetség egyházszerzetének, felekezeti életének fejlődésében ugyanakkor a térség sajátos helyzete miatt a XVI. században elviekben nem valósulhatott meg maradéktalanul a konfesszionalizálódás olyan tisztán, mint például a német territoriális államok területén, ahol a teljes egyházszerzetet felülről szervezték meg. A felföldi városok egyházszerzeti különválását a katolikus egyház és az államhatalom nem ismerte, nem ismerhette el a korszakban. Sőt, a század folyamán maguk a városok is elfogadták akarva, nem akarva a püspöki tekintélyt és joghatóságot azáltal, hogy a betelepített hitvallásokra főpapi jóváhagyást vártak, illetve az állítólagos jóváhagyásokra mint jogalapra hivatkoztak.

A szakirodalomban megfogalmazott számtalan kérdőjel miatt, továbbá mivel az elméletnek az idegen nyelvű, elsősorban német szakirodalomban sincs megnyugtató módon letisztult, és a kutatás többsége által elfogadott leírása, emellett két megalkotója, Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard elgondolásai között sem található mindenben összhang, valamint egyéb szempontok – mint például, hogy ami az általam említett Sáros vármegyei hitvallásokat illeti, ezek célja nem a protestantizmus különböző belső ellentmondásainak felszámolása, hanem a pápához hű államszerzet képviselői előtti öngazolás volt –, meglehetősen kétségessé teszik, hogy a Magyar Királyság városainak esetében alkalmazható-e és milyen mértékben a Konfessionalisierung-elmélet.

Engem inkább Reinhard álláspontja győzött meg, aki a XVI. század harmincas éveitől, az első hitvallások megjelenésétől beszél felekezetszerződésről, és nem az 1555. évtől vagy még későbbi időponttól. Az általa megfogalmazott ismérvek, mint láthatuk, a század második felében kivétel nélkül kimutathatóak. Ebben a megközelítésben úgy látom, hogy a felső-magyarországi városokban reformációról, reformátori mozgalmról az önálló esperesi kerület megalakításáig beszélhetünk, tehát 1546-ig. Attól kezdve viszont, hogy Radaschin lelkészeket ordinált, és saját felekezeti hitvallást alkottak a városok, még ha ebben külső nyomás is közrejátszott, nem beszélhetünk már egy olyan felekezeti képlékeny helyzetről, ami az 1560-as évek erdélyi viszonyait is jellemezte, hanem egyre erősödő felekezeti öntudat mutatható ki, amely mind a versenytársaktól, mind a lassanként magára találó katolikus egyháztól elhatárolja magát.

¹² „Hoc modo boni mirum in modum incitantur ad studium virtutis omniumque honestarum rerum, mali vero deterrantur, quo minus suis vitiis indulgeant. Propterea et Aristoteles magistratum vivam legem nominat, quia legis voluntatem exequitur.” Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 167v.

¹³ Vera ISAIASZ–Matthias POHLIG, *Soziale Ordnung und ihre Repräsentationen: Perspektiven der Forschungsrichtung „Stadt und Religion“ = Stadt und Religion in der frühen Neuzeit: soziale Ordnungen und ihre Repräsentationen*, Hg. Heinz SCHILLING–Vera ISAIASZ, Frankfurt am Main; New York, Campus, 2007, 9–32, 17.

A fogalomhasználattól függetlenül ugyanakkor meggyőződésem, hogy a felekezetszerveződés paradigmájának szemléletével további levéltári és korabeli nyomtatott források feldolgozásával és újraértelmezésével a régió társadalom-, művelődés- és egyháztörténete szélesebb európai összefüggésrendszerbe helyezhető és helyezendő, mindamelllett évszázados tévedésektől, félreértelmezésektől tisztulhat meg a korszakról alkotott általános kép.

Jelen írás célkitűzése az volt, hogy a felső-magyarországi városszövetség és ezen belül is leginkább Bártfa példáján bemutassa annak a folyamatnak a főbb állomásait, amelynek révén ez a térség a reformáció, majd az azt követő felekezetszerveződés egyik legjellegzetesebb hazai példájává vált. A felföldi városok polgársága szoros, határokat légiestítő kapcsolatokat ápoló Erdély, Dél-Lengyelország, Szilézia és Németország városaival. A kereskedelmi összeköttetéseket rokonsági viszony létesítésével erősítették meg, és egymás városaiba küldték ifjaikat tanulni. Mindez egyúttal egy olyan közeget eredményezett, amely a szellemi, kulturális javaknak a kor adottságaihoz képest gyors és szabad áramlását biztosította. Lényegesnek tartom azt is megjegyezni, hogy kulturális téren ennek a közegnek talán a legfontosabb összetartó ereje német gyökere, németnyelvűsége volt.

A nyugatról érkező vándorhumanisták, prédikátorok, a szellem emberei (Valentin Eck, Georg Wernher stb.) éppúgy szilárd talajra, elismertségre és megélhetésre találhattak a felföldi városokban, mint ahogyan az innen elszármazottak is egyenrangú és megbecsült munkásai lehettek hivatásuknak az ország határain kívül is. A dolgozatban részletesebben vizsgált személyek mindegyike legalább két-három országhoz köthető. Ebből következik, hogy szükséges volt röviden más, külföldi városok, elsősorban Boroszló és Königsberg példáján párhuzamos jelenségeket, eseményeket bemutatni. Nagyságát tekintve ugyan Bártfa eltörpült mellettük, ennek ellenére, úgy vélem, az események és a kulturális hatások hasonló lefolyású folyamatá szerveződtek e térségben a XVI. század első felében.

Leonhard Stöckel tanulmányain keresztül bepillantást nyerhettünk a Bártfával szoros kapcsolatot ápoló Szilézia, elsősorban Boroszló XVI. század eleji viszonyaiba. Bártfa és a nálánál népesebb és jelentősebb város között számos párhuzam felállítása lehetséges. Mindkét, több kultúra metszéspontján lévő település egyházpolitikáját meghatározta a tény, hogy Habsburg-uralom alá kerültek a század folyamán. Bár a városok a reformáció lutheri ágához csatlakoztak, de itt és ott is megmaradt a katolikus egyházszerkezet, ami az evangélikus egyház számára csak helyi szintű felekezetszerveződést tett lehetővé, állami szinten ez nem játszódhatott le.

Bártfán a reformáció első prófétái lelkületű hirdetői már az 1520-as években megjelentek. A hitújítás tanaival rokonszenvező városi lakosság és magisztrátus felszámolta Bártfa egyetlen szerzetesrendjét, egyúttal óvatos lépéseket tett saját igényeiknek megfelelő lelki vezetők alkalmazására. Az állami hatalom és a katolikus egyházszerkezet képviselői eleinte sikeresen megakadályozták, hogy Bártfa első reformátorai hosszabb ideig a helyükön maradjanak. Wolfgang Schustel és Esaias Lang gyors távozásának oka lehetett a helyi kötődés hiánya, tanaik kiforratlansága, mindezekből következően a megfelelő tekintély hiánya. Ugyanakkor hitújító munkásságuk révén előkészítették a talajt Stöckel és Radaschin a wittenbergi mestereket (Luthert és Melanchthont) idéző felekezetszervező tevékenységéhez.

Stöckel pedagógiai munkássága és írásos hagyatéka révén alkotott maradandót. Michael Radaschin az egyházszervezet megszervezésében, a felekezeti hitvallás megszerkesztésében és a városok vallásügyekben való összehangolásában vállalt jelentős szerepet. Mindketten gondosan óvták a felekezeti tan tisztaságát, és erélyesen felléptek a hitújítást másképpen gondolókkal szemben. Általuk válhatott Bártfa a XVI. századi Felföld, a történelmi Észak-Magyarország és a tágabb régió művelődési és felekezeti központjává, egyfajta helyi Wittenberggé.

A könyv a téma feldolgozásán túl eddig ismeretlen vagy lappangó források vizsgálata révén apróbb rész kérdések tisztázáshoz, pontosításához is hozzájárul, ilyenek például Valentin Eck halála pontos idejének a meghatározása, Révay Ferenc halála körülményeinek ismertetése, bizonytalan datálású levelek esetében megoldási javaslatok, vagy éppen a *Confessio Pentapolitana* keletkezéstörténetéhez néhány adalék.

MELLÉKLET

Táblázatok

1. táblázat. *Fontosabb hitvallások a XVI. századból*

Dátum	Hitvallás / felekezeti alapvetés	Szerzők, adatok	Ország	Irányzat*
1524. 12.	V. Károlynak írt levél	Ulm város, a birodalmi városok gyűlésén az első nyílt hitvallás	Német	E
1530. 6. 25.	Ágostai hitvallás (<i>Confessio Augustana</i>)	Philipp Melanchthon	Német	E
1530. 7. 9.	Négyvárosi hitvallás (<i>Confessio Tetrapolitana</i>)	Martin Bucer valamint Straßburg, Konstanz, Lindau és Memmingen városok	Német	E R
1530. 8. 3.	Ágostai cáfolat (<i>Confutatio Augustana</i>)	Johannes Eck, Johann Faber, Konrad Wimpina, Johannes Cochläus, Johann Dietenberger	Német	K
1534. 1. 21.	Első bázeli hitvallás (<i>Confessio Basileensis Prior</i>)	Johannes Oecolampadius bázeli lelképásztor	Svájc	R
1536. 1. 30.–3. 4.	Első helvét, illetve második bázeli hitvallás (<i>Confessio Helvetica Prior, Sive Basileensis Posterior</i>)	Heinrich Bullinger; Simon Grynaeus; Myconius Oswald	Svájc	R
1537. 2. 27.	Schmalkaldeni Cikkelyek	Luther Márton	Német	E
1537	Mühlhauseni hitvallás (<i>Confessio Muhlhusana</i>)	A bázeli hitvalláshoz csatlakozók	Német	R
1547	Az erdélyi szász egyházak reformációja (<i>Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transsylvania</i>)	Honterus János, az erdélyi szászok egyházszabályzata	Erdély	E
1549. 5.	Zürichi Egyezmény (<i>Consensus Tigurinus</i>)	Heinrich Bullinger, Zürich és Kálvin János, Genf egyezsége	Svájc	R
1549 (?) 1560 (?)	Ötvárosi hitvallás (<i>Confessio Pentapolitana</i>)	M. Radaschin (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kisszeben)	Magyar	E
1549	Imádságos könyv (<i>Book of Common Prayer</i>)	Thomas Cranmer	Anglia	E R
1558	Znióváraljai cikkelyek	Oláh Miklós	Magyar	K
1559. 12. 6.	Héttvárosi hitvallás (<i>Confessio Heptapolitana / Montana</i>)	Cubicularius (Kammerknecht) Ulrik, Alsó-Magyarországi bányavárosok	Magyar	E
1559. 5. 25–29.	Francia hitvallás (<i>Confessio Gallicana</i>)	Antoine de la Roche-Chandieu, a hugenották számára	Francia	R
1560. 8.	Skót hitvallás (<i>Confessio Scotica</i>)	John Knox	Skócia	R

* K: katolikus; E: evangélikus; R: református.

Dátum	Hitvallás / felekezeti alapvetés	Szerzők, adatok	Ország	Írányzat*
1561	Második Helvét Hitvallás (<i>Confessio Helvetica Posterior</i>)	Heinrich Bullinger	Svájc, európai reformátusok	R
1562	Debrecen-Egervölgyi hitvallás (<i>Confessio catholica</i>)	Czeglédi György, Méliusz Péter, Szegedi Gergely, az egri katonaság kívánságára	Magyar	R
1563. 1. 19.	<i>Heidelbergi Káté</i>	III. Frigyes pfalzi választó megbízásából Zacharias Ursinus és Kaspar Olevianus	Dél-Német	R
1564. 11. 13.	Trienti zsinat hitvallása (<i>Professio Fidei Tridentina</i>)	IV. Piusz pápa, zsinati atyák	Katolikus országok, területek	K
1569. 10. 26.	Szepességi hitvallás (<i>Confessio Scepusiana</i>)	A 24 szepességi város. Megander Bálint, Obsopaeus Cirják	Magyar	E
1576. 8. 17.	Hercegszöllösi kánonok	Veresmarti Illés és dél-dunántúli prédikátorok	Magyar	R
1577	Egyességi Irat (<i>Formula Concordiae</i>)	Jacobus Andreae, Martin Chemnitz	Lutheránus tartományok	E

2. táblázat. Wolfgang Schustel magyarországi vonatkozású ismert levelei

	Keltezés	Címzett	Forrás	Kiadás / Regesztá
1	Bártfa, 1527. január 15.	Kassa	Kassa, lt.	<i>ETE</i> , I, 298. / –
2	Bártfa, 1528.	Kassa	Kassa, lt.	<i>ETE</i> , I, 424. / –
3	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	ŠAB Nr. 67/6083	CSEPREGI ¹ , Nr. 10. / <i>DHA</i> , BJ 1352
4	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	ŠAB Nr. 67/6084	PIIRAINEN ² , Nr. 1. / <i>DHA</i> , BJ 1352
5	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	ŠAB Nr. 67/6085	CSEPREGI, Nr. 11. / <i>DHA</i> , BJ 1352
6	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	ŠAB Nr. 67/6086	CSEPREGI, Nr. 12. / <i>DHA</i> , BJ 1352
7	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	ŠAB Nr. 67/6087	PIIRAINEN, Nr. 2. / <i>DHA</i> , BJ 1352
8	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	EOL Ia 24.4.2	CSEPREGI, Nr. 13. / –
9	Krakkó, 1530. március 26.	Bártfa	ŠAB Nr. 69/6409	CSEPREGI, Nr. 16. / <i>DHA</i> , BJ 1469
10	Krakkó, március 26.	Bártfa	ŠAB Nr. 69/6410	CSEPREGI, Nr. 13. / <i>DHA</i> , BJ 1470
11	Görlitz, 1531. március 12.	Bártfa	ŠAB Nr. 71/6669	CSEPREGI, Nr. 18. / <i>DHA</i> , BJ 1551
12	Görlitz, 1531. május 18.	Bártfa	ŠAB Nr. 71/6700	CSEPREGI, Nr. 19. / <i>DHA</i> , BJ 1556
13	Görlitz, 1531. július 5.	Bártfa	ŠAB Nr. 72/6735	CSEPREGI, Nr. 20. / <i>DHA</i> , BJ 1566
14	Görlitz, 1531. szeptember 10.	Bártfa	ŠAB Nr. 72/6761	CSEPREGI, Nr. 21. / <i>DHA</i> , BJ 1574
15	Görlitz, 1531. október 5.	Bártfa	ŠAB Nr. 51/4375 (D–78)	CSEPREGI, Nr. 22. / <i>DHA</i> , BJ 997
16	Görlitz, 1535. március 18.	Bártfa	ŠAB Nr. 7779	CSEPREGI, Nr. 27. / –
17	Schweidnitz, 1537. június 10.	Bártfa	ŠAB Nr. 8560	<i>ETE</i> , III, 166. / –
18	Hirschberg, 1540. március 7.	Bártfa	ŠAB Nr. 9418	<i>ETE</i> , III, 443–444. / –

¹ CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi, 2013.

² Ilpo Tapani PIIRAINEN–Vendelín JANKOVIČ, *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Früherrhochdeutschen in der Slowakei*, Neuphilologische Mitteilungen, 92(1991)/1, 501–511.

3. táblázat. *Bártfára sikertelenül hívott lelkészek*

Név	Honnan	Meghívás éve	Forrás
Heinrich Keschinger	Korpona	1525	ŠAB Nr. 5394
Stephanus Spetinger magister	Besztercebánya	1532/1533	<i>ETE</i> , II, 237–238.
poseni „baccalarius biblicus”	Posen (?)	1532/1533	<i>ETE</i> , II, 237–238.
Andreas Cremnicienus (Schondelig)	Eperjes	1533	ŠAB Nr. 7374
Johannes Tropper	Jägerndorf	1533	ŠAB Nr. 7418
Bartholomäus Franck (Francius)	Besztercebánya	1540	<i>ETE</i> , III, 467–468.
Martinus Hanco	Freistadt	1541	<i>ETE</i> , III, 534–535.
Hulderich Sacherreiter	Korneuburg	1546	12. 12. ŠAB Nr. –
Vaclav Mitmánék, teológiai doktor	Wittenberg	1546	10. 24. ŠAB Nr. –
Nikolaus Fuchs (Fuxius)	Lőcse	1547	05. 16. ŠAB Nr. –
Leonhardus Ruthenus	Késmárk	1556	01. 31. ŠAB Nr. –
Herkó Simon	Korompa	1556	05. 01. ŠAB Nr. –
Petrus Kunstler	<i>Lampersdorf (Szilézia?)</i>	1558	07. 07. ŠAB Nr. –

4. táblázat. *Protestáns papok, lelkészek Bártfán a kezdetektől 1560-ig*

Név	Életrajzi adatok	Tanulmányok	Bártfai szolgálat jellege	Bártfai szolgálat ideje
Achatius Hensel	Bártfa, ?–Selmecebánya, 1549	Krakkó, 1522	prédikátor	1525
Wolfgang Schustel	Griesbach, ?–Görlitz, c. 1545	Bécs, 1513	káplán	1527–1528
Mathias Reymen (Slesita Viridemontanus)	Grünberg, ?–Frauenstadt, 1538	?	szláv prédikátor	1531–?
Georgius	?	?	prédikátor	1533
Esaias Lang	Morvaigló, 1504–?1578	?	prédikátor	1534–1535/1538?
Friederich	?	?	<i>Diener der Kirche</i>	1539–1540?
Gabriel	?	?	káplán	1539–1540?
Michael Radaschin	Dalmácia, ?–Bártfa, 1566	Wittenberg, 1529	plébános, ötvárosi esperes	1544–1566 1546–1566
Johann Scholtz	Klein-Heinersdorf, 1524–Boroszló, 1583	Wittenberg, 1552	német prédikátor	1547–1551
Adam, gölnicbányai	?	?	német prédikátor	1553–1558, megszakításokkal
Stanislaus Semidalius	Lengyelország, ?–Bártfa, 1564	?	szláv prédikátor	1552–1555
Clemens Kroszczenko		?	szláv prédikátor	1558–1564

5. táblázat. Az eperjes-bártfai Lauterwald-vitával kapcsolatos ismert dokumentumok

	Kiállító / címzett	Keltezés	Kiadás, regesztá
1	Stöckel, Radaschin, Adam, Semidalius Lauterwaldhoz	Bártfa, 1553. 11. 14.	CSEPREGI, <i>A reformáció nyelve, i. m.</i> , 424–425.
2	Lauterwald Melanchthonhoz	Eperjes, 1554. 4. 2.	<i>MBW</i> , VII, Nr. 7136
3	Lauterwald válasza a vitán	Siba, 1554. 7. 30. [8. 12.]	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5672/B <i>MBW</i> , VII, Nr. 7257
4	Lauterwald Melanchthonhoz. A Lauterwald és Radaschin közti hitvita jegyzőkönyve	Siba, 1554. 7. 30. [8. 12.]	<i>MBW</i> , VII, Nr. 7256
5	Radaschin a wittenbergi egyházhhoz és egyetemhez	Bártfa, 1554. 8. 12.	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5672/A <i>MBW</i> , VII, Nr. 7258
6	Bártfa és Eperjes város levele a wittenbergi egyetemhez	Bártfa, 1554. 8. 12.	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5672/C <i>MBW</i> , VII, Nr. 7255
7	Az eperjesi tanács Melanchthonhoz	Eperjes, 1554. 8. 12.	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5673/B <i>MBW</i> , VII, Nr. 7254
8	Radaschin Melanchthonhoz	Bártfa, 1554. 8. 24.	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5673/A <i>MBW</i> , VII, Nr. 7270
9	A wittenbergi egyház és egyetem válasza	Lipcse, 1554. 10. 3.	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5672/D <i>MBW</i> , VII, Nr. 7301
10	Melanchthon válasza az eperjesi tanácsnak	Lipcse, 1554. 10. 3.	<i>CR</i> , VIII, Nr. 5673/C <i>MBW</i> , VII, Nr. 7300

Forrásmelléklet

Az alább olvasható szövegek többségét a könyv vonatkozó fejezeteiben részletesen elemzem, részben vagy teljesen a keletkezési nyelvén is közlöm. Ez esetben a magyarázó és szövegkritikai jegyzetek az adott fejezetben találhatóak, itt külön nem ismételtem meg azokat. A fordításokban az antik személy- és helynevek írásánál a latinizált változatot megtartottam.

1. Stanislaus Sauer levele a boroszlói reformáció kezdetéről (1521)³

A Városból március 21-én Uraságod nekem küldött levelét április végén megkaptam. Ebből megtudtam, hogy Uraságod Rómában tovább időzik, mivel a megerősítés ügyére később kerül sor, mint reméltük.

E nagy késlekedés, mivel rossz időben történik, egyházunk számára bizonyonnan ártó és halálos lesz. E dolog nagy szomorúsággal és nyugtalansággal gyötör minket. Nagyságod bizonyosan tudja, hogy minket mily nehézségek és ellenségek fenyegetnek mindenütt e hazában, hogy a rosszból bőségesen kijutna számunkra akkor is, ha megerősítés körüli baj nem érne minket. Mind ez idáig a római pápa tekintélyével védtük magunkat, amennyire tudtuk. De miután ennek a semmibevétele kezdetét vette, semmi sem szerencsétlenebb számunkra, semmi sem károsabb. Olyan korba léptünk ugyanis, amelyről egyértelműen úgy vélem, hogy egészében az egyházra készül támadni. Más nehézségek mellett nem lesz most kevesebb bajunk Lutherrel, mint egykor Husszal volt elődeinknek, vagy ama régieknek Ariusszal és Nestoriusszal, annál is inkább, minthogy igen kevés olyat lehet találni, aki helyénvalóan elfogadná az egyházi méltóságot, sőt aki elpusztulását ne kívánná.

Nem különösképpen lepett meg, hogy a németek ennyire nem bírnak magukkal, köztudomású, hogy fennhéjázó és kevély a természetük, de hogy ez a mi nemzetünk ily gyorsan megváltozott, amikor az ősi egyszerűségtől és vallásgyakorlattól elfordult! Azon viszont valóban csodálkozom, hogy nem inkább az Indiákon,⁴ hanem a velünk szomszédos vidékeken olvassa szerteszét mindenki, és hogy ennek (ti. Luthernek) a könyveit vég nélkül büntetlenül kinyomtathatják, és nem egy nyelvre lefordíthatják.⁵ És ezeknek leginkább azt a részét olvassák, amiből felette nagy veszélyek származhatnak, ekként szállja meg ez az új rossz az emberek lelkét; tudom, ha valaki vitéz férfi támadna, aki az ilyen ragályt gyógyítani akarná, nem lenne könnyen erre másként képes, mint a közösségben való pusztítással és kárral.

Luther több ebfival szaporítja eretnekségét, mint azt bárki elhihette volna, akik még a mesterüknél is rosszabbak, az egyházi hatalom ellen ugatnak, beszéddel, érvekkel, írásokkal, néha már erőszakkal hordják be a lutheri tanítást, ahová pedig már betöm-

³ A levélről a *Boroszló a reformáció hajnalán* című fejezetben esik bővebben szó.

⁴ Caspar Ursinus Versinus 1521. november 26-án kelt Sauernek írt levelében Erasmust dicsőítve kifejtette, hogy ha az évszázad fénye és bölce (numen et σωτήρ) az Indiákban élne, akkor oda sietne, hogy lássa, hiszen ilyen ember nem élt már sok évszázada. Gustav BAUCH, *Caspar Ursinus Versinus der Hofhistoriograph Ferdinand's I. und Erzieher Maximilian's II.*, Ungarische Revue, 7(1887)/1, 1–43, 39.

⁵ Luther és Zwingli írásait már 1518-ban helyben kinyomtatták, és tömegesen terjesztették. Calmar GRÜNHAGEN, *Geschichte Schlesiens*, Gotha, F.A. Perthes, 1886, II, 4.

ködték, védelmezik és harapósan tartják. Előbbre járnonk, higgyen nekem, és sokkal hasznosabb lenne annál, nemcsak ennek az egyháznak, de magának a római székeknek is, ha a választásunk rögtön megerősítést nyert volna, hogy a főpapi feladatokat már szabadon gyakorolhassa, mint amit látok, hogy Legszentebb Urunk a megerősítést más kedvéért elhalasztja, és minket a törvényes pásztortól megfoszt. Ha pedig majd ennek a rossznak a kipurgálására a tűznél vagy a kardnál különb gyógyszert lelünk, ahogy azt sokak gondolják, akkor férfira lesz szükség, méltóra és kegyességben kitűnőre, aki kedveltsége és szentségi élete révén a népnél sokat elérhet. Végül már nem leszünk képesek a nekünk adott férfit az egyház vesztesége nélkül követni.

A kezdetektől lebecsülte a huszita eretnekséget Vencel, Csehország, majd a rómaiak királya, akinek hanyagságából következett, hogy az a rossz rövidesen megerősödött, majd később Zsigmond császár és több római pápa az egész Birodalom és a Magyar Királyság erejével hiába törekedett azt elfojtani. Hanem miután a mieink sok legiót elveszítettek, gyakran csúful megfutamodtak és elmenekültek. Most már annyira távol állunk attól, hogy a cseheket a római szék iránti engedelmességre vissza lehetne vezetni, hogy szerfelett féltő, hogy náluk sokkal nagyobb tömeg tér hozzájuk, akkora tetszéssel, akkora örömmel fogadja mindazt a nép, ami Luthertől való. Alig lehet szavakba önteni, amint hírlík, hogy mekkora ünnepléssel, mekkora pompával és az embereknek micsoda ujjongásával fogadták itt a Károly királyhoz igyekvő Luthert a városok, a falvak, a mezők és a tanyák, a polgárok, a lakosság, a nemesek és az egyszerű nép. Vajon csak kedvéért túloznak, vagy tényleg így esett, a valóságot nem tudom. Egy mégis biztos, Lutherre mindenki figyel. Bosszant a szószátyárságom már, mégis kell, hogy arról írjak, ami a lelkemet sebzi.

Legutóbb utasításomra megfigyeltük, hogy a negyven napos szent idő alatt a templomokban és a monostorokban a gyónók és a bűnbánók száma megegyezik-e a korábbi évek adataival. Jó Isten, hogy mennyire nem közelíti meg! Ugyanis ki-ki már a saját vágya szerint talál ki magának szentségeket, miután mindenki magát a lutheránusokhoz igazítja, kihuny a keresztyény név. Nincs már több vallásgyakorlat, nincs tisztelete a papságnak, nincs félelem a számonkéréstől, nemcsak az alsó és jelentéktelen klerikusok, hanem a pásztorok, a főpapok, sőt a szentséges szent Római Szék tekintélyének nyilvános gyalázatára és kárára is. Még Istent és az égiek glóriáját sem tartják távol istenkáromló nyelvüktől. A gyilkosságokról, rablásokról, szentségtörésekről és más azon dolgokról, amelyeket most a papság ellen büntetlenül elkövetnek, hallgatok. Ehhez még hozzájön, hogy a legkevésbé sem alkalmas időben a nem is évek, hanem évszázadok óta kapott választási jogunkban minket megzavarnak, és elviselhetetlen költségekkel terhelnek, akik az elmúlt években a csehek ellen viselt háborúban, ahogy említettem, kimerültünk, és mostanáig uzsorások markában vagyunk, annyira, hogy lehetetlen ennek az egyháznak az ősi ragyogását visszaállítani.

A fentiekből következik, világosan kimondom, végzetes idő ez most számunkra. Ámbár ennek az egyháznak a bukása még többeket is magával fog rántani a pusztulásba. „Hoc Itacus velit, hoc magno mercetur Atride.”⁶ A lutheránusok maguk se tudtak

⁶ A Vergilius Aeneiséből (II. 104.) vett hexameter a trójaiak által kihallgatott Szinón beszédéből vett részlet. Szó szerint: *ezt akarná Odysseus is, és sokat adnának ezért az Atréidák* (ti. Agamemnón és Menelaos) *is* (ti. azért, hogy meghaljon Szinón). Lakatos István műfordításában: *Még hálás is lesz az az ember majd Ithacában, / S adnak az Atréidák is pár aranyat, ha megöliők.*

volna számukra kedvesebb szórakozást találni. De bár ne olyan gyorsan bánják meg (mint amennyire késő és hiába lesz a bánat) azok, akik számunkra ezt a gondot okozták, és akiknek inkább az egyházat, amennyire csak lehet, megőrizni kellett volna. Ami engem illet, lelkeket mindannak elviselésére megerősítettem, ami nekünk bűnösöknek az égi haragból kijár. Ekként a rossz dolgok, jól fogadván őket, kevésbé fognak terhelni.

Főtisztelendő uramnak, akinek mind sokszorosan tartozunk irántunk való ingyenes kegyességéért, magam lelkes ajánlásával. Üdvözlettel Uraságodnak.

Boroszló, 1521. május 3.
Stanislaus Sauer

Forrás, szövegkiadás: A latin nyelvű levelet Gustav Bauch közölte: Gustav BAUCH, *Zur Breslauer Reformationsgeschichte I*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 41(1907)/1, 336–352, 348–350. Német nyelvű kivonatos közlés: Gustav Adolf BENRATH, *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, München, R. Oldenbourg, 1992, 8–9.

2. Georg von Logau Wernherhez és Eckhez (c. 1530)⁷

Legyen számotokra az erényetek, állhatatosságtok és egyedülálló hűségtek által szerzett nemességnek eredete, örök tanúja és emlékjele [ti. ez a beszéd vagy a címer].

Sokak, állítja az az isteni férfiú⁸, az erények jelvényeit az erények nélkül nyerik el. Valójában az erénynek ilyen jutalmát máshogy, mint erénnyel, senki felülmúlni nem képes. És minthogy a babér és győzelem a császároknak mint jutalom és jeles dísz a vitézül és szerencsésen végzett tettekért szokott osztályrészül jutni, továbbá az ugyanazon örök-ké zöldellő halhatatlanságot, amelyet Apolló és a múzsák a szent fája példáz, isteni költőknek szokták adni, ti pedig, békében és háborúban egyaránt kiválók és nagyszerű vitézesek, az erényetekkel, hitetekkel, buzgóságtokkal és egyedülálló állhatatosságotokkal, a városaitokat és tartományotokat, amennyire rajtatok állt, úgy tanácsotokkal és munkáttokkal a hivatalban megtartottátok, midőn a legveszélyesebb követségekben voltatok küldetésben, minden módon királyotokat, polgáraitokat és azok javát szolgáltátok.

Ezért nem tűnik Loxaunak és nekem sem képtelennek, sem illetlennek, ami számotokra leginkább méltó, hogy címereteknek, amelybe Pannónia országának négy folyója legyen belefoglalva, legyen koronácskája vagy összekötött babérja, hogy egyértelmű legyen, hogy miknek a révén lettetek érdemdúsak, és hogy hol sugárzott ki különleges erényetek stb.

Forrás, szövegkiadás: ŠAB, missiles, Nr. 125/-; BOGÁR Judit–GUITMAN Barnabás, *Laudáció és világboldogítás = Szín, játék, költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin–DEMETER Júlia–PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Nagyvárad, Partium, Protea Kulturális Egyesület, Reciti, 2013, 237–242.

⁷ Logau beszédének latin szövege és elemzése a *Laudáció és világboldogítás* című fejezetben található.

⁸ Marcus Tullius Cicero.

3. Morforius és Pasquillus (1532/1533)⁹

M: Mit sóhajtozol, Pasquillus?

P: Látod, hogy az állam a fejedelmek és az alattvalók tettei miatt egyaránt pusztulás felé halad.

M: Mi az, amit hiányolsz bennük?

P: Sokat és sokakat.

M: Ha isten lennél, mégis mit adnál ezeknek leginkább?

P: Kelemennek kegyességet és jámborságot. Károlynak nagylelkűséget és gondosságot. Ferdinándnak a komédiás¹⁰ szavai szerint, hogy azt akarja, amire képes. Ferencnek szerencsét, bölcsességet és hitet. Henriknek vallást és józan észet. A portugálnak akkora hatalmat, amekkora az elbizakodottsága, ha egyáltalán ez általam teljesíthető. A bíborosi testület számára a tudományt és a testi szerelmet nem cserélném fel. A püspököknek adnám, mivel nem akarják, a tudományt, és elvennem tőlük, amire vágnak, a gyönyört és hatalmat. A papoknak feleségeket adnék, hogy az ágyasaikat elhagyják. A szerzeteseknek ágyasokat, hogy felhagyjanak azzal, hogy asszonyok és férjek legyenek.

Forrás, szövegkiadás: ŠAB, missiles, Nr. 125/–; Heinrich BULLINGER, *Werke, Abteilung II, Briefwechsel III: Briefe des Jahres 1533*, bearb. von Endre ZSINDELY–Matthias SENN, Zürich, Theologischer Verlag, 1983, 58; BOGÁR Judit–GUITMAN Barnabás, *Laudáció és világboldogítás = Szín, játék, költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin–DEMETER Júlia–PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Nagyvárad, Partium, Protea Kulturális Egyesület, Reciti, 2013, 237–242.

4. Matthias Binder levele Fejérváry Mihály egri helynöknek (1534)¹¹

Tisztelendő és vitézlő Uram, igen tisztelt Uram! Üdvözlettel és szolgálatkészségem ajánlásával.

Megkaptam tisztelendő és vitézlő Uraságnak a Laetare¹² vasárnapot követő hétfőn kelt nekem címzett levelét, amelyben írja, hogy bizonyosan értesült róla, azt a prédikátort, akit ebben a városban kedvelnek, máshonnan űzték el, ide jött, és a keresztény nép körében istentelen tévedéseket terjeszt, valamint ezentúl arra figyelmeztet és utasít, hogy ugyanőt innét messze távolítsam el, nehogy félrevezesse hamis hittételeivel a népet stb.

Úgy döntöttem, hogy minderre igen röviden e magisztrátus rendeletével és szándékával válaszolok, és most elsőként tisztelendő és vitézlő urasággal kívánom tudatni, hogy mikor régebben ez a prédikátor éppen ebbe a városba jött, és a bíró és az esküdt

⁹ A párbeszéd magyarázatokkal eláttott latin szövege a *Laudáció és világboldogítás* című fejezetben olvasható.

¹⁰ Terentius.

¹¹ Binder levelének háttéréről lásd a *Nős pap esete* című alfejezetet.

¹² Laetare a nagyböjt negyedik vasárnapja.

urak stb. az ő jelenlétéről tudomást szereztek, mivel akkor itt éppen nem volt hitszónok, elkezdték őt az életéről, a vándorlásairól és a tantételeiről szorgosan kikérdezni. Mivel pedig arról a helyről, ahol korábban szolgált, ígét hirdetett és lakott, elegendő igazolást tudott akkor felmutatni, megbizonyosodtak róla, hogy tisztesen viselte magát másutt, és onnan a feljebbvalóinak jóváhagyásával, békével és szeretettel jött el stb.

Majd egyik-másik beszédéből akarták megismerni a tantételeit, mivel pedig azokból a beszédekből semmi mást nem lehetett megismerni, mint hogy ő a meztelen igazság és a tiszta Evangélium védelmezője, említett bíró úr a tanáccsal és az egész közösséggel velem egyetértésben ugyanőt mint Isten ígéje hirdetőjét alkalmaztuk, aki miután a szolgálatot elvállalta, a hazájába utazott, hogy a könyveit és a ruháit elhozza, onnan visszatérve, a megkezdett fonalat a régi szertartások bármiféle megsértése nélkül mostanáig mértéktartóan és keresztényien folytatta, közben olykor-olykor kárhoztatta az egyház bizonyos visszaéléseit. Rámutatott, hogy sok mindenben reformációra van szükség, így arra, amire a levelében Tisztelendőségem emlékeztet, a két szín alatti áldozásra, amit ő a népnek Krisztus első rendelése szerint gyakran bemutatott, de mindenki számára megengedi a szabadságot, hogy ezáltal mindenki remélhesse, hogy Istennél jó lelkiismerettel adhatnak számot.

Sem én, sem a tanács nem vagyunk ostobák vagy romlottak, hogy a feljebbvalóink engedélye, jóváhagyása és tűrése nélkül ezt a népet másra, mint amit az elődeink az egyházban megőriztek, téríteni engedjük stb. Nagy igazságtalanság, amivel a prédikátort vádolják, miszerint a szentmiseáldozatot alapjaiból ki akarja forgatni, mert szokásos módon mutatja be a misét, mégis megemlíti, hogy a szentáldozattal sokan néha nem jól élnek. Egészen úgy viseli magát mindenben, hogy senki őt joggal nem vádolhatja.

Egy dolog mégis megáll, amely számomra sem tetsző, tudniillik Krisztus születése ünnepének környékén a tudtom, valamint a tanács tudta nélkül egy bizonyos középkorú asszony, mintegy a felesége, négy lányával kísérte őt, miként szokásban van amúgy csaknem minden plébánosnál a környező vidéken, hogy szolgáltókat tartanak. Őt elküldeni nem tudja, mondta, mivel mintegy sorstársa, nővére, aki hűségesen támogatja, stb.

A tisztelendőségem levelet megkapván pedig azonnal a tanácshoz siettem, azt jelezve, hogy tisztelendőségem engem utasított, hogy az említett prédikátort mozdítsam el. A szenátus azt válaszolta, hogy ez kedvezően és észszerűen nem történhet meg, különösen mivel ez a prédikátor semmi mást, hanem a tiszta Evangéliumot hirdeti, amiképpen ezekben a bizonyos városokban és más helyeken is szokták, akinek azonban, ha valamilyen hamis tanítást akarna terjeszteni a nép körében, semmi módon nem engednék, hogy az egyház ősi rítusától a népet valamely eretnenség felé taszítsa. Ezért tisztelendő és vitéz uraságot alázatosan kérem, hogy ne akarja ezt az egyházat ettől a tisztaság és jól képzett férfitől megfosztani, és ha bűn az, hogy gyerekes asszonnyal, ahogy más plébánosok is bárhol a vidéken, lakva jól elvan, és mintegy sorstársát, nővérét tartja magánál, talán tűrhetőbb lehet ez, mint más el nem viselhető vétkek, amelyekkel mások szokták magukat bemocskolni, amelyekről viszont ő, amennyire kivizsgálni tudtam, teljesen tiszta, és eléggé tisztesen él. Amit kétségkívül idővel másoktól is megtud tisztelendő uraságot, amit igencsak kívánok. Üdvözlettel. Dátum.

5. Ferdinánd király levele egy megbízottjának (1546)¹³

Ferdinánd, Isten kegyelméből a Rómaiak, Magyarország, Csehország stb. királya, mindig fenséges, Spanyolország infánisa stb.

Nagyra becsült vitézlő hívünk. Elküldték nekünk egy bizonyos liburniai Michael Radaschinnak, Bártfa városunk – ahogy magát nevezi – pásztorának a cikkelyeit és iratát, amelyeket minap egy bizonyos zsinaton a négy városunk választott püspökének a főespereseként az egyház bizonyos plébániái számára adtak ki, amelynek másolatát jelen sorainkkal küldjük neked, hogy megismerd, mi módon ragadja illetéktelenül magához az egyház püspöki tekintélyét, egyeseket miként jelöl ki hitszónoki munkára, továbbá miként iktat hivatalba plébánosokat, valamint hogyan törekszik hazug és idegen tanítással hithű keresztényeket az igaz vallásról elfordítani.

Bosszant, hogy ezen városainknak, amelyek iránt mindig kegyesek voltunk, számos hívét az igaz vallástól elszakítják, továbbá, hogy Sáros várunk kapitánya¹⁴ – amint azt az álfőesperes irata tartalmazza – a te nevedben minden ehhez az eretnekséghez pártoló plébánost meg akar védeni. Te pedig az irántunk való és a keresztény vallásunk iránti hűségédért köteles vagy az ilyen eretnekség ellen harcolni és azt eltávolítani és nem támogatni. Továbbá a kapitányunknak az istenfélő lelkek legnagyobb kárára ilyesmi tevékenységgel semmiképpen sem szabadna foglalkoznia, hogy ez a veszélyes tan ne-hogy tovább tudjon terjedni.

Elküldtük neked a városainknak kiadott leveleinket, amelyekben megparancsoltuk nekik, hogy azt, amit te magad a nevünkben előadsz, a kegyvesztettség vétké alatt kötelesek elhinni és megtenni. Hűségédnek szigorúan megparancsoljuk, hogy amint megkaptad jelen sorainkat, bármely késedelem nélkül vizsgálódj, és derítsd ki, vajon így áll-e az ügy, és vajon ez a főesperes szétküldte-e az efféle irományokat és plébánosoknak írt buzdításokat. És ha ekként az ügyet megismered, köteles vagy a jelzett városaink polgárait összehívni és nekik igen igen szilárdan meghagyni, hogy miután ezt a főesperest elkergették, kötelesek eretnekségeit és hamis dogmáit teljesen elvetni és maguk közt eltörölni, továbbá az igazhitű egyház tiszta tanításához és az engedelmességhez visszatérni. Mert különben biztosak lehetnek abban, hogy ha nekünk nem tesznek ígéret szerint, a jövőben büntetésre számíthatnak. Akármit fogsz ott tenni, és eme főesperes ténykedéséről bármiről értesülsz majd, köteles vagy róla hűségesen fenségünknek a lehető leghamarabban írásban beszámolni. Mást semmi módon a kegyvesztés vétké alatt ne tegyél.

Adatott Prágában december 28-án az Úr 1546-os évében.

Ferdinánd
Oláh Miklós, zágrábi püspök

Forrás: korabeli másolat, ŠAB, missiles, Nr. –

¹³ A levélről bővebben lásd a *Michael Radaschin esperessége* című fejezetet.

¹⁴ Georg Wernher, aki 1538-tól 1556-ig volt Nagysáros várának kapitánya.

6. Stanislaus Semidalius levele a bártfai tanácshoz (1552)¹⁵

A jeles bártfai közösség nevezetes tanácsos férfiainak, egyedülállóan tisztelt uraimnak. Kegyelem és békesség az Atyánktól, az Istentől Jézus Krisztus által.

Nekem, aki mind ez idáig Lengyelországban tevékenykedett, az volt a kívánságom, igen-igen kiváló férfiak, hogy olyannak tapasztalhassam meg a lelkületetek, amilyenek leginkább akartam, hogy tudniillik miután a városba beengedtek, itt magánemberként élhessek, munkával készültem ugyanis a betevőre valót megkeresni, ha más lehetőség nem adódna, mert saját költségen sokáig fenntartani magamat nem tudtam volna. De íme, túl azon, amit remélhettem, megtörtént velem, hogy nemcsak a városba engedtek be, hanem azonfelül lelkipásztori tisztségre emeltetek, amely jótettekért, miután soha nem tudom eléggé méltón meghálálni, Istent, a mennyei Atyát hívom az egyedüli közvetítőnk Jézus Krisztus által, hogy az áldásainak minden nemével helyettem ő maga viszonzozza nektek ezeket a nagy jótéteményeket.

És mivelhogy szűkösebb lakás jutott számomra annál, hogy a dolgaimat rendben elrendezhetném, aztán a teljes szoba csaknem elhanyagolt állapotú, reméltem, hogy tőletek, kegyes uraim, a lakhatásomra alkalmasabbat – a monostor(otok) épületébe – kieszaközölhetnék, és hogy ezen reményemben ne csalatkozzak, bízom ugyanis abban, hogy rendkívüli jóságotokból kifolyólag nem fogtok tőlem megtagadni semmi kedvezőt és jót, ott ugyanis kellemesebb élethez és nyugodtabb tanulmányokhoz kaphatnék helyet. De félek, hogy az egyházi szolgálatot kívánó, a templomban engem felkereső, valamint leginkább az értem küldött emberek számára alkalmatlan lennék, emiatt sokak számára gyűlöletessé válnék, így inkább akarok itt vagy külsőleg – ahogy mondják – túrni, mint sokak ellenségeskedését elviselni.

Kérem, hogy azt az egyet engedjétek meg nekem, hogy szabadjon nekem a nagyobb templomhoz saját kulcsot használnom, hogy akár a templomőr távollétben a templomba beléphessek, és a tanulmányaimnak szentelhessem magam, mert ebben a házban a gyerekek kiabálásától beteggé leszek. Télen ugyanis, amikor a hideg miatt a gyerekek a gőzfürdőkben gyűltek össze, nyugodt hely volt, de most, hogy a levegő már felmelegedett, kint lesznek, egyesek énekelni fognak, mások pedig sírni, ami az olvasásra figyelő szellemet igencsak megzavarja.

Vegye figyelembe uraságtok a tanácsomat, a józan esze szerint tegye azt, amit jónak lát, egyébként bocsásson meg nekem uraságtok, hogy uraságtokhoz nem személyesen járultam, azt kétségkívül igen szívesen tettem volna, de a hatalmas szégyenem akadályozott, amely engem a tekintélyes férfiak előtt teljesen némává tesz.

Uraságtok amit elkezdett, nyomatékosan kérem, serényen tegye, engemet, a szegény lengyelt különleges kegyességgel vegyen körül. A mennyei Atyaisten a döntéseiteket Szentlelkével kormányozza, közösségeket tegye virágzóvá, őrizze és védje minden rossztól, fiának Jézus Krisztusért, a mi urunkért, mindnyájan mondjuk lélekből, amen, amen.

A dolgozószobámból, 1552. március 4-ik napján.

Uraságtoknak lelkéből lekötelezett
Stanislaus Semidalius, a bártfai egyház lelkésze

Forrás: ŠAB, missiles, Nr. 129/–

¹⁵ Semidaliusról az *Egyházi személyek levelei* című fejezetben esik bővebben szó.

7. Bártfai egyházi személyek levele Matthias Lauterwald számára (1553)¹⁶

Tisztelendő férfiúnak, elbingeni Matthias Lauterwald úrnak, az eperjesi egyház pásztorának a legtöbb tisztelettel.

Kegyelem és béke az Atyaistentől és a mi urunktól, Jézus Krisztustól, akit teljes szívvel kérünk, hogy az egyházunkat és az államunkat (*politias nostras*) a legfőbb veszedelemtől, ahogy eddig is tette, oltalmazni méltóztassa, ne hagyja, hogy ezeket török kegyetlenség és főpapi önkény elpusztítsa. Neked pedig, igen kiváló férfiú, hogy ezt a levelet küldjük, részint az irántad való buzgalmunk és a kivételes jó szándék, részint a hivatalunkból fakadó kötelesség vezetett. Valljuk ugyanis, hogy éppenséggel sehol máshol nincs szükség nagyobb összetartozásra és atyafiúságra, mint azok között, akik az egyházukban Isten fiának tanítását hirdetik. A mi urunk, Jézus Krisztus ugyanis gyakran, e világból az Atyához készülődve is, a kölcsönös szeretetről adott parancsokat, amelyek főképpen a tanultak számára szólnak, akiknek az egyetértése minden másnak a forrása. Felette ajánlja ezt a 133. zsoltár,¹⁷ amely összeveti a testvéri egyetértést az Áron fejről lecsorduló balzsammal és a leghatékonyabb kenőccsel. Annál is inkább illik nekünk egymást tisztelni, mivel nemcsak az egyházi, hanem a politikai közösségekben is összetartozunk.

Ugyanis ezen városok már régtől fogva oly szövetségben egyeztek meg egymás közt, mintha egy állam lennének, úgyhogy egymás közt minden közügyben tanácskozást tartanak. Ennélfogva, bár saját akarattunkból is tennénk, mégis számos és súlyos indok révén kényszerítve szívesen ajánljuk Neked irántad való jóakarattunkat és a derék férfiakat megillető buzgólkodásunkat. Mivel nélkülözhetetlen a párbeszéd a tudományról és annak értelmezéseiről, továbbá különféle társaságoknak, de legfőképpen az egyházaknak mindig kárára volt az önféjűség, ezért előzékenységünket a szolgálatnak ebben a nemében is mindig megtapasztalhatod. Nincsenek kétségeink afelől, hogy ugyanilyen lélekkel fogsz irántunk viseltetni, bár a mértékletességünk nem engedi, hogy magunknak követeljük bármiről is az ítélezést, legkevésbé rólad, az igen-igen tanult férfiúról és Isten egyháza által híresen megbecsültről. Isten fia hív azonban minket közösségbe, ugyanis a jelenlétét ígérte mindenütt, ahol hárman vagy stb.,¹⁸ továbbá a gyengéket az erősebbek sokban segíthetik. Éppígy az erősek is a gyengébbek révén valamely haszonra tehetnek szert. Köztünk nemcsak ezekben szükséges ezen egyházak között az összefogás, hanem másokban is a Magyar Királyságban (*in Regno Pannoniae*),¹⁹ különösképpen sokak oly nagy szabadosság miatt, hogy a járatlan emberekre Isten Szent Igéje helyett kizárólag saját tévelygéseiket és az iszonytató kegyetlenséggel együttjáró barbárságot sózzák rá.

Erről Neked többet írni nem ítéljük szükségesnek, annál is inkább, mivel úgy véljük, hogy a pannóniai egyházak állapota számodra mint e nem csekély dolgok miatt nyug-

¹⁶ A levél háttéréről a *Lauterwald Eperjesen* című fejezetben írok bővebben.

¹⁷ „Olyan az, mint a drága olaj a fejen, amely lecsordul a szakállra, lecsordul Áron szakállára, palástja szegélyére.” Zsolt 133.

¹⁸ „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.” Mt 18,20.

¹⁹ A Thoraconymus-féle másolatban így szerepel ez a mondat: „Köztünk nemcsak ezekben az ügyekben szükséges a teljes egyetértés, hanem másokban is a Magyar Királyságban.”

talán embernek már ismert. Az volt egyedül a célunk, hogy az irántad való legjobb szándékunkat megismerd, miként reméljük, nem lesz számodra barátságatlan a vendégeskedés e tájakon. Bizonytal magától Isten fiától kaptuk ezt a nem kicsiny feladatot, amit az összes teremtmény előtt az utolsó napon fog mondani, amikor így szól: Vendég voltam és befogadtál stb.²⁰ Azért imádkozunk még, hogy a szolgálatod váljék az egyháza üdvére, a munkád pedig előnyödre mindhalálig.

Üdvözlettel. Bártfa, 1553. évben november 14.

Michael Radaschinus, pásztor
Adamus német prédikátor,
Stanislaus Semidalius, az egyház szolgálója
Leonhardus Stöckelius, iskolamester

Forrás, szövegkiadás: Johannes REZIK, *Gymnasiologia*, é. n., II. Sec. I. Cap. IV. par, OSZK Quart. Lat. 29/2, 167r–168v; *Thoraconymi Matthiae epistolae, declamationes et poemata*, OSZK Oct. Lat. 149, 45r–46r; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi, 2013, 424–425.

8. Michael Radaschin levele a lőcsei tanácshoz (1556)²¹

A körütekintő nemes és bölcs bíró úrnak és tanácsnak Lőcse királyi városába, jó uraimnak.

Isten kegyelmét, valamint az egyházba és a városba is egyaránt az áldásos kormányzást kívánom mindenkorra nemes bölcsességteknek, és emellett minden boldogságot és áldást Istentől, az Atyától a Fia és mi urunk, Jézus Krisztus által, amen.

Nemes bölcsességtek levelét megkaptam és megértettem, hogy nemes bölcsességtek azt óhajtja tőlem, hogy ott egy vagy több prédikációt mondanék, és így ha a prédikációm a közösségnek tetszik, utána akarna az ügyről velem egyezkedni, minthogy erre ilyen sietve nem tudok válaszolni. Mivel nem kétséges, hogy a tanításom helyes, tanult és tanulatlan ember egyaránt tudja ezt a városokban, akik engem részint hallgattak, részint olvasták vagy hallották a hitvallásomat, amelyet a városok egységesen elfogadtak, és a királyi felség küldöttjeinek betérjesztettek. Így olvasták a tanultak, mindenekelőtt a plébánosotok a Lauterwald elleni írásomat az Isten előtti megigazulásról.

Arra azonban, hogy nemes bölcsességtek a közösség ítéletét kívánjátok a prédikációról, és az ő tetszésük szerint akartok az ügyről ~~ítéletet hozni~~ tárgyalni, senkit sem tudok biztatni, mivel sem műveltségemmel, sem az ékesszólásommal nem tudok dicsekedni, pedig az embereknek tetszeni kell a tanítás és a szónoklat kedvességének, hanem én egy egyszerű, rossz prédikátor vagyok, aki nagy dolgokról csak lenézett és hitvány beszéddel tudok előadni.

²⁰ „Éhes voltam, és adtatok ennem. Szomjas voltam, és adtatok innom. Idegen voltam, és befogadtatok. Nem volt ruhám, és felruháztatok. Beteg voltam, és meglátogattatok. Börtönben voltam, és fölkerestetek.” Mt 25, 35–36.

²¹ Radaschinnról többek között a *Michael Radaschin esperessége* című fejezetben esik szó.

Továbbá nemes bölcsességteknek tapasztalatból bocsátom előre azt, hogy a prédikációim nem tetszenek mindenkinek. Erről nemes bölcsességtek kívánságára tudva és akarva a plébánosotokhoz²² küldetni nem szeretnék, mivel ő nekem még nem írt, bár jó barátom mégis. Mivel azonban nemes bölcsességtek erről a bártfai uraimmal jóindulattal és egyetértéssel akarnak tárgyalni, így nagyon jónak látom, hogy nemes bölcsességtek először tőlük kérjen engedélyt, és majd aztán szeretnék az utazással foglalkozni, oda menni, és magamat hallatni, máskülönben ha bölcsességteknek egy napot kellene adnom, nem tudom, hogy ők elengednek-e majd oda vagy nem.

Ezzel kívánom nemes bölcsességteknek Isten kegyelmét. Bártfa, 1556. augusztus 8.

Az iskolamesterrel meg akarok alkudni, ha szükséges lesz. Nemes bölcsességteket melegen köszönti, nemes bölcsességtek készsége

Michael Radaschinja.

Üdvözlétek a plébános urat is mindkettőnk nevében!

Forrás: ŠAL V. 15/3.

9. Részlet Valentin Eck és Fabian Böhm naplóbejegyzéseiből (1556)²³

Valentin Eck, Fabian Böhm és dubovai Isaac Urbani, görögői rektor feljegyzései a Georgius Rhau örökösei által Wittenbergben, 1551-ben kiadott, Paul Eber úr [által összeállított] *Calendarium Historicum*-ban. A könyv tulajdonosai különféle emlékezetre méltó dolgokat jegyeztek fel, ezeket jónak láttuk a gyűjteményünkbe illeszteni, nehogy idővel elveszenek. Fabian Böhm, az Eber-féle naptár első tulajdonosa, abban az évben, amikor kinyomtatták a könyvet, elajándékozta Valentin Ecknek, ahogy azt a könyv címlapján látható bejegyzés tanúsítja. Valentin Ecktől pedig, miután ő 1556. szeptember 5-én az életből eltávozott, úgy tűnik, hogy a könyvet a visszaháramlási jog alapján visszakapta az első tulajdonosa, Fabian Böhm, a rozsnyói iskola rektora, ahová 1574. április 24-én hívták meg. E könyv harmadik tulajdonosa, Isaac Urbani, a görögői iskola első rektora volt, majd pedig szepesszentgyörgyi lelkész, körülbelül 1624-től. A negyedik tulajdonosa az Eber-féle naptárnak zólyomi Ioannes Moltsanus volt, aki a XVII. század eleji dolgokat jegyezte be.

1551. július 22. Nevezetes Valentin Eck úrnak, felette tisztelt sógorának adta Fabian Böhm [F. B.]

1552. szeptember 14. Esztergom megszállása idején a törökök ezen a napon körülmárták az egri várat, amelyet Isten csodálatos áldásával a keresztények megvédték. Azt mondják, hogy a törökök körülbelül százezren voltak, és a várat 32 napon keresztül folyamatosan ostromszerszámokkal támadták. [V. E.]

²² Georg Mollerre (Molitor) utal Radaschin. Egy korábbi, 1555. május 1-én kelt levelet őriz a lőcsei levéltár, amelyet Radaschin neki címzett. ŠAL V. 15/1.

²³ A naplóbejegyzés latin szövege a *Valentin Eck és Bártfa* című fejezetben olvasható.

1556. április 13. Kassa iszonyatos tűzvészben, éjjel nyolckor, alig néhány ház kivételével porig égett. [V. E.]
1556. július 11. A Kisszebenhez közeli Tarkő várát Ferdinánd király hadserege elfoglalta délelőtt tíz órakor. [V. E.]
1556. augusztus 6. Ezen napon azt a győzelmet ünnepelték, amelyben a törököket Szigetvár és Babócsa alól a németek legyőzték, szétszórták, megfutamtították. [V. E.]
1556. augusztus 10. A Kassa környéki Nagyidát Ferdinánd hadserege elfoglalta. [V. E.]
1556. szeptember 5. A gondjaitól megszabadult igen-igen neves Valentin Eck ezen a napon csendesen eltávozott az élők sorából. [F. B.]

Forrás, szövegkiadás: *Krónikás jegyzetek kronologikus rendben*, EOL Ia 3;8 64–65; GUTTMAN Barnabás, *Adalékok Eck Bálint életéhez*, Századok, 145(2011)/5, 1245–1252.

10. Részlet Leonhard Stöckel *Apologiam ecclesiae Bartphensis...* című művéből (1558)²⁴

Mit szólnának most a Hunyadiak és más felette szeretett hősei a hazának – akik semmilyen veszély elől, legyen az bármilyen nehéz is, nem hátráltak meg a haza szabadságáért, a közösség üdvéért és a török szolgaság elkerülése végett, aminél nincs és nem is volt soha semmi gyalázatosabb és elviselhetetlenebb –, ha a halálból felkelnének, és látnák, hogy utódaik nem a hazát védik, hanem az azt védeni törekvők ellen hirdetnek háborút, és mindenben mértéktelenül zavart keltenek? És ami mindebben a legsiralmasabb, hogy az egyház tudósai maguk hajlanak arra, hogy egyengessék a török útját a szerencsétlen Pannónia maradékának gyökerestül való elpusztításához. Ugyanis amazok úgy vélnék, hogy minden veszedelemnek elébe kell állni, és velünk értenének egyet, akik gondoljuk és valljuk, hogy mindazokat, akik a török társaságába és barátságába menekülnek, és ezáltal a hazát is és az egyházat is szolgálni vélik, ahogy már mondtam, ördögöknek sokasága szállta meg. Mert ha átkozott az az ember, aki emberben bízik, ahogy Jeremiás mondja,²⁵ mennyivel inkább átkozott az, aki a törököknek hisz, akik nem emberek, hanem barbárok, akiket az ördög abból a célból hozott létre, hogy mindent, ami isteni és emberi, magából az ember emlékezetéből is kitöröljék. Így tehát azoknak a bűne, akikről szólunk, messze rettenetesebb, mint azokéi, akik vagy teremtményeket, vagy emberkéz alkotta képmásokat imádnak, így érdemükért súlyosabb büntetést is fognak kapni együtt a törökökkel és az ördögi cimborájukkal.

Forrás: Leonhard STOECKEL, *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis contitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haericam et propugnatricem idolorum*, 1558. BPV 13034. Suppl. 388, 59v–60v

²⁴ A szemelvény eredeti latin szövege a *Vélekedések a török-kérdésről Leonhard Stöckel írásaiban* című fejezetben olvasható.

²⁵ „Ezt mondja az Úr: Átkozott az az ember, aki emberben bízik, aki halandóra támaszkodik, és szíve elfordul az Úrtól.” Jer 17,5.

11. Részlet Leonhard Stöckel *Apophthegmata*... című művének előszavából (c. 1550/1570)²⁶

Stöckel ebből szerkesztette át a különleges Apophthegmatát e könyvbe a tanuló ifjak felfogásához igazítva és hasznára, akik Erasmus magasztos stílusát nem mindenben érik fel. Továbbá német nyelvű versekben is közreadta, hogy e csodaszép mondatok hasznát ne csak az iskolások, hanem a tanulatlanok is, akik legalább a német olvasmányokat értik, felfoghassák. És ezért ilyen válogatással élt, hogy a fennmaradt erasmusi mondások közül csupán azokat szemezgette ki, amelyek mindenek előtt legalkalmasabbak az erények tanulmányozásának ösztönzésére, és igen-igen illőek a mi korunk számára.

Igazán nem lehet neki vétkül felróni, hogy a felette tanult férfi által tárgyalta új-íráirni mert. Mert ahogy Erasmus műve szinte minden tanult ember javára van, ekként atyánknak, Stöckelnek e könyve alkalmas arra, hogy a műveletlenek is felfogják, és a gazdaembereknek is hasznára legyen, akik latinul nem értenek. Ugyanis atyánk terve az volt, hogy nemcsak a bártfai ifjakat pallérozza, hanem részint egyéb írásokkal, részint főképp bölcsességeivel, amelyeket az ifjúságnak naponta, helyi feladatként, az iskolai szabály szerint szoktak előadni, erősen biztassa a szülőket arra, hogy otthon ismételjék az ifjak bölcs mondásait a gyermekek tisztos neveléséről, valamint az emberi élet egyéb más feladatairól.

Forrás: Haeredes Leonarti Stoeckelij, *Epistola Dedicatoria* = Leonhartus STOECKEL, *Apophthegmata illustrium virorum expositione latina et rhythmis germanicis illustrata per Leonhartum Stoeckelium, scholae Barthanae rectorem, Vratislavia, Ioh. Scholtius Filius, 1570.*

12. Részlet Leonhard Stöckel *Postilla seu enarrationes* ... című könyvének előszavából (c. 1550/1596)²⁷

Nehogy valaki szemére hányja, hogy atyánk az új dogmák szerzőit akárcsak személyükben is kímélte volna, ide csatoljuk a szakramentáriusok szektájának első élharcosairól szóló ítéletét az Antikrisztusról írott könyvéből. Ott ugyanis sok és hosszú panaszkodás közepette ezekkel a szavakkal ír róluk: visszatérek a Sátán korunkbeli különleges szolgájához, aki miként Káin az atyai házból, úgy a wittenbergi egyház öléből elűzetett, mivel Luther távollétében senki nem fordult ellene, magát helyezte előtérbe, és szánalmasan viszályt szított, majd helyet talált újfent a helvéteknél, méghozzá igen-igen megfelelőt ama ténykedésre, amely üzésére elszánta magát.

Ugyanis miként ki-ki ízlése szerint választ salátát, valamint a zsák is mindig megtalálja a foltját, úgy a ravasz Sátán saját Antilutherét, Karlstadtot nem tudta összekötni alkalmasabb társakkal az Evangélium újjászületett fénye elleni tettek, mint amilyenek a helvét teológusok, Zwingli és Oecolampadius, akik teljesen ugyanattól a Lélek-

²⁶ Az *Apophthegmatáról* bővebben lásd a *Stöckel pedagógiai munkái* című fejezetet.

²⁷ A szemelvény háttéréről lásd a *Stöckel pedagógiai munkái*, valamint a *Töredék az Antikrisztusról* című fejezetet.

től ihletettek, hogy új kinyilatkoztatásokat tegyenek, amelyeket ugyanők ítélete szerint a kevésbé tanult Luther esze nem foghat fel. Ezt a véleményt Karlstadt, aki Lutherrel hosszú éveken át élt, úgy erősítette meg, hogy úgy véljék, ő az Isten által küldött ember, és semmiképpen ne kételkedjenek benne, hogy sokkal jobb dolgokat fog végezni, mint a nekik kevésbé felkészültnek tűnő Luther, ehhez az oly veszélyes és nehéz küzdelemhez a földkerekség legfőbb hatalmával, amelynek lábai előtt a leghatalmasabb királyok is arra kényszerülnek, hogy alávéssék magukat.

Arról pedig, hogy Luther nem volt alkalmas a teher viselésére, sem én, sem más józan gondolkodású Zwinglivel és Oecolampadiusszal joggal ne vitázzon. Ugyanis senki más ellenségük nincs nekik, hanem egyedül Luther maga, aki pedig sohasem volt azon a véleményen, sem nem akarta, hogy valaki úgy gondolja róla, hogy ő lenne a legalkalmasabb a többiek közül ama durva és nehéz tartomány irányítására, és senkitől sem irigyelte ezért az ügyért való cselekvést, mivel úgy találta, Istennek egyedül joga kiválasztani, hogy kit kíván ily nagy feladat elvégzésére rendelni.

De Zwingli és Oecolampadius maguknak az ítélkezéshez nagyobb hatalmat követelnek, ez pedig az istenfélő emberek kötelességétől teljesen idegen. Nem jut derék férfiúi eszetekbe, hogy oly nehéz az egyház ügye, hogy az angyaloknak ereje sem alkalmas annak viselésére. Mégis a többi tudós közül senki más nem követelte magának, hogy miként az apostolok, minden nyelven tökéletesen megszólaló és a legnagyobb csodákkal ékesített legyen.

Ez, amit Isten fiáról igen szerényen tanított Pál mondván: „Nem mintha magunktól képesek volnánk valamit is kigondolni, mintegy a saját erőnkből, hiszen az alkalmaságunk Istentől való.” (II Kor 3,5) „Nélkülem semmit sem tehetek.” (Jn 15)

Zwingli és Oecolampadius másképpen látja. Ők úgy gondolják, Isten nem eléggé alaposan ítélte meg az ügy nagyságát, amikor Luthert választotta ki szószólójául, magukat vélik ama hősöknek, akik vagy az eget tartják, hogy le ne szakadjon, vagy ha mégis összeomlana, újat, sokkal jobbat és szilárdabbat tudnának alkotni. Ugyanis ércből vagy inkább gyémántból készült oszlopokkal tartanák fent, hogy elbírja a nagy terhet.

Nem sokkal utána így ír a dogmáikról: Milyen is az az új és csodálatos bölcsesség, amelyet Zwingli és Oecolampadius felfedezett? Röviden kifejtem: az egyház szolgálói a templomban ne vessék le hétköznapi ruhájukat; ne gyűjtsanak gyertyát; az oltárokat rontsák le, ünnepnapokra egyedül az evangéliumi és a levelekből való olvasmányokat szánták, hogy elhangozzanak, ne szolgáltassanak egyenkénti feloldozást, sem latinul, sem több szólamban ne énekeljenek az egyházi gyülekezetben, ne legyen helye zeneszerszámoknak, a további hasonlókat, amelyek mind ezekkel egyeznek, mellőzöm a rövidség miatt. Az egész zwingliánus bölcsesség csúcsa pedig, hogy a Szent Úrvacsorán nem adatik és vétetik a mi urunk, Jézus Krisztus teste és vére. Aki pedig nem ért egyet Zwinglivel, azokat ugyanez a teológus lelki bölcsessége révén inkább húszabálóknak, emberevőknek, a kenyérben lévő Isten tisztelőinek és kemencében aszaltaknak, a hús embereinek tartja, akik nem bírnak lelki érzékkel.²⁸

²⁸ Szinte szó szerint idézi Luther szavait Zwinglivel kapcsolatban a reformátor Wenzeslaus Lincknek címzett, Wittenbergben 1529. október 28-án kelt leveléből, WA *Briefwechsel*, V, 170; vö. Ulrich ZWINGLI, *D. Huldrychi Zvinglii ad Lutheri librum de Sacramento aeditum, Responsio = Operum D. Huldrychi Zvinglii tomus secundus, Continens ta polemika, id est pugnas, quae ipsi cum Pontificijs, Anabaptistis, & Alijs aduersarijs suis intercesserunt*, Tiguri, Froschauer, 1544, 377r–416r, 409v.

Továbbá nem sokkal lejjebb: a mennyei zwingliánus bölcsességben foglaltatott az is, hogy a pápisták ellen kardot kell rántani: de nem eléggé alaposan élezte kardját eme derék férfiú, megérezte, hogy a pápista kard sokkal élesebb.²⁹ Ámbár igen sokat bölcselkedett, mégsem mondta ki az igét: aki kardot ránt, kard által vész,³⁰ ameddig ennek erejét a saját veszélyével meg nem tapasztalta. Ennyit atyánk Antikrisztusról írt könyvéből.

Ugyanott még többet láthatsz egyrészt a szakramentáriusok szektájának szerzőiről, másrészt ezeknek a számos kiforgatott hittételeiről, miképpen Kálvinról, Stenckfeldről (Schwenckfeld), Flaciusról és az Antikrisztus többi szolgájáról. Amelyek mind bizonyosságot tesznek atyánk világos tanúságáról, hogy ő nyilvános és eltökélt ellensége volt a szakramentáriusoknak, soha sem velük, sem a flacianusokkal (akik csak saját maguknak vannak, nem pedig az Istennek és az egyháznak) semmiben nem közösködött.

Forrás: Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596.

13. Leonhard Stöckel *Formulae*... című könyvének előszava (c. 1560/1578)³¹

Nagyságos és nemzeti Révay Mihály és Ferenc Uraknak, Turóc Vármegye ispánjainak, urainak és támogatóinak igen nagy tisztelettel Leonhard Stöckel a legtöbb üdvözléssel!

Gyakran, mikor más egyéb bűnök között, amelyekben a világ utolsó korszaka bővelkedik, a könyvkiadás határtalan szabadságát láttam, nagy mértékben fájlaltam, hogy ilyen időket élünk. Ugyanis épp ebben látom az okát, hogy igen sok ember, akik vagy ítéletükben tévednek, vagy az új dolgokat elhamarkodottan kívánják, vagy mert valamely gonosz szellem ragadta el őket, mindenféle meggondolás nélkül gyakran a legrosszabb szerzőket a legkitűnbekhez sorolták. Oktalanságukkal nemcsak maguknak, hanem az államnak és főleg az egyháznak igen-igen ártottak. Ugyanis sem méreg, sem dögvész nem lehet oly ártalmas, mint a tudományban tévedni, különösen az Istenről szólókban, akinek megismerését, amelyben az emberek üdvössége minden korban foglaltatik, az emberi faj magától nem érheti el, s oly sötét tévedésekbe bonyolódik Istenről, hogy a világon gyakran csaknem minden elpusztul. Annál is inkább illik, hogy felettébb őrködjenek azok, akikre az állam kormányzásának isteni feladata hárult, nehogy az igazság hamisságba forduljon, továbbá, hogy ezzel együtt minden művészetet, legfőképp a vallás tudományát a csorbíthatatlanul tanítsák. Gondoskodjanak ezen kívül arról, hogy azok, akiket a tudományra való törekvésben hamis és Istent sértő tanok rossz útra vezettek, vagy akik hanyagabbul értekeztek, súlyosabb büntetésekkel legye-

²⁹ 1531. október 11-én csaptak össze Kappel am Albisnél a svájci katolikus kantonok a Zwingli által vezetett protestáns zürichiek seregével. A csatát a katolikus csapatok nyerték, Zwingli több más lelkésszel együtt elesett az ütközetben.

³⁰ „Aki kardot ragad, az kard által vész el.” Mt 26,52.

³¹ Stöckel prédikációs kötetéről lásd a *Stöckel pedagógiai munkái* című fejezetet.

nek sújthatóak, mint a hazaárulók és a szentségtörők. Mert ha jogos, hogy a büntetést a vétséghez mérik, miként az erényeket is jutalmazni kell, valóban leginkább a tudományok megrontóira kell odafigyelni, akiknek a bűnről, amely a legelterjedtebben fertőz az emberi fajnál annak igen nagy kárára, nem lehet úgy beszélni, hogy eléggé ne hangsúlyozzuk jelentőségét.

Ezt belátván a görög előkelők az olymposi versenyen, amely során a legnagyobb művészek alkotásait ötévenként megszemléltek, és nyilvános tiszteletadással jutalmazták, hogy ösztönözzék a leghíresebb tehetségeket, egyszer egy bizonyos Zoilust³² hallván, aki Homérosz gyalázásával keresett magának dicsőséget, mielőtt mondani-valójának végére ért volna, teljes egyetértésben mint rágalmazót (*sycophanta*) egész Görögország színe előtt letaszították egy szikláról. Ezt a jutalmat érdemelte méltán, mivel ama jeles férfiút, akit nemcsak Görögország, hanem az egész világ nagy bölcsesség szerzőjeként és saját atyjaként tisztelt, nem átalta gyalázattal illetni. Főleg abból a hozzáállásból, hogy nemcsak a derék embereknek, hanem különösképpen a tudomány őrizőinek járt nagy jutalom, és a valóban arra méltók nagyságukért közmegebecsülésben részesültek, a megátalkodottakat, legfőképpen a tudomány megrontóit pedig a legsúlyosabb büntetéssel sújtották, jutott oda Görögország, hogy a többi nemzeteket tehetségekben és emberi széptudományokban megelőzte, ráadásul a leghatalmasabb egyeduralkodók is tartottak tőle. Addig állt fenn ez a dicsőség, míg a régi erkölcsöket mellőző állami vezetők nem a polgári erények növelésével és a vétkek elfojtásával törődtek, hanem nagyravágyás, fős vénység és fényűzés rontotta meg őket, és ki-ki maga kereste az önkényeskedésre a lehetőséget, s nem volt meghatározva, hogy ki miről írhat vagy taníthat. Végül a tudományt, mivel a mindennapi élethez teljesen haszontalannak vélték, a tétlenség által megcsalt, tunya emberekkel végeztek.

Bárcsak a mi korunk királyai és egyéb kormányzói a régi görögök kiemelkedő hagyományait vágnák utánozni azokéi helyett, akik az őseiktől örökölt igen hasznos erkölcsöket saját vágyaik mögé helyezték, és magukkal együtt az államot is tönkretették. Az előző években csaknem az emberiség végső kora után új, isteni fény keletkezett, hogy egyedülként a többi írott széptudománnyal és az egyházi tudománnyal mintegy a mélységből az égig emelkedjék. Az Istennek ily nagy jóságát az apostolok idejétől szinte napjainkig sok évszázad hiányolta. Ezért méltán kell ezt mindenkinek megismerni és úgy szívébe zárnia ezt a legfőbb jót, hogy mindenre inkább legyen kész, csak ennek megismerését el ne mulassza. Mi hát az igazság? A tanult emberek – akik részben Isten kegyelméből az igazságok védelmezői és magyarázói, részben régi, számukra jövedelmező tévedések előhozakodói – vitáinak visszajára fordulásából következett, hogy a hatalmon lévők lelküket nem fordítják a legfontosabb ismeret megszerzésére, hogy az igazság kiderülése révén a tévelygést tanítóknak hallgatást parancsoljanak, a megvédett igazságot pedig a legszélesebb körben terjeszteni akarják. Ellenben egyesek úgy tüntették fel magukat, mint akik teljesen nyugodtan nézik az eseményeket, mintha bizony semmiségekről pereskednének, mások pedig, miután minden erejüket összeszedték, a régi barbárságot és az istentelenséget oly elvakultsággal védelmezték az igazság ellen, hogy gyorsabbnak tűntek a török undokságnál, amelynél pedig a vilá-

³² Zoilosz amphipolisi szónok volt, durván bírálta Platont, Iszokratészt és Homéroszt. Ez utóbbit támadó munkái miatt Homéroszorbácsnak (*Homeromastix*) is nevezték, műveiből töredékek maradtak fenn.

gon semmi sem volt még utálatosabb, amit a legjobb széptudományok fényének és az égi bölcsességnek kellett elszenvednie. Ez az elvakultság kevéssel ezelőtt kezdett ferőtőzni, most pedig az eddig sértetlen nemzetek között terjed, amelyeknél a szabadság, az erény – amely a szabadság ölében, mint valamely dajkáéban növekedett –, kegyesség, valamint az egyetemes emberiség számára semmi hely sem maradt többé.

Noé és Lót napjai példázzák mindazt, amit Isten fia e végső időkben számunkra előkészített. Ugyanis az előbbiek kárára óriások, most pedig hatalmaskodók forgatták fel a szabadságot és a törvények uralmát, semmi más nem érvényesült az erőszakon kívül, amit nem a gonosz, hanem a jó emberek szenvedtek meg, akiknek az elnyomása után mi más maradhatott volna fenn, ha a megannyi bűnnek a szennyét a végtelenül türelmes Isten elviselni semmi módon nem lett volna képes.

Jelen állapotokat tehát a hatalmasok versengve így rombolják. Ugyanis nem alkotnak törvényeket, hanem zsarnoki rendeletek útján, mint villámokkal kormányoznak, határozatokkal minden polgári jogot felforgattak, és mikor a gonoszságban őrzöngnek, észre kell vegyük, ténykedésük jó része nem csupán a derék emberek és a törvények tudói ellen való, hanem maguknak a törvényeknek a léte ellen is tombolnak, nehogy fennmaradhasson bármely mentsvár zsarnoki vágyaik elnyomására, amelyeknek küklópszaként engedelmeskednek, tátott szájjal és torokkal áhítoznak mindazon dolgokra, amelyek az emberek üdvére szolgálnak, hogy örvényként és Charybdisként³³ az állam és egyház számára minden kedvezőt egyszerre elnyeljenek. Ekként akarják saját hatalmukat megszilárdítani. Amiben azonban nem kevésbé balgák, mint az, aki bár homokra alapozott, mégis szilárdnak vélte a házát.

De túlságosan messze távolodtam témámtól, átadván magam a fájdalom nagyságának, amely úrrá lett rajtam ezen idők átgondolásakor, amikor minden birodalom végzetét – nem mondom, hogy fordulatait – gyakran előre érzi a világ, de a legutóbbi rombolások és pusztítások már a menekülés reményétől is megfosztanak minket. Babylon királyának szobra, ahogy Dániel leírta,³⁴ már egészen az agyaglábakig megrendült, ami pedig senkinek sem használ, mégis vassal keverve tartják fenn a zsarnokok hatalmukat, a jókat nem védik meg, hanem elnyomják.

Tehát, hogy a témámra visszatérjek: ha az állam vezetői el akarnák látni saját kötelességeiket, akkor tevékenyen őrködjének felette, nehogy akkora szabadsággal működjenek a könyvműhelyek, hogy akárkinek, minden válogatás nélkül, a nép közt való terjesztés jogát átengedjék, mivel ebből következik a tanulók legnagyobb hátránya, továbbá, hogy sokan a legsilányabbakat a legjobbakhoz sorolják, és úgy tűnik, Istennek ez az ajándéka, ami a könyvkiadás igen nagy megkönnyítése által a tudomány terjesztésére adatott, épp ennek okozza a legtöbb kárt.

Ez azok esetében nem tetszik nekem, akiknek munkáit nem az állam és egyház hasznára fordították, s ezt én sokkal kevésbé engedhetem meg magamnak, aki mindig úgy véltem, senkinek sem a köz szavazatai alapján adassék meg az írások nyilvánosságra hozatalának hatalma, hanem azok javaslata alapján, akik a nevelés területén leginkább

³³ Charybdis, tengeri nimfa a görög mitológiában, naponta háromszor beszívja, majd kizúdíttja a tengervizet.

³⁴ „A szobor feje tiszta aranyból volt, melle és karjai ezüstből, hasa és ágyéka bronzból, lábszárai vasból, lábai meg részben vasból, részben agyagból. Ezt láttad, míg a (hegyről) le nem vált egy kő anélkül, hogy hozzáért volna valakinek a keze. Ez eltalálta a szobor vas és agyaglábát és darabokra zúzta” (Dán 2,32–34).

elfogadottak, és a többiek előtt fényként tündökölnek. Mivel ugyanis sem az államnak, sem az egyháznak nem hasznos a demokrácia, amelyben mindenkinek válogatás nélkül egyenlő hatalom adatik, ekként a tudományra való törekvésben sem járhat haszonnal ez az állapot, amiben akárkinek a tanításra és mindenekelőtt a könyvkiadásra lehetősége van.

Ámbár a fentiek rám is vonatkoznak, ezt elismerem, és könnyedén bevallom, hogy engem semmiképpen nem lehet azon fő férfiak közé számolni vagy méltóképpen sorolni, akik nyomát, ahogy lehet, követem, és akiknek munkái közkezen forognak: mégis csekélységemet sokak sűrű könyörgése arra az elhatározásra vezette, hogy e könyvecskének kiadásától ne zárkozzam el teljesen. Derék és istenfélő férfiak ítéletének és véleményének szívesen alávetem magam. A rágalomokkal pedig, amikkel minden teli van, nem gondolok. Mindenesetre, mivel tudományos műhelyekben szokássá vált, hogy a használatos evangéliumi olvasmányokat értelmezik: feladatul jelöltem ki magamnak, hogy hallgatóimnak irántuk való szándékomhoz és tehetségemhez mértén ebben a tárgyban ne hiányozzák. Mivel az egyházban tanítók csekély száma a legnagyobb bánatomra van, az értelmezésnek azt a nemét használom, ami remélem sokaknak épülésére lesz, hogy érettebbként a tanításra adják magukat és így legkevésbé eltérve a kitűzött céltől legyen lefektetve a tudomány biztos alapja. Az csupán a tervem, hogy azt az eszpartófüvet,³⁵ amit Isten belém vetett, felnöveljem, és Krisztus szenvedő egyházának dolgos munkásait – amennyire csak tudom – kisegítsem. Nem tudom ugyanis, mi módon, de hatalmas sötétségtől félttem a következő nemzedékünket, amelynek vétekeit minden módon kerülni akarom, ezért semmilyen lehetőséget nem hagyok ki az ifjúság oktatására. Ugyanis nem azoknak dolgozom, akik az én munkámra nem szorulnak rá. Bárcsak mindenki olyan volna, hogy én tanulhatnék inkább, mintsem tőlem tanuljanak. Nem utasítanám el, hogy a legkisebb legyenek Isten egyházában. Így ugyanis Isten mindenki számára előírta volna, hogy nekem szolgáljanak. Hadd mutassam be a módszert, amelyet, ha követnek, szolgálatomat nélkülözhetik. Ki-ki magáért támaszkodjék buzgón Isten ígéjére olvasással, hallgatással, minden módon gyakorolva, nehogy valamely veritéktől és munkától kimerüljön, és végül semmi mást ne csináljon, de a többi kapcsolódó területet se hanyagolja el, se az ékesszólás tudományát, se az igaz filozófia megismerését, ami az egyházat szolgálja, s nem pedig akadályozza. Ezt, ha lélekből teszi folyamatos egységben és lelkesültségben, Isten által elhivatottként, könnyen nélkülözheti az én munkámat.

Továbbá, amikor azok, akik saját szorgalmuk eredményét nyilvánosságra hozzák, másoknak védelme alatt szokták ezt tenni, akiknek oltalmában leginkább bíznak, én ezt a kiadást leginkább hazánknak és Nektek, Nagyságos Uraimnak, tisztességes munkák patrónusainak, az igaz hit és az ágostai hitvallás élharcosainak kívántam ajánlani, hogy többek közt ez is az irántatok való szeretetem és odafigyelésem tanúságául fennmaradjon. Azt kívánom, és egyedül arra vágyom, hogy a tudománynak eme fénye, amelyet Isten határtalan jóságából ebben a vallásban és a ti uralmatok alatt támasztott, a lehető legtovább tartó legyen. Minden kétség nélkül így fog történni a jövőben, ha ti mind a mindennapi dolgokat e mögé a törekvés mögé helyezitek, hogy a tudomány az ifjúság-

³⁵ Eszpartófü: alfafű, az árvalányhajjal rokon Földközi-tenger melléki pázsitfű.

nak és a polgároknak hasznára a következő nemzedék számára fennmaradjon. Habár most ugyanaz történik Isten egyházával, ahogyan egykor a fejével, akihez hasonlít abban, hogy, úgy tűnik, a rókáknál és a madáraknál is szerencsétlenebb, mivel sem odúja, sem biztos fészke nincs neki, és miután a birodalmak minden összetartó ereje csaknem szétforgácsolódott, itt mégis szükség van az egyházra, hogy a tudományra való tiszta törekvést ébren tartsa. Ahol ugyanis ketten vagy hárman összejönnek az én nevemben – mondta Krisztus –, ott köztük vagyok.³⁶ Valete! Bártfa 1560.

Forrás, szövegkiadás: Leonhard STÖCKEL, *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae*, Bartphae, Gutgesell, 1578; Daniel ŠKOVIERA, *Epistularum Leonardi Stockel supplementum duplex*, Humanistica Lovaniensia, 43(1994)/1, 295–303.

14. A libetbányai vértanúk legendája (c. 1550/1560?)³⁷

A.

Magyarország vértanúi. Ezekben az időkben, vagy kicsit később, Libetbányán, amely egyike a hét szabadnak nevezett bányavárosnak, Krisztus Evangéliumáért megégettek két vértanút, a lelkész neve kétségtelenül Gregorius, és ugyanígy hívták az iskolarektort is, aki a tanács jegyzője is volt. Elsőként a lelkészt fogták el Zólyom kapitányának, Kristófnak³⁸ a parancsára, egy bizonyos Georgius Sartor feljelentése miatt, és miután hozzá vezették, mivel sem hízélgéssel, sem fenyegetéssel az igazság követésétől eltéríteni nem tudta, hanem ő a zsarnok és a városa tanácsa előtt az Evangéliumot kiemelkedő lelki szilárdsággal vallotta, kemény és hosszas fogságot követően tüzre ítélték. Történt pedig, amikor a büntetésre vezették, hogy egyszersmind két gonosztevőt is vittek akasztani, de nem volt ott egyházi ember, aki őket vigasztalta volna.

Ott miközben a lelkész közöttük haladt, okította őket a bűnök Krisztus általi bocsánatának ingyenességéről, mivel ahogy az Isten báránya eltörölte a világ bűneit, és megmosott minket a vérében, ő minden megvallott bűnt kész megbocsátani nekik, ha csak benne hisznek, és majd a halálukban és a feltámadáskor megoltalmazza őket. Figyelmeztetett arra, hogy a megérdemelt büntetést türelemmel viseljék, az ő büntetésén pedig ne botránkozzanak meg, mivel azt semmilyen bűnnel nem érdemelte ki, hanem azzal egyedül a Krisztusba vetett hite miatt sújtják.

A gaztevők közül az egyik megtért Krisztushoz, hálát adott Istennek ezért a hírül adott vigasztalásért, és a lelkész által előre mondott imák között az életét a Krisztusba vetett igaz hitben boldogan fejezte be. A másik bűnös, miközben a lelkésszel közös büntetést gyalázta, és a bűnök bocsánatának ingyenességét, valamint az utolsó ítéletről szóló részt gúnyolta, a világi büntetést követően szármalmasan az örök büntetésbe zuhant.

³⁶ „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.” Mt 18,20.

³⁷ A vértanú-legenda szövegváltozatairól és háttéréről bővebben lásd a *Stöckel állítólagos munkája a libetbányai vértanúkról* című fejezetet. Ugyanitt közlöm a B. legendavariáns latin szövegét.

³⁸ Cristoph Thurn.

Két hét múlva a rektort is elővezették, és bár különfélék voltak a közbenjárói, különösen a felesége, két gyermek anyja, mégis a hite teljessége³⁹ miatt, ami a lelkész példájára a főpapi bálványimádás ellen nyilvánult, őt is ugyanazon a helyen megégették.

B.

Emlékezetes és feljegyzésre méltó történeti elbeszélés a libetbányai egyház papjáról és iskolájának rektoráról, akik mindketten (egyik Zólyomban a pellengéren, a másik pedig Dobronya vára és városa közelében) megégettettek, és elnyerték a vértanúság koszorúját Krisztus születésének 1527. évében.

Igen hasznos, ha az Egyházban a vértanúk példája és emléke fennmarad, ezért buzgalommal és szorgos munkával újra és újra vessük azt mélyen az emberek lelkébe, hogy a lélek belsejébe rögzülve a gyengéknek elméje a kínzástól megtörve nehogy könnyen visszarettenjen, és eltávolodjék a keresztény tanítástól. A hitvallók állhatatossága és a vértanúk lelki ereje erősít másokat, nemcsak azért, mert csodálatos, ahogy az Isten megmutatja, miként adja magát erősségül a gyengéknek a megfélemlítés és a kínzás ellenében jelenlétét sokszorosán kinyilvánítva, hanem mivel a lélek fensége megmutatja azokban, akik a kínzásokat szelíden tűrik, hogy hat az Evangélium bennük, és hogy Isten magvetése az, ami őket az örök életbe, igazságosságba és boldogságba vezet. Ezért igen jó szolgálatot tesznek az Egyháznak azok, akik írásaikkal az utódoknak az istenfélők vértanúságát hitelesen megőrzik. Csodálatos továbbá, hogy míg más keresztény nemzeteknél a sajátjaik vértanúságát gondosabb szorgalommal jegyzi fel, hazánk addig méltatlan csönddel mellőzi a mieinket, pedig talán több is van belőlük, mint amennyit hihetnők. Ám mi csak azokat beszéljük el, amelyek nálunk Zólyomban és Dobronyán történtek, olyan hűséggel, ahogy elbeszéltek azt nekünk, akik emlékeztek rá és szemtanúi voltak.

1527-ben a beszercei bányászok egyre gyakrabban panaszkodtak, hogy később fizetik ki őket, mint ahogy járna, és megkárosítják őket bérükben, ezért teljes egyetértésben összegyűltek fegyveresen Királyfalvára, ám Szapolyai János erdélyi vajda (király) utasította a megbízottait, Szobi Mihályt, István mestert és Ráskay Gáspárt, hogy rendezzék el a tömeg lecsillapításával az ügyet.

Ekkor kezdett Magyarországon felragyogni, különösen a bányavárosokban, az Evangélium világossága, de csak homályosabban, a libetbányaiaknál mégis könnyebb előhaladással egy bizonyos tisztelendő Nicolaus munkája által, aki Isten igéjének szolgálja, tanult, férfias lelkű ember volt, aki mintegy bajtársául ugyanazon hely iskolájának rektorát, egy a tisztább vallásosságban igen elmélyült férfiút vett maga mellé.

Fájlalta a Sátán, hogy a sötétségét lassanként eloszlatják, és nem nyugodott addig, míg sugalmazásaival fel nem tüzelte a királyi megbízottakat arra, hogy kegyetlenül lépjenek fel ezek ellen az új szakadárak ellen, elküldték tehát alantasaikat, hogy a libetbányaiaktól a papjuk kiadását kérik, hogy őt mint a legbűnösebb eretnekségben

³⁹ Az *ETÉ*-ben értelmetlen, romlott alakban álló görög szó (ωληροφοριαν) szerepel a hit szó mellett. A helyes görög kifejezés az Újszövetségben (Zsid 10,22) megtalálható πληροφορια πιστewος (hit teljessége). Ezúton is köszönöm Adorjáni Zsoltnak a szó megfejtésében és a bibliai hely azonosításában nyújtott segítségét.

lévőt hivataluk és hitük alapján, amely a katolikus [egyházhoz] köti őket, megbüntesék. Eleinte ellenkeztek, és a papnak azt tanácsolták, hogy húzódjon vissza biztonságosabb helyre, míg elmúlik a veszedelem. Úgy tett, és azon hegyekbe távozott, amelyeket régieknek neveznek. A megbízottak utasították a már említett alantasaikat, hogy fegyveresen a libetbányaiak ellen támadjanak. Ennélfogva elfogtak tehát a szenátorok közül hatot az iskolarektorral együtt, aki óvatlanabbul óvakodott, és kettesével összebilincselve Zólyomba hurcolták őket. Megvizsgálták a vallásosságukat, az igazságot vallották nyíltan és őszintén. Eleinte figyelmeztették őket, hogy tagadják meg ördögi eretnokségüket, térjenek vissza a Katolikus Egyház kebelébe; azok ellenálltak, kijelentvén, hogy a lelkiismeret ellenére az igazságot megtagadni a megszállt emberek jellemzője. Máglyára hurcolták tehát, amit a pellengérnél hordtak össze, az iskolának a vezetőjét, aki állhatatosabban válaszolt ellenségeinek, és lelkesebben biztatta a polgártársait a kitartásra. Mikor a máglyára helyezésekor valami székérfélén volt, odakiáltottak neki, hogy hívja Máriát patrónusaként és támogatójaként, hogy ilyen módon szabadságát elnyerje, ám erre nem hagyta magát rábeszélni, Jézus Krisztust ismerte el egyedüli közbenjárójaként, akiben egyedül megnyugszik, senki mást nem kíván. Végül szilárd lélekkel viselte a büntetést, és imádkozva lehelte ki lelkét 1527. augusztus 22-én.

Fenyegetésekkel kísérelték meg őket elrettenteni, de semmi eredményt sem értek el. Mivel látták, hogy mindvégig kitartóak, nyíltan, ellentmondás nélkül nyilvánították őket eretnekeknek, akik méltóak a tűzre. Hogy lássák ezt, elővezették a megbilincselte szenátorokat, akiket szintén megfenyegettek, hogy életüknek ugyanolyan vége leend, ha az egyházuk papját elő nem kerítik és elő nem hozzák rejtekéből, továbbá ha az Anyaszentegyházba újlag be nem tagozódnak tévedéseiket őszinte bűnbánat során megtagadva. Mindeközben jöttek a bányavárosok követői, hogy a foglyokért közbenjárjanak, nehogy a büntetést rajtuk elsiessék, buzgón könyörögtek, ami eredménnyel járt.

A papot pedig, nem tudván sokáig rejtezni, elővezették a bányáknakból, hová elrejtett, és így az inkvizítorok kezére jutott. Miután sokáig sokat tárgyaltak, úgy döntöttek, hogy Budára kell vinni a királyhoz. Elindulván a dobronyai vártól egy mérföldnyire – nem tudom, milyen lélek vette rá őket – megváltoztatták szándékukat. Ott akkor őt megkísérelték sokféleképpen eltántorítani tételeitől, szentül fogadkoztak, hogy lépjen vissza, büntetlenséget ígértek neki, igyekeztek előnyökkel magukhoz édesgetni, kegyelmet és bőkezűen a király kedvezését ajánlották fel, majd, ami a tűznél is súlyosabb, a pokol büntetésével próbálták elcsalogatni, de megerősítette őt Isten lelkével, megmaradt rendíthetetlenül és rettenthetetlenül. Eltökélten mondta, ha Isten akarja, kész vagyok a legszörnyűbb halálnak is alávetni magam; hozzátette továbbá: jó lelkiismerettel kelt útra a mennyei haza felé, nem lenne üdvös, ha visszafordulna. Nem törődik az általuk meg a király által a jövőben iránta tanúsított jóindulattal, amit ígérnek, ugyanis többre tartja Krisztusnak, Megváltójának a kegyelmét és mindazok iránti hártalan szeretetét, akik igaz hittel menekülnek hozzá, nem rettentí őt még a gyehenna tüze sem, mivel Krisztus az ő hűsítője, aki őt a mennyei hazába viszi, mihelyst ettől a tűztől megszabadítja. Mivel ezt a feleletet kapták az inkvizítorok, megégettették. Így Isten fiának igaz ismeretében, megvallásával és segítségül hívásával halt meg, ami történt az 1528. évben február 3. napján.

Forrás, szövegkiadás: 1. számú szöveg: *ETE*, II, 427; a 2. számú szöveg forrásait jelen kötet *Bibliográfiája* tartalmazza; GUITMAN Barnabás, *A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez = A Duna vallomása: Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna–PILECKY Marcell, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 177–186.

15. Christian Schesaeus életrajzi beszéde Leonhard Stöckelről (1563)

A június 7-én elhunyt nevezetes Leonhard Stöckel, a bártfai iskola erős hitű rektora jeles élettörténetéről szóló beszéd.

Az igen híres és feddhetetlen férfiakkal, Matthias Glatzius főesperes úrnak és Franciscus Saliceus úrnak, a berethalmi egyház felette vigyázó pásztorainak, uraimnak és testvéreimnek, üdvözlettel.

Pál apostol mondja,⁴⁰ hogy az egyház derék kormányzói Isten legnagyobb ajándékai, hasonlóak a lelkiismeretes orvosokhoz, akik az egyház testéről leszakított tagokat ismét visszaillesztik. Helyes ítélettel mondhatnók, hogy az ilyen orvosok jó tettei következtében több haszon származik az emberiségnek, mint amit a világhalkaság összes gyógykenőcsárusa adhat. Ezek ugyanis nem a test semmire se méltó üregeivel foglalkoznak, amelyekben a lélek mintegy börtöncellába zárva leledzik, hanem a szív legmélyébe töltik a leggyógyítóbb orvosságot, az igét, és akként hatnak, hogy egészséges lélek legyen a kevésbé egészséges testben,⁴¹ és hogy ebből a szegényházhhoz hasonló világból a hívők örök hazájába vágyjanak elvándorolni. Valójában pedig a világ annál nagyobb utálatra méltó, minél kevésbé ismeri el az ily nagy adományokat, továbbá döbbenetes, ahogy ijesztően hálátlanként a teremtő Istent adományaival együtt inkább dühöngve átkozza és gúnyolja.

Éppen aznap elmélkedtem mindezekről, amikor a hívők egyházában az Úr mennybemenetelének emlékét ünnepelik, s keserű fájdalommal sirattam a csodálatos férfi, Leonhard Stöckel úr halálát, aki valóban a lélek hűséges orvosa és a Szentlélek hasznos eszköze volt. Valamint hogy szenvedő lelkemet kicsit a gyásztól eltérítsem, kellő rövideggel jeles élettörténetének főbb vonalait felvázoltam, annyira, amennyire ez sokféle feladataim mellett lehetséges volt. Veletek pedig, drága Uraim, szeretném megosztani, hogy ezáltal ennek a férfinak – akit néha hasonló viharok tépáztak, mint titeket, akikről állítom, hogy egy hajóban eveztek vele – az életútja kevésbé legyen előtetek ismeretlen, és a jelenlegi viszontagságokat kellő lelkierővel tudjátok viselni. Továbbá azért, hogy másokat is arra ösztökéljek, hogy ennek a férfinak a tiszteletre méltó nevét megszeressék, és ne csak nagy vággyal, a lehető legnagyobb odaadással olvassák halhatatlan írásait, hanem hogy amilyen szolgálattal csak lehetséges, ennek a szent embernek a követői közé álljanak.

⁴⁰ „Ám az Egyházban Isten némelyeket apostollá, másokat prófétává, ismét másokat tanítóvá tett. Adott csodatevő hatalmat, gyógyítóerőt, segítőkészséget, kormányzóképeséget, különféle nyelvadományt. Vajon mind apostolok? Mind próféták? Mind tanítók? Valamennyien rendelkeznek csodatevő hatalommal és gyógyítóerővel? Mindnyájan értelmезik a beszédeket?” I. Kor 12,28–30.

⁴¹ „De minden, a testnek tagjait érő I kárnál még iszonyúbb sokkal, hogy gyengül az ész” Iuv. 10.232–233, „ép testben legyen ép lélek – kérd ezt az imádban” Iuv. 10.356, Decimus Iunius IUVENALIS, *Szatírái latinul és magyarul*, Budapest, Akadémiai, 1964, 216–239, 231, 329. Az idézett rész Muraközy Gyula fordítása.

Végezetül kiviláglik, hogy sosem hagytam fel irányotokban az érdemszerző törekvéssel, rajtatok áll majd, dicső uraim, hogy ezt kegyesen és világosan egyaránt megtapasztaljátok törekvéseimből és a titeket övező tiszteletadásomból.

Christianus Schesaeus

A beszéd

Amikor Theseus Thébainál az argosziak holttestét saját kezeivel megmosta, egyesek úgy vélték, hogy egy ilyen piszkos munka méltatlan az előkelő férfihoz, erre azt felelte valaki: „miért hozna szégyent emberekre más baja”.⁴² Ennek az igen jeles verssornak a példáját követve gondolom, hogy sem olyat nem csinállok, ami a hivatalommal ellentétes, sem olyat, ami az általános szokástól eltér, ha majd felpanaszлом ennek a kiváló emberek eltávozta miatt előálló nehéz helyzetét az egyháznak.

Oly nagy ugyanis a tanításban a zűrzavar, a régi tévelygések oly sok csírája tűnt fel, és végül a valódi istenismeret eltörlésére olyannyira felelevenedtek az álnokságok Sinon⁴³ művészetével, hogy mindezek ebben a különösen veszélyes időben szükségessé teszik olyan kiválóan képzett emberek jelenlétét, akik tekintélyük révén a könnyelmű érzelmeket zaboláznák, a megbotlottakat a tiszta tanításhoz visszavezetni, az igaz hitet vallókat pedig éberségükkel a tévúttól megóvni képesek.

Mit gondoltok, mekkora nagy öröm töltötte el a görögöket, amikor együtt látták felvonulni a seregükkel Ajaxot, Achillest és Nestort,⁴⁴ akiknek tanácsa és fegyvere révén a háború egész terhét oly szerencsésen viselték, hogy ezeknek az erénye a többi harcos számára a biztos győzelmet vetítette előre. Most, hogy Isten egyháza az ilyen és a sokkal nagyobb vezérektől megfosztatott, úgy gondolom, az, aki ezen nem sóhajtozik, aki ezt nem fájlalja, és akinek zivatarszerűen nem ömlik könnye, az nincs magánál, sőt egyenesen vasból van. Ugyanis nem a gall vagy a római birodalom gazdagságát, hanem a leginkább értékes kincset, Isten kétségtelenül igaz tanítását, amit a világ nehezebben tudna nélkülözni, mint a nap fényét, nem lesznek képesek számunkra romlatlanul megőrizni.

Ezt a jogos fájdalmat növelte bennem minap egyrészt sok kiváló férfiú halála, másrészt a feddhetetlen férfiú, Leonhard Stöckel idő előtti halála, akinek a rendkívüli tanultsága, kegyessége és tekintélye mindenki előtt nagy tiszteletben volt. Őt mint harcosok a csatában Gorgó-pajzsként⁴⁵ helyeztük az ellenséggel szembe. Ezért aki a mindenkit fenyegető veszéllyel tisztában van, könnyen megértheti, mily nagy gyászt okozott a keresztény világnak halála. Mivel pedig e férfiú tettei sok hasznosat foglalnak magukban, elhatároztam, hogy a legfontosabbakat itt megörökítem. Ezt annál is szívesebben teszem, mivel hazánkból és a szomszédos országokból elsőként ő adta magát az evangélium igaz ismeretére és a legjobb tudományok tanulására. Mivel szükséges,

⁴² EURIPIDÉSZ, *Oltalomkeresők* = *Uó, Ősszes drámái*, Budapest, Európa, 1984, 343–385, 369. Az idézett rész Kárpát Csilla fordítása.

⁴³ Színón volt az a görög harcos, aki magát szökevénynek tettetve csalárd beszédével rávette a trójaiakat, hogy a falovat vigyék a város falai mögé.

⁴⁴ A trójai háború legnevesebb görög hadvezérei.

⁴⁵ Utalás a három gorgó egyikére, Meduszára, akit miután Perszeusz megölt, a levágott fejét Pallas Athéné a pajzsára illesztette, hogy az arra pillantó ellenségeit a gorgó feje kővé változtassa.

hogy az újoncokat a mester nagyszerű műveinek az utánzására rávezessünk, mindenki számára hasznos lesz, nemcsak a fiatal embereknek, hanem minden életállapotban és életkorban, ha szemeiket erre a férfiúra függesztik, és egész életüket, amennyire csak lehetséges, az ő életútja mint a helyes életvezetés mértéke szerint rendezik. Benne ugyanis csodálatos buzgalom, tanítani vágyás és kihunyhatatlan szorgalom ragyogott a tanári hivatásra, annyira, hogy mondhatnád, hamarabb letért volna a nap pályájáról, mintsem hogy ő abbahagyta volna a tanítás munkáját. Nagy volt a mértékletessége és az önuralma, éppannyira felülmúlhatatlan szellemének ereje, hogy úgy vélhetnéd, benne valóban a legszebb erények teljes kórusa ragyogott fel. Nincs kétségem felőle, hogy ti egyaránt figyelemmel lesztok irányomban, ha illően, világosan és röviden ennek a férfiúnak nagy és jelentős szolgálatát inkább vázlatosan, mintsem részletesen elmesélem.

Magyarországnak azon a részén született, ahol a Kárpátok lábai Lengyelországot Magyarországgal összekötik, és amit ma Szepességnek neveznek. Ebben a tartományban található más városok mellett a leginkább ismert Kassa és Bártfa is. Az előbbi várost Cassius,⁴⁶ egy római hadvezér építette, amit már az elnevezése is, valamint az épületeinek csodálatos összhangja, amelyek egy bizonyos római pompát tükröznek vissza, kellően igazol.

Bártfa azonban, ha a városfalai miatt nem is ismert, számos és igazibb ékessége miatt méltán ez [t. i. Kassa] és a többi szomszédos város mellé sorolható, sőt nemcsak mellé, hanem messze felül is múlja őket. A közügyek elrendezése olyannyira kiváló, hogy sem bűnözőknek, sem henyélőknek, sem az újmódi élvhajhász habzsolás képviselőinek nem juttatnak helyet. Mindazokat távozásra kényszerítik, akik a köztörvényeket megvetik és a kegyes egyházi rendszabályok ellen nemtörődomséget mutatnak. Továbbá úgy tűnik, hogy a polgárok maguk egyfajta csodálatos sorsszerűség által őseik hittől vissza nem riadó lelkületét nyerték el, mivel Bártfa ősi elnevezése, *Baratt falro* a barátok (szerzetesek) falva kifejezésből ered. Ámbár csekély megbecsülést jelent manapság, ha a szerzetesek vallásossága miatt dicsérnek, mégis ha a kinyilatkoztatott evangéliumnak csak azt a fényét bírhatták volna, amelyben mi Isten áldásából részesülünk, sem a hitet, sem a hivatáshoz illő kötelező tiszteletet bennük nem hiányolhattuk volna. Ami abból is kiviláglik, hogy mihelyst az evangélium igazsága tisztulni kezdett, ők elsőként fogadták el és a lélek óriási buzgalmával sorsukat veszélyeztetve mindedig kitartóan igen nagy dicsőséggel megtartották és megvédték.

Ebben az igen jó és kegyes törvényekkel megerősített városban született olyan szülöktől, akik maguk is nagy dicsőséggel éltek, különösen az atyja, Leonhartus Stöckel, aki a közügyeket ott annyi éven át szerencsésen kormányozta. Ki kételkedhetne abban, hogy őt kegyesen nevelték, és az Isten félelemre irányították? Akkoriban nagy dicsőség volt egy olyan városban megszületni, amelyet Lycurgus és Solon törvényei vezettek. Nagy ékesség volt, ha római polgárnak neveztek valakit, de jóval nevezetesebb ékesség a keresztény közösségben (köztársaságban) születni, ahol mihelyst az anyai ölből a bölcsőbe kerülnek, rögvest az erények csíráit és az igaz Istennek ismeretét csepegtetik a gyermeki lelkekbe.

⁴⁶ A humanista szerzőkre jellemző antikizáló helynévmagyarázat Bonfini leleménye, lásd: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, Budapest, Balassi, 1995, 15.

Fiatalként itt tanulta szorgalmasan a betűvetést, tanítója a bajorországi Valentin Eck, egy minden tudományban és erényben igen kiváló férfiú volt, aki munkásságának jutalmát úgy nyerte el, hogy babérral koronázták, ahogy általában a költőket elismerni szokták. Ecknek számos kiemelkedő műve maradt fenn, prózai és költői szövegek egyaránt, amelyekkel magának örök időkre hírnevet szerzett.

Eck annyira szerette őt páratlan tehetsége és tanulni vágyása miatt, hogy nemcsak mint tanítványt, hanem később mint állandó munkatársát az otthoni és a nyilvános tevékeniségeknél egyaránt állandóan maga körül tartotta. Különösen ennek a férfiúnak a családiassága és a hihetetlen szoros kapcsolatuk volt az, ami Stöckelt Bártfán visszatartotta, ahelyett hogy más jövedelmezőbb munkakörökbe, amelyek betöltésére gyakran hívták, elszegődött volna.

Innen Kassára ment, ahol a görög és latin tanulmányok egyaránt egyfajta közép-szinten virágoztak. Ott a brit Leonhard Cox tanítását hallgatta, aki a királyi fiúval, VIII. Henrikkel száműzöttként ezekre a részekre vetődött el.⁴⁷ Mondják, hogy igen-igen kiváló képességű ember volt, számos tudományos ismerettel, aki oly magas méltóság csúcsára jutott, hogy személyében az angol kancellárt és a király legfőbb tanácsosát, valamint ennek legelőkelőbb követét üdvözölték. Amikor azonban a királyságban történt sorsfordító változás miatt Coxot visszahívták, Leonhard Stöckel hazatért, és folyvást kérlelni kezdte atyját, hogy további tanulmányok folytatása végett engedje bőkezű támogatásával útjára. Atyját, aki megfontolt természetű volt, a közügyek és az egyház helyzete is csodálatosan e vállalás támogatására ösztönözte, így minden hátráltatást mellőzve rábólintott fia kérésére.

Ám mivel megfelelő mennyiségű pénzzel nem tudta ellátni, mert mint ezen a helyen számos polgárnak, neki is csak mérsékelt jövedelme volt, egy prédikátorhoz fordult tisztelettel, felkérte őt, hogy ajánlásával a boroszlói tanároknál fia tanulmányait előmozdítsa. Gyakran hallottuk azonban tőle magától sóhajtások és bosszankodások közepette, hogy mennyire szerencsétlen és alkalmatlan volt ez az ajánlás, hozzátette a figyelmeztetést, hogy senkinek sem szabadna szorongva ajánlásért fáradnia, ahogy azt a szokás tartja. Állította, hogy a kikoldult ajánlások gyakran többet ártnak, mint használnak.

Boroszlóba utazott tehát, ahol a feddhetetlen Andreas Winckler magisztert kereste fel, akinek miután az írást átadta, annak a levelet olvasván többek között szembetűnt szüleinek ajánlása és az atyja tekintélye, aki egy szabad és jól rendezett városban városi tanácsúr, megígérte, hogy a fiatalembert nem lesz kelletlen segíteni, bár úgy tűnt számára, hogy pénzzel jól felszerelt, így továbbiakat arról nem beszéltek, hogy miképpen tudná a mindennapi ellátását biztosítani.

Miután azonban a pénztartalékait rövid idő alatt felélte, a legnagyobb szükség arra kényszerítette, hogy egy bizonyos, az igen tisztelt Rehdiger családból való kereskedőhöz elszegődjön azzal a feltétellel, hogy mindeközben a tanulmányaira is tudjon időt

⁴⁷ A történések idején VIII. Henrik már a húszas éveiben járó fiatal uralkodó volt, aki sem előtte, sem utána nem járt Magyarországon. Alig hihető, hogy Schesaeus tévedett ekkorát, itt vélhetően a nyomdász keverhetett össze valamit a kéziratban. Tartalmilag a mondat úgy lenne helyes, ha azt fejeznék ki, hogy Cox a fiatal VIII. Henrik uralkodása idején járt a Magyar Királyságban.

szakítani, amennyiben ez az üzlet számára nem okoz komoly károkat.⁴⁸ Teljes hét évet élt a kereskedelmet gyakorolva, az éjjel nagyobb részét a szabad művészetek tanulmányozásának szentelte, nappal pedig a kötelességéhez tartozó feladatokat hajtotta végre hűségesen.⁴⁹ Ekkoriban házigazdája fiait és lányait katekizmusra tanította, amely a keresztény tanítás lényegét foglalja magában, és mindezzel együtt lelküket szavakkal és példájával tisztességre és kegyességre hajlította, amely dolog a gazdag kereskedőt annyira megindította, hogy Stöckelt a gyermekeivel együtt Wittenbergbe küldte, hogy fiai tehetségükhöz mértén kitanulják a tisztas tudományokat. Mielőtt a wittenbergi utazásról beszélnek, szeretnék egy csodálatos előjeltől megemlékezni, amely kétségtelenül előre megmutatta, hogy milyen és mekkora jövődjé lesz, és hogy milyen nehézségek és harcok várnak rá az egyházban.

Megesett, hogy cimboráival kedvtelésből a várostól nem messze fekvő füzesben sétálgatott, mivel ki-ki mást csinált, ő pedig, mivel a nyugalmat és egyedüllétet szerette, amely sok tanuló számára hasznos, a többiektől véletlen elmaradván, könyvét kezében tartva fejjel előrebukott egy ingoványba, úgy élte meg, mintha egy forgószerű kapta volna fel és hajította volna le. Ebből a mocsárból, Istennek hála, nagy nehezen sérülés nélkül kikecmergett, majd előreszaladt, utolérte társai csapatát, és a dolgot, amint megesett, sorjában előadta. Mivel mezítláb barangolt, egy közepes nagyságú, ám hallatlan és szokatlan vadságot mutató kígyó a jobb lábfejére tekeredett, és szörnyű harapásával csaknem halálosan megsebezte. E rémítő esettől zaklatottan tért vissza a városba, ahol orvosi segítség révén isteni módon felgyógyult, ám az igen kegyetlen harapás jele örökre ott maradt a lábszárán. Eme szörnyű jel révén mutatkozott meg kétségtelenül, hogy a sátán mily sok harapást és tüzes nyilát fogja még életében látni és megtapasztalni. Ugyanis teljesen általános, hogy a még bölcsőben ringó hősök esetében bizonyos csodajelek a jövődő örömeit vagy küzdelmeit előre jelzik.

Platonról írják, hogy egy méhraj az ajkain akart mézet gyűjteni, amely dolog jeles ékesszólását vetítette előre. A Phrygia felett uralkodó Midasról olvasható, hogy gyermekkorában, mikor aludt, hangyák hordták a szájába a búzamagokat, amely csodajel azt jelezte, hogy minden halandónál gazdagabb lesz.⁵⁰ A keresztény ember számára nem homályos, hogy mit jelent a kígyó képe, tekintve a csalárd kígyó harapását, ami az egész emberi fajt az örök bukásba taszította. Plutarchus is írja, hogy a rothadó emberek zsigereiből születnek a kígyók, ami teljesen egyértelmű, hogy a sátán mérgére utal, azaz a bűnre, ami miután az első embereket a halállal mérgezte meg, az összes leszármazottra kiterjedt.⁵¹

⁴⁸ A Stöckelt is foglalkoztató Nicolaus Rehdiger révén jutott a család a XVI. század folyamán Boroszló legvagyonosabb, legegélőbb famíliái közé.

⁴⁹ Stöckel 1531-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, azaz 1524-től tartózkodott Boroszlóban.

⁵⁰ „A hozzáértők a jósjelekből biztos következtetéseket vontak le. Midasnak, a híres fríg királynak, amikor még gyermek volt, álmában a hangyák búzaszemeket hordtak a szájába. Megjósolták neki, hogy roppant gazdag lesz, ami valóban be is következett. Platónnak viszont, mivel, amikor kisgyermek korában bölcsőjében aludt, méhecskék szálltak ajkára, azt jósolták, hogy ékesszólásban páratlanul kellemes lesz. Ily módon későbbi ékesszólása már csecsemőkorában előre látható volt.” Cic. De div. I, 36, Marcus Tullius CICERO, *A jóslásról*, Szeged, Beldere Meridionale, 2010, 40–41. Az idézett rész Hofmann Zsuzsanna fordítása. Midász és Platón története olvasható Valerius Maximus *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* című munkájában is (I, 6 ext 3).

⁵¹ Iohannes MANLIUS, *Locorum communium collectanea*, Basel, Oporinus, 1564, 68; Levinus LEMNIUS, *De oculis Naturae Miraculis*, Coloniae Agrippinae, Birekmanus, 1573, 439.

Visszakanyarodom oda, ahonnét eltértem. Mikor útra kelt gazdájának fia, bőséges ellátmánnyal felszerelve, barátok, iskolatársak, rokonok nagy társaságával együtt, ahogy az szokásos, a városfalakon kívülre kísérték az elmenőt.⁵² A polgárok közül egyvalaki véletlenül észrevette a történetesen szintén utazásra előkészült ifjút, akire efféle gúnyos szavakkal förmedt rá: Hová sietsz – mondta –, te igen szerencsétlen ember, honnan lesz neked ellátásod, hogy akár csak egy hónapig is megélj? Ne a bizonytalan haszonnal járó tanulásra fektesd az erődet, elegendő lett volna neked, ha otthon a gazdádnál maradtál volna, ahol ellátást és ruhát, mindenből tisztos mennyiségben megkaptál. Oktalanságodért és butaságodért bizonyára meg fogsz még bűnhődni. Ennek a nem alacsonyrangú polgárnak a kemény szavai annyira megütötték Stöckelt – állította –, hogy nemcsak könnyekben tört ki, hanem azon gondolkodott, hogy az utazással felhagy. Végül azonban győzött a vigasztalás, amellyel Isten, az árvák atyja és gyámolítója megerősítette őt.

Miután a tanulmányok kikötőjébe és menedékébe megérkezett, a templomban és az akadémián egyaránt szorgalmasan és nagy serénységgel hallgatta a tanárokat, beszélgetett jó és igazhitű jeles férfiakkal. Egyrészt olyan asztaltársasággal, másrészt a szállásán olyan lakótársakkal érintkezett, akiknek a tanultsága és példaértékű viselkedése révén olyan előrehaladást tett, hogy az egyetem legfontosabb férfiúi, Luther úr és Philipp (Melanchthon) úr is nagyra értékelték. Magánbeszélgetések során gyakran tanácskozott velük az egyház sok és nehéz bajáról, és gyakorta érdeklődtek tőle a Magyar Királyság helyzetéről, erkölcséről, fekvéséről és termékenységről, ilyenkor nagy tisztelettel válaszolt. Mikor a négyéves tanulmányi időt letöltötte, Luther úr javaslatára Eislebenbe küldték, hogy ott a fiatalságot fegyelemre és szabad művészetek tanulmányozására pallérozza. Ebből a döntésből minden jámbor ember megítélhette ennek férfinak az egyaránt oly kiváló tanultságát és istenfélelmét, és az elkövetkezőkben rá váró fényes jövőt. Ugyanis mit gondoltok, milyen nagy kitüntetés az, hogy kiválasztja egy oly nagy, az Istenfiú egyházának megtisztítására isteni módon elhivatott férfiú, aki az emberi nemnek nem hozott kevesebb hasznot, mint az apostolok vagy a próféták, és aki a pokol kapuja és az ördög minden cselvetése ellenében védve volt? Ehhez jön, hogy ő őt nem csupán annyira értékelte, hogy neki, mint másoknak, csupán csekély és általános kitüntetést jutatott, hanem annyira előnyben részesítette, hogy messze nagyobb feladatra is méltónak tartotta, hogy fiatalokat vezessen, olyan társaságot, ami Istennek és a legszentebb angyaloknak különösen kedves, bizonyos módon hozzájuk közel álló tulajdona. Ezenkívül nem idegen helyen, hanem a saját kedves hazájában, amelynek hasznára született, ahogy azt Platon tanúságából tudta.⁵³ Mondom – neki nincs értékeesebb kincse, és semmi sem kedvesebb az életben saját népénél, ezért tanácsolta, hogy Stöckelnek a tudását és erkölcsös életvezetését sajátítsák el és kövessek, mint egy fennen hordott zászlót.

Végül csaknem csoda, hogy ő egy olyan messzi tájékról – amely csaknem minden nemzetnél, különösen pedig a németeknél barbárnak számít, a tudományok és a szép

⁵² A kiadott wittenbergi egyetemi anyakönyvben nem szerepel egyetlen Rehdiger fiú sem ebből az időszakból. AAV, I, 141.

⁵³ „Így, mint Platon írta Arkhütasznak, ráébred arra, hogy nemcsak önmagáért született, hanem hazájáért, az övéiért, úgyhogy saját maga részére csak igen csekély részt tart meg.” Cic. De fin. II, 14,45, Marcus Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról*, Budapest, Kairosz, 2007, 127. Az idézett rész Némethy Géza fordítása.

művészetek terén nem különösebben kiművelt, sőt nincs régóta bizalmas összeköttetésben oly szorosán vele, mint a többiekkel – való idegen embert helyezett a szeretett hazájába egy olyan ismert hely élére, egy olyan tisztos hivatalba. Az erény, ahogy mondják, az ellenségénél is dicséretes kell legyen.⁵⁴

Nem érdemtelenül értékelte az erényét ez az igen nagy és teljesen páratlan ember olyan nagyra, hogy arra méltatta, hogy megkapja tőle a legnagyobb kitüntetést. Mit gondoltok, milyen sok és milyen nagy, tekintélyben, műveltségben és szónoklásban élenjáró férfiú törekedett volna kiváltképpen arra, hogy Isten eme nagy prófétájának hazájában a kialakulatlan gyermekeket vezethesse? Feltétlenül oktalan az, aki úgy véli, hogy ennek a területnek az átruházása a kitüntetett számára nem a legnagyobb megbecsülést jelentette, ami ebben a halandó életben az embernek adható.

Tudatosan és szándékoltan mellőzöm most gondos iskolavezetése és buzgó hite bemutatását, ugyanis a későbbiek igazolták, hogy kezdettől fogva oly nagy elismerést szerzett, hogy nemcsak ennek az iskolának a vezetésére volt alkalmas, hanem amikor nem sokkal később Wittenbergbe visszatért, majd három évet tanult még ott, hazájának egyhangú választásával a magyarországi egyház reformálására meghívatott, mivel az összes tanult ember közül őt tartották méltónak e feladat az elvégzésére.

Miután hazája szükségétől megindítatva elfogadta ezt a döntést, visszatért Magyarország határaitra. Hogy ne nőjön mértéktelenül a beszéd, rövidebben emlékeztetni szeretnék arra, hogy milyen nehézségek várták őt hivatala kormányzásában, és hogy milyen nagy lelki erővel viselte mindezt (ami ennek az elbeszélésnek a leghasznosabb része). Rövid idő múlva eme férfiú híre sok helyet bejárt, sokak szívét ösztönözte arra, hogy őt hallgassák, különböző és messzi tájakról gyűlt össze előkelő férfiak rengeteg gyermeke, Sziléziából, a szomszédos Lengyelországból, Morvaországból, Ausztriából, Erdélyből, Oroszországból, Poroszországból és természetesen legtöbbször magából Pannóniából. Hogy az elvárásainak eleget tegyen, a tananyag tárgyalását mindenekelőtt a könnyű alapokkal kezdte. Donatus szabályain, a keresztény tanítás legfontosabb részeit tartalmazó katekizmuson és Aesopus fabuláin kívül Terentius darabjait hozzávéve semmit nem adott elő. Előfordult, hogy a diákság biztatta a tanárt, hogy magasabb szerzőket is vegyen elő. Ilyenkor ingerülten rosszálló választ adott, miszerint tudja ő, mi lesz a hallgatók dolgából, és nincs szüksége a diákság törvényeire az előadáshoz. Ezáltal egyrészt mindenki számára példát akart nyújtani, nehogy a kicsiny alapokat lenézzék, és így nagy veszély árán Icarus és Phaëthon⁵⁵ módján mindenekre törekedjenek, másrészt pedig ki akarta tanítani a hallgatókat, amikor a tudományt elrejtette előlük, hogy ezáltal felismerjék, az adottságok a korrallal és a gyakorlattal növekszenek, és így ne kételkedjenek az előrehaladásukba vetett reménybe. Ez, elismerem, gyerekes, mégis a fiatalabbak számára hasznos, hogy megfogadják. Rátérek a nagyobbakra.

A tanításban olyan serénységgel élt, az olvasmányok akkora változatosságával, ahol mindent egyedül tartott, hogy nemcsak latinul, hanem németül is tollba mondta az értelmezést, efféle gondosságra példát sem iskolákban sem akadémiákon senki nem hallott.

⁵⁴ „Iuxta dictum Pindari: Virtus etiam apud hostes in admiratione est.” MANLIUS, *i. m.*, 279. „Még az ellenségben is a jóságos cselekedet dicsérendő.” ISTVÁNFY Miklós, *Magyarok dolgairól írt története Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, Budapest, Balassi, 2003, I/2, 197.

⁵⁵ Phaëthon és Icarus története Ovidius Átváltozások (*Metamorphoses*) c. művéből közismertek, lásd: Publius Naso OVIDIUS, *Átváltozások. Metamorphoses*, Budapest, Magyar Helikon, 1964, 39–49, 228–230.

Mindenben, amit csinált, leginkább a rend gyönyörködtette, annyira, hogy úgy tűnhetett, pontosságával a nap járását másolja. Reggel a második órában kelt, este a nyolcadik órában feküdt. Annyi előadást és olyan nehezet tartott, hogy szinte hihetetlennek tűnik, hogy bárki más ilyen teherviselést bírna. Mielőtt a templomban közös imához a közösséggel összejött, szorgosan maga olvasott és imádkozott, és mindazokat, amelyeket arra a napra a hallgatóság számára szánt, alaposan megtanulta. A templomba belépve maga vezette az énekkart, mindenki mást a saját példájával ösztönzött arra, hogy az Istent zsoltárral dicsőítsék. A templomból visszatérve vagy a retorika szabályait, vagy Cicerónak valamelyik beszédét kezdte el magyarázni. Aztán saját helyiségében magántanítóként oktatta a nemes ifjakat nyelvtanra és a katekizmus szabályaira. Nyilvánosan aztán vagy erkölcsfilozófiát, vagy dialektikát adott elő. Déli tizenkettőtől egyig az ifjakat zenei gyakorlatokkal foglalkoztatta. Aztán Ovidiust olvasott, ezt követően ismét magántanulókat hallgatott. Innét estidőtájt a gyermekekbe igen gyümölcsözően német nyelven plántálta Salamon bölcsességeit. A záró esti imák után, ahogy ezt hívták, kétszer a héten Liviust olvasott, kétszer, amikor nem olvasott, a hallgatók számára a példányok hiánya miatt saját kezűleg írt előre görög tananyagot, hogy könnyebben lejegyezethessék. Ezeket tette mindennap pihenés nélkül. Soha nem volt elfoglaltabb, mint amikor mások számára tétlennek tűnt, miképpen Scipio szokta magáról mondani.⁵⁶ Gyakran a szentmisén, miután figyelmesen meghallgatta a prédikátort, és hogy a hallgatóság számára látható helyen a szorgalomra példát adjon, írta az evangéliumhoz igen hasznos kommentárokat vagy az apostoli iratokhoz a magyarázatokat, amelyeket a hallgatónak nyilvánosan előadott.

Családját úgy irányította, hogy az egy jól elrendezett egyház képét mutatta. Nem cselekedett másként, mint az első ember, Ádám, és a házban lakókat Istenről és a csodálatos kinyilatkozásokról tanította. A felesége, igen tisztelendő asszony, minden kegyes asszonynak fényes tükréhez, Évához hasonlított, zsoltárokat és kegyes dalokat olvasott a lányainak, és hozzászólt, hogy ezeket tisztán énekelje és előadja.

A fiataloknak a szellemi gyakorlás és a szónoki képességek fejlesztése céljából készült írásait minden héten egy kijelölt, erre választott napon javította, ez egy olyan munka – és ezt csak a lelkiismeretes tanárok tudják –, ami messze hasznosabb és nehezebb mint azok, amiket a hagyomány szerint Herkules Augias istállójának takarításánál művelt.

A keresztény tanítás fő tételeiről hallgatóságával gyakran tartott disputációkat, ahol ellenfeleinek ártalmas tételeit és félrevezetését világosan és helyesen cáfolta. Az egyházi szolgálat és a szentségek igazgatása oly értékes volt számára, hogy minden hónapban teljes házanépével úrvacsorához járult, élve Jézus Krisztus életadó testével és vérével. Gyakori kérések közepette, hogy a szentségek iránt kellő tisztelettel legyenek, ezekkel a szavakkal figyelmeztette a tanítványait: a szentségek ereje oly nagy, hogyha nem lenne nekünk itthon, mezítláb, szorongó tévelygőként a világvégéig is keresnünk kellene. Ezért védelmezi törvény is, hogy senki az Úr szent lakomájához ne járuljon úgy, hogy elébb az Úrvacsora valódi használatáról ne lett volna kitanítva, és ne ígérte volna meg hittel, hogy a feladatára figyelmeztetve életét megjobbítja.

Ámbár az oly nagy elfoglaltságaitól csaknem elnyomatott, mégis további szerepet töltött be a politikai vezetésben mint nyilvános szónok, ahol a legsúlyosabb mérlegelé-

⁵⁶ Pietro Paolo VERGERIO, *De ingenius moribus ac liberalibus studiis*, [Brescia], Battista Farfengo, 1495, 14.

seknél a legtekintélyesebb polgárok tisztelettel hallgatták és fogadták el véleményét. Amikor a polgárok maguk úgy látták, hogy gondok óriási súlya terheli, buzdították őt, hogy az iskolai munkák egy részétől váljon meg. Köztük Eck igen családiasan kérte őt, hogy az egészségét kímélje, másként az életének megérdemelt végnapja előtt fogja magát tönkre tenni. Erre azt felelte, hogy a munkái oly kedvesek neki, hogy nélkülük az életét nem találná boldognak.

Hogy annál kevésbé unatkozzék, azon a véleményen volt, hogy a szokás és a rend csodálatosan segítik és erősítik őt a munkáiban. Ehhez hozta a zsoltáros igen szép szavait, amelyeket nagyon gyakran mint jelígejét szokta idézni: dicsérni fogom Istent, amíg létezem.⁵⁷ És bárha ritkán esik meg, hogy a kegyesek erényeik bérét e világban elnyerik, mégis az Isten őt bizonyos mértékig megáldotta, mivel egy tisztas feleséget adott neki, akitől néhány, mindkét nemből való gyermeket kapott, ahogy az egy kegyes házassághoz illik.

Ugyanebben a városban barátoknak és rokonoknak nagy számával bírt: a jeles férfiú, Michael Radaschin, a bártfai egyház vigyázó előjárója, és a szomszédos területekről a kiváló Georg Wernher, őfelsége Ferdinánd császár tanácsosa, és Gyalui Zsigmond, az igen kitűnő költő és orvos. Hozzájuk sorolom a tekintetes Jakob Heraclides Despotát, Moldva fejedelmét, aki száműzetésének idején Stöckelhez, mintegy kikötőbe és menhelyre menekült, akinek a családi szokásában hosszú időn keresztül oly nagy örömet talált, hogy az iskolába elkísérve, feszült figyelemmel hallgatta, amikor az a szent olvasmányokat magyarázta. Általa kapott nagy segítséget a dicső lengyel királyság előkelőitől, a készmárki Lasco gróftól és másoktól, akik a háború viselésében kiemelkedően támogatták ennek a Despotának a pártját a moldvai trón meghódítása folyamán. Litvánia előkelő fejedelme annyira szerette ennek a férfiúnak a nevét, hogy tizenhat éves fiát, Jeromost hozzá kiképzésre és mindennapos együttélésre akarta legálább hároméves időtartamra küldeni.⁵⁸

Szerény családi vagyona volt, ahogy az egy teológus helyes és boldog életmódjához illendő.

Aztán hogy miféle belső küzdelmekkel kínozza a sátán, erről azok, akik a szellemi dolgokban járatosak, könnyen ítéletet tehetnek. A keresztény hitvallás ugyanis nem tétlenségről szól, ahogy azt sokan gondolják, hanem a katonáskodásnál is sokkal keményebb, mivel egy nem éppen járatlan és gyenge ellenséggel, hanem a mindenkinél éberebb és tehetségesebb, ezernél több cselvetést ismerővel kell megküzdeni, tudniillik az ördöggel, a világ fejedelmével, aki az ember gyilkosa és a hazugság atyja.

A külső harcokról ennyit szólnék. Jó Isten, hogy ő mennyi ellenséggel is állt szemben! Hogy mennyi eretnokséget cáfolt és szorított vissza teljesen! Mindez a legfőbb kötelessége a jó tudósnak. A pápistaságot ezekről a területekről kiszorította, többször bemutatta ezeknek az egyházaknak az Apológiáját a győzhetetlen Ferdinánd császárnak, és azt a legdühösebb fenyegetések között is rettenthetetlenül megvédte. Pannóniában különféle sokasodó szektákat zabolázott meg az eleve elrendelésről. A szakramentáriusokat, akiket ücsörgőknek is neveznek, mivel úgy vélik, hogy az úrvacsorát nem lehet semmi más módon kiszolgáltatni, mint hogy asztal köré ülnek, több nyomtatott

⁵⁷ „Áldom az Urat, ameddig élek, dicsőítem Istent, ameddig vagyok.” Zsolt 146(145),2.

⁵⁸ A Radziwiłł litván fejedelmi családból nem ismert Jeromos nevű fiú.

oldalán cáfolta. Nemcsak élete folyamán egyszer sem, hanem még a halálos óráján sem ismerte el ezeket barátainak, hanem őket nyíltan az antikrisztus szolgáinak és az ördög tulajdonképpeni fajzatjainak nevezte.

Stancaróra, a fanatikus emberre és tévtanítóra, hallgatósága előtt Bártfán élıszóban bizonyította rá a tévtanait. Világos írásokkal cáfolta Kálmáncsehi Mártont, egy igen-igen vitakereső embert, aki a magyar és erdélyi egyházakban a legnagyobb károkat okozta, és a változatos módon megrontott szent tanítást terjesztve szégyenbe jutott. Az elbingeni Matthias Lauterwaldot, miután rávilágított, hogy a műveiben arra buzdít, miszerint a jelennek kell cselekedni – ugyanis ilyen veszélyes kifejezéseket használt azokban –, nyilvános vita során legyőzte abban a viadalban, amelyben az igen-igen tanult férfiú, Radaschin úr volt a társa. Erről az esetről azért szólok röviden, mert ehhez a híres wittenbergi egyetem kellően megbecsült ítélete is megvan.

Ha az a halni készülő Pericles úgy vélte, hogy kiválóan működött,⁵⁹ mivel az athénieknek miatta sosem kellett gyászruhát felvenniük, akkor ez a mienk Periclesnél igazabbnak sokkal inkább örvendhet magának, mivel ő nemcsak a közösséget vagy az egyházat nem hagyta sérteni, hanem még az egész keresztény világnak és a jövendő nemzedékeknek is nagy és végtelen előnyöket szerzett. Méltán kell csodálnunk ennek a nagy férfiúnak az erényeit, és utánoznunk őt, és azokat, mint kutyákat és mérges kígyókat gyűlölnünk, akik megpróbálják az életét és a tanítását szégyenfolttal bemocskolni.

Az élete vége mindenekfelett békés volt, és a legrosszabb helyzetben sem panaszkodott Isten ellen. Jób példája nyomán a szenvedések közepette sokkal inkább dicsérte Istent, amelyek annál enyhébbnek tünnek, minél vadabban kínozták, mivel tudta, hogy azok előjátékai és tévedhetetlen előjelei egy jobb és örök életnek. Amikor a betegsége miatt az ágyból már nem tudott felkelni, saját házában tanította tovább hűséggel az odahívott, a korábbinál nem kevesebb hallgatóságát.

A ötvenegyedik életévét érte el, amelyből a felét csaknem az iskolai szolgálatban töltötte, teljes huszonegy évet. Amikor a betegsége ereje legyűrte, májbaja volt ugyanis, a sok és gyakori virrasztástól megtörtén, amikor a híres Philip Melanchthon halálhírét hallotta, annál kedvesebbé tűnt számára a halál, mivel még nem lehetett látni, hogy mekkora nagy zűrzavar fogja ennek a nagy embernek a halálát követni, hanem mivel várta már, hogy az öröklétben Philippelel együtt Isten Fia ölében a legbékésebb nyugalomra találjanak. Ezért tehát vágyakozva kívánta, hogy megváltassék, és hogy Krisztussal legyen. Ez a kívánsága nem volt hiábavaló, mivel ebből a fáradságos életből június 7-én, ötven nappal Philip úr halála után eltávozott, és hátrahagyta mindenki számára a legfájdalmasabb gyászt. Ezért örvendjünk magunk ennek a legnagyobb áldásnak, amit remélünk, hogy Isten minden kiválasztottjával együtt mi is elérünk.

Magunk miatt kell könnyeink árját ontanunk, mivel egy ilyen hű kormányostól és szekerestől megfosztattunk, akin mint valamely ágyon nyugodott a tisztesség, a kegyesség és a köz-, valamint az egyházi ügyek biztonsága. Isten ugyanis összegyűjti a magokat, a pelyvát pedig a tűzre hányja, hogy elégjen.⁶⁰ Mivel azonban a könnyek keveset érnek, forró imákkal kell folyamodnunk, hogy Isten fia az egyházát továbbra is

⁵⁹ „Miattam – szolt – Athén egyetlen polgára sem öltött soha gyászruhát.” PLUTARCHOS, *Párhuzamos életrajzok*, I–II, Budapest, Osiris, 2001. I, 297–337, 335–336. Az idézett rész Máthé Elek fordítása.

⁶⁰ „Hagyjátok, hadd nőjön mind a kettő az aratásig! Aratáskor majd szólok az aratóknak: Előbb a konkolyt szedjétek össze, kössétek kévébe és égessétek el, a búzát pedig gyűjtsétek csűrőmbe!” Mt 13,30.

ilyen üdvös eszközzel ékesítse, nehogy az epikureus és fanatikus emberek dühe teljesen kioltsa ismeretét az emberi nem között. Különösen nekünk kell erre gondot fordítani, akik naponta szemtől szembe látjuk, hogy a szentséget, a jogot és az isteni törvényt méltatlanul megszenségteleníti a mohamedán küklopsz, és akik megismertük Magyarország végső romlásának és barbár elpusztításának súlyát. Nincs rejtve, hogy Isten e rosszal mutatja meg, hogy szőlejn kívül a terméketlent és hálátlant nem akarja körülkeríteni, árkolni és tovább gondozni, hanem elhanyagoltan a vadállatoknak hagyja, hogy elpusztítsák, amint ezzel a próféta fenyeget.⁶¹

Isten fia undorodik már tőle, hogy nálunk továbbra is vendég legyen, mivel vele minden egyes áldásával együtt olyannyira fagyosan bántunk. Ezért kellene nekünk kitartóan, mély sóhajokkal ismételve ezt az imát az apostolokkal együtt, akik az Emmaus felé továbbhaladni kívánó Krisztust ezzel a kéréssel marasztalták.

*Közeledik már az este, maradj velünk Krisztus
ne hagyj, hogy a fényed nálunk kialudjon.*⁶²

Buzdítok tehát minden istenfélőt, hogy hálát adjanak az örök Istennek az ő felette üdvös adományaiért, továbbá ki-ki arra törekedjen, hogy azoknak a tanítását, valamint az életnek és az erkölcsöknek jeles példáit saját hivatásának megfelelően serényen utánozza.

Ami egyrészt a maguk, másrészt az Isten iránt érzett szüntelen hála tanúságtétele lesz. Itt visszavonulót fújok, nehogy úgy tűnjön, miközben ontom magamból a szavakat, eme férfiú valódi dicsőségét mesterkélt beszédemmel inkább elhomályosítom, mintsem megvilágítom. Ugyanis az ízléstelen dicséret és a gyalázkodás között nincs különbség. Beszéltem.

Forrás, szövegkiadás: Christianus SCHESAEUS, *Oratio Describens Historiam Vitae Praecipuam Clarissimi Viri Leonharti Stöckelij, Rectoris Scholae Bartphensis, fidelissimi, qui obiit Die VII. Iunii, Witebergae, Iacobvs Lucius Transylvanus, 1563 (RMK, III, 523); Uő, Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979, 84–93. Az oráció jegyzeteinél a Csonka Ferenc-féle kiadásban szereplő adatokból indultam ki.

⁶¹ „Vajon rabszolga-e Izrael, tán szolgaságra született? Miért lett hát prédává? Oroszlánok ordítanak fölötte hangosan bömbölve. Pusztasággá tették országát, városai elhamvadtak, senki sem lakik bennük. Még Nof és Tafnesz népe is simára borotválta fejed tetejét. Vajon nem magadnak köszönhetted, amiért elhagytad az Urat, a te Istenedet? Mert mi dolgod van Egyiptom útján? Talán, hogy a Nílus vizét igyad? És mire jó Asszíriába menned? Hogy a Folyam vizét igyad? A magad gonoszsága fenýít meg, és a saját hýtlenséged lesz a büntetésed. Tudd meg hát és lásd. Milyen gonosz és keserves dolog, hogy elhagytad az Urat, a te Istenedet, s hogy nincs meg benned a tőlem való félelem – mondja az Úr, a Seregek Istene. Bizony, régen széttörted már igádat, és széttépted bilincseidet. Így szóltál: »Nem szolgáltam tovább!« Ugyanakkor minden magaslaton és minden lombos fa alatt lefeküdtél, te céda nő. Mint nemes szőlővesszőt, úgy ültettelek el, mint egészen kiváló fajtát. Hogy is lett belőled vadszóló, vadszólónék fattyú hajtása? Még ha nátronnal mosod is magadat, és jó sok lúgot használsz is hozzá: gonoszságod akkor is megmarad színem előtt, bélyegül – mondja az Úr, a Seregek Istene. Hogy is mondhatnád: »Nem vagyok tisztátalan, nem szegődtem a Baálok nyomába?« Nézd csak meg lábad nyomát a völgyben, és ismerd el, mit tettél! Olyan vagy, mint a gyors lábú tevekanca, amely szertekalandozik útjain, majd kítör a pusztába, s vágytól lihegve levegő után kapkod. Ki csillapíthatná le gerjedelmét? Bárki keresi, nem fárad hiába, megtalálhatja, együtt a párjával.” Jer 2,14–21.

⁶² Melanchthon Lukács evangélista alapján íródott epigrammáját szőszertier idézi Schesaeus. „Maradj velünk, mert esteledik, és a nap már lemenőben van.” Lk 24,29; Philipp MELANCHTHON, *Epigrammatum libri sex*, Witebergae, Müller Georg d. Á., 1592, p. E2r.

BIBLIOGRÁFIA

Rövidítve megadott forrásörző helyek

- BPV = Osztrák Nemzeti Könyvtár, kéziratár (Bibliotheca Palatina Vindobonensi. Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung)
- EOL = Evangélikus Országos Levéltár
- OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Kéziratár
- ŠAB = Eperjesi Állami Levéltár bártfai részlege, Bártfai városi tanács (Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, Magistrát mesta Bardejov)
- ŠAL = Libetbánya város levéltára (Štátny okresný archív v Banskej Bystrici, Magistrát mesta Ľubietová, 1282–1885)
- ŠAL = Lőcse város levéltára (Štátny archív v Levoči)
- ŠAP = Eperjes város levéltára (Štátny archív v Prešove, pobočka Prešov)
- ECAVB = Bártfai evangélikus gyülekezet levéltára (Evanjelická cirkev augsburského vyznania, zborový archív, *Bardejov*)
- ÚKSAV = Szlovák Tudományos Akadémia Központi Könyvtára (Ústredná knižnica Slovenskej akadémie vied)

Rövidítve idézett forráskiadások, lexikonok, bibliográfiák

- AAV = Carolus Eduardus FÖRSTEMANN, *Album academiae Vitebergensis. Ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX*, Lipsiae, Tauchnitz, 1841.
- ADB = *Allgemeine Deutsche Biographie*, I–LVI, Leipzig, Duncker & Humblot, 1875–1912.
- AGL = *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, I–VI, Hg. Christian Gottlieb JÖCHER, Bremen, 1810–1822.
- APB = *Altpreußische Biographie*, I–II, Hg. Christian KROLLMANN, Königsberg, Gräfe & Unzer, 1941.
- AT = *Acta Tomicianae. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae, ... Sigismundi I. regis Poloniae*, I–XVIII, ed. Stanisław GÓRSKI, Poznaniae, Wratislaviae, Cracoviae, Bibliothecae Kornicensis, Institutii Nationalis Ossoliniani, 1852–1906, 1957–1999.
- BBKI = *Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon*, I–XXIX, Herzberg, Traugott Bautz, 1990–2008.
- BP = *Bibliografia Polska* I–XXXIII, ed. Karol ESTREICHER, Kraków, 1870–1965.
- BULLINGER = BULLINGER, Heinrich, *Werke. Abteilung II, Briefwechsel III: Briefe des Jahres 1533*, Hg. Endre ZSINDELY–Matthias SENN, Zürich, Theologischer Verlag, 1983.
- CJH = *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvényczikkek*, IV, szerk. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső, Budapest, Franklin-Társulat, 1899.
- CoE = *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and Reformation*, I–III, ed. Peter G. BIETENHOLZ–Thomas Brian DEUTSCHER, Toronto, Ont.; Buffalo, N.Y., University of Toronto Press, 1987.
- CR = MELANCHTHON, Philipp, *Opera quae supersunt omnia = Corpus Reformatorum*, I–XXVIII, Hg. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Halis Saxonum, Schwetschke et Filium, 1834–1860.

- CTW = *Consilia Theologica Witebergensia: Das ist, Wittenbergische geistliche Rathschlüsse ... Martini Lutheri, seiner Collegen, und treuen Nachfolger, von dem heiligen Reformation-Anfang, biß auff jetzige Zeit, in dem Namen der gesampten Theologischen Facultät außgestellte Urtheil, Bedencken, und öffentliche Schriften*, I–IV, Franckfurt am Mäyn [Nürnberg], Endtner, 1664.
- DHA = Jörg MEIER–Ilpo Tapani PIIRAINEN–Klaus-Peter WEGERA, *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*. Berlin, New York Walter de Gruyter, 2009.
- ELEM = CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon. Proszopográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/1–3*, Budapest, MEDiT, 2014–2016.
- ETE = *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából = Monumenta ecclesiastica tempora innovatae Hungariae religionis*, I–V, szerk. BUNYITAY Vince–KARÁCSONYI János–RAPAICS Raymund, Budapest, Szent István Társulat, 1902–1912.
- GG = *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, I–VIII, Hg. Otto BRUNNER–Werner CONZE–Reinhart KOSELLECK, Stuttgart, Klett-Cotta, 1994–1997.
- MAMŰL = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I–XIII, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, 2003–2012.
- MBW = *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe*, I–XIV, TI–TXVII, Hg. Heinz SCHEIBLE–Christine MUNDHENK, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1977–.
- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon*, I–II, főszerk. KENYERES Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1994.
- MOE = *Magyar országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel = Monumenta comitialia Regni Hungariae*, I–XII, kiad. FRAKNÓI Vilmos, Budapest, Ráth Mór, 1874–1917.
- MPEA = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, I–XV, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902–1934.
- NDB = *Neue Deutsche Biographie*, I–, Berlin, Duncker & Humblot, 1953–
- RMK = SZABÓ Károly–HELLEBRANDT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, I–III, Budapest, 1879–1898.
- RMKT = *Régi magyar költők tára*, I–VIII, szerk. SZILÁDY Áron–DÉZSI Lajos, Budapest, 1877–1930.
- RMNY = *Régi magyarországi nyomtatványok*, I–IV, szerk. BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971–2012.
- RMSZ = WIX Györgyné–P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi szerzők. A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
- SRS = *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischerer Geschichtschreiber*, I–XVII, Breslau, Wohlfart, 1871–1902.
- SZINNYEI = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Budapest, Hornyánszky, 1891–1914.
- TRE = *Theologische Realenzyklopädie*, I–XXXVI, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1974–2007.
- TT = *Történelmi Tár*, 1878–1911.
- ÚMIL = *Új magyar irodalmi lexikon*, I–III, főszerk. PÉTER László, Budapest, 1994.
- WA = LUTHER, Martin, *Werke, Kritische Gesamtausgabe*, I–LXXIII, Weimar, 1883–2009.
- WA Briefwechsel = LUTHER, Martin, *Werke, Kritische Gesamtausgabe, Briefwechsel*, I–XVIII, Weimar, 1930–1985.
- WETTE = WETTE, Wilhelm Martin Leberecht de, *Dr. Martin Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken: vollständig aus den verschiedenen Ausgaben seiner Werke und Briefe, aus andern Büchern und noch unbenutzten Handschriften gesammelt, kritisch und historisch bearbeitet*, I–VI, Berlin, Georg Reimer, 1825.

Kéziratok, régi nyomtatványok

- ARNOLDT, Daniel Heinrich, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, I–II, Königsberg in Preussen, J. H. Hartung, 1746.
- Confessio Christianae doctrinae quinque regiarum liberarumque civitatum in Hungaria superiore, Cassoviae, Leutschoviae, Bartphae, Epperiessini ac Cibinii*, Cassovie, per Ioannem Fischer, 1613. (RMK, I, 440, RMNY, I, App. 21.)
- CORDATUS, Konrad, *Auflegung der Evangelien an Sontagen und fürnebst Festen*, Nürnberg, 1554.
- EBER, Paul, *Calendarium Historicum conscriptum a Paulo Ebero*, Wittebergae, Rhau, 1551.
- GRATTIUS, *De venatione liber I*, ed. Georgius LOGUS, Lvgdvni, Sebastian Gryphius, 1537.
- IEMICIUS, Ioannes [Pázmány Péter], *Logi alogi, quibus Baptae calamosphactae Peniculum Papporum Solnensis conciliabuli et Hyperapisten legitimae Antilogiae vellicant, Posenii, 1612 = Petri Cardinalis Pázmány archi-episcopi Strigoniensis et primatis regni Hungariae Opera omnia*, Budapestini, Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1904, VI, 287–468. (RMNY, II, 1040)
- IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára. II. 1501–1526*. (OSZK Fol. Hung. 2940.)
- JANOCKI, Jan Daniel Andrzej, *Ianociana, sive, Clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecentumque memoriae miscellae*, I–III, Varsaviae, Lipsiae, Michael Groellius, 1776.
- KLEIN, Johann Samuel, *Collectanea Historiae Ecclesiasticae Bartphensis Augustanae Confessioni addictae*, 1786. (OSZK Quart. Lat. 1105.)
- KLEIN, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig u. Ofen, 1789, I–II.
- KLEIN, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Pest, Hornyánszky 1873, III.
- KMETY József, *Libetbánya történetéhez szolgálható adatok jegyzéke*. (OSZK Fol. Hung. 2941.)
- LAMPE, Friedrich Adolph, *Historia ecclesiae reformatae, in Hungaria et Transylvania ... ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magmam partem congesta nunc autem accessionibus multis locupletata, & hoc ordine concinnata*, Trajecti ad Rhenum, Apud J. van Poolsum, 1728.
- LANI, Daniel, *Igneae Veritatis Evangelicae Columna Peregrinantes veros Israelitas ex Spirituali errorum Pontificiorum Aegypto ...*, Wittebergae, Mich. Wendt, 1654. (RMK, III, 1920)
- LEHMANN, Christoph [OKOLICSÁNYI, Paulus], *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria és a Brevissimum compendium alius authoris principatus Transylvanici historiae*, Franckfurt am Mäyn, Henning, 1710. (De Pace Religionis Acta Publica Et Originalia, Das ist Reichs-Handlungen, Schrifften, und Protocollen über die Reichs-Constitution des Religion-Friedens... III.) (RMK, III, 4721.)
- LEHMANN, Heinrich Ludwig, *Von dem Zustande der Protestanten in Ungarn, seit der Reformation, bis auf Joseph des Zweytten Regierung*, Bern, Hallerschen Buchhandlung, 1789.
- LOGUS, Georgius, *G. Logi Silesii ad inclitym Ferdinandvm, Pannoniae et Bohemiae regem invictissimvm, Hendecasyllabi, Elegiae et Epigrammata*, Viennae, Hieronymus Vietor Silesius, 1529.
- LOGUS, Georgius, *In laudem Catherinae, Aquilae Augustanae, Philippi filiae, Georgii Loxanii Silesii coniugis*, Wien, Johann Singriener, 1535.
- Notata Valentini Ecchii, Fabiani Böhm et Isaaci Urbani Duboviensis, Rector in Görgö = D. Dni Pauli Eberi Calendario Historico*, Wittebergae, 1551. (EOL Ia 3.8 64.)
- Pasquillorum Tomi duo Quorum primo uersibus ac rhythmis, altero soluta oratione conscripta quamplurima continentur, ad exhilarandum, confirmandu[m]q[ue] hoc perturbatissimo rerum statu pij lectoris animum, apprime conducentia*, Elevtheropoli [Basel], Johannes Oporinus, 1544.
- PETSCHUIS, Petrus [Elias Láni], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis Synodi editi ...*, Cassoviae, 1612. (RMNY, II, 1035)
- PLANCK, Gottlieb Jakob, *Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protestantischen Lehrbegriffs vom Anfang der Reformation bis zu der Einführung der Konkordienformel*, I–IV, Leipzig, Siegfried Lebrecht Crusius, 1796.
- Protocollum pastorale* (ECAVB, jelzet nélkül)
- REZIK, Johannes, *Gymnasiologia*, é. n. (OSZK S 3141.)

- RIBINI, Joannes, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, I–II, Posonii, 1787.
- SALIG, Christian August, *Vollständige Historie der Augspurgischen Confession und derselben Apologie ... aus bewährten Scribenten, und gedruckten zum Theil auch ungedruckten Documenten genommen ... Bey Gelegenheit des, durch Gottes Gnade, auf das 1730te Jahr den 25ten Junii fallenden Anderen Jubel-Jahres mitgetheilet aus der Wolfenbüttelschen Bibliothec*, I–IV, Halle, Zu finden in der Rengerrischen Buchhandlung, 1730.
- SCHMAL, Andreas, *Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico–hungaricam pertinentia. 1765 = Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica. A Magyarországi Ágost. Vall. Evangelicusok történelmi emlékei*, I–IV, kiad. FABÓ András, Pest, Osterlamm, K., II, 1863, 1–361.
- Sententiae Criminales e Protocollo Liberae ac Regiae Civitatis Bartfensis excerptae.* (ŠAB, jelzet nélkül)
- Series synodorum celebratarum inde usque a reformationis Lutherianae anno 1539 in his quinque regiis liberis civitatibus et oppidi Saaros [Nagyszáros], ope Caspari Lehmanni consularis Cassoviensis ex archivo Cassoviensi concepta ... = Sylloge miscellaneorum ad historiam Hungariae ecclesiastico–litterariam pertinentium collecta per Johannem Kriebel Scepusio–Kesmarkiensem ecclesiae Eperien–sis nationis Germanicae verbi Dei ministrum. cca. 1770, I, ff. 22–34. (OSZK Quart. Lat. 359.)*
- Series synodorum et conventuum evangelicorum in Hungaria (annis 1545–1806.) celebratarum cum actis et constitutionibus extractualiter partim, partim vero per extensum discriptis* (OSZK Fol. Lat. 3517.)
- SCHESAEU, Christianus, *Oratio Describens Historiam Vitae Praecipvam Clarissimi Viri Leonharti Stöckelij, Rectoris Scholae Bartphensis, fidelissimi, qui obiit Die VII. Iunij, Witebergae, Iacobvs Lucius Transylvanus*, 1563. (RMK, III, 523)
- STOECKELIUS, Leonardus, *Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melancthonis*, Basileae, Ionnes Oporinus, 1561 = Philip MELANCHTHON, *Loci Communes Theologici*, Basileae, Ionnes Oporinus, 1561.
- STOECKEL, Leonhard, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollemnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596. (RMNY, I, 773.)
- STOECKEL, Leonhard, *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis contitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haereticam et propugnatricem idolorum*, 1558. (BPV 13034. Suppl. 388.)
- STOECKEL, Leonhartus, *Apophthegmata illustrium virorum expositione latina et rhythmis germanicis illustrata per Leonhartum Stoeckelium, scholae Bartphanae rectorem*, Vratislavia, Ioh. Scholtius Filius, 1570. (RMK, III, 607, RMNY, I, App. 36)
- STÖCKEL, Leonhard, *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae*, Bartphae, Gutgesell, 1578. (RMK II, 143, RMNY, I, 406)
- STÖCKEL, Leonhard, *Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572.* (SAV Š A III 281.)
- Thoraconymi Matthiae epistolae, declamationes et poemata* (OSZK Oct. Lat. 149.)
- TORDA Zsigmond, *Sigismundi Tordae Ephemerides = Scriptores rerum hungaricarum minores hactenus inediti synchroni, aut proxime coevi quos e codicibus autographis, partim etiam apographis inter se rite collatis, desumptos et collectos auspiciis ...*, ed. KOVACHICH Márton György, Budae, typis Regiae universitatis, 1798, 112–128.
- TÜRK, Daniel, *Diarium Danielis Turcus [Türk] senatoris, notarii jurati ac iudicis primarii in libera regiaque civitate Leutschoviensi ab anno 1549 ad annum 1559.* (OSZK Quart. Lat. 556.)
- Verzeichnis derer Christlichen Persohnen die von Jahr 1537. biss 1560. in hiesiger Stadt- und Pfarr-Kirche zum Priester-Amt sind ordiniret und eingesegnet worden...*, = *Collectio operum et actorum historiam politicam et ecclesiasticam Hungariae superioris concenentium.* (OSZK Fol. Lat. 293. f. 216–261.)
- WAGNER, Carolus, *Analecta Scepusii sacri et profani*, I–IV, Viennae, Posonii et Cassoviae, Trattner, Landerer, 1774.

- WAGNER, Carolus, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner*, Poonii, Cassoviae, Landerer, 1780.
- WAGNER, Martin–FABER, Thomas–SCULTETI, Severinus, *Examen Thesium et Regularum Zvinglianarum de Coena Domini, vulgatum per Casparem Pilcium*, Bartphae, Guttgesell, 1586. (RMK, II, 191, RMNY, I, 576)
- WERNHER, Georg, *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*, Basel, 1549.
- ZWINGLI, Ulrich, *D. Huldrychi Zvinglii ad Lutheri librum de Sacramento aeditum, Responsio = Opervm D. Huldrychi Zvinglii tomvs secvndvs, Continens ta polemika, id est pugnans, quae ipsi cum Pontificijs, Anabaptistis, & Alijs aduersarijs suis intercesserunt*, Tiguri, Froschauer, 1544, 377r–416r.

A libetbányai vértanúk történetét tartalmazó források jegyzéke

- De Ministro Ecclesiae Libetensis, Scholae Rectore loci ejusdem Martyribus, qui uterque cremati sunt, et quidem Veterizolii ad Statuam Publicam, ille vero inter Castellum et pagum Dobronam Anno Christi 1527 die 24. August.* = Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Basileae, Oporiniana, 1568. 923–[924]. (Somogyi-könyvtár Szeged, G.e.9.)
- Relatio historica de ministro ecclesiae Libetensis ...* = Abraham BUCHOLZER, *Chronologia*, Gorlicii, Fritschius, 1584. (OSZK, Fol. Lat. 3900.)
- Martyres Hungariae = Matricula Molleriana*, kiad. ETE, II, 389–461, 424.
- De Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore loci ejusdem, Martyribus, quorum uterque cremati sunt, et hic quidem Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam Anno Chr. 1527. 24. Aug.*, kiad. RYDEL, i. m.
- De ministro ecclesiae Libethensi et scholae rectore loci ejusdem martyribus, qui uterque cremati sunt et hic quidem Veterozolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et pagum Dobronam anno Christi 1527, die 24. Augusti.* = Johannes BURIUS, *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae*, 61v–62. (Lyceálna knižnica v Bratislave). kiad. RATKOŠ, i. m., 201–202.
- Memorable martyrium duorum in Hungaria veritatis evangelicae testium Nicolai unius pastoris Lubethensis, et alterius rectoris scholae Lubethensis, qui uterque cremati sunt ... anno d. MDXXVII, 22. et 24. Augusti, ex variis documentis manuscriptis collatum M. J. Burio.* Michael ROTARIDES, *Micae micarum Burianarum collectae a. s. MDCCXLII*. 509–512. (Lyceálna knižnica v Bratislave), kiad. RATKOŠ, i. m., 202–203.
- Martyrium Evangelicarum in Hungaria. De Ministro Ecclesiae Libetensis et Scholae Rectore Loci ejusdem Martyribus, qui uterque cremati sunt, et hic quidem Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter Castellum et Pagum Dobronam Anno Christi 1527. 24. Aug.* (Lyceálna knižnica v Bratislave, Kéziratok 5. köt. Acta historiae patriae IV. No. 1.)¹
- BURIUS, Johannes (?): *Memorable supplicium de duobus primis in Montanis Hungariae Civitatibus Evangelii propagatoribus sumptum. Erant illi minister ecclesiae Libetensis Nicolaus et scholae rector loci ejusdem, ambo martyres ... anno Christi 1527. 24. Augusti.* = *Auctorum allegata, qui de statu Regni Hungariae et Transylvaniae naturali, historico, tam civili quam ecclesiastico, politico, geographico etc. in scriptis suis mentionem aliquam fecerunt*. Tom. I. 145–148. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény Hist.I.kkkk/43.)
- BURIUS, Johannes: *Memorable Supplicium de duobus primis in Montanis Hungariae Civitatibus Evangelii Propugnatoribus sumptum: Erant ipsi Minister Ecclesiae Libetensis, Nicolaus, et Scholae Rector Loci ejusdem, ambo Martyres, uterque cremati sunt, et hic quidem Vetero Solii, ad statuam publicam, seu cypum, ille vero inter Castellum et Pagum Dobronam 1527.* = *Varia*. 304–310. (Győri Egyházmegyeyi Könyvtár és Kincstár H.XX.a.48.)

¹ Köszönöm Szabó András Péternek, hogy a kéziratra felhívta a figyelmemet, továbbá, hogy a forrás fényképmását a rendelkezésemre bocsátotta.

- Memorabilis... relatio historica de ministro ecclesiae Libethensi* = Andreas CZEMANKA, *Congeries variorum manuscriptorum ...* Tarnov, 18. sz., 1v–3. (OSZK, Fol. Lat. 3415.)
- Leonhard STOECKEL, *Historica descriptio Martyrii, quod Pastor Evangelicis Lybeth-Bányensis cum Rectore Loci anno 1527. subiit* = *Collectanea, ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek Annis 1787–1792. congesta*, Tomus XXVII, 161–164. (EOL V. 57. Kiad. GUITMAN, A *libetbányai i. m.*, 181–183.)
- Joseph SCHULEK, *Ecclesiarum Evangelicarum Augustanae Confessionis Incltyi Comitatus Zoliensis Fragmenta historica* 255–256. (EOL, V. 73.)
- Historia de ministro ecclesiae Libethiensis ...ex matricula ecclesiae Libethiensis exscripta* = *Fasciculus miscellaneus rerum ad historiam Hungariae et Transilvaniae spectantium. Saec. XVII–XIX.* 101–102. (OSZK, Fol. Lat. 321.)
- De Ministro Ecclesiae Libethensis, et Scholae Rectore loci ejusdem, Martyribus, quorum, uterque crematus est, hic quidem Veterosolii ad Statuam infamem publicam, ille vero inter Castellum et oppidum Dobronam, Anno Chr. 1527. Historia ex Matrica Ecclesiae Libethbanyensis exscripta.* (EOL, Ia 1. 6.)

A könyv egyes fejezeteinek eredeti megjelenési adatai

- Adalékok Eck Bálint életéhez*, Századok, 145(2011)/5, 1245–1252.
- Felekezeti helyzet a felső-magyarországi városokban a XVI. század derekán* = *Tíz éves a Történelemtudományi Doktori Iskola*, szerk. FRÖHLICH Ida, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011, 79–88.
- A felső-magyarországi városösszevetség és a török a XVI. század derekán* = *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*, szerk. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2013, 91–101.
- Laudáció és világboldogítás* = *Szín, játék, költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Nagyvárad, Partium, Protea Kulturális Egyesület, Reciti, 2013, 237–242. (Bogár Judittal közösen)
- A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez* = *A Duna vallomása: Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna–PILECKY Marcell, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 177–186.
- A libetbányai vértanúk történetének szöveghagyománya* = *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás–IMRE Mihály–SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2015, 41–49.
- Początki reformacji w oczach wroctwskiego kanonika – A reformáció kezdetei egy boroszlói kanonok szemszögéből* = *Historicus Polonus-Hungarus. Księga pamiątkowa ofiarowana Ojcu Józefowi Puciloowskiemu OP w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* = *Historicus Polonus-Hungarus. Emlékkönyv Puciloowski József Atya tiszteletére hetvenedik születésnapja alkalmából*, ed. Tomasz GALUSZKA–ILLÉS Pál Attila–Marek MIŁAWICKI–ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Kraków, Wydawnictwo Esprit, 2010, 181–190.
- Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán* = *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Budapest, Gondolat, 2009, 252–262.
- Stöckel Lénárd és a bártfai reformáció fénykora* = *Tanulmányok évszázadok történelméből*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna–FORGÓ András–ILLIK Péter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Intézet, 2006, 73–90.
- Über einige Briefe von geistlichen Intellektuellen aus den Bartfelder Archiven aus der Mitte des 16 Jh* = *Od reformácie po založení cirkvi*, zost. Peter KÓNIA–ANNAMÁRIA KÓNIOVÁ Presovskej Univerzity, 2015. 184–194.
- Trojaká identita inteligencie mesta Bardejov v 16. storočí* = *K dejinám Podolínca a novovekého Spiša*, zost. Miroslav ŠTEVÍK, Stará Ľubovňa, Ľubovnianske Múzeum, 2006, 238–243.

Felhasznált szakirodalom

- III. Pótlék Wagner: Szepesmegye okirattárához, szerk. KALMÁR Elek, Lőcse, 1908. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 11)
- ÁBEL Jenő, *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
- ÁBEL Jenő, *Műtörténeti adatok a XV. és XVI. századból*, TT, 7(1884)/3, 525–545.
- ÁBEL Jenő, *Színügy Bártfán a XV. és XVI. században*, Századok, 18(1884)/1, 22–51.
- ABEL, Eugen, *Unedierte Briefe von Luther, Melancton und Leonhard Stöckel*, Ungarische Revue, 7(1887)/10, 710–713.
- ADRIÁNYI Gábor, *Der erste Erneuerer des katholischen Lebens nach der Reformation in Ungarn. Primas Miklós Oláh, Erzbischof von Gran (1493–1568) = Ecclesia militans: Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet*, Hg. Walter BRANDMÜLLER, Paderborn, Wien, Ferdinand Schöningh, 1988, 491–517.
- ADRIÁNYI Gábor, *Hermann Egyed magyar egyháztörténete = Hermann Egyed emlékkönyv*, szerk. SÜMEGI József–ZOMBORI István, Budapest, METEM, 1998, 41–58.
- AGÓCS Péter, *Felejtés és emlékezés Pindarosz 7. Iszthmoszi ódájában = Aranykor – Árkádia. Jelentés és irodalmi hagyományozódás*, szerk. KROÓ Katalin–FERENCZI Attila, Budapest, L'Harmattan, 2007, 29–62.
- ALLEN, Percy Stafford–ALLEN, Helen Mary (kiad.), *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterdami*, I–XII, Oxford, University Press, 1906–1958.
- ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus = A bécsi magyar történeti intézet évkönyve*, Budapest, Wiener Ungarisches Historisches Institut, 1932, 81–94.
- Augustinus Moravus Olomucensis: proceedings of the international symposium to mark the 500th anniversary of the death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513): 13th November 2013, National Széchényi Library, Budapest*, ed. EKLER Péter–KISS Farkas Gábor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár, 2015.
- BÁCSKAI Vera, *Várostörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2003, 243–257.
- BAĎURIK, Jozef, *Náboženská otázka v politike prvých dvoch habsburských panovníkov po roku 1526*, Acta Collegii Evangelici Prešovienis, 5(2000)/1, 25–32.
- BAHLCKE, Joachim, *Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2012.
- BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció*, Korall, 15(2014)/57, 5–26.
- BALEGOVÁ, Jana, *Humanista Jerzy Werner: wychowanek Akademii Krakowskiej*, Prace Historyczne, 138(2011)/1, 83–95.
- BÁRDOSSY Joannes, *Supplementum Analectorum terrae scepusiensis, notationibus, ex veteri ac recentiore Hungarorum historia depromptis, Leutschoviae, Typis Michaelis Podhoranszki, 1802.*
- BÁRTFAI SZABÓ László, *Ghymesi Forgách Ferencz, 1535–1577*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1904.
- BARTHOLOMAEIDES, Joannis Ladislaus, *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pesthini, Trattner, 1817.
- BAUCH Gusztáv, *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. sz.-ban*, Történelmi Tár, 8(1885)/2, 335–355, /3, 519–540.
- BAUCH, Gustav, *Caspar Ursinus Versinus der Hofhistoriograph Ferdinand's I. und Erzieher Maximilian's II.*, Ungarische Revue, 7(1887)/1, 1–43, /3, 201–240.
- BAUCH, Gustav, *Der humanistische Dichter George von Logau: Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des schlesischen Humanismus*, Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur, 73(1895)/3, 5–33.

- BAUCH, Gustav, *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance. 1460 bis 1520*, Jahresbericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, III. Abtheilung, Geschichte, 79(1901)/1, 1–80.
- BAUCH, Gustav, *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation*, Breslau, Josef Max & Comp., 1911. (Codex Diplomaticus Silesiae 25)
- BAUCH, Gustav, *Geschichte des Breslauer Schulwesens vor der Reformation*, Breslau, F. Hirt, 1909.
- BAUCH, Gustav, *Rudolf Agricola = ADB*, XLV, 1900, 709–710.
- BAUCH, Gustav, *Rudolphus Agricola Junior*, Breslau, Druck v. Grass, Barth & C., 1892.
- BAUCH, Gustav, *Valentin Eck und Georg Werner. Zwei Lebensbilder aus der Zeit der Besitzgreifung Ungars durch die Habsburger*, Ungarische Revue, 14(1894)/1, 40–57.
- BAUCH, Gustav, *Zur Breslauer Reformationsgeschichte I*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 41(1907)/1, 336–352.
- BEHRENS, Ulrich, „Sozialdisziplinierung“ als Konzeption der Frühneuezeitforschung. *Genese, Weiterentwicklung und Kritik*, Historische Mitteilungen, 12(1999)/1, 35–68.
- BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1906.
- BENRATH, Gustav Adolf, *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, München, R. Oldenbourg, 1992.
- BERNHARD, Jan-Andrea, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. (Refo 500 Academic Studies 19)
- BESSENYEI József, *Nádasdy Tamás = MAMŰL*, VIII, 2008, 73–75.
- BESSENYEI József, *Purkircher, Georg = MAMŰL*, IX, 2009, 328–329.
- BESSENYEI József, *Wernher, Georgius = MAMŰL*, XIII, 2012, 37–38.
- BLÁZY Árpád, *Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523)*, Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2010.
- BODNÁROVÁ, Miloslava, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, Hg. Karl SCHWARZ, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 22–35.
- BODNÁROVÁ, Miloslava, *Reformácia v Bardejove v 16. storočí*, Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 5(2000)/1, 85–92.
- BODNÁROVÁ, Miloslava, *Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí*, Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 2(1998)/1, 19–38.
- BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, Budapest, Balassi, 1995.
- BÓNIS György, *Révay Péter*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon recepció kérdéséhez*, Budapest, 1965.
- BOTTA István, *Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 51–65.
- BÖRÖCZ Enikő, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1993.
- BÖSZÖRMÉNYI József–KÜNSTLERNE VIRÁG Éva, *A két hevesi Bornemissza Benedek és armálisuk 1533-ból*, Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle: társadalom, tudomány, művészet, 40(2005)/1, 98–106.
- BRANDT, Juliane, *A vallás társadalomtörténete = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 2003, 258–280.
- BRECHT, Martin, *Die reformatorische Kirche in Melanchthon ekklesiologischen Reden = Humanismus und Wittenberger Reformation. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997*, Hg. Michael BEYER–Günther WARTENBERG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1996, 297–311.
- BREZNYIK János, *A selmebányi ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*, I, Selmebánya, 1883.
- BRISKINA, Anna, *Philipp Melanchthon und Andreas Osiander im Ringen um die Rechtfertigungslehre. Ein reformatorischer Streit aus der ostkirchlichen Perspektive*, Frankfurt am Main; New York, P. Lang, 2006.

- BRUCKNER Győző, *A Confessio Augustana és magyarországi variánsai = Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás negyedszázados évfordulója innepére*, Miskolc, Ludvig & Janovits, 1930, 1–113.
- BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben (1520–1745)*, I, Budapest, Grill, 1922.
- BUCSAY Mihály, *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irányú úttörője hazánkban*, Budapest, Balás L., 1945.
- BÜRGER, Stefan–WINZELER, Marius, *Die Stadtkirche St. Peter und Paul in Görlitz. Architektur und Kunst*, Dössel, Stekovics, 2006.
- CHRIST, Karl, *Die altfranzösischen handschriften der Palatina*, Leipzig, O. Harrassowitz, 1916.
- CICERO, Marcus Tullius, *A legfőbb jóról és rosszról*, Budapest, Kairosz, 2007.
- CZECHOWICZ, Bogusław–KAPUSTKA, Mateusz, *Hunyadi Mátyás uralkodása és képzőművészeti reprezentációja Sziléziában és Lauschtzban = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490*, szerk. FARBAKY Péter, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 77–88.
- CSÁNKI Dezső, *Hevesi Bornemissza Benedek gyulai várkapitánysága = Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténeti Társulat Évkönyve 1881/82*, szerk. ZSILINSZKY Mihály, Gyula, 1882, 57–104.
- CSEPREGI Zoltán, *Az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlés hatása az 1548-as pozsonyi országgyűlés vallási rendelkezéseire = Rekatolizáció, protireformáció a katolicka reštaurácia v Uhorsku*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej univerzity, 2013, 22–32.
- CSEPREGI Zoltán, *A bártfai reformáció Stöckel fellépése előtt = Leonard Stöckel a reformáció v srednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej Univerzity, 2011, 169–186. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis 11)
- CSEPREGI Zoltán, *Bújócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága = Ötvös Péter Festschrift*, szerk. FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 41–46.
- CSEPREGI Zoltán, *A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei*, Lelkipásztor, 79(2004)/8–9, 300–303.
- CSEPREGI Zoltán, *Die Anfänge der Reformation im Königreich Ungarn bis 1548 = Die Reformation in Mitteleuropa: Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, 2008 = Reformacija v srednji Evropi: prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008*, Hg. Vincenc RAJŠP–Karl W. SCHWARZ–Bogusław DYBAŚ–Christian GASTGEBER, Ljubljana; Wien, Založba ZRC SAZU; Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2011, 127–147.
- CSEPREGI Zoltán, *„Es laufft auch der Lutter in alle sachen uberall mitt...” Brandenburi György őrgróf (1484–1543) szerepe Boroszló város reformációjában = Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*, szerk. Daniel HEINZ–FAZEKAS Csaba–RAJKI Zoltán, Miskolc, Bíbor, 2006, 54–62.
- CSEPREGI Zoltán, *A hős kultusztól a vezetéselméletig. A reformáció kutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén*, Credo 17(2011)/1, 5–13.
- CSEPREGI Zoltán, *Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I.*, Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History, 94(2003)/1, 243–275.
- CSEPREGI Zoltán, *„Lutherani omnes comburantur”: Legenda, források, rekonstrukció = Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2015, 30–40.
- CSEPREGI Zoltán, *A magyarországi iskolázás a reformáció századában (1540–1610) a wittenbergi ordinációs anyakönyvek tanúsága alapján = Teológia és oktatás. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, szerk. SZABÓ Lajos, Budapest, Luther, 2015, 53–70.
- CSEPREGI Zoltán, *Reformáció és istentiszteleti kultúra*, Historia Ecclesiastica, 5(2014)/1, 3–15.
- CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi, 2013.
- CSONTOSI János, *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratjai*, Magyar Könyvszemle, 9(1884)/1–6, 157–308.
- CSORBA Csaba, *Vég-Gyula várának históriája*, Budapest, Zrínyi, 1985.

- CSUKOVITS Enikő, *Bevezető = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, szerk. LENGYEL Tünde–CSUKOVITS Enikő, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2005, 7–8.
- ČIČAJ, Viliam, *Percepcia Stöckelových diel v mesštianskom prostredí v 16.–17. storočí = Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej Univerzity, 2011, 50–54. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis 11)
- DANIEL, David Paul, *Bartfeld/Bardejov zur Zeit der Reformation = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karel SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 37–49.
- DANIEL, David Paul, *The lutheran Reformation in Slovakia, 1517–1618*, Doctoral dissertation, The Pennsylvania State University, 1972.
- DAXER György, *A külföldi iskolálatogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére kapcsolatban a hazai prot. gimnáziumok történetével: 1520–1790*, Békéscsaba, Békésmegyei Függetlenség Könyvnyomda, 1909.
- DEMKÓ KÁLMÁN, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890.
- Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus*, Hg. Herbert JAUMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 2001.
- DIPPOLD, Günter, *Der Humanismus im städtischen Schulwesen Schlesiens = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hg. Winfried EBERHARD–Alfred A. STRNAD, Köln, Böhlau, 1996, 230–244.
- DOLLESCHAL, Michael Dionysius, *Die wichtigsten Schicksale der Evangelischen Kirche Augsburgischen Bekenntnisses in Ungarn ... vom Jahre 1520 bis 1608. Ein nach glaubenswürdigen Tatsachen, besonders bewährten Handschriften, entworfenen historischer Versuch*, Leipzig, Hartmann, 1828.
- DOMANOVSKÝ Sándor, *A Dubnici krónika. Harmadik és befejező közlemény*, Századok, 33(1899)/5, 411–451.
- DRECOLL, Volker Henning, *Der Passauer Vertrag (1552): Einleitung und Edition*, Berlin; New York, W. de Gruyter, 2000.
- DROBNIAK, Gabriel–JIROUŠEK, Alexander, *Chram sv. Egídia v Bardejove*, Košice, Agentúra Sáša, 1998.
- DÜLMEN Richard van, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, I–IV, München, C. H. Beck, 1999.
- EBERHARD, Winfried, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530*, München, Oldenbourg, 1981.
- EHRENPREIS, Stefan–LOTZ-HEUMANN, Ute, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.
- Ein Blatt aus der schlesischen Kirchengeschichte. Johannes Turzo, Bischof von Breslau*, Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland, 62(1868)/2, 203–215.
- EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története, Mohácstól a török kiűzéséig*, Budapest, „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946.
- Epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae quae in Corpore Reformatorum desiderantur*, ed. Heinrich Ernest BINDSEIL–Robert STUPPERICH, Hildesheim; New York, Olms, 1975.
- ERBE, Michael, *Stanislaus Sauer = CoE*, III, 197.
- ERBE, Michael, *Georg von Logau = CoE*, II, 338–339.
- ERDÉLYI Gabriella, *A cloister on trial: religious culture and everyday life in late medieval Hungary*, Farnham, Surrey, Ashgate, 2015.
- ERDÉLYI Gabriella, *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése: források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, Balassi Bálint Intézet, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, OSZK, 2005. (Lymbus kötetek 1)
- ERDÉLYI Gabriella, *Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei. Bethlenfalvi Thurzó Elek = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv: születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerk. TUSOR Péter–RIHMER Zoltán–THOROCZKAY Gábor, Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1998, 118–132.
- ERDÉLYI Gabriella, *Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán: egy kolostorper története*, Századok, 138(2004)/4, 823–841.

- ERDÉLYI Gabriella, *Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban*, Egyháztörténeti Szemle, 3(2002)/1, 51–67.
- ERDŐSI Laura, *Wernher: De admirandis Hungari aquis*, Communicationes ex Bibliotheca Historia Medicae Hungarica, 1(1963)/29, 111–168.
- ERDMANN, Christian Friedrich David, *Luther und seine Beziehungen zu Schlesien, insbesondere zu Breslau*, Halle, Verein für Reformationsgeschichte, 1887.
- ERNYÉY József, *A körmöczi Zsuzsánna-játék*, Néprajzi Értesítő, 7(1906)/3–4, 245–262.
- EURIPIDÉSZ, *Összes drámái*, Budapest, Európa, 1984.
- FABÓ András (kiad.), *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica. A Magyarországi Ágost. Vall. Evangelikusok történelmi emlékei*, I–IV, Pest, Osterlamm, K., 1861–1865.
- FALLENBÜCHL Ferenc, *Az Ágostonrendiek Magyarországon*, Budapest, Stephaneum, 1943.
- FATA, Marta, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster, Aschendorff, 2000.
- FATA, Marta, *Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz im ungarischen Bartfeld = Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich Andreas WIEN–Krisztina ZACH, Köln, Böhlau, 2004, 155–172.
- FAZEKAS István, *Korreferátum Oborni Teréz előadásához*, Fons, 7(2000)/1, 77–79.
- FAZEKAS István, *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*, Történelmi Szemle, 45(2003)/1, 139–153.
- FEJÉRPATAKY László, *Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Selmezbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
- FILLIES-REUTER, Sigrid, *Speratus, Paul = BBKl*, X, 1995, 973–975.
- FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Budapest, Magyar Helikon, 1959.
- FLEMMING, Paul, *Beiträge zum Briefwechsel Melanchthons aus der Briefsammlung Jacob Monaus in der Ste Genevièvebibliothek zu Paris*, Naumburg a.S., 1904.
- FLEMMING, Paul, *Briefe und Aktenstücke zur ältesten Geschichte von Schulpforta. Ein Beitrag zur Geschichte der Schule in den Jahren 1543–1548*, Naumburg a.S., Sieling, 1900.
- FLÓRA Ágnes, *Nobilis vagy kliens? Mathias Armbruster, egy 16. századi nagyszombeni nemesedő polgármester*, Korunk, 18(2007)/1, 75–81.
- FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája*, Történelmi Szemle, 39(1997)/1, 21–49.
- FOESTRER, Richard, *Heinrich und Seyfried Ribisch und die Kunst in Schlesien*, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, 4(1907)/1, 88–112.
- FÖGEL József, *II. Lajos udvartartása, 1516–1526*, Budapest, Hornyánszky, 1917.
- FORGÁCH Ferenc, *Deliberatio ad Ferdinandum imperatorem de negotio Transylvaniam a filio regis Joannis recuperandi cum succursu despotae... = Magyar reneszánsz írók*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Királyi magyar egyetemi nyomda, 1934, 120–130.
- FRAKNÓI Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapest, Eggenreger, 1873.
- FRAKNÓI Vilmos, *Melanchton és magyarországi barátai*, Századok, 8(1874)/2, 149–184.
- FRAKNÓI Vilmos, *Réwai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskolázatása 1538–1555 = Egyház, műveltség, történetírás*, szerk. RÖTTLER Ferenc, Budapest, Gondolat, 1981, 184–214.
- FRAKNÓI Vilmos, *Réwai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskolázatása 1538–1555*, Pest, Eggenberger, 1873.
- Frangepán Ferenc = MÉL I*, 1981, 536.
- FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos, *Henckel János, Mária királyné udvari papja*, Pest, 1872. (Értekezések a történeti tudományok köréből 2)
- FUXHOFFER, Damian, *Monasteriologiae regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi*, I–II, Vindobonae et Strigoniae, 1869.
- GÁL-MLAKÁR Zsófia, *Verancsics Antal korának humanista hálózatában: Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, 14(2009)/1, 115–144.

- GARÁDY Viktor, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapesti Szemle, 2(1874)/6, 414–423.
- GAUSE, Fritz, *Briesmann, Johannes* = *NDB*, II, 1955, 612–613.
- GAUSE, Fritz, *Wanderungsbewegungen und kulturelle Beziehungen zwischen Preussen und Ungarn = Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Würzburg, Göttinger Arbeitskreis*, 1960, 274–288.
- GECSÉNYI Lajos, *A rejtélyes Thurzó. Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke, 1549–1563*, Levéltári Közlemények, 81(2010)/1–2, 3–31.
- GECSÉNYI Lajos, *Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563*, Agrártörténeti Szemle, 8(1966)/4, 470–485.
- GEIGER, Ludwig, *Bebel, Heinrich* = *ADB*, II, 1875, 195–199.
- GERHARDT, C. I., *Die höheren Schulen in Eisleben von 1525 bis 1600 = Symbolae Islebienses. Festschrift zur Einweihung des neuen Gymnasialgebäudes am 31. October 1883*, Eisleben, Schneider, 1883, 15–26.
- Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök Magyar históriája, 1540–1572 Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt, szerk. MAJER FidéL, Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1866.
- GLOMSKI, Jacqueline, *Eck (Eckius, Ecchius; Philyripolitanus) Valentin = Die deutsche Literatur des Mittelalters. Deutscher Humanismus 1480–1520. A-K*, Hg. Franz Josef WORSTBROCK, Berlin, De Gruyter, 2006, 589–600.
- GLOMSKI, Jacqueline, *Italian Influences on Early Humanist. Educational Theory at Cracow (1495–1530) = Acta Conventus Neo-Latini Bariensis: proceedings of the ninth International Congress of Neo-Latin Studies, Bari, 29 August to 3 September, 1994*, ed. Rhoda SCHNUR–Juan Alcina ROVIRA, Tempe, AZ, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1998, 285–292.
- GLOMSKI, Jacqueline, *Patronage and humanist literature in the age of the Jagiellons court and career in the writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto; Buffalo, University of Toronto Press, 2007.
- GÓBI Imre, *A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Egyház levéltárának jegyzéke*, Budapest, Kellner, 1912, I–II.
- GODA Károly, *A soproni városvezető réteg a 15–16. században. A polgármesteri és városbírói tisztség összehasonlító igazgatási és társadalomtörténete*, Budapest, 2011. (Doktori értekezés)
- GORDON, Bruce, *Theodor Buchmann = Christian-muslim Relations: A Bibliographical History; Western Europe (1500–1600)*, ed. David THOMAS, Leiden, Brill, 2014, 643–653.
- GÓZSY Zoltán–VARGA Szabolcs, *A pécsi egyházmegye kora újkori történetének kutatási lehetőségei = Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*, szerk. KLESTENITZ Tibor–ZOMBORI István, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 65–77.
- GRANASZTÓI György, *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon: Kassa társadalma a 16. század derekán*, Budapest, Korall, 2012. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 2)
- GRIMM, Heinrich, *Bebel, Heinrich* = *NDB*, I, 1953, 685–686.
- GRIMM, Heinrich, *Corycius, Johannes* = *NDB*, III, 1957, 372.
- GRIMM, Heinrich, *Hadus, Johannes* = *NDB*, VII, 1966, 418–419.
- GRIMM, Heinrich, *Logau, Georg von* = *NDB*, XV, 1987, 117.
- GRÜNHAGEN, Calmar, *Geschichte Schlesiens*, I–II, Gotha, F.A. Perthes, 1886.
- GUITMAN Barnabás, *Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből*, Világtörténet, 36(2014)/2, 295–317.
- GUITMAN Barnabás, *Héraklidész Jakab és a moldvai konfesszionalizáció kísérlete = Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsában rendezett konferencia előadásából*, szerk. BOJTS Anita–NOVOTNIK Ádám, PPKE, Budapest–Piliscsaba, 2016, 27–43.
- GUNDERSON, Catherine F.–BIETENHOLZ, Peter G., *Leonard Cox = CoE*, I, 353–354.
- GYULAI Éva, *Verancsics Antal = MAMŰL*, XII, 2011, 395–399.
- Hain Gáspár *Lőcsei Krónikája*, I–III, kiad. BAL Jeromos–FÖRSTER Jenő–KAUFFMANN Aurél, Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1910.
- HAIN Gáspár, *Szepességi, avagy, Lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*, Budapest, Magvető, 1988.
- HADJUK, Andrej, *Leonard Stöckel život a dielo*, Bratislava, 1998.

- HAJDUK, Andrej, *Život a dielo Michala Radašina*, Acta Collegii Evangelici Prešoviensis, 3(1998)/1, 43–49.
- HAJNÓCI R. József, *Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke*, Lőcse, Reiss, 1904. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve)
- HAMM, Berndt, *A reformáció hajtóerői*, Lelkipásztor, 86(2011)/11, 405–410.
- HAMM, Berndt, *Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
- HAMM, Berndt, *Die Reformation als Medienereignis = Glaube und Öffentlichkeit*, Hg. Luis Alonso SCHÖKEL–Ingo BALDERMANN, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1996, 137–166.
- HANUY Ferenc, *A lutheránizmus Magyarországon a mohácsi vész előtt*, Katholikus Szemle, 20(1906)/3, 245–260, /4, 381–391, /5, 477–502, /6, 600–618, /7, 699–716.
- HASE, Carl Alfred von, *Polentz, Georg von = ADB*, XXVI, 1888, 382–385.
- HAUSSLEITER, Johannes, *Aus der Schule Melancthons. Theologische Disputationen und Promotionen zu Wittenberg in den Jahren 1546–1560*, Greifswald, J. Abel, 1897.
- HECKENAST, Gusztáv, *A besztercebányai bányászfelkelés*, Századok, 86(1952)/2, 364–396.
- HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora Könyvek, 1973.
- HOFFMANN, Hermann, *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer über den Bischof von Salza und seine Zeit*, Archiv für schlesischen Kirchengeschichte, 15(1957)/1, 124–170.
- HOFFMANN, Hermann, *Die Chronica des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer*, Münchener theologische Zeitschrift, 4(1953)/1, 102–118.
- HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és forráskritika története*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve 1. 3/A)
- HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula, *Magyar történet*, I–V, Budapest, Királyi magyar egyetemi nyomda, 1928.
- HORNÝÁNSKY, Victor, *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*, Pest, Hornyánszky, 1867.
- HÖHLE, Michael, *Universität und Reformation: die Universität Frankfurt (Oder) von 1506 bis 1550*, Köln, Böhlau, 2002.
- HÖRK József, *A sáros-zempléni evangélikus esperesség története*, Kassa, Bernovits, 1885.
- HUDAK, Adalbert, *Melancthon und die Slowakei = Ein Leben für Kirche und Volk zum 90. Geburtstag des Professors der Theologie, Dr. Roland Steinacker*, Hg. Desiderio ALEXYS, Stuttgart, Hilfskomitee für die Ev.-Luth. Slowakeideutschen, 1960, 33–37.
- HUIZINGA, Johan, *Erasmus*, Budapest, Európa, 1995.
- Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich Andreas WIEN–Krista ZACH, Köln, Böhlau, 2004.
- HUNFALVY Pál, *Az Oláhok története*, I–II, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1894.
- HURMUZAKI, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, Acad. Rom. și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, 1891, II/1.
- IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995.
- IMRE Mihály, *Melancthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához = Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, Sárospatak, Hernád, 2012, 120–167.
- IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata = Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok*, Budapest, Franklin, 1887, 257–415.
- ISAIASZ, Vera–POHLIG, Matthias, *Soziale Ordnung und ihre Repräsentationen: Perspektiven der Forschungsrichtung ‘Stadt und Religion’ = Stadt und Religion in der frühen Neuzeit: soziale Ordnungen und ihre Repräsentationen*, Hg. Heinz SCHILLING–Vera ISAIASZ, Frankfurt am Main; New York, Campus, 2007, 9–32.
- ISTVÁNYFI Miklós, *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, Budapest, Balassi, 2003. II/2.

- ITTÉZS Gábor, *Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején*, Keresztyén igazság, 102(2014)/2, 21–30; 103(2014)/3, 9–20.
- IUVENALIS, Decimus Iunius, *Szatírái latinul és magyarul*, Budapest, Akadémiai, 1964.
- IVÁNYI Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1500*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- IVÁNYI Béla, *Eperjes Szabad Királyi Város Levéltára. Archivum Liberae Regiaeque Civitatis Eperjes, 1245–1526*, I–II, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1931.
- IVÁNYI Béla, *Pro Hungaria Superiore*, Debrecen, Debrecen sz. kir város és a Tiszántuli ref. Egyházkerület Könyvnyomdája, 1919.
- JANKOVIČ, Vendelín, *Dve postavy zo začiatkov reformácie v Bardejove*, Historicky Časopis, 38(1990)/5, 639–650.
- JANOTA, Eugeniusz, *Bardyjów historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy*, Kraków, 1862.
- Janus Pannonius (művei). Magyarországi humanisták (15–16. század)*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Szépirodalmi, 1982.
- JAUMANN, Herbert, *Respublica litteraria/Republic of letters. Concept and Perspectives of Research = Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus*, Hg. Uő, Wiesbaden, Harrassowitz, 2001, 11–19.
- JIREČEK, Josef, *Dr. Václav Mitmáněk z Uherského Brodu*, Časopis Matice Moravské, 5(1873)/1, 101–127.
- JUNG, Martin–WALTER, Peter, *Theologen des 16. Jahrhunderts. Humanismus, Reformation, katholische Erneuerung; eine Einführung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.
- JÜRGENS, Henning P., *Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2002.
- KÁFER István, *Dona nobis pacem: magyar–szlovák kérdések*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2005.
- KÁRMÁN Gábor, *A konfessionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*, szerk. LUKÁCS Anikó, Budapest, Hajnal István Kör, 2013, 27–40.
- KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974.
- KEMÉNY Lajos, *A Reformáció Kassán. Oklevéltárral. Irta ifj. Kemény L. (Oklevéltár [1504–1604].)*, Kassa, 1891.
- KEMÉNY Lajos, *Kálmáncsehy Márton életéhez*, TT, 13(1890)/1, 174–179.
- KEMÉNY Lajos, *Károlyi András, Irodalomtörténeti Közlemények*, 19(1909)/4, 433–436.
- KENYERES István, *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, I–II, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002.
- KEREKES György, *Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén; a lengyel-magyar kereskedelem fénykora*, Budapest, Lampel R., 1913.
- KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához*, Szeged, JATE, 1986.
- KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn*, Magyar Könyvszemle, 117(2001)/1, 153–164.
- KIRNER A. Bertalan, *Baptista krónika*, Budapest, Kirner Károly Bertalan, 1935.
- KISS FARKAS Gábor, *Humanist ethics and urban patriotism in Upper Hungary at the turn of 15th–16th centuries (Valentine Eck's De reipublicae administratione) = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, ed. TRENCSENYI Balázs–ZÁSZKALICZKY Márton, Boston, Brill, 2010, 131–149.
- KISS István, *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1908.
- KLÁTIK, Miloš, *Leonhard Stöckel – Persönlichkeitsprofil 1510 – Juni 1560*, Testimonia Theologica, 6(2012)/1, 25–40.
- KLEIN, Johann Samuel, *Sto kňazských biografii Johanna Samuela Kleina*, zost. Peter KÓNYA–CSEPREGI Zoltán, Prešov, Prešovskej univerzity, 2015.

- KLEIN, Michael, *Die Handschriften der Sammlung im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1980. (Die Handschriften der Staatsarchive in Baden-Württemberg, 1)
- KLENNER Aladár, *Eck Bálint: Thurzó Elek humanista pártfogoltja*, Pestszenterzsébet, 1935.
- KLUETING, Harm, *Das konfessionelle Zeitalter*, Berlin, Lit, 2007.
- KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Budapest, 1942.
- KOHNLE, Armin, *Vadian, Joachim = TRE*, XXXIV, 2002, 489–492.
- KOMÁROMY András, *Thelekessy Imre kassai kapitány végrendelete. 1560*, TT, 14(1891)/1, 139–145.
- KOMÁROMY András, *Thelekessy Imre. 1497–1560*, Hadtörténelmi Közlemények, 24(1889), 105–124, 209–232, 463–483, 638–672.
- Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Hg. Joachim BAHLCKE–Arno STROHMEYER, Stuttgart, F. Steiner, 1999.
- KÓNYA Péter, *Evangélikus iskolák Sáros vármegye területén a 16. és a 19. században*, Egyháztörténeti Szemle, 15(2014)/1, 74–104.
- KORDES, Berend, *M. Johann Agricola's aus Eisleben Schriften, möglichst vollständig verzeichnet. Zur dankbaren Erinnerung an das dritte Jubelfest der lutherischen Kirche*, Altona, 1817.
- KORDOVÁN László, *A Rezik-Matthaeides-féle Gimnaziológia kéziratai*, Budapest, 1988. (Neveléstörténeti füzetek 8)
- KOSÁRY Domokos–KULCSÁR Krisztina–SZAKÁLY Orsolya, *Bevezetés Magyarország történetének forrásai és irodalmába I–II. kötet – 4. Városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2015, I–II.
- KOVÁCS Endre, *A Krakkói egyetem és a magyar művelődés*, Budapest, Akadémiai, 1964.
- KRATZEL, Günter, *Die altpolnischen protestantischen Kantionalfrühdrucke*, Die Musikforschung, 18(1965)/3, 253–267.
- KRAUSE, Friedhilde–GUTH, Waltraut, *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland. Sachsen A–K*, Hildesheim, Olms-Weidmann, 1997.
- KRETSCHMAR, Georg, *Die Reformation in Breslau, Ulm/Donau, Unser-Weg-Verlag*, 1960. I (Quellenhefte zur Ostdeutschen und Osteuropäischen Kirchengeschichte 3–4)
- KUBINYI András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999.
- KUBINYI András, *Plébános választások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*, Aetas, 6(1991)/1, 26–45.
- KUHN, Thomas Konrad, *Oekolampad = NDB*, XIX, 1999, 435–436.
- KULCSÁR Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Balassi, OSZK, 2003.
- KULCSÁR Péter, *Oláh Miklós = MAMŰL*, VIII, 2008, 301–303.
- KULCSÁR Péter, *Utószó = Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 1157–1195.
- KUTTER, Markus, *Curione, Celio Secundo = NDB*, III, 1957, 42.
- LAKATOS Bálint, „*Pannoniae-luctus*” – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg-lengyel összefogás kísérlete, 1544, Irodalomtörténeti Közlemények, 112(2008)/3, 259–286.
- LAKATOS Bálint, *Logau, Georg von = MAMŰL*, VII, 2007, 78–79.
- LAKATOS Bálint, *Ursinus Velius, Caspar = MAMŰL*, XII, 2011, 232–234.
- LASZTÓKAY László, *Eperjes szab. kir. város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése*, Eperjes, Eperjesi Bankegylet, 1881.
- LENK, Leonhard, *Henisch, Georg = NDB*, VIII, 1969, 524–525.
- Leonard Stöckel a reformáció v srednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej univerzity, 2011. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis 11)
- LEPPIN, Volker, *Schwärmer = TRE*, XXX, 1999, 628–629.
- LEU, Urs, *Karlstadt, Andreas von Bodenstein = BBKl*, III, 1992, 1167–1171.

- LINBERGER István, *A VI. szabad kir. városi ágost. hitv. evang. esperesség vázlatos története*, Késmárk, Saule és Sdhmidt, 1882.
- LOESCHE, Georg, *Geschichte des Protestantismus in Oesterreich in Umrissen: im Auftrage der „Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich“*, Tübingen, Leipzig, J.C.B. Mohr Siebeck, 1902.
- Lőcsei stipendiánsok és literátusok. Külföldi tanulmányutak dokumentumai. 1550–1699*, szerk. KATONA Tünde–LATZKOVICS Miklós, Szeged, JATE, 1990.
- LUKACS, John, *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*, Budapest, Európa, 2004.
- LUKIANOSZ, *Hogyan kell történelmet írni = Lukianosz összes művei, I–II*, Budapest, Magyar Helikon, 1974, I, 590–616.
- Luther Handbuch*, Hg. Albrecht BEUTEL, Tübingen, Mohr Siebeck, 2005.
- LUTHER, Martin, *D. Luther Márton művei. Egyházreformáló iratai történeti rendbe szedve, bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel, I–VI*, Pozsony, Wigand, 1904–1914.
- Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Hg. Georg WEBER–Renate WEBER, Köln, Böhlau, 1985.
- LUX Etelka, *Eck, Valentin = MAMŰL*, II, 2004, 272–273.
- MAČUHA, Maroš, *Akademická peregrinácia Révaiovcov v 16. storočí a jej pramene = Šlechtic na cestách v 16.–18. storočí*, zost. Jiří KUBEŠ, Pardubice, Univerzita Pardubice, 2007, 11–34.
- MADAS Edit–MONOK István, *A könyvkiadás Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Budapest, Balassi, 1998.
- MAKKAI László, *Debrecen város művelődéstörténete = Debrecen története öt kötetben*, szerk. SZENDREY István, I–V, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács Vb., 1984, I, 493–604.
- MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I–II*, Budapest, Akadémiai, 1990.
- MÁLYUSZ Elemér, *Az ágostonrend a középkori Magyarországon*, Egyháztörténet, I(1943), 427–440.
- MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971.
- „Margarita poetica” A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia*, szerk. EKLER Péter, Budapest, OSZK, Gondolat, 2011.
- Melanchthon und Europa. 1. Teilband, Skandinavien und Mittelosteuropa*, Hg. Günter FRANK–Martin TREU, Stuttgart, J. Thorbecke Verlag, 2001.
- MENZEL, Josef Joachim, *Johannes IV. Roth = NDB*, X, 1974, 481–482.
- MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon, 996–1777 között*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- MIECK, Ilja, *Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen = Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge*, Hg. Nada BOŠKOVSKA, Paderborn, Schöningh, 1997, 17–38.
- MIKÓ Árpád, *Thurzó János = MAMŰL*, XII, 2011, 42–44.
- MIKÓ Árpád, *Thurzó Szaniszló = MAMŰL*, XII, 2011, 44.
- MISKOVSZKY Viktor, *A bártfai egyházi könyvtár szekrénye és könyvei a XV–XVI. századból*, Magyar Könyvszemle, 5(1880)/1, 19–26.
- MISKOVSZKY Viktor, *Bárfta középkori műemlékei*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879, I–II. (Monumenta Hungariae Archaeologica 4)
- MOELLER, Bernd–SCHILLING, Johannes, *Die Reformation und das Mittelalter. Kirchenhistorische Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.
- MOELLER, Bernd–STACKMANN, Karl, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Eine Untersuchung deutscher Flugschriften der Jahre 1522 bis 1529*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
- MÖLLER, Funck, Johann = *ADB*, VIII, 1878, 197–199.
- MÖLLER, Wilhelm Ernst, *Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften*, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1965.
- MÜHLEN, Karl-Heinz zur, *Luther II. Theologie = TRE*, XXI, 530–567.
- MÜLLER, A. Rainer, *Humanismus und Universität im östlichen Mitteleuropa = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hg. Winfried EBERHARD, Köln, Böhlau, 1996, 245–272.

- NAGY Gábor, *Irreperunt. Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről*, Gesta, 6(2006)/1, 85–90.
- NAGY, Imrich, *Mikuláš Oláh v službách Márie Habsburskej = Ján Jessenius: Slováci na panovníckych dvoroch: zborník prác z interdisciplinárnej konferencie, ktorá sa konala 13.–14. septembra 2011 v Martine*, zost. Eva AUGUSTÍNOVÁ–Agáta KLIMEKOVÁ, Martin, Slovenská národná knižnica, 2012, 184–197.
- H. NÉMETH István, *A beszállásolások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban*, Hadtörténelmi Közlemények, 122(2009)/2, 281–320.
- H. NÉMETH István, *A vezetés dinamikája: a kassai városvezető elit általános jellemzői (16–17. század) = A város és társadalma: tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*, szerk. H. NÉMETH István–SZÍVÓS Erika–TÓTH Árpád, Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2011
- H. NÉMETH István, *Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. Die Steuerlasten der ungarischen königlichen Freistädte im 16. und 17. Jahrhundert = La fiscalità nell'economia Europea secc. XIII–XVIII = Fiscal systems in the European economy from the 13th to the 18th centuries: atti della 'Trentanovesima settimana di studi' 22–26 aprile 2007*, ed. Simonetta CAVACIOCCHI, Firenze, Firenze University Press, 2008, 771–780.
- H. NÉMETH István, *Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban = Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, szerk. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Máttyás, Eger, Heves Megyei Múzeum, 1999, 117–127.
- H. NÉMETH István, *Kassa város archontológiája: bírák, belső és külső tanács, 1500–1700*, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006.
- H. NÉMETH István, *Städte zwischen zwei Königen. Die politische Aktivität des oberungarischen Städtebundes zwischen 1526 und 1536 = Maria von Ungarn (1505–1558): eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–RÉTHELYI Orsolya, Münster, Aschendorff, 2007, 133–152.
- H. NÉMETH István, *Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században*, Arrabona, 45(2007)/2, 57–96.
- H. NÉMETH István, *Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez = A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, szerk. BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal, Budapest, Győr, Magyar Országos Levéltár, 2012, 167–185.
- H. NÉMETH István, *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi város szövetség, I–II*, Budapest, Gondolat, Magyar Országos Levéltár, 2004.
- H. NÉMETH István, *Végvárok, városok, hadsereg szállítók (A felső-magyarországi városok és a védelmi rendszer, 1526–1593)*, Történelmi Szemle, 42(2000)/3–4, 203–243.
- NEUMANN, C. G. Theodor, *Geschichte von Görlitz*, Görlitz, in commission der Heyn'schen buchhandlung, E. Remer, 1850.
- NEUSER, Wilhelm H., *Melanchthons Abendmahlslehre und ihre Auswirkung im unteren Donauraum*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 84(1973)/1, 49–59.
- OBÁL Béla, *Az egyház és a városok a reformáció előtt. A városok szerepe a reformáció előkészítésében*, Eperjes, Révai Samu, 1914.
- OBORNI Teréz, *A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563*, Történelmi Szemle, 45(2003)/1–2, 109–127.
- Oklevelek a reformáció első századából = MPEA*, XI, 1927, 1–119.
- OTČENÁŠ, Michal, *Slovenská historiografia o reformácii na slovensku (náčrt)*, Acta Collegii Evangelici Prešoviensis, 2(1998)/1, 9–18.
- OTTO, Carl, *Ueber die Wahl Jacobs von Salza zum Bischof von Breslau und die derselben unmittelbar folgenden Ereignisse*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 11(1871)/2, 303–327.
- OVIDIUS Publius Naso, *Átváltozások. Metamorphoses*, Budapest, Magyar Helikon, 1964.
- ÓZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
- PAJORIN Klára, *Rakovský, Martin = MAMŰL*, IX, 2009, 376.

- PÁLFFY Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata família Magyarországon*, Történelmi Szemle, 53(2011)/1, 63–84.
- PÁLFFY Géza, *Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába. A Révay család a 16. században*, Történelmi Szemle, 51(2009)/1, 1–20.
- PÁLFFY Géza, *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. Akadémiai doktori értekezés*, Budapest, 2008.
- PÁLOSFALVI Tamás, *Nikápolytól Mohácsig, 1396–1526*, Budapest, Zrínyi, 2005.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Romlott fal építése = MPEA*, V, 1906, 129–181.
- PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000.
- PAULINYI Oszkár (kiad.), *Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez = MPEA*, XIV, 1930, 11–110.
- PAYR Sándor, *Cordatus Konád Budai pap, Luther jó barátja*, Budapest, Luther-Társaság, 1928. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 5)
- PAYR Sándor, *Cordatus Konrad könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról*, Budapest, Luther-Társaság, 1929. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 10)
- PÉTER Katalin, *Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI–XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban = Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999, 7–12.
- PETŐCZOVA, Jana, *Leonhard Stöckel a hudba = Leonard Stöckel a reformácia in srednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej univerzity 2011, 70–84. (Acta Collegii Evangelici Prešoviensis 11)
- PETROVIČ, Jozef, *Nové poznatky ku genealógii bardejovského rodu Stöckel = Leonard Stöckel a reformácia in srednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej univerzity, 2011, 102–110. (Acta Collegii Evangelici Prešoviensis 11)
- PETROVIČ, Jozef, *Príspevok ku genealógii Bardejovského rodu Stöckel*, Acta Collegii Evangelici Prešoviensis, 5(2000)/1, 69–74.
- PETROVIČOVÁ, Mária, *Cirkev v Bardejove v predreformačnom období = Leonard Stöckel a reformácia in srednej Európe*, szerk. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej Univerzity, 2011, 162–168. (Acta Collegii Evangelici Prešoviensis 11)
- PETRY, Ludwig, *Breslau in der frühen Neuzeit. Metropole des Südostens = Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Gestalt – Kultur – Sozialgefüge*, Hg. Kersten KRÜGER, Münster, Böhlau, 1988, 121–140.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani, *Das Recht der Spiš, Zips: Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, Oulu, 1992.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani, *Das Rechtsbuch der XI Zipser Städte. Rechtliches, Medizinisches und Sprachliches aus einer frühneuhochdeutschen Handschrift aus der Slowakei, Levoča/Leutschau*, Polypress, 2003.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani–FRÖLICH, Martin–SKÁLA, Emil, *Texte der Frühen Neuzeit aus der Slowakei. Beiträge zur Editionsphilologie*, Berlin, Weidler, 2004.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani–JANKOVIČ, Vendelín, *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, Neuphilologische Mitteilungen, 92(1991)/1, 501–511.
- PIRHALLA Márton, *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*, Lőcse, Szepesmegye Történelmi Társulat, 1899.
- PLUTARCHOS, *Párhuzamos életrajzok*, I–II, Budapest, Osiris, 2001.
- PÓKA Ágnes, *Egy humanista a kormányzatban – vázlat Werner György (1490?–1556) gazdaságszervező tevékenységének feltárásához*, Fons, 18(2011)/3, 323–341.
- POTEMKIN Ödön, *Sáros vármegye leírása, statistikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben*, Pest, Noséda Gy., 1863.
- Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*, zost. Jozef MLACEK, Bratislava, STIMUL, 1998. (Studia Academica Slovaca 27)

- PRÓNAY Dezső–STROMP László (kiad.), *Wittenbergben lelkésszé avatott magyarok jegyzéke (1541–1610.) = Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótprónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*, Budapest, Hornyánszky, 1905, 1–147.
- PURKIRCHER, Georg, *Opera quae supersunt omnia*, ed. OKÁL Miloslaus, Budapest, Akadémiai, 1988.
- RADIKOFER, Max, *Die humanistischen Bestrebungen der Augsburger Ärzte im 16. Jh.*, Zeitschrift des Historischen Verein für Schwaben und Neuburg, 20(1893)/1, 25–52.
- RADU, Constantin, *Vita Despothi Principis Moldaviae = Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, Roma, Libreria di Scienze e Lettere, 1934, 1–41.
- RAEDER, Siegfried, *Luther und die Türken = Luther Handbuch*, Hg. Albrecht BEUTEL, Tübingen, Mohr Siebeck, 2005, 224–231.
- RÁTH György, *Pilcz Gáspár és ellenfelei*, Magyar Könyvszemle, 17(1892)/1–4, 28–85.
- RATKOŠ, Peter, *Vznik povesti o ljubietovských martýroch*, Historica. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 15(1964)/1, 199–211.
- RAU, Susanne, *Geschichte und Konfession. Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln*, Hamburg, Dölling und Galitz, 2002.
- RÉCSEY Viktor, *Silesius Logus (Logau György) humanista írónak magyar vonatkozású költeményei = Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. HEGEDŰS István, Budapestini, Hornyánszky, 1906, 237–275.
- REINHARD, Wolfgang, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, Beck, 2002.
- REINHARD, Wolfgang, *Glaube und Macht: Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung*, Freiburg im Breisgau, Herder, 2004.
- REINHARD, Wolfgang, *Was ist katholische Konfessionalisierung? = Die katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*, Hg. Wolfgang REINHARD–Heinz SCHILLING, Münster, Aschendorff, 1995, 419–455.
- REINHARD, Wolfgang–SCHILLING, Heinz, *Die katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*, Münster, Aschendorff, 1995.
- RENSING, Elfriede, *Georg Wernher, Präsident der Zipser Kammer = Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Hg. ANGYAL Dávid, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1933, 31–58.
- Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000.
- REUTHER, Nikolaus, *Itinerarium totius orbis*, Basel, 1962.
- Révay Istvánnak és Ferencnek Budavár alatt 1541. júl. 16-án kelt végrendelete*, TT, 5(1882)/3, 550.
- RÉVÉSZ Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig*, Magyar Történeti Tár, 4(1859)/6, 207–230.
- REZIK, Ján–MATTHAEIDES, Samuel, *Gymnaziológia Dejiny gymnázii na slovensku*, Bratislava, Slovenské pedagogické Nakladateľstvo, 1971.
- RIPKA, Ivor, *Náročia slovenčiny, 2001 = Atlas obyvateľstva Slovenska = Population atlas of Slovakia*, zost. MLÁDEK Jozef, Bratislava, Univerzita Komenského, 2006, 168. Nr. 104.
- RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, Magyar Könyvszemle, 89(1973)/2, 175–185, 13–4, 364–376.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsarát Vitus János magyar orvosdoktor a XVI. században*, Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976)/1, 13–42.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997, 497–505.

- ROGGE, Jörg, *Reformieren und regulieren. Semantik und Praxis von Reformen in spätmittelalterlichen Städten*, Historisches Jahrbuch, 128(2008)/1, 7–23.
- ROHDE, Gotthold, *Die lutherische Reformation im östlichen Mitteleuropa = „Gott kumm mir zu hilf“ Martin Luther in der Zeitenwende. Berliner Forschungen und Beiträge zur Reformationsgeschichte*, Hg. Hans-Dietrich LOOCK, Berlin, Christlicher Zeitschriftenverlag, 1984, 59–81.
- ROMHÁNYI Beatrix, *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*, Aetas, 20(2005)/4, 91–100.
- RYDEL, Joseph, *Bericht über das Martyrium zweier Lutheraner im Sohler Comitate vom 24. August 1527*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 7(1886)/1, 43–46.
- SABISCH, Alfred, *Jakob von Salza = NDB*, X, 1974, 312–313.
- SAKTOROVÁ, Helena, *Turzovské tlače v Jagelovskej knižnici v Krakove*, Knižnica, 6(2005)/7, 34–36.
- SCHÄFERDIEK, Knut, *Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft*, Bonn, Bouvier, 1985.
- SCHIEBLE, Heinz, *Melanchthon und die Reformation: Forschungsbeiträge*, Mainz, P. von Zabern, 1996.
- SCHESAEUS, Christianus, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979.
- SCHILLING, Heinz, *Die Stadt in der frühen Neuzeit*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2004.
- SCHILLING, Heinz, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2007. (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen 2)
- SCHMAASE, Eduard David, *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana, I.*, Altpreuussische Monatschrift, 11(1874)/4, 304–325.
- SCHMAUK, Michael, *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis, pars II*, Szepesváraljae, Typis typographiae episcopalis, 1889.
- SCHMIDT, Günter R., *Grundlagen der Pädagogik Melanchthons = Luther und Melanchthon im Bildungsdenken Mittel und Osteuropas*, Hg. Reinhard GOLZ–Wolfgang MAYRHOFER, Münster, Lit, 1996, 17–25.
- SCHMIDT, Heinrich Richard, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*, München, Oldenbourg, 1992.
- SCHMIDT, Heinrich Richard, *Perspektiven der Konfessionalisierungsforschung = Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, Hg. Rudolf LEEB–Susanne Claudine PILS–Thomas WINKELBAUER, Wien, Oldenbourg Verlag, 2007, 28–37.
- SCHRAUF, Karl, *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner-Verzeichniss der ungarischen Studentenburse zu Krakau (1493–1558). Aus der Original-Handschrift mitgetheilt und erläutert*, Wien, Karl Schrauf, 1893.
- SCHULTE, Wilhelm, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Schulwesens in Breslau = Breslauer Studien. Festschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens zum 25. Amtsjubiläum seines Vice-präses Hermann Markgraf*, Breslau, 1901, 72–90.
- SCHULZE, Winfried, „*Ex dictamine rationis sapere*“ – *Zum Problem der Toleranz im Heiligen Römischen Reich nach dem Augsburger Religionsfrieden = Querdenken. Dissenz und Toleranz im Wandel der Geschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Hans R. Guggisberg*, Hg. Michael ERBE, Mannheim, Palatium Verlag im J & J, 1996, 223–239.
- SCHULZE, Winfried, *Concordia, Discordia, Tolerantia. Deutsche Politik im konfessionellen Zeitalter = Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte*, Hg. Johannes KUNISCH, Berlin, 1987, 43–80.
- SCHULZE, Winfried, *Gerhard Oestreichs Begriff 'Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit'*, Zeitschrift für Historische Forschung, 14(1987)/1, 265–302.
- SCHULZE, Winfried, *Wahrnehmungsmodi von Veränderung in der Frühen Neuzeit*, Mitteilungen des SFB 573 „Pluralisierung und Autorität in der Frühen Neuzeit“ 1, 1(2005)/1, 16–25.
- SCHWARZ, Karl, „*Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae.*“ *Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560) – ein Schul- und Kirchenreformer im Karpatenraum = Philipp Melanchthon – praeceptor Europae. Vorträge der Tagung 'Philipp Melanchthon – Praeceptor Europae' vom 16. April bis zum 18. April 2010 in Erlangen*, Hg. Peter BUBMANN, Erlangen, BeE, 2010, 52–69.
- SCHWARZ, Karl, *Leonhard Stöckel (1510–1560) – „Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae“ = Deutsche Sprache in der Slowakei Festschrift für Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen zum 65. Geburtstag. International Fachtagung, Piešťany, den 13.–15. Juni 2007*, Hg. Peter ĎURČO–Ružena KOZMOVÁ–Daniela DRINKOVÁ, Trnava, Bratislava, Lehrstuhl für Germanistik, Philosophische Fakultät,

- Universität der Hl. Cyrill und Method, Verband der Deutschlehrer und Germanisten der Slowakei, Metodicko-pedagogické centrum, 2009, 313–335.
- SCHWARZ, Karl, *Praeceptor Hungariae: Über den Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560)*, Acta Collegii Evangelici Prešovienis, 5(2000)/1, 47–67.
- SCHWARZ, Karl, *Von Leonhard Stöckel bis Ruprecht Steinacker Biographische Perspektiven der Protestantismusgeschichte im Karpatenbogen*, Berlin, Weidler Buchverlag Berlin, 2014.
- SEBŐK Marcell, *Sculteti Severin = MAMŰL*, X, 275–276.
- SEEBASS, Gottfried, *Die Antichristvorstellung in der Reformation = TRE*, III, 1978, 28–43.
- SEEBASS, Gottfried, *Die Apokalyptik bei Luther und den Reformatoren = TRE*, III, 1978, 280–289.
- SEEBASS, Gottfried, *Reformation = TRE*, XXVIII, 1997, 386–404.
- SEGESVÁRY Viktor, *Az iszlám és a reformáció. Tanulmány a zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról, 1510–1550*, Hága, Mikes International, 2005.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Antike Autoren und Autoritäten in dem versologischen Handbuch des Humanisten Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 19–20(1987)/1, 31–51.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Bardejovčan Valentin Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi: príspevok k dejinám latinskej humanistickej literatúry na Slovensku*, Bratislava, Stimul, 2002.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Das Gedicht De amicitiae et concordiae utilitate von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Relationes Budvicenses, 4–5(2003)/1, 107–113.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Das humanistische Lehrbuch De versificationis arte opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 17–18(1985)/1, 45–65.
- ŠKOVIERA, Daniel, *De contemptu mundi von Valentinus Ecchius und seine Quellen*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 33–34(2012)/1, 111–127.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Der Dialog De reipublicae administratione von dem Humanisten Valentinus Ecchius*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 23–24(1992)/1, 73–84.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Der ungarische Kontext der Vita Divi Pauli Eremitae von Valentinus Ecchius*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 49(2009)/1, 213–222.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Eine Eloge an zwei ostslowakische humanisten von Georg Logus*, Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2 – Graecolatina Pragensia, 14(1993)/1, 125–129.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 7–8(1976)/1, 265–359.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Epistularum Leonardi Stockel supplementum duplex*, Humanistica Lovaniensia, 43(1994)/1, 295–303.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Erasmus von Rotterdam und Leonard Stöckel: zwei Modellpredigten über dieselbe Perikope*, Graeco-Latina Brunensia, 18(2013)/2, 159–174.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Johannes Antoninus Cassoviensis und Erasmus von Rotterdam = Orbis Helveticorum: das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, Hg. Viliam ČIČAJ– Jan-Andrea BERNHARD, Bratislava, Historický ústav SAV, 2011, 75–82.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Leonard Stöckel und die Antike*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 9–12(1979)/1, 41–58.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Pietas docta. Profil humanistu Leonarda Stöckela*, Studia Academica Slovaca, 39(2010)/1, 235–245.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Sprüchensammlung Apophthegmata von Erasmus in Bearbeitung von L. Stöckel*, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, 9–10(1977)/1, 87–112.
- ŠKOVIERA, Daniel, *Synovia Františka Révaia a bardejovský rektor Leonard Stöckel = Rod Révai v slovenských dejinách: zborník prác z interdisciplinárnej konferencie: 16.–17. september 2008, Martin*, zost. Miloš KOVAČKA–Eva AUGUSTÍNOVÁ–Maroš MAČUHA, Martin, Slovenská Národná knižnica, 2010, 209–231.

- ŠKOVIERA, Daniel, *Valentin Ecchius Lindaviensis: De rei publicae administratione. Epistola consolatoria etc.*, Trnava, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2006.
- SLÁVIK, Ján, *Dejiny dobronívkej evanj. cirkve, niektoré dávnejšie deje král. výsadného mestečka Dobronivej a okolia*, Ružomberok, K. Salvo, 1898.
- SOKAL, Alan, *A határok áttörése. Arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé. Modern fizikai kísérlet a társadalomtudománnyal*, 2000, 8(1996)/11, 43–49.
- SOKAL, Alan–BRICMONT Jean, *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*, Budapest, Typotex, 2000.
- SOLTÉSZ Zoltánné, *Blutfogel Boldizsár miniátor*, Magyar Könyvszemle, 73(1957)/3, 247–264.
- SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország: a reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*, Budapest, kiadja A Luther-Társaság, 1933.
- SOMMER, Johann, *Vita Jacobi despotae Moldavorum*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1987.
- SÖRÖS Pongrác, *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története: a Magyar kereszténység, királyság és Benczés-Rend főnállásának kilencszázados emlékére*, Budapest, Stephaneum, 1912.
- SÖRÖS Pongrác, *Forgách Ferencz élete*, Budapest, Athenaeum, 1896.
- SÖRÖS Pongrác, *Verancsics Antal élete*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1898.
- SROKA, Stanisław A., *Ágoston-rendi kolostor a középkori Bártfán*, Történelmi Szemle, 54(2012)/3, 411–420.
- STEINERT, Heinz, *Max Webers unwiderlegbare Fehlkonstruktionen: die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Frankfurt a. M., Campus, 2010.
- STROBEL, G. T., *Einige ungedruckte Briefe Melancthons*, Neue Beyträge zur Litteratur, besonders des sechszehnten Jahrhunderts Freunden der Kirchen-, Gelehrten- und Bücher-Geschichte gewidmet, 2(1791)/2, 319–334.
- STUPPERICH, Martin, *Osiander in Preussen 1549–1552*, Berlin and New York, Walter de Gruyter, 1973. (Arbeiten zur Kirchengeschichte 44)
- STUPPERICH, Robert, *Der Protestantismus auf seinen Wegen nach Osteuropa*, Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, 1(1958)/1, 24–40.
- STUPPERICH, Robert, *Die Reformation in Deutschland*, München, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1972.
- STUPPERICH, Robert, *Melancthon*, Berlin, W. De Gruyter, 1960.
- SUDA, Max Josef, *Der Einfluß Philip Melancthons auf die Bekenntnisbildung in Oberungarn = Skandinavien und Mittelosteuropa*, Hg. Günter FRANK, Stuttgart, Thorbecke, 2001, 185–201.
- SUDA, Max Josef, *Der Melancthon Schüler Leonhard Stöckel und die Reformation in der Slowakei = Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, Hg. Karl SCHWARZ, Wien, Evangelischer Pressverband, 1996, 50–66.
- SUDA, Max Josef, *Wer verfasste die Confessio Pentapolitana*, Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 9(2001)/1, 18–23.
- SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Budapest, Szent István Társulat, 1984.
- SZ. JÓNÁS Ilona, *A XVI. századi konfraternitások = Ministerio. Nemzetközi Történetész-konferencia előadásai: 1995. május 24–26.*, szerk. BÁRDOS István–BEKE Margit, Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, Komárom-Esztergom M. Önkormányzat, Kultsár I. Társadalomtud. és K. Alapítvány, 1998, 229–236.
- SZABADI István, *Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás = Fialat egyháztörténetészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, 1999, 13–20.
- SZABADI István, *Némethi Ferenc és a reformáció*, Egyháztörténeti Szemle, 6(2005)/2, 153–157.
- SZABÓ András Péter, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraujkorász” szemmel*, Történelmi Szemle, 56(2014)/1, 133–170.
- SZABÓ András, *COETUS – NATIO – RESPUBLICA – POLITIA – SOCIETAS – CONGREGATIO – COLLEGIUM – GENS (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555–1613)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 115(2011)/2, 229–234.
- SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.

- SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, Egyháztörténeti Szemle, 6(2005)/2, 158–164.
- Szabó András, *Párhuzamos életrajzok: Leonhard Stöckel – Szikszai Fabricius Balázs (Bártfa – Sáros-patak) = Leonard Stöckel a reformáció a középső Európában*, szerk. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovskej Univerzity, 2011, 210–216. (Acta Collegii Evangelici Prešoviensis 11)
- SZABÓ András, *Thoraconymus Mátyás levél- és beszédgyűjteménye mint tankönyv = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 127–137.
- SZABÓ, Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941. (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum 2).
- SZÁDECKY Lajos, *Jelentés a Zboró-Bártfai bizottság működéséről = A Magyar Történelmi Társulat 1881. évi aug. 22–28-iki vidéki kirándulása Sáros Vármegyébe Eperjes és Bártfa városaiba*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881, 111–122.
- SZEGHYOVÁ Blanka, *Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok minennapi életében a 16. században = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, szerk. LENGYEL Tünde–CSUKOVITS Enikő, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2005, 223–244.
- SZELESTEI N. László, *Diarium Briccii Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16–18. századból*, Budapest, Universitas, 1998, 19–57.
- SZENDE Pál, *Magyar városok a középkor végén*, Budapest, Politzer Zsigmond, 1913.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Schesaeus, Christianus = MAMŰL*, X, 2010, 250–251.
- SZILASI Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században*, Budapest, Pfeifer, 1918.
- SZLÁVIK Mátyás, *Zur ungarischen Reformationsgeschichte*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 14(1893)/2, 202–213.
- SZÓGI László–Peter KÓNYA, *Sáros megyei diákok az európai egyetemeken 1387–1918 = Šarišské študenti na európskych univerzitách 1387–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2012.
- Tabulae codicum manu scriptorum, praeter Graecos et Orientales*, in *Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, I–XI, kiad. Academia caesarea Vindobonensis, Vindobona, Geraldii, 1864–1912.
- TARDY Lajos–DÁVID Géza, *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, Budapest, Gondolat, 1977. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet)
- TERENTIUS, *Az androsi lány. Andria = Római vígjátékok*, Budapest, Európa, 1961, 309–372.
- THALLÓCZI Lajos, *Csömöri báró Zay Ferencz 1505–1570*, Budapest, 1885.
- THURY Etele (kiad.), *Eperjesi zsinat. 1593. október 5, 6 = MPEA*, II, 1903, 22–44.
- TINÓDI Sebestyén–SZILÁDY Áron, *Tinódi Sebestyén összes művei = 1540–1555. RMKT*, III, 1881.
- TOLNAI Gábor, *Régi magyar főurak*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939.
- Tri lutherské vyznania viery z Uhorska = Három lutheri hitvallás Magyarországon = Drei lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*, szerk. CSEPREGI Zoltán–KÓNYA Péter, Prešov, V. Presovskej Univerzity, 2013.
- TROSKA, Ferdinand, *Die Bewerbung des Markgrafen Johann Albrecht von Brandenburg um den Breslauer Bischofsitz im Jahre 1520 und 1521*, Zeitschrift des Vereins für geschichte und Alterthum Schlesiens, 29(1895)/1, 1–34.
- TSCHACKERT, Paul, *Zwick, Johann = ADB*, XLV, 1900, 533.
- TUSOR Péter, *Felekezetszerveződés a kora újkorban*, Vigilia, 73(2008)/1, 12–18.
- TÜRÖK, Gustav, *Lateinische Gedichte zum Lobe Breslaus*, Zeitschrift des Vereins für geschichte und Alterthum Schlesiens, 36(1901)/1, 101–120.
- ULIČNÝ, Ferdinand ml., *Reformácia v Šarišskej stolici do konca 18. storočia*, Acta Collegii Evangelici Prešoviensis, 2(1998)/1, 39–106.
- ÚRAY Piroska, *Eck, Valentin = ÚMIL*, I, 1994, 478.
- VAJNÁGI Márta, *A Német Nemzet Szent Római Birodalma = A kora újkor története*, szerk. POÓR János, Budapest, Osiris, 2009, 167–191.

- VALČO, Michael–ŠKOVIERA, Daniel, *Catechesis Stöckelii pro iuventute Bartphensi composita [1556]: Katechizmus Leonarda Stöckela a jeho toelogicko-filozofický odkaz*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014.
- VARGA András, *A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548–1715)*, Szeged, Scriptorum, 1999.
- VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Argumentum, 1995. (Irodalomtörténeti füzetek 138)
- VARGA Szabolcs, *A reformáció folyamata a Pécsi egyházmegyében a 16. században = 'Örökségünk a tér és az idő': tanítványi tisztelgés Filep Antalnak*, szerk. KÜRTÖSSY Péter–MÁTÉ Gábor–VARGA Szabolcs, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2014, 223–242.
- Verancsics Antal összes munkái: *vegyes levelek (1559–1562)*, VIII, kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv, Pest, Eggenberger, 1868. (Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptorum 19)
- VERESS Endre, *Izabella Királyné, 1519–1559*, Budapest, A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1901.
- VESELÝ, Daniel, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, Liptovský Mikuláš, Tranoscius, 2004.
- VESZPRÉMI, „Lutherani comburantur”, *Új Magyar Sion*, 11(1880)/6, 401–411.
- VOLKMAR, Christoph, *Die Stunde des Laienstandes? Landesherrliche Kirchenreform am Vorabend der Reformation*, *Historisches Jahrbuch*, 128(2008)/1, 367–407.
- WEBER Samu, *Újabb adalékok Szepesmegye történetéhez*, Budapest, Hornyánszky, 1905.
- WEBER, Edmund, *Die Bedeutung der Theologie Martin Luthers für die Begründung einer multireligiösen Gesellschaft*, *Journal für Religionskultur*, 1(1997)/1, 1–15.
- WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból. 1497–1540*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878.
- WENNEKER, Erich, *Stancaro, Francesco = BBKI*, X, 1995, 1148–1152.
- WINKELBAUER, Thomas, *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I–II, Wien, Ueberreuter, 2003.
- WITTMANN Katalin, *Három humanista költő és pártfogóik a reneszánsz Krakkóban*, *Klió*, 20(2011)/3, 15–27.
- WOLF-DAHM, Barbara, *Queis, Erhard von, Bischof von Pomesanien = BBKI*, VII, 1994, 1092–1095.
- WOLGAST, Eike, *Reform, reformation = Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, V, Hg. Otto BRUNNER–Werner CONZE–Reinhart KOSELLECK, Stuttgart, Klett-Cotta, 1994, 313–360.
- WRIEDT, Markus, *Die theologische Begründung der Bildungsreform bei Luther und Melancthon = Humanismus und Wittenberger Reformation. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melancthon am 16. Februar 1997*, Hg. Michael BEYER–Günther WARTENBERG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1996, 155–184.
- ZEEDEN, Ernst Walter, *Die Entstehung der Konfessionen; Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München, R. Oldenbourg, 1965.
- ZEEDEN, Ernst Walter, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985.
- ZEMAN László, *Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága*, *Magyar Könyvszemle*, 99(1983)/1, 102–110.
- ZIMÁNYI Vera, *Gazdasági és társadalmi fejlődés moháctól a 16. század végéig*, *Századok*, 114(1980)/4, 511–574.
- ZOBEL, Alfred, *Magister Wolfgang Sustelius. Morgens- oder Fruehprediger in Görlitz 17. Oktober 1553. Ein Pfarrerbild aus der Görlitzer Reformationszeit = Oberlausitzer Beiträge: Festschrift für Richard Jecht*, Hg. Friedrich PIETSCH, Richard JECHT, Görlitz, 1938, 97–115.
- ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1922.
- ZOVÁNYI Jenő, *Adatok a magyar protestantizmus múltjából XII. Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései*, *Protestáns Szemle*, 29(1917)/9–10, 614–617.
- ZOVÁNYI Jenő, *Adatok Stöckel Lénárd irodalmi működéséhez*, *Theologiai Szemle*, 1(1925)/2, 168–169.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.
- ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, Budapest, Magyarországi Protestánsok, 1880, I.

MUTATÓK

A szerzőként, kiadóként hivatkozott személyek vezetékneveit kiskapitálissal szedve jelöltem, a XX. század előtt született fontosabb szerzőknél a születési és halálozási dátumot is feltüntettem. A könyvben előforduló további nevek a leglényegesebb életrajzi adatokkal szerepelnek. Bibliai és mitológiai személyek nem kerültek a mutatóba. A településneveket dőlt betűkkel szedve illesztettem a jegyzékbe. Bártfát, amely szinte minden oldalon előfordul, nem tartalmazza a mutató, ugyancsak nem mutatóztam a Bibliográfia című rész teljes tartalmát.

A, Á

Abaujszántó, 69
ÁBEL Jenő (1858–1889), 21, 40, 42, 116, 118, 128, 129
ÁBRAHÁM Barna, 152
Adam (XVI. sz.), gölnicbányai és bártfai
prédikátor, 98, 187, 188, 197
ADRIÁNYI Gábor, 29, 83, 90
AGÓCS Péter, 170
Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus, 354–430), 19
Agricola, Johann (1494–1566), 52, 115–116, 118
Agricola, Rudolf, Junior (1490–1521), 49, 50
Aiszóposz (c. Kr. e. 620–c. 564), 121, 215
Alaghy János (c. 1523–1567), regéci várnagy, 123
Albert, Brandenburi (1490–1568), porosz herceg, 93
ALLEN, Helen Mary, 47, 48
ALLEN, Percy Stafford, 47, 48
Ambrosius (XVI. sz. eleje), c. 1523 bártfai
ágostonos perjel, 64
Ambrosius (XVI. sz. eleje), c. 1493–1505
nagysárosi ágostonos perjel, 62
Amsdorf, Nikolaus, wittenbergi rektor (1483–
1565), 114
ANGYAL Dávid, 46
Apuleius, Lucius (c. 124–c. 170), 19
Arisztotelész (Kr. e. 384–322), filozófus, 182
Arius (c. 260–336), a szentháromságtagadó
presbiter, 189
Armbruster, Petrus (XVI. sz.), brassói kereskedő,
133
ARNOLDT, Daniel Heinrich (1706–1775), 28, 92, 94
Augsburg (D), 40, 46, 83, 134, 135
AUGUSTÍNOVÁ, Eva, 83, 138
Augustus (Kr. e. 63–Kr. u. 14), római császár, 106

B

Babócsa (Bobovec HR), 56, 199
BÁCSKAI Vera, 30
BAHLCKE, Joachim, 32
Bakith Pál (?–1537), kir. huszárcapitány, 56
Bakócz Tamás (1442–1521), esztergomi érsek, 50, 63
BAL Jeromos, 79
BALÁZS Mihály, 36, 115, 134, 178
BALDERMANN, Ingo, 57
Bánffy Ferenc, bártfai diák (XVI. sz.), 114
Bánffy György, bártfai diák (XVI. sz.), 114
BARÁTH Magdolna, 151
Barby und Mühligen, Christoph von (XVI. sz.),
wittenbergi rektor, 171
BÁRDOSY János (1738–1819), 24
Bártfai Máté (XVI. sz.), szepesi kanonok, 166
Bártfai Szabó László, 166
BARTHOLOMAEIDES János László (1787–1862),
ev. lelkész, író, 114
Báthory András, ecsedi (?–1566), országbíró,
tárnokmester, 54, 85
Batizi András (c. 1515–c. 1552), prot. lelkész, 114
BAUCH, Gustav (1848–1924), 49–54, 105, 109,
111, 112, 169, 172, 173, 189, 191
Baumgartner, Hieronymus (1498–1565), Nürnberg
hitújító polgármestere, 95
Baumheckel, Georg (XVI. sz.), 114
Bayer, Valten (XVI. sz.), bártfai polgár, 90
Bázel (Basel CH), 48, 134, 137, 153, 176, 185
Bebek Ferenc (c. 1490–1558), 139, 150
Bebek György (?–1567), gömöri főispán, 139
Bebel, Heinrich (1472–1518), humanista költő, 50
Bécs (Wien A), 25, 27, 54, 73, 95, 101, 105, 107,
110, 132, 136, 139, 144, 145, 147, 160, 164,
171, 172, 187

- BEHRENS, Ulrich, 31
 BÉKEFI Remig (1858–1924), 45, 47, 119
 Bél Mátyás (1684–1749), ev. polihisztor, 130
 Belsey (Belsius) János (XVI. sz.), kir. tisztségviselő, 133
 BENRATH, Gustav Adolf, 109, 191
 Benyo, Georg (XVI. sz.), bártfai polgár, 139
 BEREZC Mátyás, 138
Beregszász (Berehovo UA), 101
Berethalom (Biertan RO), 209
Berlin (D), 82, 98
 BERNHARD, Jan-Andrea, 37, 48, 87, 115, 142, 144
 BESSENYEI József, 89, 123, 173
Beszterce (Bistrița RO), 101, 134
Besztercebánya (Banská Bystrica SK), 39, 40, 43, 70, 75, 76, 82, 102, 107, 111, 114, 153, 157, 160, 187, 207
 BEUTEL, Albrecht, 142
 BEYER, Michael, 88, 120
 Bibliander, Theodor (1509–1564), prot. teológus, 143
 BIETENHOLZ, Peter G., 46, 104
 Binder, Matthias (XVI. sz. eleje), bártfai plébános, 72, 73, 192, 194
 BINDSEIL, Heinrich Ernst, 28, 97
Bitterfeld (D), 97
 BLÁZY Árpád, 115
 Blutfogel, Balthasar (?–c. 1516), bártfai pap, kódexfestő, 39
 Bocatius, Johannes (1569–1621), kassai főbíró, 24
 Boczkovicz, Ulrik (XVI. sz.), 73
 BODNÁROVÁ, Miloslava,
 Body György (?–1558), leleszi prépost, csanádi püspök, 39, 41, 65, 72
 Bogner, Bartholomaeus (?–1557), lőcsei prédikátor, 114
 BOJTOS Anita, 131
Bologna (I), 93, 108, 111, 173, 176
 Bonfini, Antonio (1427 vagy 1434–1502), történetíró, 153, 211
 Bonifác, IX. (1356–1404), pápa, 61
 Bornemissza Benedek, hevesi (XVI. sz.), gyulai kapitány, 133, 140, 141
 Bornemissza János (XVI. sz.), 141
Boroszló (Wrocław PL), 13, 27, 28, 40, 46, 52, 74, 104–112, 123, 150, 161, 169, 172, 173, 178, 183, 187, 191, 212
 BORZSÁK István, 115
 BOSSY, John, 33
 Böhm, Fabian (XVI. sz.), rozsnýói rektor, 55, 198
 BÖRÖCZ Enikő, 21, 55
 BÖSZÖRMÉNYI József, 133, 141
 BRANDMÜLLER Walter, 83
Brassó (Braşov RO), 132, 134
 BRECHT, Martin, 88
Bresnitz (Břežnice CZ), 173
Breszt-Litovszk (Brest BY), 168
 BRETSCHNEIDER, Karl Gottlieb, 28
Breznóbánya (Brezno SK), 127, 163
 BREZNYIK János, 88, 129
 BRICMONT, Jean, 15
Brieg (Brzeg PL), 71, 105
 Briesmann, Johann (1488–1549), königsbergi ev. teológus, 95
 BRISKINA, Anna, 92, 94–96
 Brodarics István (c. 1480–1539), kir. kancellár, 18
 BRUCKNER Győző, 21
 BRUNNER, Otto, 19
 BUBMANN, Peter, 166
 Bucer, Martin (1491–1551), német reformátor, 137, 185
 Buchfurer (Siebeneicher), Martin (?–1543), krakkói könyvkereskedő, 116, 117
 BUCHOLZER, Abraham (1529–1584), ev. teológus, 153
 BUCSAY Mihály, 101
Buda, 30, 38, 39, 46, 49, 51–53, 62–64, 66, 95, 115, 158–160, 208
Budapest, 21, 156
Budweis (České Budějovice CZ), 53
 Bugenhagen, Johannes (1485–1558), német reformátor 69, 97, 115
 Bullinger, Heinrich (1504–1575), svájci reformátor, 176, 185, 192
 BUNYITAY Vince (1837–1915), 26
 Burius, Johannes (1636–1689), korponai lelkész, 153, 155–157
 Burius, Johannes, junior (1667–1712), besztercebányai lelkész, 155, 158
 Busche, Hermann von dem (1468–1534), német humanista, 51
 Bünting, Heinrich (1545–1606), ev. teológus, geográfus, 126
 BÜRGER, Stefan, 70
- C**
- Cambrige (GB)*, 104
 Cassius, Caius Longinus (Kr. e. c. 87–42), római politikus, 211
 Cassoviensis, Johann Antoninus (1499–c. 1550), orvos, humanista, 48, 51, 104
 Cato, Marcus Porcius Maior (Kr. e. 234–149), római író, államférfi, 120

Catullus, Caius Valerius (Kr. e. c. 84–54), költő, 50
 Celtis, Konrad (1459–1508), német humanista, 51
 CHALÚPKA, Samo (1812–1883), 155,
 Chemnitz, Martin (1522–1586), ev. teológus, 100
 Cheustler, Michael (XV. sz. vége), 48
 CHRIST, Karl, 176
 Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106–43), római szónok, 120, 122, 191, 213, 214, 216
 Claudianus, Claudius (c. 370–c. 404), római költő, 50
 Coloniensis, Bartholomäus (c. 1460–c. 1516), német humanista, 46
 CONZE, Werner, 19
 Cordatus, Konrad (1480–1546), német reformátor, 116, 152, 153, 160
 Coritius (Corycius), Janus (c. 1455–1527), jogász, humanista, 173
 Cox, Leonhard (c. 1495–c. 1549), angol vándorhumanista, 46, 47, 52, 104, 118, 174, 212
 Cranmer, Thomas (1489–1556), angol reformátor, 185
 Cremnicenus, Andreas (XVI. sz.), prot. lelkész, 71, 187
 Cromer, Michael (XVI. sz.), 85
 Cruciger, Albertus (?–1570), ev. tanár és lelkész, 82
 Cubicularius (Kammerknecht), Ulrik (XVI. sz.), bányavárosi esperes, 185
 Culvensis, Abraham (c. 1509–1545), litván ev. teológus, 94
 Curione, Coelius Secundus (1503–1569), olasz humanista, 176
 Cusanus, Nicolaus (1401–1464), német teológus, természettudós, 143
 Czeglédi György (?–1584), ref. prédikátor, 186
 CZENTHE Miklós, 55
 Czipser, Petrus (XVI. sz. eleje), bártfai plébános, 41, 42, 52
 Cziriaky, Martinus (XVI. sz.), wittenbergi diák, 114
 Czvittinger Dávid (1675–1743), irodalomtörténész, 24

Cs

Csabai Máttyás (?–1562), kassai iskolarektor, 102
 Csaaholyi Ferenc (1496–1526), csanádi püspök, 50
 CSÁNKI Dezső (1857–1933), 133, 141
 CSEPREGI Zoltán, 29, 46, 58, 59, 65, 67, 69, 71, 72, 83, 86, 108, 158, 167, 168
 CSONKA Ferenc, 103, 121, 162

CSONTOSI János, 164
 CSORBA Csaba, 133, 141
 CSUKOVITS Enikő 18

D

Dalheim (L), 163
 DANIEL, P. David, 18, 67, 122
 Dávid Ferenc (c. 1520–1579), erdélyi hitújító, 134
 DÁVID Géza, 143
Debrecen, 101, 102, 164, 186
 Debreceni Ember Pál (1661–1710), ref. lelkész, 25
 Decius, Iodocus Ludovicus (Jost Ludwig Dietz, 1485–1545), lengyel királyi titkár, 48
Deméte (Demjata SK), 133
 DEMKÓ Kálmán, 51
 Démoszthenész (Kr. e. 384–322), szónok, 120
Derecske, 139
 Dernschwam, Hans (1494–1568/69), naplóíró, kereskedelmi faktor, 107
 Dévai Bíró Mátyás (c. 1500–1545), reformátor, 114, 115
 DIPPOLD, Günter, 111
 Dobó István (c.1502–1572), egri várkapitány, 85
Dobronya (Dobrá Niva SK), 155, 156, 158, 159, 207, 208
 DOLESCHALL, Michael Dionys (1787–1846), 122
 DOMANOVSKÝ Sándor, 68
 Dombvásári Ferenc (XVI. sz. eleje), tarcafői főesperes, 68
 Domitius Jeromos (XVI. sz.), Verancsics Antal unokaöccse, 123
 Donatus, Aelius (IV. sz.), római grammatikus, 121, 122, 215
 DRECOLL, Volker Henning, 90
Drégely, 139
 DRINKOVÁ, Daniela, 46, 86, 104
 DROBNIÁK, Gabriel, 40
Dubova (Cserfalu, Dubová SK), 55, 198
 Dudith András (1533–1589), pécsi püspök, majd protestáns tudós, 84
 DÜLMEN, Richard van, 32, 42, 58, 178, 180
 ĎURČO, Peter, 46, 96, 104
 DYBAŚ, Bogusław, 168
 Dyck, Erasmus (XVI. sz.), 74

E, É

EBER, Paul (1511–1569), ev. teológus, író, 55, 198
 EBERHARD, Winfried, 111
 Eck, Johannes (1486–1543), német kat. teológus, 111, 185

- Eck, Leonhard von (c. 1480–1550), bajor hercegi tanácsos, 176
- Eck, Valentin (1494–1556), humanista költő, bártfai bíró, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 104, 118, 162, 171, 172, 173, 174, 183, 184, 191, 198, 199, 212, 217
- Eckel, Augustus (XV. sz.), bártfai plébános, 48
- Eger*, 41, 43, 45, 48, 55, 60, 62, 66, 69, 72, 73, 81, 85, 86, 123, 150, 186, 198
- EHRENPREIS, Stefan, 31, 36, 57
- Eisleben (D)*, 116, 118, 125, 214
- EKLER Péter, 49, 176
- Elbingen (D)*, 93
- ELLENBOG, Nikolaus (1481–1543), bencés humanista, 48
- Elyan, Kaspar (c. 1435–1486), boroszlói kanonok és nyomdász, 106
- Emericus (XVI. sz. eleje), ágostonos tartományfőnök, 64
- Ennius, Quintus (Kr. e. c. 239–c. 169), római eposzíró, 50
- Eperjes (Prešov SK)*, 11, 22, 24, 39, 41, 46, 66, 71, 75, 77, 79, 80, 82, 84–87, 91, 92, 98–101, 138–141, 148, 149, 161, 163, 170, 179, 185, 187, 188, 196
- Erasmus, Desiderius (1466–1536), humanista tudós, 40, 46, 47, 104, 107, 125, 127, 142, 200
- ERBE, Michael, 36, 107, 172
- Ercsi*, 63
- ERDÉLYI Gabriella, 45, 51, 52, 61–63
- ERDMANN, Christian Friedrich David (1821–1905), 112
- Erdődy Péter (c. 1500–1567), horvát-szlavón bán, 139
- ERDŐSI Laura, 85
- Erhard (Dalhemius), Nikolaus (?–1600), bártfai rektor, 163
- ERNYEY József, 129
- Erzsébet, Lokietek (1305–1380), magyar királyné, 61
- Esterházy Tamás (1570–1616), wittenbergi diák, 114
- Esztergom*, 43, 50, 55, 61, 84, 86, 91, 155, 198
- F**
- Faber, Thomas (?–1592), bártfai rektor, 129, 135, 162, 163
- FABINY Tibor, 119
- FABÓ András (1810–1874), 21, 25, 26, 156
- Fabricus, Simon (1533–1593), augsburgi ev. professzor, 134
- FALLENBÜCHL Ferenc, 60, 64
- FATA Márta, 46, 47, 50, 52, 53, 65, 72, 122, 124, 180
- FAZEKAS Csaba, 103, 108, 131, 178
- FAZEKAS István, 83, 172
- FEJÉRPATAKY László, 20, 103
- Fejértavi István (XVI. sz.), 17
- Fejérváry Mihály (XVI. sz. eleje), kalocsai prépost, egri vikárius, 72, 73, 192, 194
- Fels, Leonhard von (1497–1542 után), kir. katonatiszt, 71, 74
- Felsőbánya (Baia Sprie RO)*, 24
- Ferdinánd, I. Habsburg (1503–1564), magyar kir., 41, 52, 60, 64, 67, 70, 73, 74, 81, 83–89, 132, 133, 136, 140, 150, 160, 167, 173, 174, 177, 192, 194, 199, 217
- Ferenc, I., Valois (1515–1547), francia kir., 177, 192
- FERENCZI Attila, 170
- Ferrara (I)*, 108, 173
- FILLIES-REUTER, Sigrid, 95
- Firenze (I)*, 61
- FITZ József, 40, 180
- Flacius, Matthias (Matija Vlačić, 1520–1575), ev. teológus, 163, 202
- FLEMMING, Paul, 97, 98, 100
- FLÓRA Ágnes, 30, 133
- Florus, Lucius Annaeus (74–147 után), római történetíró, 50
- FOGEL József, 173
- FONT Zsuzsa, 46
- FORGÁCH Ferenc (c. 1530–1577), váradi püspök, történetíró, 56, 131, 132, 166
- FÖRSTER Jenő, 79
- FRANKÓI Vilmos (1843–1924), 29, 45, 46, 54, 55, 105, 114, 115, 117, 123, 138
- Franck (Francius), Bartholomäus (XVI. sz.), prot. lelkész, 75, 187
- Frangepán Ferenc (c. 1490–1543), kalocsai érsek, 56, 81
- FRANK, Günter, 32
- Frankfurt am Main (D)*, 25, 93
- Fráter György (1482–1551), váradi püspök, esztergomi érsek, 85, 150
- Frauenstadt (Wadowice PL)*, 187
- Freiburg (D)*, 95
- Freistadt (A)*, 187
- Frigyes, „az egyház szolgálója” (XVI. sz.), 76, 187
- Frigyes, Bölcs (1486–1525), szász választófejedelem, 144
- Frigyes, III., Habsburg (1415–1493), Sz. R. B. császára, 106
- Frigyes, III. (1515–1576), pfalzi választó, 186

- Frischlin, Philipp Nicodemus (1547–1590), német késő humanista szerző, 105
- Fuchs, Nikolaus (?–1569), barcasági ev. dékán, 187
- Fugger, Anton (1493–1560), német kereskedő, bankár, 174
- Funck, Johann (1518–1566), königsbergi ev. teológus, 95
- FUXHOFFER Damján (1744–1814), 24, 63
- Fülek (Fil'akovo SK)*, 139
- G**
- Gábor (XVI. sz.), káplán, 76, 187
- Gál-Mlakár Zsófia, 166
- Gálszécsi István (?–1550. előtt), reformátor, 114
- GASTGEBER, Christian, 168
- GAUSE, Fritz, 92, 95
- GECSÉNYI Lajos, 30, 39, 166
- Geleji Katona István (1589–1649), erdélyi ref. püspök, 114
- Genf (CH)*, 181, 185
- Georgius, (c. 1530), bártfai prédikátor, 71, 187
- Georgius de Hungaria (Szászsebesi Névtelen, c. 1422–1502), domonkos szerzetes, 143
- Gera, Konrad (?–1606), bártfai iskolarektor, 163
- Gergelius, Simon (XVI. sz.), tanár, bártfai jegyző, 90, 161
- Gergely (XV. sz.), ágostonos tartományfőnök, 62
- GERHARDT, C. I., 116
- Glatz(ius), Matthias, (?–1573), medgyesi ev. dékán, 209
- Glogau (Glogów PL)*, 108
- GLOMSKI, Jacqueline, 48, 52–54
- Gnieszna (Gnieszno PL)*, 105
- GÓBI Imre, 21, 55
- GODA Károly, 30
- GOLZ, Reinhard, 118
- GORDON, Bruce, 143
- Gorski, Peter (XVI. sz.), bártfai polgár, 168
- Górski, Stanisław (c. 1497–1572), püspöki titkár, 28
- Gosztonyi János (c. 1460–1527), győri, erdélyi püspök, 63
- Gotha (D)*, 28
- Gölnicbánya (Gelnica SK)*, 54, 167
- Gönczi István (XVI. sz.), gönci ref. lelkész, 114
- Görgő (Spišský Hrhov SK)*, 55, 198
- Görlitz (D)*, 65, 69, 70, 186, 187
- GRANASZTÓI György, 30
- GRATTIUS (Gratius Faliscus, Kr. e. 63–Kr. u. 14), római költő, 174
- Gränowitz (Granowiec PL)*, 74
- Gregorius (XVI. sz. eleje), libetbányai tanító, 152, 159, 206
- Griesbach (D)*, 66, 187
- GRIMM, Heinrich, 50, 51, 172, 173
- Gritti, Lodovico (1480–1534), Magyarország kormányzója, 133
- Grünberg (Zielona Góra PL)*, 71
- Grünhagen, Calmar, 106, 108–109, 189
- Grybów (PL)*, 168
- Grynaeus, Emericus (XVII. sz.), kisszebeni tanácsos, 98
- Grynaeus, Johannes Georgius (XVI. sz.), besztercebányai polgár, 153
- Grynaeus, Simon (1493–1541), prot. teológus, 115, 185
- Guglinger, Wolfgang (XVI. sz.), körmöcbányai jegyző, bíró 76, 128–129
- GUIZMAN Barnabás, 83, 131, 152, 167
- GUNDERSON, Catherine F., 46, 104
- Gunzenhausen (D)*, 94
- Gutgesell, David (XVI. sz.), bártfai nyomdász, 180
- GUTH, Waltraut, 66, 70
- Gy**
- Gyalui Torda Zsigmond → Torda Zsigmond
- Gyarmat*, 139
- Gyöngyösi Gergely (1472–1531), *pálos rendtörténet* író, 40
- Győr*, 63, 155
- György Frigyes (1539–1603), brandenburgi választófejedelem, Poroszország adminisztrátora, 93
- Gyulafehérvár (Alba Iulia RO)*, 43, 105
- H**
- Hadelius, Johann (c. 1490–c. 1524), német humanista költő, 51
- HAIN Gáspár (1632–1687), városbíró, krónikaíró, 79
- Hainburg (A)*, 76
- HAJDUK, Andrej, 82, 83
- HAJNÓCI R. József, 23
- HAMM, Berndt, 40, 42, 44, 57–59
- Hanko (Hancko), Martin (XVI. sz.), prot. lelkész, 76, 187
- HANUY Ferenc, 66, 160
- Harapkó/Hrabkó (Hrabkov SK)*, 60
- HASE, Carl Alfred von, 93
- HAUSSLEITER, Johannes, 92, 94, 97
- HECKENAST Gusztáv, 152, 159
- Hegedűs, Stephanus, 173

- Hegemon, Peter (Peter Herzog, 1512–1560),
königsbergi tanár, ev. lelkész, 96
- Heid, Gregor → Heyd, Gregor
- Heidelberg (D)*, 105
- Heinrichmann, Jakob (c. 1482–1561), humanista
grammatikus, 46
- HEINZ, Daniel, 108
- Heltai Gáspár (c. 1510–1574), reformátor,
nyomdász, 77, 114
- Henckel, Johannes (1481–1539), lőcsei plébános,
királynéi udvari pap, 46, 68, 104, 105
- Henisch, Georg (1549–1618), bártfai születésű
német ev. természettudós, 134
- Henisch, Johannes (XVI. sz.), bártfai *syndikus*,
Georg Henisch apja, 134
- Henkel, Bernhardus (XVI. sz.), 85
- Henneberg, Georg Ernst von, (1511–1583), német
gróf, 97
- Henneberg, Wilhelm von, IV. (?–1559), német
gróf, 97
- Henrik, VIII., Tudor (1509–1547), angol kir., 177,
192
- Hensel, Achatius (1522 e.–1549), több helyen
ev. lelkész és rektor, 67, 187
- Heraclides, Jacob (Despot voda, 1511–1563),
moldvai vajda, 131–134
- Hercegszöllös (Kneževi Vinogradi HR)*, 186
- Herkó Simon (XVI. sz.), korompai ev. lelkész, 168
- HERMANN Egyed, 29, 152
- Heshusius, Tilemann (1527–1588), ev. teológus,
97, 126
- Heß, Johannes (1490–1547), boroszló első
ev. papja, 74, 106, 110, 112
- Hesshus, Tilemann → Heshusius, Tilemann
- Hetesi Pethe Márton (1552–1605), kalocsai érsek,
87
- Hevenes Gábor (1656–1715), jezsuita történetíró,
21
- Heyd, Gregor (XVI. sz.), bártfai polgár, 54, 172
- Hirschberg (Jelenia Góra PL)*, 70, 74, 186
- Hoë von Hoënegg, Matthias (1580–1645), német
ev. teológus, 35
- HOFFMANN, Hermann, 107, 109
- Hofmann Zsuzsanna, 213
- Hollólmnic → Lomnic*
- HÓMAN Bálint, 152
- Homérosz (Kr. e. VIII. sz.?), eposzíró, 50, 203
- Honerus János (1498–1549), brassói
ev. reformátor, nyomdász, 114, 185
- Horatius, Quintus Flaccus (Kr. e. 65–Kr. e. 8),
római költő, 50
- HORNÁNSZKY, Viktor, 158, 159
- Hosszúrét (Dlhá Lúka SK)*, 63
- HÖHLE, Michael, 113
- HÖRK József, 30
- HUNFALVY Pál (1810–1891), 131, 134
- HURMUZAKI, Eudoxiu de (1812–1874), 133
- Hus, Jan, (1369–1415), cseh reformátor, 189
- Huss, Gallus (?–1598), ev. prédikátor, 82
- Huszár Gál (1512–1575), ev. reformátor,
nyomdász, énekszerző, szuperintendens, 130
- Hutten, Ulrich von (1488–1523), német
humanista, 51
- HÜMPFNER, Winfried, 64
- I**
- IEMICIUS, Ioannes → PÁZMÁNY Péter
- Iglau → Morvaigló*
- Ilosvai Benedek (?–c. 1586), ref. lelkész, tanár, 82,
123
- IMRE Mihály, 105, 116, 142
- Ingolstadt (D)*, 94
- IPOLYI Arnold (1823–1886), 39, 40, 43, 128, 130
- ISAIASZ, Vera, 44, 182
- Isinder, Melchior (c. 1520–1588), königsbergi
ev. teológus, 94, 95
- István (XVI. sz. eleje), ágostonos tartományfőnök,
63
- Istvánffy Miklós (1538–1615), humanista
történetíró, 55, 84, 85, 101, 139, 140, 215
- Istvánffy Pál (?–1553), helytartótanácsos, 85
- ITTZÉS Gábor, 115
- Iulianus, Flavius Claudius (Iulianus Apostata,
331/332–363), római császár, 120
- Iuvenalis, Decimus Iunius (c. 50/60–c. 130), római
szatíráköltő, 50, 209
- IVÁNYI Béla, 22, 30, 38, 39, 41–43, 48, 65, 67,
172, 175
- Izabella, Jagelló (1519–1559), magyar királyné, 142
- J**
- Jakab mester (XV. sz.), építész, 40
- Jantschi, Joannes (XVI. sz.), Stöckel-tanítvány, 123
- JANKOVIČ, Vendelin, 38, 65, 66, 69, 72, 76, 78,
186
- JANOCKI, Jan Daniel Andrzej (1729–1786), 27, 51
- János (XVI. sz. eleje), bártfai plébános, 43
- János, III., Avis (1521–1557), portugál kir., 177
- János Albert, Brandenburgi (1499–1550),
magdeburgi érsek, 108, 109
- János, I., Szapolyai (1487–1540), magyar kir., 52,
64, 67, 68, 70, 79, 132, 151, 152, 157–160, 207

JANOTA, Eugeniusz, 70
Jászvásár (Iasi RO), 133
Jägerndorf (Krnov CZ), 71, 187
 JIREČEK, Josef, 166
 JIROUŠEK, Alexander, 40
 JÖCHER, Christian Gottlieb (1694–1758), 27
 Jung, Georgius (XVI. sz. vége), diakónus, 76
 Justus, Jonas (1493–1555), a wittenbergi egyetem
 rektora, 113
 JÜRGENS, Henning P., 46

K

Kabsdorf → *Káposztafalva*
 KÄFER István, 19
 Kálmáncsehi Sánta Márton (XV. század vége–
 1557), reformátor, 101, 102, 218
 Kálvin János (1509–1564), reformátor, 20, 185,
 202
Káposztafalva (Hrabušice SK), 54
Kappel am Albis (CH), 202
 KAPRINAI István (1714–1786), 21, 24
 KARÁCSONYI János (1858–1929), 26, 29
 KARDOS Tibor, 132
Karlsberg (Kašperk CZ), 173
 Karlstadt (Bodenstein), Andreas (c. 1480–1541),
 német reformátor, 137, 200, 201
 KÁRMÁN Gábor, 36, 178
 Károli Gáspár (c. 1529–1591), ref. bibliafordító,
 114
 Károly, I. Róbert, Anjou (1288–1342), magyar
 kir., 38
 Károly, V. (1500–1558), Sz. R. B. császára,
 spanyol kir., 58, 83, 109, 131, 145, 176, 177,
 185, 190, 192
 KÁRPÁTY Csilla, 210
Kassa (Košice SK), 24, 26, 38–41, 46, 47, 52, 53,
 56, 65–69, 72, 79, 82, 101, 102, 104, 138, 139,
 141, 142, 161, 167, 185, 186, 199, 211, 212
 Kassai Dávid Zsigmond (1556?–1587?), tanár,
 költő, 105
 Kassai Péter (XVI. sz. eleje), jászói prépost, 68
 KATONA Tünde, 169
 KAUFFMANN Aurél, 79
 Kazai Pál (XVI. sz. eleje), ágostonos szerzetes, 63
 Kázmér, II. (c. 1448–1528), tescheni herceg, 108
Kecskemét, 30
 Kecskeméti Gábor, 98, 127
 Keil, Marcus → Keyl, Marcus
 Kelemen, VII. (1478–1534), pápa, 173, 175, 176,
 192
 KEMÉNY Lajos, 101, 102

KEREKES György, 30
 Kereszturi Péter (XVI. sz. eleje), egri kanonok, 43
 Kertz(ius), Paul (XVI. sz.), brassói ev. tanár, 123
 Keschinger, Heinrich (XVI. sz. eleje), korponai
 lelkész, 67, 187
 KESERŰ Gizella, 46
Késmárk (Kežmarok SK), 55, 79, 92, 127, 132,
 136, 161, 187
 Ketton, Robert (1110–1160), angol teológus,
 arabista, 143
 Keyl, Marcus (XVI. sz.), bártfai polgár, 54, 74,
 139, 140, 172
 KEVEHÁZI Katalin, 171
 Kielman, Andreas (XVI. sz.), zsoldos tiszt, 138
Királyfalva (Kráľová SK), 157, 207
 KISS Farkas Gábor, 48, 49, 54
 KISS István, 84, 86
Kisszeben (Sabinov SK), 24, 71, 79, 82, 138, 140,
 185, 187, 199
 KLANICZA Márton (1740–1810), 25
 KLANICZAY Tibor, 105
 KLEIN, Johann Samuel (1748–1820), 26, 55, 76,
 82, 92, 97, 99, 100, 116, 120, 122, 153, 156,
 158, 159, 164
 KLEIN, Michael, 176
Klein-Heinersdorf (Zagórze PL), 169, 187
 KLENNER Aladár, 54
 KLIMEKOVÁ, Agáta, 83
 KLUETING, Harm, 31
 Knaust, Heinrich (1520–1580), német újlatin
 költő, kat. teológus, 129
 KNAUZ Nándor (1831–1898), 29
 Knox, John (c. 1513–1572), skót reformátor, 185
 KOHNLE, Armin, 173
 Kokavinus, Briccius (XVI. sz.), sárosi ev. lelkész,
 78, 82
 Kolowrat, Albrecht von (1463–1510), 108
Kolozsvár (Cluj-Napoca RO), 78, 101, 134
 KOMÁROMY András, 139
Konstanz (D), 175, 185
 KÖNYA Péter, 58, 83, 103, 169
 Kophart, Leopold (XVI. sz.), pozsonyi lelkész, 76,
 81
 KORDES, Berend, 116
 KORDOVÁN László, 25, 27, 98
Korneuburg (A), 81, 187
Korompa (Krompachy SK), 168, 187
Korpona (Krupina SK), 67, 187
 KOSÁRY Domokos, 21
 KOSELLECK, Reinhart, 19
Kotmár (Cotnari RO), 133
 KOVACHICH Márton György (1744–1821), 132

- KOVAČKA, Miloš, 138
 KOVÁCS Endre, 48
 KOZMOVÁ, Ružena, 46, 86, 104
Köln (D), 111
Königsberg (Kalinyingrad RU), 27, 28, 92–96, 98, 101, 183
 Königsberger, Michael (XV. sz.), besztercebányai polgár, 39
 Köpff(f)el, Wolfgang (?–c. 1554), straßburgi nyomdász, 136
Körmend, 45, 62, 63
Körmöcbánya (Kremnica SK), 53, 60, 71, 76, 116, 128–130
 Körösi Máté (XVI. sz. eleje), ágostonos perjel, tartományfőnök, 48, 63
Kőszeg, 30
 KÓSZEGHY Péter, 54, 131
Krakkó (Krakow PL), 28, 46–53, 61, 65–67, 70, 101, 104–107, 110, 112, 134, 168, 172–174, 187
 KRATZEL, Günter, 168
 KRAUSE, Friedhilde, 66, 70
 Kretschmar, Georg, 106, 109, 110, 111
 Kristóf (XVI. sz. eleje), bártfai ágostonos szerzetes, 62
 Kristóf mester (XVI. sz. eleje), bártfai pap, 67, 68, 70
 KROÓ Katalin, 170
 Kroszcienko, Clemens (?–1564), grybówi, majd bártfai prédikátor, 168, 169, 187
 KRÜGER, Kersten, 105
 KUBEŠ, Jiří, 54
 KUBINYI András, 30, 41, 43
 Kubiny Kristóf (XVI–XVII. sz.), trencsényi alispán, 163
 KUHN, Thomas Konrad, 137
 KULCSÁR Krisztina, 21
 KULCSÁR Péter, 153
 KURZE, Dietrich, 43
 KUTTER, Markus, 176
 KUZMA Dóra, 30
 KÜNSTLERNÉ VIRÁG Éva, 133, 141
 KÜRTÖSSY Péter, 148
- L**
- Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus (c. 250–c. 325), ókeresztény apológéta, 19
 Lajos, I. Nagy, Anjou (1326–1382), magyar kir., 38, 61
 Lajos, II., Jagelló (1506–1526), 66, 104, 108, 109, 110, 173
 LAKATOS Bálint, 46, 48, 49, 172, 173
 LAKATOS István, 190
 LAMPE, Friedrich Adolf (1683–1729), 25
Lampersdorf (?), 187
 Lang, Esaias (1504–1578), prot. lelkész, 71–74, 183, 187
 Lanyi, Daniel (1605–1665), ev. lelkész, esperes, 155
 Lanyi, Elias (Lányi Illés) (1570–1618), ev. szuperintendens, 154, 155, 163
Lask (Laškovce SK), 102
 Laskai Osvát (c. 1450–1511), minorita szerzetes, prédikátor, 40
 Laszkarisz, Joannis (1445–1535), görög humanista, 131
 Laszki Albert (1536–1605), Késmárk ura, Laszki Jeromos fia, 132, 133, 217
 Laszki Jeromos (1496–1541), diplomata, 132
 László, I. Szent (1046–1095), magyar király, 60
 László, V. utószülött (1440–1457), magyar, cseh kir., 106
 Lasztókay László, 41
 Latzkovits Miklós, 169
 Laucsek Márton (1732–1802), ev. lelkész, jegyző, 25, 98
 Lauterbach, Matthias → Lauterwald, Matthias
 Lauterwald, Matthias (c. 1520–1555), teológus, eperjesi lelkész, 13, 80, 82, 92–100, 167, 168, 170, 181, 188, 196, 218
 Lázár (XVI. sz. eleje), bártfai ágostonos perjel, 63
 LEEB, Rudolf, 35
 Lehmann, Caspar (?–1663), kassai iskolarektor, tanácsos, 79
 Lehmann, Christoph (1568–1638), speyeri jegyző, forráskiadó, 25
Leibic (Lubica SK), 71
 LENGYEL Tünde, 18
 LENK, Leonhard, 134
 Leo, X. (1475–1521), pápa, 108
 LEPPIN, Volker, 74
 LEU, Urs, 137
Libetbánya (Lubietová SK), 21, 55, 152–156, 158–160, 206, 207, 226, 227
Liburnia (HR), 76
Lindau (D), 48, 185
 LINDE, Samuel Theophilus (1771–1847), 27
 Linck, Wenzeslaus (1483–1547), prot. teológus, 201
Linz (A), 134
Lipce (Leipzig D), 27, 49, 106, 108, 110, 111, 116, 134, 188
 Lippai Benedek (XVI. sz. eleje), bártfai ágostonos perjel, 62, 63

- Livius, Titus (Kr. e. 59–Kr. u. 17), római történetíró, 122, 216
Lófalú (Kobyly SK), 43, 133
 Logau, Georg von (c. 1495–1553), neolatin költő, boroszlói prépost, 172–174, 191
Lomnic (Holló-) (Holunnica SK), 55
 LOTZ-HEUMANN, Ute, 31, 36, 57
 Loxau, Georg von (1491–1551), cseh arisztokrata, 173, 174, 191
Lőcse (Levoča SK), 23, 24, 40, 46, 71, 74, 79, 82, 84–86, 104, 114, 120, 132, 139, 161, 162, 185, 187, 197
Löwenberg (Lwówek PL), 107
 Lucanus, Marcus Annaeus (Kr. u. 39–65), római költő, 50
 Lucianus → Lukianosz
 Lucretius, Titus Carus (c. Kr. e. 99–55), római költő, 50
 Lufft, Hans (1495–1584), prot. nyomdász, 129
 LUKÁCS Anikó, 36
 LUKACS, John, 32, 33
 Lukianosz (c. 120–c. 180), szatíraszerző, 16, 120
 Lusinsky (Lusinius), Jan (?–1563), Moldva prot. püspöke, 134
 Luther Márton (1483–1546), német reformátor, 16, 20, 28, 57, 58, 78, 95, 106, 109, 111, 113, 115–118, 122, 128, 136, 137, 142–147, 149, 152, 154, 172, 180, 183, 185, 200
 LUX Etelka, 54
 Lükurgosz (Kr. e. VIII. sz.), spártai törvényhozó, 103
- M**
- MAČUHA, Maroš, 54, 138
 MADAS Edit, 44
 Magdeburg, Hiob (1518–1595), német prot. teológus, 97
 Mager, Peter (XV. sz.), bártfai polgár, 39
 Mager, Veronika (XV. sz.), bártfai polgár, 39
 Magócsi István → Werbőczy István
Magyarbród (Uherský Brod, CZ), 114, 166
 Maior, Georg (1502–1574), prot. teológus, 115
 MAJER Fidél, 131
Majorka (Ihľany SK), 133
 MAJOROSSY Judit, 20
 MAKKAI László, 101
Makovica (Zborovský hrad SK), 63
 MAKSAY Ferenc, 43, 54, 133
Maldur (Podhorany SK), 167
 MÁLYUSZ Elemér, 26, 60
 Mantuanus, Baptista (Battista Mantovano, 1447–1516), olasz humanista költő, 50
 Mária, Habsburg (1505–1558), magyar királyné, 159
 Marschalk, Nicolaus de Gronenberg (c. 1470–1525), német humanista, 144
 Martialis, Marcus Valerius (c. Kr. u. 38/41–104), római költő, 50
 Marzel, Dietrich (XVI. sz.), zsoldos tiszt, 138
 Máté (XVI. sz. eleje), nagysárosi ágostonos perjel, 64
 MÁTÉ Gábor, 148
 Matthaoides, Samuel (?–1729), ev. lelkész, tanár, 25, 98
 Mátyás (XVI. sz. eleje), bártfai ágostonos perjel, 64
 Mátyás, I. Hunyadi (1443–1490), magyar kir., 105, 106
 Maurer János (XVI. sz. eleje), bártfai pap, 67
 MAYRHOFER, Wolfgang, 118
 Megander (Grossmann), Valentin (XVI. sz.), iglói lelkész, 186
 Megiser, Hieronymus (c. 1553–1618/19), német nyelvész, történetíró, 134
 MEIER, Jörg, 23, 65
 Melanchthon, Philip (1497–1560), német reformátor, 28, 46, 69, 78, 80, 88, 92, 94, 95, 97–100, 104, 110, 112, 113, 115, 117–120, 122, 127, 134, 142, 148, 150, 154, 161–163, 169, 176, 183, 188, 214, 218
 Melczer András (XVI. sz.), kassai jegyző, 53
 Melik, Samuel (?–1620), ev. lelkész, 127
 Méliusz Juhász Péter (1532–1572), ref. püspök, 114, 186
 Meltzer, Gregor (Georg, ?–1584 u.), kassai ev. lelkész, 102, 167
Memmingen (D), 185
 MENZEL, Josef Joachim, 106
Méra (Tarnaméra), 140
 MÉSZÁROS István, 45–48, 51, 120, 122, 138, 164
 Metzler, Johann (c. 1494–1538), boroszlói tanár, 111
 Mihály (XVI. sz.), Bártfán diák, 124
 Miklós mester (XV. sz.), bártfai építész, 40
 MIKÓ Árpád, 172
 Miksa, I. Habsburg (1459–1519), Sz. R. B. császára, 93
 Miksa, II. Habsburg (1527–1576), Sz. R. B. császára, magyar kir., 89, 90, 132
Miskolc, 30, 124
 MISOVSZKY Viktor, 20, 30, 40, 181
 Mitmánék, Vaclav (c. 1510–1553), cseh prot. teológus, 114, 166, 167, 187
 MLÁDEK, Jozef, 18

MOELLER, Bernd, 31
Mohács, 13, 52, 60, 160
 Moiban, Ambrosius (1494–1554), boroszlói humanista, reformátor, 74, 110, 111, 161
 Mokoschinus, Leonhard (?–1599), lipcsei ev. esperes, 114
 Moler, Hans (XVI. sz.), bártfai polgár, 89
 Moller (Molitor), Georg (†1558), lipcsei ev. lelkész, 198
 MOLNÁR Antal, 30, 151
 Moltsanus, Joannes, zólyomi (XVII. sz.), 55, 198
 MONOK István, 44
 Monté Croce, Ric(c)oldo da (c. 1243–1320), domonkos hittérítő, 143
 Moravus, Augustinus (1467–1513), olmützi humanista, 49
 Morenberg, Anna (XVI. sz.), Nikolaus Rehdiger felesége, 112
 Morenberg, Johann (1502–1567), boroszlói tanácsúr, iskolaelnök, 169
Morvaigló (Jihlava CZ), 71, 95, 187
 MÖLLER, Wilhelm Ernst, 93, 94, 96
Munkács (Mukacseve UA), 101, 141
 MURAKÖZY Gyula, 209
 Mutianus, Conradus Rufus (1470–1526), német humanista, 107
 MÜHLEN, Karl-Heinz zur, 144
Mühlhausen (Mulhouse FR), 185
München (D), 107
 Münsterberg, Joachim von (1503–1562), münsterbergi herceg, brandenburgi püspök, 110

N

Nádasdy Tamás (1498–1562), nádor, 817, 56, 89, 173
 NAGY Gábor, 101
 NAGY, Imrich, 83
 NAGY László, Szelestei, 24, 78, 82
Nagybánya (Baia Mare RO), 24
Nagyida (Veľka Ida SK), 56, 199
Nagymuzsaly (Muzsijeve UK), 141
Nagysáros (Veľký Šariš SK), 60, 62, 63, 64, 79
Nagyszeben (Sibiu RO), 101
Nagyszombat (Trnava SK), 172
Nagyvárad (Oradea RO), 105

Namslau (Namysłów PL), 110
Neiße (Nysa PL), 105, 172
 H. NÉMETH István, 11, 30, 138, 139, 141, 151
 Némethi Ferenc (?–1565), prot. nemes, 140
 NEUMANN, C. G. Theodor, 70

Nicolai, Philip (XVI. sz. eleje), libetbányai lelkész, 152, 157, 159, 207
 Nimptsch, Hans (c. 1476–1556), késmárki származású porosz hercegi tanácsos, 92
 NOVOTNIK Ádám, 131
Nürnberg (D), 20, 58, 94, 95, 110

Ny

Nyírbátor, 85

O, Ó

OBÁL Béla, 79, 119
 OBORNI Teréz, 131, 133
 Obsopaeus (Koch), Cyriacus (?–1596), szepesváraljai lelkész, 186
 Oecolampadius, Johannes (1482–1531), bázeli reformátor, 137, 185, 200, 201
 OESTREICH, Gerhard, 31, 32
 OKÁL, Miloslav, 148
 Okolicsányi Pál (c. 1650–c. 1715/21), ev. ügyvéd, történetíró, 25
 Oláh Miklós (1493–1568), esztergomi érsek, 18, 48, 81–83, 86, 89–91, 105, 166, 171, 172, 185, 194
Oláhláposbánya (Erzsébetbánya, Băiuț RO), 130
 OLEJÁROVA, Jolana, 23
 Olevianus, Kaspar (1536–1587), prot. teológus, 186
Olmütz (Olomouc CZ), 49, 53, 92, 95, 172
 Ollyas György (XVI. sz.), jászói prépost, 166
 Orbán, baccalaureus (XV. sz. vége), besztecerbányai segédtanító, 48
 Osiander, Andreas (1498–1552), prot. teológus, 92, 94–97
 Oswald, Myconius (1488–1552), svájci reformátor, 185
 OTTO, Carl, 108, 109
 Ovidius, Publius Naso (Kr. e. 43–Kr. u. 17/18), római költő, 19, 50, 122, 215

Ő

ŐZE Sándor, 11, 99, 142

P

Padova (I), 106, 107, 123, 173
 PAJORIN Klára, 123
Palást (Plášťovce SK), 84
 PÁLFFY Géza, 17, 30, 51, 53, 87, 166
 PÁLÓSFALVI Tamás, 106

- Palugyai Imre (XVI. sz.), kancelláriai titkár, 53, 171, 172
Pannonhalma, 25
 PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1649–1716), 59
Passau (D), 66
 PÁSZTOR Lajos, 40–42, 45
 PAULINYI Oszkár, 87
 Paus, Anton (c. 1495–1559 u.), boroszlói humanista, ev. lelkész, 111
 PAYR Sándor, 21, 152, 153
 PÁZMÁNY Péter (1570–1637), esztergomi érsek, 63, 105, 154, 155
Pécs, 30
 Pécsi Márton (XVI. sz. eleje), ágostonos tartományfőnök, 63
 Perényi Ferenc (?–1562), tárnokmester, 123
 Perényi Gábor (1532–1567), országbíró, 80, 82
 Perényi Imre (?–1519), nádor, 39
 Perényi István (XVI. sz.), főlovaszmester, 123
 Perényi János (XVI. sz.), ugozsai főispán, 123
 Perényi Mihály (XVI. sz.), zempléni, sárosi ispán 123
 Perényi Péter (c. 1502–1548), koronaőr, erdélyi vajda, 74
 Periklész, (Kr. e. 495–429), görög államférfi, 218
 Persius, Aulus Flaccus (34–62), római költő, 50
 Pesthy Ferenc (XVI. sz.), kamarai tisztségviselő, 141
 Péter (XVI. sz. eleje), eperjesi plébános, 68
 Péter (XVI. sz. közepe), eperjesi plébános, 82
 PÉTER Katalin, 178
 PETERCSÁK Tivadar, 138
 Pethő János, Gersei (c. 1528–1578), kassai főkapitány, 142
 PETROVIČ, Josef, 103, 112, 162
 PETROVIČOVÁ, Mária, 43
 Petrovics Péter (c. 1485–1557), temesi bán, 101, 139
 PETRY, Ludwig, 105
 Petschius, Petrus → Lanyi, Elias
 Peucer, Caspar (1525–1602), ev. tudós, 134
Pforzheim (D), 115
 Pieniążek, Stanisław (XVI. sz.), krakkói tribunus, 168
 PIIRAINEN, Ilpo Tapani, 23, 27, 38, 65, 66, 69, 186
 PILECKY Marcell, 152
 PILS, Susanne Claudine, 35
 Pindaros (Kr. e. 522/518–442/438), ógörög költő, 170
 PIRHALLA Márton, 86
 Piso Jakab (?–1527), II. Lajos nevelője, költő, 51, 104
 Piusz, II. (Aeneas Sylvius Piccolomini, 1405–1464), pápa, 106
 Piusz, IV. (1499–1565), pápa, 186
 Placotomus (Brettschneider), Johann (c. 1514–1577), ev. orvos, 94
 PLANCK, Gottlieb Jakob (1751–1833), 92, 94
 Platón (Kr. e. 427–347), ógörög filozófus, 93, 213, 214
 Platthy András (XVI. sz.), 123
 Platthy Mihály (XVI. sz.), 123
 Plautus, Titus Maccius (c. Kr. e. 250–c. Kr. e. 184), római színműíró, 46
 Plinius, Caius Caecilius Secundus, ifjabb Plinius (61–112), 19, 50
 Plutarchos, (46/48–125/127), történetíró, 213, 218
 POHLIG, Matthias, 57
 POKOLY József, 26
 Polentz, Georg von (1478–1550), samlandi ev. püspök, 93, 95, 96
 Polleranus, Franciscus (XVI. sz.), körmöcbányai rektor, 128
 Polyánkai Mihály (c. 1500–1567), eperjesi ev. lelkész, 82, 101
 POÓR János, 17
 Porphüriosz (c. 234–c. 305), újplatonista filozófus, 120
Posen (Poznań PL), 28, 70
 Postel, Guillaume (1510–1581), francia orientalista, teológus, 145
 POTEKIN Ödön, 60
Pozsony (Bratislava SK), 23, 24, 40, 76, 83, 87, 89, 92, 105, 123, 127, 139, 140, 149, 155
Prága (Praha CZ), 73, 74, 81, 167, 173, 180, 194
 Pragus, Petrus (XVI. sz.), besztecebányai ev. lelkész, 123
 Pray György (1723–1801), 21
 Preiß, Christoph (Pannonius, 1515–1590), pozsonyi származású költő, rétor, 92
 PRÓNAY Dezső, 123
 Propertius, Sextus (c. Kr. e. 47–c. Kr. e. 14), római elégiaköltő, 50
Przemysł (P), 28
 Purkircher, Georg (c. 1530–1577), orvos, botanikus, 123, 129, 162
- ## Q
- Querfurt (D)*, 112
 Quies, Erhard von (c. 1490–1529), pomesaniai püspök, 93, 95
 Quiñones, Francisco de (c. 1482–1540), ferences rendfőnök, 177

R

- Radaschin, Michael (?–1566), bártfai ev. szenior, 13, 53, 76, 77, 78, 81, 82, 85, 88, 92, 98, 99, 126, 154, 162, 167, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 194, 197, 198, 217, 218
- RADIKOFER, Max, 134, 135
- RADU, Constantin, 131
- RAEDER, Siegfried, 142, 145, 147
- RAJKI Zoltán, 108
- RAJŠP, Vincenc, 168
- Rakovszky Márton (1535–1579), turóci alispán, újlatin költő, 123
- Rakovszky Mátyás (1537–1562), újlatin költő, 123
- Rakovszky Miklós (1540–1586), újlatin költő, 123
- RAPAICS Rajmund (1845–1909), 26
- Ráskay Gáspár (XVI. sz.), tárnokmester, költő, 157–159, 207
- Raszlavica (Raslavice SK)*, 141
- RÁTH György (1828–1905), 135
- Ratibor (Racibórz PL)*, 107
- RATKOŠ, Peter, 152–160
- RAU, Susanne, 105, 106, 110
- Rauber, Andreas (Reuber, XV. sz. vége, XVI. sz. eleje), bártfai városbíró, 52, 62
- RÉCSEY Viktor, 173
- Rehdiger (Rüdiger), Nicolaus (?–1553), boroszlói kereskedő, bankár, 112, 212, 213
- Reich, Anton (XV. sz.), bártfai polgár, 62
- Reich, Dorothea (XV. sz.), bártfai polgár, 62
- Reickhart, Christoph (XVI. sz.), zsoldos tisztt, 138
- REINHARD, Wolfgang, 31–33, 179, 181, 182
- RENSING, Elfriede, 52
- REPČÁK, Jozef, 23
- Reuchlin, Johannes (1455–1522), német humanista, 94
- REUTHER, Nikolaus, 105
- Reymen, Mathias (?–1538), prot. lelkész, 71, 187
- Révay I. Ferenc (1489–1553), nádori helytartó, 53, 54, 75, 76, 87, 117, 184
- Révay II. Ferenc (c. 1534–1588 u.), kir. főajtónálló, 53, 102
- Révay Gábor, 126
- Révay János (c. 1530–?), 53, 123
- Révay Lőrinc (1530 u.–1557?), 53, 123
- Révay Mihály (c. 1528–1583?), kir. főajtónálló, 53, 123, 126, 202
- RÉVÉSZ Imre, 114
- REZIK János (?–1710), ev. tanár, történetíró, 25, 98, 167, 197
- Rhau, Georg, (1488–1548), német nyomdász, 55, 198
- Rheticus, Georg Joachim (1514–1574), ev. tudós, 134
- RIBINI, Joannes (1722–1788), 25, 26, 80, 85, 88, 116, 155, 156
- RIHMER Zoltán, 51
- RIPKA, Ivor, 18
- Ritoókné Szalay Ágnes, 25, 115, 119, 123
- Roche-Chandieu, Antoine de la (1534–1591), francia prot. teológus, főnemes, 185
- ROGGE, Jörg, 20, 44
- Roggendorf, Wilhelm von (c. 1481–1541), osztrák báró, főudvarmester, generális, 159
- Róma (Roma I)*, 60, 74, 93, 106, 108, 173, 175
- ROMHÁNYI Beatrix, 61
- Rosenthal, Zdeniek Lev von (c. 1470–1535), cseh kir. helytartó, 109
- ROTARIDES, Michael (1715–1747), ev. lelkész, irodalomár, 25, 155
- ROTERMUND, Heinrich Wilhelm, 27
- Roth, Johannes (1426–1506), boroszlói püspök, 106, 107
- ROTTLER Ferenc, 123, 138
- ROVIRA, Juan Alcina, 49
- Rozsnyó (Rožňava SK)*, 55, 198
- Rubigallus, Paulus (Paul Rothan 1510–1577), humanista költő, 116
- Rudolf, II., Habsburg (1552–1612), Sz. R. B. császára, magyar kir., 87, 106, 180
- Rullus, Johann (?–1532), német humanista, 46, 112
- RUŽIČKA, Vladislav, 26
- RYDEL, Josef, 155

S

- Sabinus, Georg (1508–1560), neolatin költő, tudós, a königsbergi egyetem első rektora, 93
- SABISCH, Alfred, 108
- Sacherreitter, Hulderich (XVI. sz.), hainburgi tanár, 81, 187
- Ság*, 139
- SÁGI István, 134
- Sajókaza*, 60, 139, 140
- SAKTOROVÁ, Helena, 54
- Saliceus, Franciscus (?–1573), berethalmi ev. püspök, 209
- SALIG, Christian August (1692–1738), 27, 92, 94
- Salm, Niklas Graf zu, junior (?–1550), kir. főhadparancsnok, 85
- Salza, Jakob von (1481–1539), boroszlói püspök, 107, 108, 109
- Salzburg (A)*, 95

- Sándor, IV. (Alexandru Lăpuşneanu ?–1568), moldvai vajda, 131, 132
- Sándor, IV. (1199–1261), pápa, 60
- Sárkány (Zárkány) Pál (XVI. sz.), egri várkapitány 141
- Sárosatak*, 74, 105
- Sárpatak (Mokroluh SK)*, 43
- Sartor, Georgius (XVI. sz. eleje), 206
- Sartor, Thomas (XVI. sz.), 85
- Sátoraljaiújhely*, 30, 60
- Sauer, Stanislaus (1469–1535), boroszlói kanonok, humanista, 107–110, 189, 191
- Sbardalla Ágoston (c. 1500–1552), váci püspök, 84
- Schaidler, Johann (?–1580), ev. lelkész, 169, 170
- Schaidler, Paul (XVI. sz.), körmöcbányai pap, 60
- SCHEIBLE, Heinz, 28, 46, 115
- Scherer, Emericus (XVI. sz.), bártfai polgár, 170
- Scherer (Curaeus), Salamon (XVI. sz.), bártfai diák Wittenbergben, 169
- Schesaeus, Christianus (c. 1535–1585), neolatin humanista költő, ev. lelkész, 86, 100, 101, 103, 112–114, 116, 121–125, 131, 132, 136, 162, 210
- SCHILLING, Heinz, 17, 31, 33, 34, 35, 36, 44, 179, 182
- Schleusingen (D)*, 97
- SCHMAASE, Eduard David, 94
- SCHMAL András (1706–1766), 25, 156
- Schmalkalden (D)*, 97
- SCHMAUK Mihály (1754–1823), 24
- SCHMIDT, Günter R., 118
- SCHMIDT, Heinrich Richard, 35, 88
- SCHNUR, Rhoda, 49
- Scholtz (Praetorius), Johann (1524–1583), boroszlói tanár, 169, 171, 187
- Schondelig, Andreas → Cremnienus, Andreas
- SCHÖKEL, Luis Alonso, 57
- SCHRAUF, Karl, 65
- SCHULEK József (†1813), 21, 55, 154, 157, 158, 159
- Schulpforte (D)*, 117, 118
- SCHULTE, Wilhelm, 111
- SCHULZE, Winfried, 31, 36
- Schupka, Andreas (XVI. sz.), privigyei lelkész, 123
- Schupka, Martinus (XVI. sz.), privigyei tanár, 123
- Schustel, Wolfgang (?–1553), prot. lelkész, 64–71, 74, 183, 187
- SCHWARZ, Karl, 46, 47, 65, 67, 86, 88, 104, 116, 122, 166, 168
- Schweidnitz (Świdnica PL)*, 70, 74
- Schwenckfeld, Caspar von Ossig (1489/1490–1561), sziléziai német reformátor, 202
- Sculteti, Severin (?–1600), tanár, ev. esperes, 86, 126, 163, 179
- Scultetus, Abraham (1566–1625), pfalzi ref. udvari pap, 35
- Sebaldi Erasmus (XVI. sz.), körmöcbányai ev. lelkész, 123
- SEBŐK Marcell, 163
- Seckendorf, Veit Ludwig (1626–1692), német tudós, államférfi, 20
- Sedulius, Caelius (?–c. 450), ókeresztény költő, 50
- SEEBASS, Gottfried, 19, 20, 142
- SEGESVÁRY Viktor, 142, 143, 145
- SENN, Matthias, *Selmecbánya (Banská Štiavnica SK)*, 40, 71, 187
- Semidalius, Stanislaus (?–1555), bártfai szláv lelkész, 98, 168, 187, 188, 195, 197
- Seneca, Lucius Annaeus (c. Kr. e. 4–Kr. u. 65), római filozófus, 19, 46
- Serédy Gáspár (?–1553), Magyarország felső részeinek kapitánya, 123
- Shakespeare, William (1564–1616), drámaíró, 131
- Siba (Szekcsőalja, Šiba SK)*, 188
- Sibrik Gergely, Szarvaskendi (XVI. sz.), helytartótanácsos, 84
- Sidonius, Apollinaris (c. 430–489), római politikus, püspök, író, 50
- SIEBECK, Mohr, 142
- ŠKOVIERA, Daniel, 26, 48–50, 54, 84, 101–104, 112, 116, 117, 119, 120, 127, 138, 148, 151, 161, 164, 173, 174
- Sobuczek (Szopotsek), Georg (XVI. sz.), wittenbergi diák, 123
- SOKAL, Alan, 15
- SÓLYOM Jenő, 142–145
- Sommer, Johannes (1542–1574), unitárius szerző, 114, 131, 134
- Sopron*, 30, 90
- Sopronczai Hejczei Mihály (XVI. sz.), egri prépost, 166
- SÖRÖS Pongrácz (1873–1919), 166
- Spalatin, Georg (Georg Burkhardt, 1484–1545), német prot. teológus, 110, 144
- Speratus, Paul (1484–1551), Pomesania ev. püspöke, 95, 97
- Spetinger, Stephanus (XVI. sz.), németlipcei és besztercebányai prot. lelkész, 70, 187
- Squarcialupi, Marcello (1538–1599), olasz unitárius, 105
- SROKA, Stanisław A., 61, 63
- Stancaró, Francesco (1501–1574), antitrinitárius teológus, 13, 100, 101, 181, 218
- Stadius, Publius Papinius (40–96), római költő, 50

- Stein, Bartholomäus (c. 1477–1520), humanista, geográfus, 105
- STEINERT, Heinz, 33
- Steinhofer, Sebastian (XVI. sz. eleje), eperjesi humanista tanár, 46
- Stenckfeld → Schwenckfeld
- ŠTEVÍK, Miroslav, 167
- STROHMEYER, Arno, 32
- STROMP László, 26, 123
- Stöckel, Anna (?–1599), L. S. lánya, Thomas Faber felesége, 162
- Stöckel, David (?–1586), L. S. fia, 162, 169
- Stöckel, David (?–1588), Peter S. fia, 169, 171
- Stöckel, Dorothea (XVI. sz.), L. S. lánya, 162
- Stöckel, Elisabeth (?–c. 1485), L. S. nagymama, 103
- Stöckel, Fides (XVI. sz.), L. S. lánya, 162
- Stöckel, Johannes (1550–?), L. S. fia, 162
- Stöckel, Leonhard (1510–1560), bártfai tanár, 11, 13, 23, 24, 26, 32, 47, 51, 53, 54, 58, 74, 77–79, 85–88, 92, 98–104, 111–123, 125–129, 131–137, 146–150, 152–155, 158–164, 169, 180–184, 188, 197, 199, 200, 202, 209, 212–214, 217
- Stöckel, Leonhard junior (?–1600), L. S. fia, 162
- Stöckel, Leonhard, senior (?–c. 1527/28), L. S. apja, bártfai bírós, 103, 104, 211
- Stöckel, Nikolaus (?–c. 1485), L. S. nagypapa, 103
- Stöckel, Nikolaus (XVI. sz.), L. S. mostohaapja, nagybátyja (?), 112
- Stöckel, Peter (1510 u.–1563), L. S. öccse, 117, 162
- Straßburg (Strasbourg F)*, 40, 136, 185
- STRNAD, Alfred A., 111
- Strohmeier, Arno, 32
- STROMP László (1860–1907), 26, 123
- STUPPERICH, Martin, 92, 94–97
- STUPPERICH, Robert, 93, 97, 110, 113, 115, 144
- SUDA, Max Josef, 86, 88
- SUGÁR István, 166
- SÜMEGI József, 29
- ŠVORC, Peter, 67, 122
- Sz**
- SZABADI István, 103, 131, 140
- Szabary Péter (XVI. sz.), miskolci bírós, 124
- SZABÓ András, 98, 114, 127, 140
- SZÁDECKY Lajos, 22, 141, 142
- SZAKÁLY Ferenc, 30
- SZAKÁLY Orsolya, 21
- Szakolca (Skalica SK), 24
- SZALAY László (1813–1864), 91
- Szántai Festő Lukács (XVI. sz.), abaújszántói ev. rektor, 123
- Szászvásár* → *Majorka*
- Szeged*, 30, 156
- Szegedi Albert (XVI. sz.), szepesi, majd egri kanonok, 124
- Szegedi Gergely (c. 1540–1566), reformátor, 13, 82, 100–102, 181, 186
- SZÉKELY János, 29
- Székelyhid (Săcueni RO)*, 123
- Székesfehérvár*, 52
- SZEKFŰ Gyula, 152
- SZENDE Katalin, 30
- SZENDE Pál, 39, 40
- SZENDREY István, 101
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 103
- Szepeskáptalan (Spišská Kapitula SK)*, 124
- Szepszentgyörgy (Jurské SK)*, 55, 198
- Szepszváralja (Spišské Podhradie SK)*, 71, 102, 167
- Szigetvár*, 56, 199
- Szikszói Fabritius Balázs (c. 1530–1576), prot. tanár, 114
- SZILASI Klára, 112, 129
- Szklabíňa (Sklabiňa SK)*, 75
- SZLÁVIK Mátyás, 114, 116, 124
- Szobi Mihály (?–1527), Werbőczy párthíve, 157–159, 207
- Szókratész (Kr. e. 469–399), filozófus, 120
- Szolón (Kr. e. 640–558), athéni politikus, 103, 120
- SZÖGI László, 169
- Szölösy Benedek (1609–1656), jezsuita himnológus, 24
- Sztárai Mihály (?–c. 1575), reformátor, ev. lelkész, énekszerző, 130
- Szucsáva (Suceava RO)*, 134
- Szvidnyik (Felsővízköz, Svidník SK)*, 133
- Szydłowiecki, Krzysztof (1467–1532), lengyel nagykancellár, krakkói várnagy, 48
- T**
- Tarcafő (Toriszka, Torsky SK)*, 68
- Tárczay György, Tótselymesi (1499–1559), Sáros vm.-i nemes, 140
- TARDY Lajos, 143
- Tarkő (Kamenica SK)*, 56, 199
- TASI Réka, 98, 127
- Tata*, 139
- Teichhwitz, Adam (XVI. sz.), zsoldos tiszt, 138
- Temesvári Pelbárt (c. 1435–1504), ferences szerzetes, prédikátor, 40, 42
- Terebes* → *Töketerebes*

- TERENTIUS, Marcus Varro (Kr. e. 116–27), római költő, 121, 122, 177, 192, 215
- Ternyey János (XVI.), Sáros vm.-i szolgabíró, 141
- Tertullianus, Quintus Septimius Florens (c. 160–c. 225), ókeresztény szerző, 19
- Teschen* (*Cieszyn PL, Český Těšín CZ*), 105, 108
- THALLÓCZI Lajos, 131–133
- Thame* (*GB*), 46
- Thamer, Theobaldus (1502–1569), prot. majd kat. teológus, 115
- Thébai* (*GR*), 210
- Thelekessy Imre (1497–1560), felső-magyarországi főkapitány, 139–142
- Theokritosz (c. Kr. e. 310/305–c. 245), ógörög költő, 50
- THOMAS David, 143
- Thoraconymus (Kabát), Matthias (c. 1550–c. 1590), ev. tanár, 98, 127, 128
- Thoroczkay Gábor, 51
- Thúri Farkas Pál, Sajószentpéteri (?–1571), ref. egyházi író, 82
- Thurn Kristóf (?–1542), katonatiszt, 159, 160
- THÜRY Etele, 86
- Thurzó Elek (1490–1543), kincstartó, 51–53
- Thurzó Ferenc (c. 1510/1520–1576), nyitrai püspök, kamarai elnök, 166
- Thurzó Imre (1598–1621), Árva vm.-i főispán, 114
- Thurzó János (1464/66–1520), boroszlói püspök, 51, 52, 106, 107, 110, 172
- Thurzó János (1491–1558), szepesi főispán, 167, 172
- Thurzó Orsolya (XVI. sz.), Th. Elek lánya, 51
- Thurzó Szaniszló (1471–1540), olműtzi püspök, 172
- Tibullus, Albius (c. Kr. e. 54–19), római elégiaköltő, 50
- Tinódi Lantos Sebestyén (c. 1510–1556), énekszerző, lantos, 84
- Tiszolc* (*Tisovec SK*), 23
- TOLNAI Gábor, 123
- Tomicki, Piotr (1464–1535), krakkói érsek, kancellár, 28, 48, 123
- Tomşa, Ştefan (?–1564), moldvai bojár, 134
- Torda Zsigmond, gyalui (c. 1510–1569), kir. kamarai hivatalnok, 98, 114, 132, 148, 217
- Torgau* (*D*), 144
- Tornai vár* (*Turniansky hrad SK*), 102
- Töketerebes* (*Trebišov SK*), 82
- TRENCSENYI Balázs, 49
- TREU, Martin, 32
- Trient* (*Trento I*), 186
- Troger, Johann (XVI. sz.), boroszlói tanár, 111
- Tropper, Johannes (XVI. sz.), prot. lelkész, 71
- TROSKA, Ferdinand, 108
- TSCHACKERT, PAUL (1848–1911), 176
- Turócszentmárton* (*Martin SK*), 27
- TUSOR Péter, 31, 36, 51
- Tübingen* (*D*), 46, 47, 50, 105
- Türk, Daniel (1515 u.–c. 1570), lőcsei bíró, naplóíró, 85, 90
- TÜRK, Gustav, 105

U, Ú

Uherský Brod → *Magyarbród*

- Újlaki János (XVI. sz.), ágostonos tartományfőnök, 64
- Újlaky Ferenc (1485–1555), egri püspök, 166
- Újszandec* (*Nowy Sącz PL*), 168
- ÚJVÁRY Zsuzsanna, 30
- Ulászló, II. Jagelló (1456–1516), cseh és magyar kir., 107, 108
- Ulm* (*D*), 58, 185
- Unger, Johannes (XVI. sz. eleje), pforzheimi tanár, 115
- Ungvár* (*Uzshorod UA*), 67
- URAY Piroška, 54
- Urbani, Isaak (XVII. sz.), görögői rektor, 55, 198
- Ursinus, Zacharias (1534–1583), német prot. teológus, 186
- Úrvölgy* (*Špania Dolina SK*), 159
- Utrecht* (*NL*), 25

V

- Vác*, 30
- Vadianus, Joachim (1484–1551), svájci humanista, reformátor, 107, 173
- VAJNÁGI Márta, 17
- VALÈO, Michael, 164
- Valla, Lorenzo (1406–1457), itáliai humanista, 107
- Várdai Pál (1483–1549), esztergomi érsek, 39, 60
- VARGA András, 92
- VARGA Szabolcs, 30, 148
- Varkoch Tamás (?–1576), várkapitány, 123
- Varsó* (*Warszawa PL*), 27
- Velence* (*Venezia I*), 84, 173
- Velius, Caspar Ursinus (c. 1493–1539), humanista költő, történetíró, 107, 173, 189
- Vencel, IV. Luxemburgi (1361–1419), cseh és német-római kir., 109, 190
- Verancsics Antal (1504–1573), kir. helytartó, esztergomi érsek, 41, 86, 87, 91, 123, 166
- Veresmarti Illés (?–1589), ref. püspök, 186

VERESS Endre, 159
 Vergilius, Publius Maro (Kr. e. 70–Kr. e. 19),
 római költő, 50, 190
 VESELÝ, DANIEL, 153
 Vicenza, Agostino da (XVI. sz. eleje), itáliai
 ágosotonos, 61
 Villa, Alexander de Dei (c. 1170–?), francia
 grammatikus, 46
 Viridemontanus, Mathias Slesita → Reymen,
 Mathias
 Viterbo, Egidio de (c. 1469–1532), ágosotonos
 humanista teológus, bíboros, 61
 Vörösmarty Mihály (1800–1855), 131

W

WAGNER Károly (1732–1790), 24, 41, 62–64, 66
 Wagner, Martin (1547–1590), bártfai ev. lelkész,
 82, 163
 WARTENBERG, Günther, 88, 120
 WEBER, Edmund, 146
 WEGERA, Klaus-Peter, 23, 65
Weimar (D), 28
 Wellithei Márton (XVI. sz. eleje), ágosotonos
 tartományfőnök, 62
 Welser, Markus (1558–1614), humanista,
 történetíró, Augsburg polgármestere, 135
 WENNEKER, Erich, 101
 WENZEL Gusztáv (1812–1891), 91, 106, 108
 Werbőczy István (c. 1460–1541), jogász,
 ítélmester, nádor, 157–160, 207
 Wernher, Georg (1490?–1556), kir. tanácsos,
 sárosi várkapitány, 46, 48, 50, 52, 70, 75, 79,
 84, 85, 87, 117, 141, 172–174, 183, 191, 217
 WETTE, Wilhelm Martin Leberecht de (1780–
 1849), 144
 WIEN, Ulrich Andreas, 50
 Winckler, Andreas (1498–1575), boroszlói prot.
 tanár és nyomdász, 112, 161, 171, 212
 WINKELBAUER, Thomas, 35, 83, 89
 WINZELER, Marius, 70
 Wirth Mihály (XVI. sz. vége), eperjesi bíró, 163
Wittenberg (D), 13, 27, 53, 55, 69, 76–79, 82, 93,
 95–97, 99–106, 110, 112–117, 119, 123, 127,
 129, 131, 132, 134, 146, 161, 162, 164, 166,
 169, 170, 178, 180, 183, 187, 188, 198, 201,
 213, 215
 Wittolzhauer, Zacharias (XVI. sz.), zsoldos tiszt,
 139
 Wolf, Hieronymus (1516–1580), német humanista,
 filológus, 134

WOLF-DAHM, Barbara, 93
 Wolff, Lorenz (XVI. sz. eleje), eperjesi rektor, 46
 WOLGAST, Eike, 19
 WORSTBROCK, Franz Josef, 49
Wöhrd (D), 95
 WRIEDT, Markus, 120
Würzburg (D), 28, 95

X

Xylander, Stephanus (1572–1619),
 ev. szuperintendens, 155, 159

Z

ZACH, Krista, 50
 ZÁDORI János, 29
 Zaremba, Jan (XVI. sz.), lengyel prot. szerző, 168
 Zászkaliczky Márton, 49
 Zay Ferenc, Csömöri (1498–1570), Felső-
 Magyarország főkapitánya, 132
 ZEEDEN, Ernst Walter, 31
 ZEMAN László, 148
 Ziebner, Servatius (XVI. sz.), bártfai polgár, 89
 ZIEGLER, Arne, 27
 Ziegler, Jakob (c. 1470–1549), német humanista
 tudós, teológus, 107
Znaim (Znojmo, CZ), 105
Znióváralkja (Kláštór pod Znievom SK), 185
 Zoilosz (Kr. e. 4. század), görög filozófus, 203
Zólyom (Zvolen SK), 153, 155–157, 159, 206–208
 ZOMBORI István, 29
 ZOVÁNYI Jenő, 29, 76, 80, 99, 101, 127, 153, 164
Zürich (CH), 68, 137, 176, 185
 Zwick, Johannes (c. 1496–1542), német
 reformátor, 176
 Zwingli, Huldrych (1484–1531), zürichi
 reformátor, 109, 137, 143, 189, 200, 201, 226

Zs

Zsámboki János (1531–1584), humanista
 történetíró, orvos, 153
 Zsigmond, I., Jagelló (1467–1548), lengyel kir.,
 43, 53, 108, 109
 Zsigmond, I., Luxemburgi (1368–1437), Sz. R. B.
 császára, magyar kir., 109, 190
 ZSILINSZKY Mihály, 21, 133, 141
 ZSINDELY, Endre, 176, 192
 ZSINKA Ferenc, 26